

ISSN: 2303-5501

UDK: 069+94

CLEUNA

Cleuna, god. V., br. 5, Livno, 2023.

5

CLEUNA

Cleuna

God. V., br. 5, Livno, 2023.

Izdavač:

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

Gorička cesta b. b.

BiH – 80101 Livno

Tel.: ++387 34 200 923

++387 34 200 922

Fax.: ++387 34 200 923

e-adresa: info@fmgg-livno.com

www.fmgg-livno.com

Glavna i odgovorna urednica:

Dražena Džeko

Izvršna urednica:

Marija Marić Baković

Uredništvo:

Ružica Barišić

Adnan Busuladžić

Josip Gelo

Marija Marić Baković

Željka Markov

Maja Petrinc

Damir Tadić

Michael Ursinus

Lektura tekstova na hrvatskome jeziku:

Zdenka Leženić

Korektura:

Zdenka Leženić

Prijevod sažetaka na engleski jezik:

Janja Rimac

UDK:

Ružica Barišić

Grafičko oblikovanje:

Emil Kordić, Željka Markov

Prijelom:

Emil Kordić

Tisak:

Grafotisak Grude

Naklada:

300

Tiskano 2023.

Potporu *Cleuni* dali su:

Fondacija za izdavaštvo, Federalno ministarstvo
obrazovanja i nauke, Federalno Ministarstvo kul-
ture i sporta

Sva prava pridržana © by FMGG Livno

ISSN: 2303-5501
UDK: 069+94

C L E U N A

Časopis Franjevačkoga muzeja
i galerije Gorica – Livno

5

Livno, 2023.

Sadržaj/Contents

6. **UMJESTO PREDGOVORA**
Fra Bono Mate Vrdoljak (1930. – 2013.)
9. Josip Gelo
Fra Bono Mato Vrdoljak (1930. – 2013.)
Svećenik, graditelj, povjesničar, arheolog, vizionar
Fr Bono Mato Vrdoljak (1930 – 2013)
Priest, Builder, Historian, Archaeologist, Visionary
23. Ružica Barišić
Bibliografija objavljenih radova fra Bone Mate Vrdoljaka
27. Marija Marić Baković
Skupina dječjih grobova s arheološkoga lokaliteta
Podvornice u Lištanima
A Group of Children's Graves from the Archaeological Site
Podvornice in Lištani
47. Michael Ursinus
U službi kralju i sultanu: Pavao Grgurić i njegova uloga na
ugarsko-osmanskoj granici u južnoj Bosni 1463. – 1477.
Serving King and Sultan: Pavao Grgurić and his Role on the
Hungaro-Ottoman Frontier in Southern Bosnia, c. 1463. –
1477.
57. Jela Duvnjak, Marija Marić Baković
Kontinuitet sakralnoga i aktualnost kulta na Groblju sv.
Ive u Livnu
Continuity of the Sacral and Actuality of the Cult on the
Cemetery of St. Ivo in Livno
79. Jela Duvnjak
Geneza livanjskih sireva ili sir kao simbol Livna
The Genesis of Livno Cheeses or Cheese as a Symbol of
Livno
103. Damir Tadić
Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija i vicekonzulat u
Livnu (1851. – 1880.), I. dio
Austrian (- Hungarian) Consular Agency Vice Consulate in
Livno (1851 – 1880), Part I
151. Damir Tadić
Livno u oku kamere Franza Laforesta
(Uz 145. obljetnicu najstarije fotografije Livna)
Livno in the Eye of Franz Laforest's Camera
(For the 145th anniversary of the oldest photograph of
Livno)

181. Ružica Barišić
Iz fundusa stare knjižnice franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu
 IV: [Biblia sacra Hebraice, Chaldaice, Graece & Latine Philippi II. reg. Cathol. pietate, et studio ad sacrosanctae ecclesiae vsvm. – [Antwerpen] : Christoph. Plantinvs 1569. – 1573.]. – Tomus tertius. [Ketuvim]. Αἱιογραφοι. Sancti Libri. [1570.]
- From the Holdings of the Old Library of the Franciscan Monastery of St. Peter and St. Paul on Gorica in Livno
 IV: [BibliasacraHebraice, Chaldaice, Graece& Latine PhilippiII. reg. Cathol.pietate, et studio ad sacrosanctaeecclesiae vsvm. – [Antwerpen] : Christoph. Plantinvs1569.-1573.]. – Tomustertius. [Ketuvim].Αἱιογραφοι. Sancti Libriomus[1570.].
201. Željka Markov
Nit kao likovni idiom
Donacija kolaža Nevenke Gotovac Gritz
- Thread as an Artistic Idiom
 Donation of collages by Nevenka Gotovac Gritz
239. Marijan Karaula
Životopis fra Mije Duića
U povodu 250. obljetnice rođenja
- Biography of Fr Mijo Duić
 On the Occasion of the 250th anniversary of the Birth of Fr Mijo Duić
257. Znanstvena polemika
 Tomislav Perković
Osvrt na rad „Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII. 1400”
Prilog tumačenju i precizn(ij)oj ubikaciji nekih toponima u tom radu
- Review of the Paper “New Insights Concerning the Old-Croatian County of Hlivno from the Charter of King Ostoja to Duke Hrvoje dated 8. XII. 1400”
 A contribution to the interpretation and (more) precise locations of some toponyms in that paper
277. Ocjene i prikazi
 Filip Ćubela
Marija Marić Baković, Stipo Manderalo: Rapovine. Groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama
283. Upute suradnicima časopisa *Cleuna*

UMJESTO PREDGOVORA

Fra Bono Mate Vrdoljak (1930. – 2013.)

Ovaj broj *Cleune* posvećujemo fra Boni Vrdoljaku (†2013. – 2023.), koji je u nama rasplamsao strast prema muzeologiji i muzejskim zbirkama. Uz njega smo naučili čuvati ono što nestaje ili čega odavno više nema, a sačuvano je u tragovima zapisa, otiscima zemlje i predajama nošenima vjetrom. Naučio nas je čuvati i ono što je tek u nastajanju i tako poticati umjetnost stvaranja. Nenametljivo nas je motivirao na učenje i istraživanje, jer se oboje međusobno nadopunjuju. Ponosni na muzej koji smo zajedno s fra Bonom stvarali još uvijek učimo i istražujemo povijest livanjskoga kraja, a muzejski časopis *Cleuna* omogućava nam rezultate istraživanja podijeliti s vama, čitateljima.

Djelatnici Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno

Strast stvara nove vrijednosti. Kada u ono što radiš i čime se baviš usadiš ljubav i strast, tu izraste uspjeh. Takav je odnos imao fra Bono Vrdoljak prema svim onim stvarima kojima se u životu bavio. *Ljubav je strpljiva, ne razmeće se, ne oholi se. Ljubav nigda ne prestaje*, piše u Prvoj poslanici Korinćanima. Fra Bonina ljubav prema kulturno-povijesnoj baštini bila je nepresušna. Prikupljao ju je skromno, strpljivo i uporno te čuvao s vizijom da će se to jednoga dana moći primjereno prezentirati puku za koji je to i radio. Fra Bono se u očuvanju kulturno-povijesne baštine nikada nije umorio. Nije odustajao ni kada je, u mlađim danima, usred zime gazio do pasa kroz hladnu vodu Buškoga jezera da bi na Rešetarici spasio ulomak starohrvatskoga spomenika koji je za zimske oseke izvirio ispod površine vode, ni kada bi našao kameni ulomak i na leđima ga nosio iz okolnih livanjskih sela. Nije on odustajao ni dok se borio i uvjeravao sve oko sebe u potrebu osnivanja novijeg i suvremenijeg muzeja. Hvala Bogu pa je njegovo vizionarstvo u konačnici naišlo na plodno tlo i izrodilo vrijednu muzejsku ustanovu, priznatu ne samo u Bosni i Hercegovini već respektabilnu u muzejskom svijetu uopće.

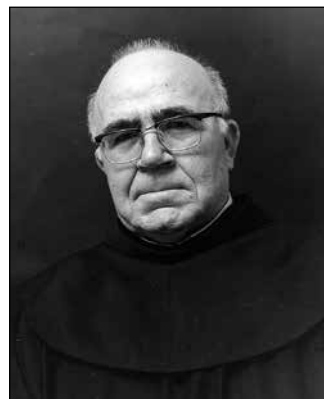
S fra Bonom sam se upoznao kad su me on i Tihomir Glavaš pozvali na suradnju prilikom arheoloških istraživanja na Svetom Ivi u Livnu 1994. godine. Naša suradnja, koja je uz obostrano poštovanje prerasla u prijateljstvo, trajala je do njegove smrti. Lijepa suradnja s muzejom, zahvaljujući dobrim ljudima koje je Bono probrao, traje i danas kao i vječno poštovanje prema njemu. Imao sam sreću nazočiti njegovu govoru o kulturnoj baštini prilikom predstavljanja poštanske markice na kojoj je prikazana gorička krstionica, na koje

ga je pozvao tadašnji gorički župnik fra Ante Marić, jednaki zanesenjak, ljubitelj i pronositelj vrijednosti očuvanja baštine. Toliku količinu emocija, iskrene zanesenosti i neizmijerna poštivanja naših starina nikad i ni od koga nisam čuo. Velika je šteta što taj govor nije sniman jer bi ga trebalo puštati svima, u prvome redu onima koji su profesionalno vezani za brigu o baštini.

Još nekoliko crtica koje upotpunjuju sliku o njemu. Dok smo radili na stalnu postavu arheološke zbirke, muzejska savjetnica Marija Marić Baković, moj kolega Marko Rogošić i ja ostajali bismo radeći do kasno u noć. U neko doba noći, tada već sa štakama zbog operiranih kukova, došao bi fra Bono donoseći u džepovima prsluka jogurt, pivo, kolač ili štogod drugo što bi skupio iz samostanske blagovaonice: „Vidio sam svjetlo pa rekoh da vam nije ostalo upaljeno. Ajde, odmorite se, kasno je.“ A ujutro bi nam, tobože ozbiljno, govorio: „Ništa ne radite. Umrijet ću, a postava neću ugledati.“ A mi bismo mu odgovorili da namjerno sporo radimo jer ga čekanje i održava u životu. A kad je sve bilo gotovo, neizmijerna sreća koja je zračila iz njegova naoko nezainteresirana lica i njegovo negodovanje da je moglo to biti brže i bolje, potvrđivalo je da je zadovoljan i da se sav njegov životni trud isplatio. Još je dirljivija scena kad bi, došavši do predsoblja u kojem je na stolu ispred Marijina ureda stajao ulomak s uklesanim pleterom i križem, misleći da ga nitko ne gleda, odložio štake, nježno pogladio ulomak, sagnuo se i poljubio ga. I tako uvijek kad bi došao.

Hvala fra Bono, počivaj u miru Božjem i moli za nas.

Miran Palčok

Josip Gelo

Fra Bono Mato Vrdoljak (1930. - 2013.)

Svećenik, graditelj, povjesničar, arheolog, vizionar

FRA BONO MATO VRDOLJAK (1930. – 2013.)

Svećenik, graditelj, povjesničar, arheolog, vizionar

Josip Gelo
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno
josipgelo193@gmail.com

UDK: 929 Vrdoljak, M. B.
Primljeno: 20. I. 2023.
Prihvaćeno: 25. I. 2023.

10

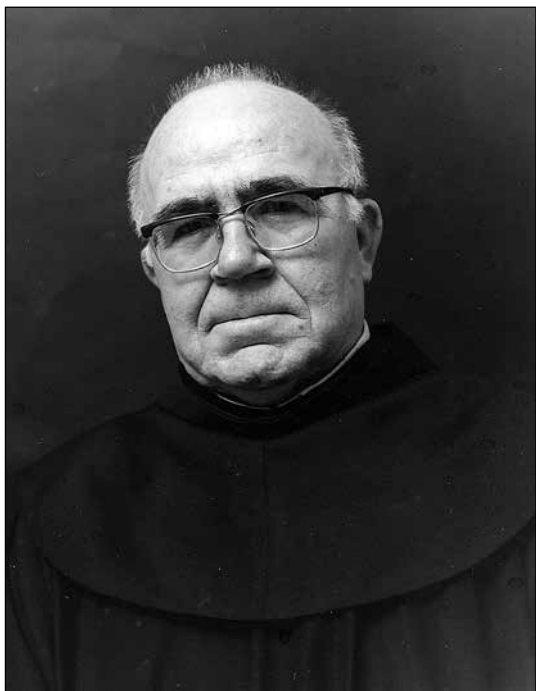
Uvidom u arhivsku građu Franjevačkoga samostana i Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno, pregledom članaka pisanih o fra Boni i tekstova koje je on sam objavljivao te na temelju iskustava koja je autor kao dugogodišnji ravnatelj ove ustanove stekao u neposrednu kontaktu s fra Bonom, želi se svekolikoj javnosti približiti lik i djelo ovog bosanskog franjevca. Nemjerljiv je njegov doprinos na polju pastorala i kulture, pogotovu u gradu Livnu. U sebi je imao pokretačku snagu, vizionarstvo i odlučnost postići cilj koji bi zacrtao. Pišući o njegovu liku i djelu, autor posebno želi istaknuti fra Bonin doprinos u utemeljenju Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno te njegov doprinos arheologiji livanjskoga kraja.

Ključne riječi: fra Bono Vrdoljak, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, arheologija, svećenik, samostan, franjevci

Livanjski franjevci i kratke crtice o muzejskoj djelatnosti prije fra Bone Mate Vrdoljaka

Govoriti o fra Boni Mati Vrdoljaku i njegovoj ulozi u formiranju Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno nije moguće bez spomena livanjskih franjevaca i njihove uloge u očuvanju kulturne baštine livanjskoga kraja. Franjevački samostan na Gorici duhovno je središte i hram kulture livanjskoga kraja. U goričkom je samostanu pohranjena kolektivna memorija livanjskoga hrvatskoga puka i kulturno blago sakupljano desetljećima i čuvano uglavnom u škrinjama po pomoćnim samostanskim prostorijama. U samostanu je ono samo ponekad djelomično izlagano. Znajući kako kulturna baština u škrinjama nikomu puno ne koristi, franjevci su desetljećima pokušavali ju učiniti dostupnom narodu, istraživačima i široj zajednici. Oni su

popisivali arheološke lokalitete, sakupljali staro oružje i vojnu opremu, stare novčiće, fotografije, etnografske, arheološke, sakralne predmete i poštanske marke. Uz kontinuirano sakupljanje svega onoga što su smatrali vrijednim, franjevci su brinuli i o uređenju prostorija u kojima bi pojedine zbirke barem djelomično mogle biti izložene. Fra Grgo Lozić potiče franjevce na postavljanje prvih samostanskih zbiraka. Gvardijan goričkoga samostana fra Antun Brešić 1896. godine traži od Zemaljske vlade u Sarajevu dopuštenje za postavljanje zbirke staroga oružja u samostanskim prostorijama. Nakon dobivena dopuštenja 1896. godine izložio je zbirku staroga oružja i numizmatičku zbirku pa se ta godina s pravom uzima kao godina početka muzejske djelatnosti u livanjskome kraju. Zavod za zaštitu spomenika u Sarajevu 1953. godine proglasio je samostansku crkvu i samostan s arhivskom, arheološkom, umjetničkom i numizmatičkom

Sl. 1. Fra Bono Mato Vrdoljak (1930. – 2013.)

građom spomenikom kulture.¹ Gvardijan gorički fra Vlado Tičinović planirao je u zapadnom krilu samostana urediti prostorije za galeriju Gabrijela Jurkića, knjižnicu i muzej zbog čega je 1975. godine zajedno s fra Bonom Vrdoljakom, livanjskim župnikom, i fra Lovrom Sučićem, samostanskim knjižničarom, otišao u Livno tražiti općinska jamstva radi dobivanja kredita.² Dio etnografske i numizmatičke građe, zatim dio zbirke staroga oružja izložili su franjevci u prostorijama samostanske knjižnice. Fra Bogdan Jolić 1979. godine izabran je za gvardijana samostana na Gorici i u suradnji s fra Anđelom Kaićem u prostoriji pored knjižnice i u knjižnici izložio je Jurkićeve slike.³ Uslijed

višekratnih razgovora s mjerodavnim osobama na općinskoj i republičkoj razini, započelih 13. prosinca 1979. godine, i uvidom u bogatstvo kulturne baštine, gvardijan Jolić i samostanska uprava donose odluku o ustupanju i uređenju zapadnoga krila samostana za potrebe muzeja.⁴ Nekoliko godina poslije i nakon dugogodišnjeg dušobrižničkog i profesorskog rada godine 1988. u samostan na Goricu stiže fra Bono Mato Vrdoljak.

Tko je bio fra Bono Mato Vrdoljak

Fra Bono Mato Vrdoljak rodio se 12. veljače 1930. godine od oca Ante i majke Janje, r. Brčić, u Žablaku pored Livna. Osnovnu je školu pohađao u Livnu od 1937. do 1941. godine, a potom se 1941. godine upisuje u Franjevačku klasičnu gimnaziju u Visoko. U želji da postane članom franjevačke zajednice i ujedno svećenikom, 23. srpnja 1947. godine stupa u franjevački novicijat u Kraljevoj Sutjesci, a potom od 1949. do 1954. godine pohađa studij teologije u Sarajevu. Za svećenika je zaređen 1953. godine. Svoj pastoralni rad započinje 1956. godine kao kapelan u livanjskoj župi Ljubunčić. Iste godine postaje župnikom u Glamoču i tu službu obavlja iz samostana na Gorici sve do 1958. godine. Na poslijediplomski studij u Ljubljani upisao se 1957. godine gdje je 1961. stekao titulu doktora obranivši tezu *Apostolski vikarijat u Bosni: 1735. – 1881. godine*. Tijekom 1962./63. godine na studijskom je radu u Parizu. Nakon završena doktorata godine 1961./62. i od 1963. do 1973. profesor je na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu gdje je predavao povijest Crkve, povijest reda i Provincije, kršćansku arheologiju, upravljanje župom i katehetiku. Istodobno je bio (1964. – 1967. godine) i vikar u samostanu svetoga Ante na Bistriku, a 1968.

¹ AFSG, Sam. Sp. 21, kut. 93.

² U Općini su se sastali s Izetom Balagićem, predsjednikom Izvršnog vijeća Općine, Dušanom Nikićem, kustosom zavičajnoga muzeja u Livnu, Mirkom Vrgočem, predsjednikom Općinske komisije za vjerska pitanja i Agom Pivčićem. (AFSG, Kronika I, 174-175); Vrdoljak, 1992, 8; Gelo, 2014a, 13-17.

³ U razgovoru s ondašnjim gvardijanom fra Bogdanom Jolićem saznao sam kako je on, poznajući fra Anđelovo zalaganje za uređenje muzejskih prostorija, predložio fra Anđelu da samostanu ustupi 20-ak slika koje mu je darovao Gabrijel Jurkić kao dio privremenoga postava.

⁴ U Republičkom zavodu u Sarajevu 24. ožujka 1980. godine dogovoreno je da projekt uređenja prostorija za galeriju, muzej i knjižnicu izradi arhitekt Zlatko Ugljen. Sljedeće godine projektno je rješenje bilo gotovo i prihvaćeno na samostanskom kapitolu, no poslije su franjevci odustali od Ugljenova rješenja i prihvatili projektno rješenje arhitekta Zorana Jeramaza iz Splita. (Barun, 2009, 103-104)

Sl. 2. Tijekom arheološkoga iskopavanja na Groblju sv. Ive u Livnu, 1994.

godine u samostanu sv. Pavla na Neđarićima. Od 1970. do 1973. godine obnaša dužnost gvardijana u samostanu sv. Ante na Bistriku u Sarajevu. Za vrijeme svoga djelovanja i boravka u Sarajevu bio je članom tima koji je od 1965. do 1973. godine vodio radove izgradnje zgrade Franjevačke teologije na Neđarićima. Od 1973. do 1979. godine župnik je u župi Svih svetih u Livnu. Kao livanjski župnik sagradio je pastoralni centar s vjeronaučnim dvoranama. Povratkom u livanjski kraj fra Bono se, uz svoj svećenički rad, sve više počinje zanimati za kulturu i povijest livanjskoga kraja s posebnim naglaskom na arheološku i muzejsku djelatnost. Od 1979. do 1982. župnik je u livanjskoj župi Bila, a potom je sve do 1988. kapelan u livanjskoj župi Podhum.⁵ Iz župe Podhum povlači se u franjevački samostan na Goricu. Dolazak u samostan umjesto samostanskoga mira donio mu je plodonosni samostanski „nemir“. Živeći u samostanu, obnašao je nekoliko dužnosti. Bio je knjižničar u knjižnici i samostanski kroničar 1980./81. godine. Uz sve to obnašao je i službu samostanskoga vikara od 1991. do 1994. godine. Sačuvanom kulturnom blagu, skrivenom u škrinjama, fra Bono je želio udahnuti život. Uz brigu o knjižnici i muzejskoj građi, svoje je zanimanje usmjerio i na arheološke lokalitete koje u svojim *Adnotationes variae* spominje pionir u arheologiji livanjskoga kraja

fra Grgo Lozić. Kao član samostanske uprave s gvardijanom fra Tomom Maganjićem, uz financijsku potporu fra Jakova Kuprešanina, od 1991. do 1995. godine vodio je posebnu brigu o dugo planiranu uređenju muzejskih prostorija u zapadnom krilu samostana. Od osnutka i registracije Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno 1996. godine uglavnom je predsjednik Upravnog vijeća FMGG-a, a jedno vrijeme bit će i vršiteljem dužnosti ravnatelja. Godine 1993. član je Hrvatskoga arheološkoga društva u Zagrebu. Pisao je stručne i znanstvene radove. Teme su mu bile uglavnom iz pastoralne, crkvene povijesti, arheologije i kulture. Kad je riječ o povijesti, posebno se zanimao za crkvenu povijest. Svoje je tekstove objavljivao u glasilima *Nova et vetera* i *Bosna Srebrna*, u revijama *Dobri pastir*, *Svjetlo riječi* i *Starohrvatska prosvjeta*, u monografskim publikacijama *Livanjski kraj u povijesti*, *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, *Hrvati Dinare – život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka*, *Pro populo – život i djelo fra Lovre Karaule* te u novinama *Livanjski vidici*.⁶

On, također, potiče tiskanje i sudjeluje u izdavanju monografskih publikacija: *Vodič kroz crkvu i samostan na Gorici*, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, *Očekujući arheološku zbirku Franjevačkog muzeja u Livnu*. Bio je suorganizatorom i sudionikom znanstvenih skupova *Livanjski kraj u povijesti* te *Grahovo u povijesti*, a potom i znanstvenoga skupa o fra Lovri Karauli. U biltenu *Livanjski pregled* objavljivane su njegove povijesne crtice o Livnu i Crkvi u livanjskome kraju. Za svoj doprinos u očuvanju i obnovi kulturno-historijskoga naslijeđa 2005. godine dobio je FEST-ovu povelju „Kraljica Katarina“ za zasluge u turizmu. Do zadnjega je dana sačuvao franjevačku skromnost i kad bi se netko s njim upoznao, gotovo bi uvijek volio reći da je on „fra Bono, najobičniji bosanski fratar“.

⁵ Vrgoč, 2003, 285-286.

⁶ Vrgoč, 2003, 287.

Sl. 3. Fra Bono tijekom vođenja posjetitelja kroz muzejske zbirke
Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica - Livno, 2004.

Fra Bonina arheološka djelatnost

Fra Bono je, po uzoru na svoje prethodnike, sakupljao kulturno blago otkupljujući ga ili dobivajući na dar te donosio u samostan. Godine 1957., dok je bio župnik u Glamoču, otkupio je od Marka Barišića u Halapićima pored Glamoča zavjetni reljef boga Silvana za 2.000,00 dinara. Njegovom zaslugom u samostan je dospio zavjetni reljef Libera iz Vašarovina, zatim karolinški mač i fragmenti kamenoga namještaja iz ranokršćanske bazilike s Rešetarice, koji su izloženi u stalnom postavu arheološke zbirke FMGG-a.

Dolaskom u župu Podhum sve se više zanima za arheološki lokalitet Rešetarica.⁷ Informacije

župnika župe Podhum fra Ante Šakić o gradnji crkvice sv. Ilije na starim temeljima na Rešetarici 1928. godine, pronađene u arhivu župe Podhum, dodatno su pobudile njegovo zanimanje za sam lokalitet. Zapažanje Anđelka Zelenike, stručnoga suradnika u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru, koji je 1978. godine obišao Rešetaricu i u svome izvještaju naveo kako je na Kraljičinu nasipu zapazio ostatke „vjerojatno sakralnog objekta“, dodatno je potaknulo njegovu znatiželju. Kao kapelan župe u Podhumu 1987. godine obilazio je Rešetaricu i Kraljičin nasip. Kako se zbog sušna vremena s nasipa povukla voda, pri obilasku lokaliteta na pijesku i u pijesku uočio je puno ornamentalnih kamenih ulomaka, ulomaka keramike i stakla. Vidio je konture stare građevine i prepoznao ostatke ranokršćanske bazilike. Arheolog Boško Marijan smatra da je upravo fra Bono Vrdoljak uvelike zaslužan za otkrivanje ranokršćanske bazilike i zapisa. Nakon što je u listopadu 1987. godine otkrivena ranokršćanska bazilika iz 5./6.

⁷ O arheološkom lokalitetu Rešetarica sačuvala su se u narodu mnoge legende. Između ostaloga, pričavalo se kako su se upravo tu sudarile dvije vojske, kako je na tom mjestu u borbi s Turcima poginuo hrvatski vojskovođa. U narodu su sačuvane i priče da su na Božić Turci zapalili crkvu i poubijali vjernike s trojicom fratara, a zvona s crkve da su zakopana u nekom bunaru i kako je na to mjesto krišom dolazio i misu slavio svećenik iz Dalmacije. (Vrdoljak, 2005a, 185-186)

Sl. 4. Arheološko istraživanje na kasnoantičkom lokalitetu Podvornice u Lipi, 2007.

stoljeća, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih znamenitosti i rijetkosti u BiH proveo je sustavna arheološka istraživanja u razdoblju od 1989. do 1991. godine.⁸ Provedena arheološka istraživanja na Rešetarici pokazala su da je riječ o kompleksnu nalazištu na kojem se može pratiti život od prapovijesti do kasnoga srednjega vijeka. Bazilika se po svojoj kompleksnosti i bogatstvu kamene plastike svrstava u sakralne objekte salonitansko-naronitanskog područja i njihova zaleđa od 5. na 6. stoljeće. Na lokalitetu Rešetarica otkrivena je ranosrednjovjekovna nekropola koju vremenski smještamo u drugu polovinu 8. do 10. stoljeće. o čemu je fra Bono pisao u radovima *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna, Rešetarica – bogato starohrvatsko nalazište i gospodarsko sjedište*.⁹

Povrh livanjskoga sela Potočana, a ispod prapovijesne gradine, koja je u rimsko doba pretvorena u kaštel zvani Gradac, na lokalitetu Crkvina fra Bono je izvršio 1990. godine sondažna arheološka istraživanja i otkrio ostatke zidova kasnoantičke crkve koja se, kao i bazilika na Kraljičinu nasipu na Rešetarici, nalazila na istome putnome pravcu Salona – Argentaria. Na lokalitetu su pronađeni poklopci i ulomci kamenih osuarija iz rimskoga doba, ornamentirani kameni ulomci ranokršćanskoga crkvenoga namještaja i ulomak troprutoga pletera za koji je pretpostavio da je pripadao ogradi svetišta starohrvatske crkve sagrađene kasnije na tom lokalitetu. Gradnju crkava u Livnu, Rapovinama, Grepcima, Zabrdju (Rešetarici), Potočanima vidi kao prirodan slijed vezan uz proces pokrštavanja Hrvata u livanjskome kraju, koje završava u 9. stoljeću.¹⁰ O nekadašnjem postojanju crkve u Rapovinama

⁸ Marijan, AFSG, Bo. Vrd. 95, kut. 80/3; Marić-Baković, 2009, 15.

⁹ Vrdoljak, 1993, br. XIII, 8-9; 2005a, 181-260.

¹⁰ Vrdoljak, 1992, god. I., br. 10, 8; 1993, god. II., br. 11, 9; 1993, god. II., br. 12, 9; 2005c, 294; 2005d, 295; 2005e, 296.

sačuvana je predaja i postojale su povijesne zabilješke, a potom su pronađeni i kameni ulomci crkvenoga namještaja i grede od ograde svetišta s natpisom na latinskome jeziku koji govori da je naručitelj gradnje dao sagraditi crkvu u čast sv. Petru za spas svoje duše. Prema predaji katolici su se na zidinama crkve, koja je zapaljena i srušena 1684. godine, okupljali svake nedjelje tijekom 18. i prve polovine 19. stoljeća slaveći sv. misu.¹¹ Prema povijesnim izvorima crkva je vjerojatno spaljena, opljačkana i porušena u razdoblju između 1686. i 1689. godine pod napadima Stojana Jankovića ili kao posljedica osmanske odmazde.¹² Fra Bono se nadalje u svome radu osvrnuo na pojedinačne nalaze kao što su zavjetni reljef iz Suhače na kojem je predstavljena kulturna zajednica boga Silvana, božice Dijane i nimfi, zatim o pretpostavljenu poganskome hramu u Vašarovinama te žrtveniku boga Silvana i reljefnome prikazu boga Libera – Dioniza.

Zahvaljujući fra Boni, na Groblju sv. Ive u Livnu 1974. godine zaustavljena je gradnja bolničkog kompleksa i time spriječeno potpuno uništenje jednoga od značajnijih arheoloških lokaliteta u livanjskome kraju. Profesor Boško Marijan, koji je od 1991. do 1994. godine, uz Tihomira Glavaša i fra Bonu Vrdoljaka, bio sudionikom arheoloških istraživanja provedenih na navedenom lokalitetu o sudbini ovog lokaliteta zapisao je sljedeće: *Godine 1974. livanjska bolnica gradila je kirurški odjel, nažalost, uz „blagoslov“ tadašnjih vlasti upravo na hodočasničkom mjestu, na Groblju sv. Ive u Livnu uništivši znatan dio groblja i još važnijih starijih kulturnih slojeva. Nikad saznati nećemo što je sve uništeno. Tadašnja vlast je međutim, nakanila bolnički kompleks proširiti još južnije, što je značilo dislocirati postojeću kapelicu, a groblje uništiti. Dr. fra Bono Vrdoljak, livanjski župnik, tražeći argumentaciju u korist obrane Groblja sv. Ive, vidovito je napravio dvije male sonde, a kopanjem je već tada, dakle 1974. godine, došao do nekih zidova, što je, dakako, bilo*

*pokriće navedenim naporima te su daljnji radovi na izgradnji bolničkog kompleksa obustavljeni na tom dijelu.*¹³

Od pokretnih nalaza pronašao je ulomak pilastra, ulomke keramike i stakla. Naime, na njegovo inzistiranje reagirao je i Regionalni zavod za zaštitu spomenika iz Mostara i radovi su bili obustavljeni. Znatiželja arheologa nije mu davala mira i samo je čekao prvi prikladan trenutak da na Groblju sv. Ive otvori njedra zemlje i sazna pravu istinu o ovome lokalitetu. Nakon demokratskih promjena i promjene vlasti na općinskoj i državnoj razini osjetio je pravi trenutak. Stupio je u kontakt s prof. Tihomirom Glavašem iz Sarajeva i godine 1991. započinje prvu arheološku kampanju sa skromnim vlastitim sredstvima i sredstvima prikupljenima od livanjskih župnika.

Franjevca poput fra Bone, koji se uvijek ponosio činjenicom da je sin sv. Franje i pripadnik provincije Bosne Srebrene, neizmjereno je razveselilo otkriće temelja u povijesnim vrelima spominjana srednjovjekovnoga franjevačkoga samostan sv. Ive u Livnu ili samostana Bistrica i monumentalnoga samostanskoga kompleksa. U arheološkim istraživanjima provedenim od 1991. do 1994. godine uz franjevački samostan sv. Ive, u klaustu samostana, otkrivena je i srednjovjekovna nekropola, ranokršćanske presvođene grobnice i ranokršćanska bazilika iz 5./6. stoljeća. Pronađeni su brojni pokretni nalazi od kojih je svakako najvažniji pečatnjak biskupa Guide de Guisisa iz Modene (1318. – 1334.), koji upućuje na zaključak da bi to mogao biti prvi ili jedan od prvih franjevačkih samostana sagrađenih u Bosni i Hercegovini.¹⁴

Na lokalitetu Štitić u Suhači kod Livna nakon pronalaska slučajnih nalaza fra Bono je 1995.

¹¹ Vrdoljak, 1992, 8; 2005b, 291.

¹² Marić Baković, Palčok 2019, 32.

¹³ Marijan, AFSG, Bo. Vrd. 95, kut. 80/3; Vrdoljak, 2005, 266.

¹⁴ U to su doba gospodari Livna knezovi bibrirski Šubići. Pretpostavlja se kako je samostan najvjerojatnije sagrađen početkom 14. st. uz pomoć Mladena II. Šubića, koji je u to vrijeme bio bosanski ban i župan livanjski. Koncem 15. st. s turskom okupacijom samostan je zapaljen i uništen. (Vrdoljak, 2005, 261; Marijan, AFSG, Bo. Vrd. 95, kut. 80/3; Marić, 2009, 18-21)

godine proveo manje sondažno istraživanje. Pronašao je poklopac osuarija na kojem je sačuvan veteranski natpis Arija Rufina iz II. polovine 2. stoljeća.¹⁵ Njegovim angažmanom sačuvan je dio predmeta koji su se početkom rata zatekli u Zavičajnome muzeju „Hasan Brkić“ u Livnu, a od ratnih razaranja uspio je spasiti i dio arheološke građe iz Glamoča.¹⁶ Arheološka istraživanja u Lištanima i Lipi, koja je vodila muzejska savjetnica Marija Marić Baković, redovno je posjećivao i pratio. Kada su u arheološkoj kampanji 2010. godine na groblju u Rapovinama otkriveni temelji starohrvatske crkve iz 9. stoljeća i ulomak pluteja ograde svetišta s križem ispod arkade i troprutim pterom, fra Bono nije mogao sakriti svoje uzbuđenje. Iako već slabo pokretan, došao je u muzej i doticao ulomak rukama drhteći od uzbuđenja i oduševljenja. U vrijeme postavljanja stalnoga postava arheološke zbirke tijekom 2010. godine uz pomoć muzejskih djelatnika penjao bi se na kat novoga muzeja da vidi kako napreduju radovi na postavu. Iako je prestao sa svojim aktivnostima, uvijek je nastojao biti informiran i pratiti razvoj muzeja i muzejskih aktivnosti.

Uloga fra Bone Vrdoljaka u osnivanju i oblikovanju Franjevačkoga muzeja i galerije na Gorici kao suvremene muzejsko-galerijske ustanove

Dolaskom fra Tome Maganjića 1991. godine na mjesto gvardijana samostana na Gorici i fra Bone Vrdoljaka na mjesto samostanskoga vikara započinju dugo planirani radovi na uređenju prostorija predviđenih za muzej,

knjižnicu i galeriju Gabrijela Jurkića. Radovi su financirani potporom Republičkoga zavoda za kulturu u Sarajevu, Općinskoga vijeća Livno, samostana na Gorici i uz posebnu potporu fra Jakova Kuprešanina, misionara Hrvatske katoličke misije u Bocholtu, a s prekidima su trajali sve do 1995. godine. Uređenje prostorija za Jurkićevu galeriju bilo je završeno 1995. godine dok su radovi na uređenju muzejskih prostorija nastavljeni. To je ujedno bilo i prijelomno razdoblje u kojem će se odrediti smjernice budućega muzeja. Samostanska zajednica na Gorici bila je voljna s OHVO-om Livno potpisati ugovor o osnivanju muzeja, stoga je na samostanskoj diskreditorijalnoj sjednici, održanoj 20. travnja 1995. godine, među točke dnevnoga reda stavljena i točka *Razmatranje nacрта ugovora o osnivanju muzeja i galerije u samostanskim prostorijama*.¹⁷ Upravo u to vrijeme uloga fra Bone Vrdoljaka bit će presudna u stvaranju pozitivne atmosfere i oblikovanju ideje unutar samostanske zajednice o muzeju kao javnoj ustanovi, a ne o muzeju kao samostanskome muzeju sa samostanskim zbirkama. Fra Bonina vizija plod je brojnih njegovih kontakata sa stručnim osobama s kojima je svakodnevno razmjenjivao mišljenje o načinu organiziranja i ustroju budućega muzeja. Rađanju njegove vizije muzeja posebno je velik doprinos dao arheolog i stručni suradnik Ureda opće uprave OHVO-a Livna mr. Boško Marijan i predsjednik Ureda društvenih djelatnosti Damir Tadić s kojima je on redovno koordinirao. Oni su 6. svibnja 1994. godine pripremili *Prijedlog za ustrojstvo Muzeja u Franjevačkom samostanu na Gorici* i poslali ga predsjedniku OHVO-a, članovima OHVO-a i predsjedniku OOHZ-a.¹⁸ U želji da zaštiti i sačuva prikupljeno kulturno blago fra Bono se istodobno obraća na sve strane tražeći stručnu pomoć. Za restauraciju knjiga i izradu mikrofilmova za 18 naslova matičnih knjiga

¹⁵ Marić Baković, 2021, 28.

¹⁶ Nakon dojave o uništavanju rimskih spomenika postavljenih ispred osnovne škole u Glamoču u studenome 1999. godine, fra Bono Vrdoljak, Josip Gelo, ravnatelj, i Marija Marić, arheologinja, uz suglasnost načelnika općine Glamoč i ravnatelja škole sklanjaju spomenike poduzimajući aktivnosti oko njihova čišćenja i zaštite. Dio spomenika poslije će biti postavljen u lapidariju stalnoga postava arheološke zbirke. (Gelo, 2014a, 15; AFSG, Bo. Vrd. 94, kut. 80/8)

¹⁷ AFSG, Bo. Vrd. 95, kut. 80/8.

¹⁸ Boško Marijan davao je fra Boni stručne savjete dok mu je predstojnik istoga ureda Damir Tadić bio od posebne pomoći u pripremi i rješavanju stvari pravne naravi. (AFSG, Ostavština fra Bone Vrdoljaka, Bo. Vrd. 94-97, kut. 80/3, Boško Marijan, *Prijedlog za ustrojstvo muzeja u Franjevačkom samostanu na Gorici*)

Sl. 5. Fra Bono s ulomcima ograde svetišta iz crkve sv. Petra u Rapovinama, 2010.

obraća se Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.¹⁹ Uspostavlja kontakte s brojnim kvalificiranim i dokazanim stručnjacima, zatim s muzejskim ustanovama, zavodima, nadležnim službama na općinskoj, regionalnoj i državnoj razini kako u Bosni i Hercegovini tako i u Republici Hrvatskoj. U Državnoj upravi za zaštitu kulturne i prirodne baštine RH u Zagrebu i u Splitu 6. travnja 1995. godine traži pomoć u odabiru, zaštiti i prezentiranju kulturne baštine livanjskoga kraja. Pomoć mu je obećana. Završetkom radova na uređenju zapadnoga krila samostana za potrebe muzeja, knjižnice i galerije stvoreni su povoljni uvjeti za potpisivanje ugovora o osnivanju muzeja s OHVO-om Livno. Tijekom 1995. godine napravljen je izbor slika za Jurkićevu galeriju.

¹⁹ Fra Bono se 14. listopada 1994. godine obratio za stručnu pomoć dr. Dubravki Skender u NSB Zagreb i s vremenom uspostavio kontakt sa stručnim osobljem. Knjige su poslane na restauraciju 19. kolovoza 1998. godine, a troškove je financiralo Ministarstvo kulture HR. (AFSG, Ostavština fra Bone Vrdoljaka, Bo. Vrd. 94-97, kut. 80/3; AFSG, Ostavština fra Bone Vrdoljaka, Bo. Vrd. 95, kut. 80/8)

Slike su očišćene i restaurirane.²⁰ Izložba je iste godine postavljena, a autori postava bili su mr. Božo Biškupić i Ivica Šiško, profesor na ALU Zagreb. Fra Bono je polako zaokruživao svoju viziju. Znao je dobro da je vrijeme sazrelo i kako je pravi trenutak za postizanje dogovora i potpisivanje osnivačkoga ugovora između samostana i Općine Livno. Predsjednik OHVO-a Livno Mirko Baković i članovi OHVO-a bili su spremni poduprijeti projekt osnivanja muzeja. Prije službena otvorenja memorijalnoga postava slika Gabrijela Jurkića 2. listopada 1995. godine, predsjednik OHVO-Mirko Baković i gvardijan fra Tomo Maganjić potpisali su ugovor o osnivanju muzeja pod nazivom Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno.²¹ Iako je muzej osnovan kao javna ustanova, zbog ustupljena kulturnoga blaga, prostorija i svega dotad učinjena, franjevci su tražili da u nazivu ustanove bude pridjev franjevački.

Memorijalni postav Jurkićevih slika svečano je otvoren 18. studenoga 1995. godine. Fra Bono je iskoristio ovaj događaj i nazočnost uglednih uzvanika pa je prigodom otvorenja u hotelu Dinara organizirao i širi stručni skup o temi *Aktualna problematika kulturne baštine livanjskoga kraja*. Na skupu su bile nazočne brojne kompetentne stručne osobe iz nadležnih ustanova Republike Hrvatske. Ravnatelj Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine Republike Hrvatske prof. Ferdinand Meder tom je prigodom naglasio spremnost za već prije obećanu pomoć u istraživanju, zaštiti arheoloških lokaliteta, restauraciji slika i sređivanju knjižnice dok je Ante Milošević, ravnatelj MHAS-a Split, obećao pomoć u katalogizaciji arheološkoga materijala, odabiru, zaštiti i njegovoj postavi.²² Budući je

²⁰ Čišćenje i restauraciju slika izvršio je restaurator i akademski slikar Ante Pervan iz Livna.

²¹ AFMGG, D-11/1995.

²² Na sastanku su bili nazočni: veleposlanica RH pri UNESCO-u Vesna Girardi Jurkić, ravnatelj Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine RH prof. Ferdinand Meder i Vinko Mladineo, načelnik za pravne poslove, zatim pročelnik u Državnoj upravi za zaštitu kulturne i prirodne baštine RH Split mr. Joško Belamarić i njegov djelatnik ing. Ivo Vojnović,

ugovor bio potpisan. U ožujku 1996. godine fra Bono Vrdoljak i Josip Gelo, voditelj Odsjeka iseljništva i informiranja u općini Livno, susreli su se u Mostaru s ministrom kulture HR HB Jozom Marićem. Upoznali su ga s ugovorom i tražili potporu ministarstva u financiranju plaća uposlenih, što je ministar i obećao.²³ U travnju iste godine Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno registriran je kao zaseban pravni subjekt na Višem sudu u Mostaru. Fra Bono je kasnije u šali često znao reći: *Uspio sam prevariti i Općinu i fratre da potpišu osnivački ugovor u kojem se Općina obvezala financirati muzej, a fratri su za javnu ustanovu ustupili zapadno krilo samostana i kompletnu kulturnu baštinu.* On je tako svojim vizionarstvom i aktivnošću dao ogroman doprinos u oblikovanju i realizaciji stoljetne težnje franjevac za rađanjem i nastankom muzeja. Svjestan činjenice da muzej ne čine samo eksponati i prostorije, nego i stručne osobe, fra Bono Mate Vrdoljak kao predsjednik Upravnog vijeća trudi se u muzej i galeriju dovesti kvalificirane civilne osobe i, kako je znao reći, „dati dite mater“. Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno danas je

ravnatelj Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika Split mr. Ante Milošević, viši kustosi u MHAS-u Split prof. Mate Zekan, mr. Hrvoje Gjurašin i Tonči Burić, a od predstavnika iz Livna sastanku su nazočili fra Bono Vrdoljak u ime FMGG-a Livno, predstojnik odjela društvenih djelatnosti Općinskog vijeća Livno, voditelj općinskog Odsjeka informiranja Zoran Semren i ravnatelj Narodnog sveučilišta Livno Miroslav Perković. Fra Bono Vrdoljak i Damir Tadić upoznali su nazočne o bogatstvu i opasnostima u kojima se nalazila kulturna baština i zatražili su njihovu sveskoliku pomoć i suradnju u istraživanju, stručnoj obradi, zaštiti i prezentaciji kulturne baštine livanjskoga kraja. U listopadu 1997. godine FMGG su posjetile kompetentne osobe iz Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine iz Zagreba i Splita i napravile odabir predmeta za restauraciju. (Usp. AFSG, Ostavština fra Bone Vrdoljaka, Bo. Vrd. 94-97, kut. 80/3)

²³ Fra Bono je tražio pomoć od Josipa Gele u rješavanju birokratskih problema i pomoć oko registracije Muzeja. Nakon nekoliko mjeseci na sjednici Upravnoga vijeća, održanoj 8. lipnja 1996., Josip Gelo će biti imenovan vršiteljem dužnosti ravnatelja FMGG-a (AFSG, Ostavština fra Bone Vrdoljaka, Bo. Vrd. 94-97, kut 80/3; AFMGG, Rješenje da se u sudski registar suda upiše utemeljenje ustanove pod nazivom: Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, U/s16/96, Opći akti)

Sl. 6. Radovi na arheološkome postavu, 2011. (s Markom Rogošićem i Perom Zolakom).

kompleksna muzejsko-galerijska ustanova u kojoj rade kvalificirane i stručne osobe.²⁴ Prema muzejskom osoblju fra Bono se odnosio s posebnom pažnjom i poštovanjem. Često bi, kad bi netko ostao duže raditi, otišao donijeti kavu, a kako su mu ruke drhtale, uglavnom bi do ureda došao s polupraznom šalicom. Ta njegova pažnja i ljudski odnos bili su dodatan poticaj svima da od sebe dadu maksimum. Uporan, odlučan i odvažan svakodnevno je svojim uzorom pokazivao kako se čuva i kako se treba odnositi prema kulturnome naslijeđu. Često je i rado vodio posjetitelje kroz, u to vrijeme, privremene muzejske postave. Jedino nije želio biti vodič onima kojima bi se žurilo i koji bi tražili što brži prolazak kroz postave. Koliki je značaj imao za njega svaki eksponat najbolje bi govorila strast s kojom je on govorio o pojedinom eksponatu. Pričajući o eksponatima, uvijek bi predmet stavljao u

²⁴ U FMGG se upošljavaju arheologinja Marija Marić, knjižničarka Ružica Barišić, etnologinja Jela Duvnjak, kustosica u umjetničkoj zbirci Željka Markov, spremačica Marija Pavić i Josip Gelo, ravnatelj, a kako se muzej širio, s vremenom će biti primljene u stalni radni odnos Dražena Džeko, aktualna ravnateljica, i Vlatka Dronjić.

kontekst vremena nastojeći naći poveznicu prošlosti sa sadašnjošću. Kako je gotovo svim uposlenicima prvo radno mjesto bio rad u FMGG-u, fra Bono je u fazi nastajanja muzeja redovno tražio potporu i pomoć stručnih osoba iz drugih ustanova, najčešće iz MHAS-a iz Splita i Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine iz Zagreba i Splita.²⁵ Uposlenici u muzeju s vremenom su svoja teoretska znanja primjenjivali u praksi i afirmirali se svako na svome području. Članovi Upravnoga vijeća i samostanska uprava nakon detaljnijega uvida u bogatstvo prikupljenog kulturnog blaga brzo su uvidjeli kako preuređeno zapadno krilo samostana (950 m²) neće biti ni izbliza dovoljno za stručno i odgovarajuće postavljanje stalnih muzejskih postava. Fra Bono je na tu temu razgovarao s gvardijanom fra Tomom Maganjićem i s tim problemom upoznao fra Jakova Kuprešanina, misionara u Hrvatskoj katoličkoj misiji u Bocholtu u Njemačkoj. Kada su fra Jakov i njegova majka Kaja izrazili spremnost financirati izgradnju nove muzejske zgrade, samostanska je uprava na čelu s goričkim gvardijanom fra Tomom Maganjićem odlučila u tu svrhu ustupiti zemljište na kojem su se nalazili stari samostanski gospodarski objekti. Gradnja nove muzejske zgrade započeta je polaganjem kamena temeljca 13. srpnja 2000. godine.²⁶ Tijekom gradnje fra Bono, predsjednik Upravnog vijeća FMGG-a, i Josip Gelo, ravnatelj, bili su u stalnom kontaktu s glavnim donatorom fra Jakovom Kuprešanim i redovno ga informirali o učinjenom i o daljnjim planovima. Radovi izgradnje nove muzejske zgrade završeni su 2009. godine nakon čega su uslijedili radovi na postavljanju stalnih postava

u novom muzeju.²⁷ Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno sa svojim stalnim postavama, znanstveno-stručnom publikacijom *Cleuna*, istraživačkim radovima (posebno arheološkim), izložbama povremenoga karaktera i naročito izložbom *Međunarodno trijenale grafike Livno* nametnuo se danas kao jedna od krovnih muzejsko-galerijskih ustanova u BiH.

U znak zahvalnosti za sav fra Bonin doprinos u nastajanju ovoga muzeja, FMGG je 2005. godine objavio njegova sabrana djela pod nazivom *Plodovi ljubavi i žrtve*.²⁸ Prigodom predstavljanja publikacije on je nazočnima najavio svoje povlačenje i pripremanje u molitvi za drugi svijet. U 2010. godini uslijed pada zadobio je prijelom kuka. Na žalost, stanje se sve više pogoršavalo i postao je posve nepokretan nakon čega je premješten u dom za stare osobe „Otac Kristofor“ u Novoj Biljoj gdje je i preminuo 29. rujna 2013. godine. Pokopan je 1. listopada 2013. na groblje sv. Mihovila u Livnu.

Zaključak

Kao dugogodišnji ravnatelj ove ustanove imao sam prigodu i zadovoljstvo surađivati s fra Bonom, članom i predsjednikom Upravnoga odbora FMGG-a. U svojem radu redovno sam se s njim konzultirao, analizirao i planirao aktivnosti u FMGG-u. S određenim vremenskim odmakom mogu reći kako je fra Bono Mato Vrdoljak uz to što je bio svećenik, graditelj i povjesničar, nošen vizijom muzeja na Gorici kao suvremene muzejsko galerijske ustanove, posebnu ljubav posvetio očuvanju, zaštiti i prezentiranju kulturne baštine livanjskoga kraja s posebnim naglaskom i zanimanjem za arheologiju. On je bio i ostao zaštitnim znakom i dušom FMGG-a, a Gradsko vijeće Grada Livna, cijeneći njegov doprinos kulturi Livna, dalo mu je svojevršno priznanje imenovavši jednu od livanjskih ulica njemu u čast: *Ulica fra Bone Mate Vrdoljaka*.

²⁵ Dio etnografske građe restauriran je u Državnoj upravi za zaštitu kulturne i prirodne baštine u Zagrebu. Čišćenje, konzervaciju i restauraciju arheološkoga materijala radio je uglavnom u MHAS-u u Splitu, a restauraciju knjiga Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Pomoć pri arheološkim istraživanjima tražio je uglavnom iz MHAS-a Split.

²⁶ Za ravnatelja FMGG-a 1999. godine imenovan je Josip Gelo koji će tijekom gradnje nove muzejske zgrade stalno koordinirati s fra Bonom Vrdoljakom, u to vrijeme predsjednikom Upravnog odbora FMGG-a. (Gelo, 2009, 276-283)

²⁷ Uz fra Jakova Kuprešanina i njegovu majku Kaju izgradnju nove muzejske zgrade financirala je i Vlada RH kroz projekt potpore Hrvatima izvan RH, zatim Općinsko vijeće Livno i drugi donatori.

²⁸ Gelo, 2014, 7-8.

Izvori i literatura

AFSG

Arhiv Franjevačkog samostana Gorica, Marijan, B., *Groblje sv. Ive u Livnu – senzacionalna knjiga hrvatske povijesti i povijesti kršćanstva u livanjskome kraju*, Ostavština fra Bone Vrdoljaka, Bo. Vrd. 95, kut. 80/3

AFMGG

Arhiv Franjevačkog muzeja i galerije Gorica, D-11/1995; Rješenje da se u sudski registar suda upiše utemeljenje ustanove pod nazivom: Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, U/s16/96, Opći akti, Gelo 2014,18

Barun 2009

Barun, A. *Franjevački samostan na Gorici u Livnu*, Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009, 91-136.

Gelo 2009

Gelo, J. *Franjevački muzej i galerija Gorica Livno: Gradnja i namjena muzejskih prostorija*, Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009, 276-283.

Gelo 2014

Gelo, J. *In memoriam fra Bono Vrdoljak (1930. – 1913.)*, Cleuna, br. 1, Livno 2014, 7-8.

Gelo 2014a

Gelo, J. *Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno*, Cleuna, br. 1, Livno 2014, 11-28.

Marić 2009

Marić, M., *Arheološki ostatci ranokršćanskih i starohrvatskih crkava u livanjskom kraju*, Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009, 14-34.

Marić Baković, Palčok 2019

Marić Baković, M., Palčok, M. *Rekonstrukcija ograde svetišta iz predromaničke crkve sv. Petra u Rapovinama kraj Livna*, Cleuna, br. 3, Livno 2019, 27-45.

Marić Baković 2021

Marić Baković, M. *Rimski spomenici sa Štitića u Suhači kod Livna*, Cleuna, br. 4, Livno 2021, 25-48.

Vrdoljak 1989

Vrdoljak M. B. *Rešetarica – bogato arheološko nalazište i gospodarsko sjedište*, Sveta baština, god. VIII., br. 9/75, Duvno 1989, 10.

Vrdoljak 1992

Vrdoljak M. B. *Čuvari livanjskoga kulturnog blaga*, Livanjski vidici, god. I., br. II, Livno 1992, 8.

Vrdoljak 1992

Vrdoljak M. B. *Stranica povijesti napisana u Rapovinama*, Livanjski vidici, god. I., br. VI, Livno 1992, 8.

Vrdoljak 1992

Vrdoljak, M. B. *Potočani čekaju istraživače*, Livanjski vidici, god. I., br. 10, 1992, 8.

Vrdoljak 1993

Vrdoljak, M. B. *Kasnoantička crkva u Potočanima*, Livanjski vidici, god. II., br. 11, 1993, 9.

Vrdoljak 1993

Vrdoljak, M. B. *Starohrvatska crkva u Potočanima*, Livanjski vidici, god. II., br. 12, 1993, 9.

Vrdoljak 1993

Vrdoljak, M. B. *Rešetarica uzdrmla općeprihvaćeno mišljenje*, Livanjski vidici, god. II., br. XIII, Livno, 1993, 8-9.

Vrdoljak 1999

Vrdoljak, M. B. *Franjevački muzej i galerija Gorica u Livnu*, Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu, Split 1999, 9-17.

Vrdoljak 2005

Vrdoljak, M. B., *Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. st.*, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno 2005, 261-274.

Vrdoljak 2005a

Vrdoljak, M. B., *Starokršćanska bazilika i srednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna*, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno 2005, 181-260.

Vrdoljak 2005b

Vrdoljak, M. B., *Stranica povijesti napisana u Rapovinama*, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno 2005, 291.

Vrdoljak 2005c

Vrdoljak, M. B., *Potočani čekaju istraživače*, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno 2005, 294.

Vrdoljak 2005d

Vrdoljak, M. B., *Kasnoantička crkva u Potočanima*, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno 2005, 295.

Vrdoljak 2005e

Vrdoljak, M. B., *Starohrvatska crkva u Potočanima*, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno 2005, 296.

Vrgoč 2003

Vrgoč, M., *Leksikon franjevaca Bosne Srebrene iz livanjskog kraja*, Sarajevo – Zagreb – Livno 2003.

Fr Bono Mato Vrdoljak (1930 – 2013)***Priest, Builder, Historian, Archaeologist, Visionary***

Key words: Fr Bono Vrdoljak, Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno, archaeology, priest, monastery, Franciscans

Fr Bono Mato Vrdoljak was born on February 12, 1930, in Žabljak near Livno. He studied theology from 1949 to 1954 in Sarajevo. He was ordained a priest in 1953 and thus became a member of the Franciscan Province of Bosnia Srebrena. He enrolled in post-graduate studies in Ljubljana in 1957, and in 1961 he obtained the title of doctor by defending his thesis *Apostolic Vicariate in Bosnia: 1735 – 1881*. During 1962/63 he studied in Paris. After completing his doctorate in 1961/62 and from 1963 to 1973 he was a professor at the Franciscan Theology in Sarajevo, where he taught Church history, history of the order and province, Christian archaeology, parish management and catechesis. In addition to his pastoral work, he held numerous positions: he was vicar, and then guardian at the monastery of St. Anthony in Bistrik in Sarajevo, then vicar at the monastery of St. Peter and St. Paul in Nedarići in Sarajevo, and pastor in the parish of All Saints and the parish of Bila, later chaplain in Podhum, from where he retired to the Franciscan monastery in Gorica in Livno. While staying at the monastery, he held several positions: he was the librarian and monastery chronicler, the monastery vicar, chairman of the Board of Directors of the Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno, and for a time, acting director of the FMGG.

In addition to his pastoral work, he was also a builder. From 1965 to 1973, he led the construction of the Franciscan Theology building in Nedarići. As the pastor of Livno, he built the pastoral centre with halls for religious education. Arriving at the monastery in Gorica, as a member of the monastery administration, together with the guardian Fr Tomo Maganjić and with the financial support of Brother Fr Jakov Kuprešanin, from 1991 to 1995, he took

special care of the long-planned arrangement of museum premises in the west wing of the monastery. With the director of the FMGG at the time, Josip Gelo, he took care of the construction of a new modern building of the Franciscan museum.

He wrote professional and scientific works. The topics were mainly pastoral care, church history, archaeology and culture. As regards history, he was particularly interested in church history. He published his texts in *Nova et vetera*, *Bosna Srebrena*, the reviews *Dobri pastir*, *Svjetlo riječi* and *Starohrvatska prosvjeta*, and in monographic publications *Livanjski kraj u povijesti*, *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, *Hrvati Dinare – život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka*, *Pro populo – život i djelo fra Lovre Karaule*, then in the newspaper *Livanjski vidici* and the newsletter *Livanjski pregled*. He also encouraged, and at the same time participated in the printing of monographic publications: *Vodič kroz crkvu i samostan na Gorici*, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, *Očekujući arheološku zbirku Franjevačkog muzeja u Livnu*. He was the co-organiser and participant of scientific meetings: *Aktualna problematika kulturne baštine livanjskoga kraja*, *Grahovo u povijesti* and the scientific meeting on Fr Lovro Karaula.

Friar Bono wanted to breathe life into the preserved cultural treasure, hidden in the chests of the Franciscan monastery in Gorica. In addition to taking care of the library and museum materials, he focused his interest on the collection of archaeological material and archaeological research. Thanks to him, the votive relief of the god Silvan from Glamoč, the votive relief of Liber from Vašarovine, a Carolingian sword and fragments of stone furniture from an early Christian basilica from Rešetarica, and numerous other objects reached the monastery. His direct and indirect

contribution to archaeological research is immeasurable. At the site Rešetarica, he noticed contours of an old building and recognised the remains of an early Christian basilica from the 5th/6th century, after which the Institute for the Protection of Cultural Monuments and National Landmarks and Rarities in BiH would conduct systematic archaeological research from 1989 to 1991. An early medieval necropolis from the 9th/10th century was discovered at the same site. He participated in archaeological research at the Cemetery of St. Ivo from 1991 to 1994, where the remains of a Franciscan monastery from the 14th century, a medieval necropolis in the cloister of the monastery, the remains of the church of St. Ivo and the remains of an early Christian basilica from the 5th/6th century were found. Above the village Potočani near Livno, and below an Illyrian fortress, which was turned into a castle called Gradac in Roman times, at the site called Crkvina, he conducted sondage archaeological research in 1990 and discovered the remains of walls of a Late Antiquity church. At the site Štitić in Suhača near Livno, after several accidental findings, Fr Bono conducted a minor sondage research in 1995. He found the lid of an ossuary featuring

a veteran inscription of Arius Rufinus from the second half of the 2nd century.

As regards the FMGG, it can be said that Fr Bono knew how to recognise the right moment and that he, together with the then guardian Fr Tomo Maganjić and mayor of the Livno Municipality Mirko Baković, played a key role in its establishment in 1995. Friar Bono's vision of the manner of organisation and constitution of the future museum as a modern institution is the result of his numerous contacts and consultations with experts. This vision received its legal form with the registration at the High Court in Mostar in 1996, after which, in the year 2000, with the assistance of Fr Jakov Kuprešanin and his mother Kaja, the construction of a modern and capital museum building on a plot of land ceded by the Franciscan community on Gorica would begin. Thanks to his vision, the Managing Board of the FMGG, the museum's professional staff, and the support of the City of Livno, the Government of the Herzeg-Bosnian County and higher levels of government, the Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno is one of the representative museum-gallery institutions in Bosnia and Herzegovina today.

Plodovi ljubavi i žrtve: prilozi iz povijesti kulture i arheologije Apostolski vikarijat 1735. – 1881. Pastoralni kler u Apostolskom vikarijatu i njegov odnos prema apostolskim vikarima Rešetarica – bogato arheološko nalazište i gospodarsko sjedište Starokršćanska bazilika i srednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna Livno u kolijevci Hrvatske Čuvari livanjskoga kulturnoga blaga Crkveno zvono na Sahat-kuli Avionske bombe „iskopale“ spomenik Stranica povijesti napisana u Rapovinama Poganski hram u Vašarovinama Kolo igraju suhačke nimfe Novi nalaz na Grepcima Kasnoantička crkva u Potočanima Starohrvatska crkva u Potočanima Rešetarica uzdrmala općeprihvaćeno mišljenje Blagdan Tijelovo. Prisutnost Kristova među nama Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. Stoljeća Potočani čekaju istraživače Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života s posebnim osvrtom na livanjski kraj Katolička crkva na prostorima Grahova kroz povijest – župa Grahovo, Hrvati Dinare: život, opstojnost, stradanja, nauk i pouka Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu Apostolski vikarijat 1735. – 1881. Avionske bombe „iskopale spomenik“ Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života – s posebnim osvrtom na livanjski kraj Crkveno zvono na Sahat-kuli Livno u kolijevci Hrvatske Franjevački samostan sv. Petra i Pavla na Gorici kraj Livna Katolička crkva na prostorima Grahova kroz povijest – župa Grahovo Novi nalaz na Grepcima Kolo igraju suhačke nimfe Kasnoantička crkva u Potočanima Poganski hram u Vašarovinama Potočani čekaju istraživače Čuvari livanjskoga kulturnoga blaga Župa Glamoč s pogledom na njezinu prošlost i sadašnjost Starokršćanska bazilika i srednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života s posebnim osvrtom na livanjski kraj, Pro populo: život i djelo fra Lovre Karaule 1800. – 1875. Rešetarica uzdrmala općeprihvaćeno mišljenje Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. Stoljeća Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu Stranica povijesti napisana u Rapovinama Starohrvatska crkva u Potočanima Plodovi ljubavi i žrtve: prilozi iz povijesti kulture i arheologije Apostolski vikarijat 1735. – 1881. Pastoralni kler u Apostolskom vikarijatu i njegov odnos prema apostolskim vikarima Rešetarica – bogato arheološko nalazište i gospodarsko Potočani čekaju istraživače Čuvari livanjskoga kulturnog blaga Novi nalaz na Grepcima

Ružica Barišić

**Bibliografija objavljenih radova
fra Bone Mate Vrdoljaka**

BIBLIOGRAFIJA OBJAVLJENIH RADOVA FRA BONE MATE VRDOLJAKA

Ružica Barišić
ruzica.barisic@fmgg-livno.com
Franjevački muzej i galerija Gorica-Livno
Gorička cesta bb, 80101 Livno

UDK: 272-789.3Vrdoljak, M.B(01)
Primljeno: 11. V. 2023.
Prihvaćeno: 18. V. 2023.

24

I. Knjige

Plodovi ljubavi i žrtve: prilozi iz povijesti kulture i arheologije, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 311 sa sl.

Apostolski vikarijat 1735. – 1881., inauguralna disertacija, Visoko, 1961, I-XIV, 1-218, strojopis.

II. Članci u novinama, časopisima, knjigama i zbornicima

1982.

Pastoralni kler u Apostolskom vikarijatu i njegov odnos prema apostolskim vikarima, Nova et vetera, god. 32, sv. 1-2, Sarajevo, 1982, 177-200.

1989.

Rešetarica – bogato arheološko nalazište i gospodarsko sjedište, Sveta baština, god. 8, br. 9(75), Duvno, 1989, 10 s [1] sl.

1990.

Starokršćanska bazilika i srednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna. Summary: The early Christian Basilica and early mediaveval Cemetery on Rešetarica by Livno, Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, 18/1988, Split, 1990, 119-194 s [3] sl. + I-XI. XVI-XXV. XXVII-XXXI tabla + tlocrt bazilike.

1992.

Livno u kolijevci Hrvatske, Livanjski vidici, god. 1, br. 1, Livno, 1992, [8] s [1] sl.

Čuvari livanjskoga kulturnoga blaga, Livanjski vidici, god. 1, br. 2, Livno, 1992, [8-9] s [1] faks.

Crkveno zvono na Sahat-kuli, Livanjski vidici, god. 1, br. 3, Livno, 1992, [8-9] s [1] sl.

Avionske bombe „iskopale“ spomenik, Livanjski vidici, god. I, br. 4, Livno, 1992, str. [8-9] s [1] sl.

Stranica povijesti napisana u Rapovinama, Livanjski vidici, god. I, br. 6, Livno, 1992, [8] s [2] sl.

Poganski hram u Vašarovinama, Livanjski vidici, god. I, br. 7, Livno, 1992, 12 s [2] sl.

1993.

Kolo igraju suhačke nimfe, Livanjski vidici, god. I, br. 8, Livno 1993, [8-9] s [2] sl.

Novi nalaz na Grepcima, Livanjski vidici, god. I, br. 9, Livno, 1993, [9] s [2] sl.

Potočani čekaju istraživače, Livanjski vidici, god. I, br. 10, Livno, 1993, [8] s [1] sl.

Kasnoantička crkva u Potočanima, Livanjski vidici, god. II, br. 11, Livno, 1993, 9 s [2] sl.

Starohrvatska crkva u Potočanima, Livanjski vidici, god. II, br. 12, Livno, 1993, 9 s [3] sl.

Rešetarica uzdrmla općeprihvaćeno mišljenje, Livanjski vidici, god. II, br. 13, Livno, 1993, [8-9] s [3] sl.

Blagdan Tijelovo. Prisutnost Kristova među nama, Livanjski vidici, god. II, br. 19, Livno, 1993, 6.

1994.

Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika,

Općinsko Hrvatsko vijeće obrane – Livno, 1994, 115-124 s 4 sl.

1999.

Franjevački muzej i galerija Gorica u Livnu, Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu, Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1999, 9-17 sa [6] sl.

2000.

Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života s posebnim osvrtom na livanjski kraj, Pro populo: život i djelo fra Lovre Karaule 1800. – 1875., Sarajevo, Svjetlo riječi, 2000, 23-51 s [1] sl.

Katolička crkva na prostorima Grahova kroz povijest – župa Grahovo, Hrvati Dinare: život, opstojnost, stradanja, nauk i pouka, Bosansko Grahovo, Zagreb, Udruga Hrvata Pset – Grahovo, Hrvatski informativni centar, 2000, 71-84 s [2] faks.

2000./2001.

Franjevački samostan sv. Petra i Pavla na Gorici kod Livna – žarište hrvatske kulture i čuvar kulturne baštine, Hercegovina, 6-7 (14-15), 2000-2001, Mostar, Muzej Herceg-Bosne... [et al.], 2000 – 2001, 225-232.

2003.

Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu. Summary: Medieval Monuments with Inscriptions at the St. John Cemetery of Livno, Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, 30/2003, Split, 2003, 239-246 sa 7 sl.

2005.

Apostolski vikarijat 1735. – 1881., Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 17-130.

Avionske bombe „iskopale spomenik“, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 290 s [1] sl.

Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života – s posebnim osvrtom na livanjski kraj, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 131-151 s [2] sl.

Crkveno zvono na Sahat-kuli, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 289, s [1] sl.

Čuvari livanjskoga kulturnoga blaga, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 288 s [3] sl.

Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 261-274 s [4] sl.

Franjevački samostan sv. Petra i Pavla na Gorici kraj Livna, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 9-14 s [1] sl.

Kasnoantička crkva u Potočanima, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 295 s [2] sl.

Katolička crkva na prostorima Grahova kroz povijest – župa Grahovo, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 153-161.

Kolo igraju suhačke nimfe, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 297 s [1] sl.

Livno u kolijevci Hrvatske, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 287 s [2] sl.

Novi nalaz na Grepcima, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 293 s [1] sl.

Poganski hram u Vašarovinama, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 292 s [2] sl.

Potočani čekaju istraživače, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 294 s [1] sl.

Rešetarica uzdrmla općeprihvaćeno mišljenje, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 298.

Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju Sv. Ive u Livnu, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 275-283 sa 6 sl.

Stranica povijesti napisana u Rapovinama, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 291 s [2] sl.

Starohrvatska crkva u Potočanima, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 296 s [2] sl.

Starokršćanska bazilika i srednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 183-260 s 3+ [5] sl. + I-XI, XVI-XXV, XXVII-XXXI tabla + tlocrt bazilike.

Župa Glamoč s pogledom na njezinu prošlost i sadašnjost, Plodovi ljubavi i žrtve, Livno, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2005, 163-169.

2022.

Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života s posebnim osvrtom na livanjski kraj, Pro populo: život i djelo fra Lovre Karaule 1800. – 1875., 2. dopunjeno i ispravljeno izdanje, Livno, Franjevački samostan sv. Petra i Pavla, 2022, 33-67 s [1] sl.

Marija Marić Baković

Skupina dječjih grobova s arheološkoga
lokaliteta Podvornice u Lištanima

SKUPINA DJEČJIH GROBOVA S ARHEOLOŠKOGA LOKALITETA PODVORNICE U LIŠTANIMA

Marija Marić Baković
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b., 80101 Livno
marija.maric.b@gmail.com

UDK: 904:718](497.6Livno)“653“
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 22. IX. 2023.
Prihvaćeno: 10. X. 2023.

28

U radu se analizira skupina od sedam kasnosrednjovjekovnih grobova istraženih 2017. godine na Podvornicama u Lištanima na Livanjskome polju. Grobove smo izdvojili na temelju nekih zajedničkih obilježja te pretpostavili da je do ukopa u njih došlo u kratku razdoblju. Zajednički im je način ukopa te dob ukopnika. U jednom su grobu istodobno ukopane dvije do tri osobe, ukupno četrnaest osoba – trinaestero djece i jedna odrasla osoba. Antropološkom analizom utvrđene su patološke promjene na kosturima koje ukazuju na neka zdravstvena stanja i kvalitetu života te u skladu s tim i na moguć uzrok mortaliteta. Učestale patološke promjene su cribra orbitalia i periostitis sa značajnom pozitivnom korelacijom, što znači da je uslijed smanjene otpornosti djece moglo doći do smrti uzrokovane nekom zaraznom bolešću. Zarazne bolesti u arheološkim su populacijama bile vodeći uzrok smrti, a posebno tijekom najranijega djetinjstva. Na temelju nalaza u grobovima okvirno je utvrđeno razdoblje u kojemu je moglo doći do ukopa u grobove, a to je posljednja trećina 14. stoljeća, eventualno početak 15. stoljeća.

Cljučne riječi: Lištani, kasnosrednjovjekovni grobovi, dječji grobovi, Ludovik I. Anžuvinac, antropološka analiza

Uvod

Skupina grobova nalazi se na lokalitetu Podvornice u Lištanima na Livanjskome polju gdje su sustavna arheološka istraživanja izvođena u organizaciji Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno u sedam kampanja između 2001. i 2018. godine. Čitavo je groblje na temelju stratigrafije i promjena u pogrebnoj praksi te nalaza u grobovima datirano od kraja 9. do 15. stoljeća.¹ Groblje je smješteno uz rub Livanjskoga polja, u podnožje prapovijesne gradine.² Naselje u kojemu je živjela zajednica koja se kroz više stoljeća pokapala na ovome groblju nalazilo se u neposrednoj

blizini, pretpostavljamo negdje uz padinu Gradine, dok se poljodjelsko zemljište pružalo prema polju i obuhvaćalo je današnji toponim Podvornice. Za položaj groblja ključno je što su na istome mjestu već u prijašnjim razdobljima bila ukopišta te sakralna ranokršćanska arhitektura. Tijekom arheoloških iskopavanja na lokalitetu su istraženi ostatci rimske nekropole s incineracijom kao prevladavajućim obredom pokapanja.³ Na mjestu napuštene nekropole razvio se ranokršćanski kompleks s dvjema crkvama u sklopu kojih su krsni zdenac i memorija te nekropola sa zidanim grobnicama uz crkvenu arhitekturu. Poslije se između ostataka ranokršćanske arhitekture razvilo srednjovjekovno groblje. Prema dosa-

¹ Marić Baković, 2020, 109-128.

² Benac, 1985, 131-132.

³ Škegro, Marić, Šimić, 2008, 259-288.

Sl. 1. Grobovi br. 214-217
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 2. Grobovi br. 219, 220 i 223 (foto: M. Marić Baković)

dašnjim rezultatima istraživanja groblje se negdje pred kraj 9. stoljeća razvijalo kao ranosrednjovjekovno groblje na redove te se nastavilo razvijati u kontinuitetu kroz razvijeni i kasni srednji vijek. Istraživanjima su do sada obuhvaćena 233 srednjovjekovna groba s 266 ukopa.⁴ Utvrđeno je osnovno prostorno širenje groblja od zapada prema istoku te od sjevera prema jugu.

Za analizu je izdvojena skupina od sedam kasnosrednjovjekovnih grobova istraženih 2017. godine koji se nalaze u sjeveroistočnom dijelu groblja gdje smo pretpostavili da je i krajnja granica širenja ovoga groblja. Grobovi su smješteni izvan ostataka ranokršćanskih crkava te izvan prostora groblja na kojem dolazi do preslojavanja s ranosrednjovjekovnim grobovima. U grobovima je ukopano četrnaest osoba – trinaestero djece i jedna odrasla osoba.

Ono što je zajedničko kod ove skupine grobova je arhitektura, način ukopa, položaj ruku, istodoban ukop dviju do triju osoba u jednoj grobnici te dob pokojnika. Riječ je o dječjim grobovima te u jednom slučaju o grobu odrasle osobe s djetetom (sl. 1 i 2). Grobove smo izdvojili na temelju nekih zajedničkih obilježja te pretpostavili da je do ukopa došlo u kratku razdoblju zbog smrti većega broja djece. Prema načinu ukopa te položaju tijela u grobu u istom kontekstu možemo govoriti i o grobovima br. 214 i 235 s pojedinačnim ukopima odraslih osoba, ali smo za ovu analizu izdvojili samo grobove s istodobnim ukopom više djece. Antropološkom analizom određena je dob pokojnika, spol odrasle osobe te patološka stanja evidentirana na kostima koja ukazuju na kvalitetu života i neka zdravstvena stanja te u skladu s tim i na moguć uzrok smrti.

Opis grobova

Grob 215 (SJ 3, 71-74, kv. G2,
10. 10. 2017.) (sl. 3)

Arhitektura groba. Pravokutna grobna raka obložena je klesanim vapnenačkim pločama

⁴ Arheološko iskopavanje na lokalitetu nije završeno, a to se posebno odnosi na srednjovjekovno groblje. Radovi su privremeno prekinuti do dobivanja dozvole za nastavak iskopavanja sukladno rješavanju vlasničkih odnosa na istraženu dijelu lokaliteta. Na žalost, lokalitet s istraženom arhitekturom ne može se održavati jer jedan od vlasnika zemljišta brani pristup.

Sl. 3. Grob br. 215
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 4. Grob br. 216
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 5. Grob br. 217
(foto: M. Marić Baković)

različite debljine. Zaglavna i podnožna ploča u jednom su komadu dok su bočne ploče u dva dijela. Jedna od dviju bočnih ploča s južne strane kliznula je prema unutrašnjosti te se raka sužava prema istoku. Pokrov groba čine jedna veća pravokutna ploča i dvije manje ploče. Iznad arhitekture groba bio je sloj zemlje na koji je kao površinska oznaka groba položen amorfnu kameni blok. U unutrašnjosti groba bila je ispunjena od smeđe zemlje koja je vjerojatno s vremenom postupno upadala.

U grobu su ostatci dvaju kostura koji leže na podlozi od čvrsto nabijene zemlje. Kosturi su položeni jedan nasuprot drugomu, ispruženi su na leđima i rukama prekriženima na trbuhu. Kostur A položen je u smjeru istok-zapad, a kostur B zapad-istok. Međusobno nije poremećen položaj, što ukazuje na to da su oba tijela istodobno položena u zajednički grob. Oba su kostura vrlo dobro sačuvana. U grobu nisu nađeni nalazi. Grob je zatečen kao zatvorena cjelina. Prema antropološkoj analizi u grobu su dva dječja kostura.

Kostur A je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo 8 do 9 godina. Od patoloških promjena prisutna je blaga zarasla *cribra*

orbitalia na gornjim svodovima orbita kao posljedica anemije uzrokovane nedostatkom željeza. Blagi zarasli periostitis prisutan je na 11. lijevom rebru. Na distalnoj zgloboj plohi lijeve goljenične kosti prisutan je *osteochondritis dissecans* – odvajanje hrskavice i subhondralne kosti u obliku sekvestra uslijed učestalih mikrotrauma. Najčešće se pojavljuje kod adolescenata i mlađih odraslih osoba, učestalije kod muškaraca, a danas se tretira kao ozljeda prenaprezanja jer se uglavnom vidi kod mladih i pretreniranih sportaša.⁵

Kostur B je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo 4,5 do 5,5 godina.

Patološke promjene. Prisutna je blaga zarasla *cribra orbitalia* u desnoj orbiti. Na endokranijalnoj strani čeonu i tjemenih kostiju prisutne su digitalne impresije koje nekada upućuju na povišen interkranijalni tlak. Blagi porozitet prisutan je s unutrašnje strane donje čeljusti, s unutrašnje strane nosnih kostiju, oko nosnoga otvora, slušnih otvora te oko baze lubanje na zatiljnoj kosti.⁶

⁵ Šlaus, 2020, neobjavljeno.

⁶ Šlaus, 2020, neobjavljeno.

**Grob 216 (SJ 4, 75-78, kv. G2,
10. 10. 2017.) (sl. 4)**

Arhitektura groba. Pravokutna grobna raka obložena je klesanim vapnenačkim pločama različite debljine. Zaglavna i podnožna ploča u jednom su komadu, sjeverna bočna ploča u dva je dijela, a ona s južne strane u jednom komadu. Pokrov groba čine jedna veća pravokutna ploča te četiri manje ploče položene na krajevima te veće. Iznad arhitekture groba bio je sloj zemlje na koji je zatim kao površinska oznaka groba položen amorfnu kameni blok. U unutrašnjosti groba bila je ispunjena od smeđe zemlje koja je vjerojatno s vremenom postupno upadala.

U grobu su ostatci triju kostura koji su ležali na podlozi od čvrsto nabijene zemlje. Dva su kostura (A i B) položena jedan uz drugoga, ispruženi su na leđima dok su im ruke prekrížene na trbuhu. Kosturi su položeni u smjeru istok-zapad s odmakom nogu prema jugu kako bi nasuprotno mogli položiti treći kostur (C). On je položen u smjeru zapad-istok s rukama pruženima niz tijelo. Ta tri kostura nisu poremetila položaj jedan drugomu što ukazuje na to da su tijela istodobno položena u zajednički grob. Sva su tri kostura vrlo dobro sačuvana. Grob je zatečen kao zatvorena cjelina. U grobu su uz kosture nađena dva srebrna novčića, ulomak željezne kopče (uz kostur A s desne strane ključne kosti), ulomak prstena i predmet neutvrđene namjene (uz kostur B na predjelu ruku i trbuha) te perlica od staklene paste u zapuni groba (sign. Lištani 17/24).

Prema antropološkoj analizi u grobu su tri dječja kostura vrlo dobro očuvana. Kostur A je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo 10 do 11 godina.

Patološke promjene. Na desnoj ključnoj kosti jako je izražena *fossa rhomboidea*. Kostur B je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo između jedne i jedne i pol godine života.

Patološke promjene. U orbitama je prisutna blaga zarasla *cribra orbitalia*, a na lijevoj goljeničnoj kosti blagi aktivni periostitis. Kostur C je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo između jedne i jedne i pol godine života.

Patološke promjene. U orbitama je prisutna blaga zarasla *cribra orbitalia*, a na donjoj čeljusti blagi aktivni periostitis.⁷

**Grob 217 (SJ 5, 79-82, kv. G 1/ G2,
10. 10. 2017.) (sl. 5)**

Arhitektura groba. Pravokutna grobna raka obložena je klesanim vapnenačkim pločama različite debljine. Zaglavna i podnožna ploča u jednom su komadu dok su bočne ploče u dva do tri dijela. Pokrov groba čine jedna veća pravokutna ploča i dvije manje ploče. Iznad arhitekture groba bio je sloj zemlje na koji je potom kao površinska oznaka groba položen amorfnu kameni blok. U unutrašnjosti groba bila je ispunjena od smeđe zemlje koja je vjerojatno s vremenom postupno upadala. U grobu su ostatci dvaju kostura koji leže na podlozi od čvrsto nabijene zemlje. Kosturi su položeni jedan nasuprot drugomu ispruženi na leđima rukama prekríženima na trbuhu. Kostur A položen je u smjeru istok-zapad, a kostur B zapad-istok. Međusobno nisu poremetili položaj što ukazuje na to da su tijela istodobno položena u zajednički grob. Kosti lijeve ruke kostura B laktom su položene na desnu potkoljenicu kostura B, što znači da je tijelo A prvo položeno u grob.⁸ Oba su kostura vrlo dobro očuvana. Grob je zatečen kao zatvorena cjelina. U grobu je uz kostur B ispod lakta lijeve ruke nađen ulomak željezne kopče.

Prema antropološkoj analizi u grobu su dva dječja kostura. Kostur A je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo između 12 i 15 godina.

Patološke promjene. Evidentna je blaga zarasla *cribra orbitalia* u orbitama. Blaga zarasla ektokranijalna poroznost prisutna je na tjemenim kostima i zatiljnoj kosti. Alveole su na objema čeljustima zaravnjene. Porozitet je prisutan na gornjoj i donjoj čeljusti, oko

⁷ Šlaus, 2020, neobjavljeno.

⁸ Ustaljena praksa na srednjovjekovnim grobljima, pa i u Lištanima, bila je da je većina kostura orijentacije istok-zapad s glavom na zapadu (pogled prema istoku). U slučaju više istodobnih ukopa bilo je logično da se prvo tijelo polaže prema istoku.

Sl. 6. Grob br. 218
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 7. Grob br. 219
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 8. Grob br. 220
(foto: M. Marić Baković)

nosnoga otvora, oko slušnoga otvora, na tvrdu nepcu, na anteriornoj strani jednoga prsnog i pet slabinskih kralježaka, na skočnim i petnim kostima. Makroporozitet prisutan je na prsnoj i križnoj kosti. Na desnoj je lopatici zamjetan blagi aktivni periostitis. Takva patološka slika upućuje na skorbut. Na zubima su uočljivi hipoplastični defekti.⁹

Kostur B je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo 11,5 do 12,5 godina.

Patološke promjene. U orbitama je prisutna blaga zarasla *cribra orbitalia*. Alveole su na objema čeljustima zaravnjene. Porozitet je prisutan oko i unutar nosnoga otvora, oko slušnoga otvora, na bazi lubanje te na posteriornoj strani obiju bedrenih kostiju. Umjereni porozitet prisutan je na objema petnim kostima. Na objema čeljustima zamjetan je blagi aktivni periostitis. Takva patološka slika upućuje na moguć skorbut.¹⁰

Grob 218 (SJ 83-86, kv. H3, 11. 10. 2017.) (sl. 6)

Arhitektura groba. Grobna raka trapezoidno se sužava prema podnožju i obložena je klesanim vapnenačkim pločama. Zaglavna i podnožna ploča u jednom su komadu, sjeverna bočna ploča u dva je dijela, a ona s južne strane u jednom komadu. Pokrov groba je kamena ploča. U unutrašnjosti groba bila je ispunjena od smeđe zemlje koja je vjerojatno s vremenom postupno upadala. U grobu su ostatci dvaju kostura od kojih jedan leži na podlozi od čvrsto nabijene zemlje, ispružen na leđima i rukama pruženima niz tijelo dok su noge blago savijene. Ukopno je mjesto orijentirano u smjeru istok-zapad. Drugi je kostur slabo očuvan. Grob je zatečen kao zatvorena cjelina. U zemlji ispod groba nađen je keramički pršljen. Prema antropološkoj analizi u grobu su dva dječja kostura.

Kostur A je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo između pola i jedne godine života.

Patološke promjene. Blaga zarasla *cribra orbitalia* prisutna je u orbitama. Na objema je lopaticama zamjetan blagi porozitet. Na gornjoj i donjoj čeljusti prisutan je blagi

⁹ Šlaus, 2020, neobjavljeno.

¹⁰ Šlaus, 2020, neobjavljeno.

aktivni periostitis. Na endokranijalnoj strani zatiljne kosti zamjetan je sloj nove porozne kosti. Porozitet i zadebljanje kosti prisutni su na spojevima jagodičnih kostiju i čeone kosti. Kortikalni defekti postoje na objema palčanim i nadlaktičnim kostima. Upalni proces i novonastala kost prisutni su na posteriornoj strani obiju bedrenih kostiju. Metafize na objema bedrenim kostima blago su proširene. Takva patološka slika upućuje na skorbut.

Kostur B je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo 4 do 5 godina.

Patološke promjene. Umjerena zarasla *cribra orbitalia* prisutna je u orbitama. Na donjoj čeljusti prisutan je blagi aktivni periostitis. Na desnoj ključnoj kosti izražena je *fossa rhomboidea*. Na posteriornoj strani proksimalnih goljeničnih kostiju prisutni su benigni kortikalni defekti.¹¹

Grob 219 (SJ 87-90, kv. H3, 16. 10. 2017.)
(sl. 7)

Arhitektura groba. Pravokutna grobna raka obložena je klesanim vapnenačkim pločama. Zaglavna i podnožna ploča u jednom su komadu dok su bočne ploče u dva do tri dijela. Pokrov groba čine četiri ploče raspoređene dužinom groba. U unutrašnjosti groba bila je ispunjena od smeđe zemlje koja je vjerojatno s vremenom postupno upadala. U grobu su ostaci dvaju kostura koji leže na podlozi od čvrsto nabijene zemlje. Kosturi su položeni jedan nasuprot drugomu ispruženi na leđima. Kostur A položen je u smjeru istok-zapad. Ruke su donjim dijelom dislocirane te nije utvrđen njihov položaj. Kostur B položen je u smjeru zapad-istok rukama položenima na zdjelice. Međusoban položaj nije poremećen, što ukazuje na to da su oba tijela istodobno položena u zajednički grob. Oba su kostura vrlo dobro sačuvana. Grob je zatečen kao zatvorena cjelina. Na dnu groba ispod kostura B nađen je ulomak željezne alke, vjerojatno od kopče.

Prema antropološkoj analizi u grobu su ukopani dijete i odrasla osoba. Pretpostavljamo da je u grob prvo položena odrasla osoba, a zatim uz noge te osobe i dijete. Kostur A je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo 3 do 4 godine. Nisu zamijećene patološke promjene.

Kostur B je kostur odrasla muškarca koji je u trenutku smrti imao 30 do 40 godina.

Patološke promjene. Porozitet je prisutan oko nosnoga otvora, na gornjoj čeljusti, tvrdom nepcu, na klinastoj kosti te na većini tarzalnih i metatarzalnih kostiju. Blaga zarasla ektokranijalna poroznost prisutna je na kaloti lubanje. Na lijevoj strani superiornoga dijela gornje čeljusti uz orbitu prisutan je upalni proces koji se očituje po blagoj resorpciji i porozitetu, a na lijevoj strani čeone kosti evidentna je sklerotična kost. Iz superiornoga kuta gledanja lubanja je asimetrična: blago je izdužena lijevo, a na čeonoj kosti desna je strana jače izražena. Asimetrija je prisutna i na zatiljnoj kosti. *Fossa rhomboidea* izražena je na objema ključnim kostima. Blagi degenerativni osteoartritis prisutan je na medijalnoj strani obiju ključnih kostiju. Schmorlovi defekti prisutni su na šest prsnih kralježaka. Blagi zarasli periostitis prisutan je na objema goljeničnim kostima i na lijevoj lisnoj kosti. Na zubima su prisutni hipoplastični defekti.¹²

Grob 220 (SJ 91-94, kv. H2/H3,
17. 10. 2017.) (sl. 8)

Arhitektura groba. Pravokutna grobna raka obložena je klesanim pločama od vapnenca. Zaglavna i podnožna ploča u jednom su komadu dok su bočne ploče u dva dijela. Pokrov groba pravokutna je kamena ploča. U unutrašnjosti groba bila je ispunjena od smeđe zemlje koja je vjerojatno s vremenom postupno upadala. U grobu su ostaci kostura položena na podlozi od čvrsto nabijene zemlje. Kostur je ispružen na leđima rukama prekrštenima na trbuhu i položen je u smjeru istok-zapad.

¹¹ Šlaus, 2020, neobjavljeno.

¹² Šlaus, 2020, neobjavljeno.

Grob je zatečen kao zatvorena cjelina. Prema antropološkoj analizi u grobu je kostur djeteta koje je u vrijeme smrti imalo 9,5 do 10,5 godina.

Patološke promjene. Prisutan je benigni kortikalni defekt na hvatištu mišića *pectoralis maior* na objema nadlaktičnim kostima.¹³

Grob 223 (SJ 98-101, kv. H2, 17. 10. 2017.) (sl. 9)

Arhitektura groba. Grobna raka blago se trapezno sužava i obložena je klesanim vapnenačkim pločama različite debljine. Zaglavna i podnožna ploča u jednom su komadu, sjeverna bočna ploča je u dva dijela dok je južna bila u komadu, ali je naknadno pukla. Pokrov groba čini velika trapezno oblikovana ploča. U unutrašnjosti groba bila je ispunjena od smeđe zemlje koja je vjerojatno s vremenom postupno upadala. U grobu su ostatci dvaju kostura koji leže na podlozi od čvrsto nabijene zemlje. Kosturi su položeni jedan nasuprot drugomu ispruženi na leđima. Kostur A položen je u smjeru istok-zapad i rukama pruženima uz tijelo dok je kostur B položen u smjeru zapad-istok. Ruke su mu djelomično prekrivene pri čemu je desna ruka položena na lijevu lopaticu, a lijeva na trbuh. Kosturi međusobno ne remete položaj, što ukazuje na to da su tijela istodobno položena u zajednički grob. Oba su kostura vrlo dobro sačuvana. Grob je zatečen kao zatvorena cjelina. Prema antropološkoj analizi u grobu su dva dječja kostura.

Kostur A je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo 6 do 7 godina.

Patološke promjene. U orbitama je prisutna blaga zarasla *cribra orbitalia*. Na medijalnoj lijevoj strani donje čeljusti prisutan je blagi aktivni periostitis. Na čeonj kosti zamjetan je metopični šav.

Kostur B je kostur djeteta koje je u trenutku smrti imalo 13 do 14 godina.

Sl. 9. Grob br. 223
(foto: M. Marić Baković)

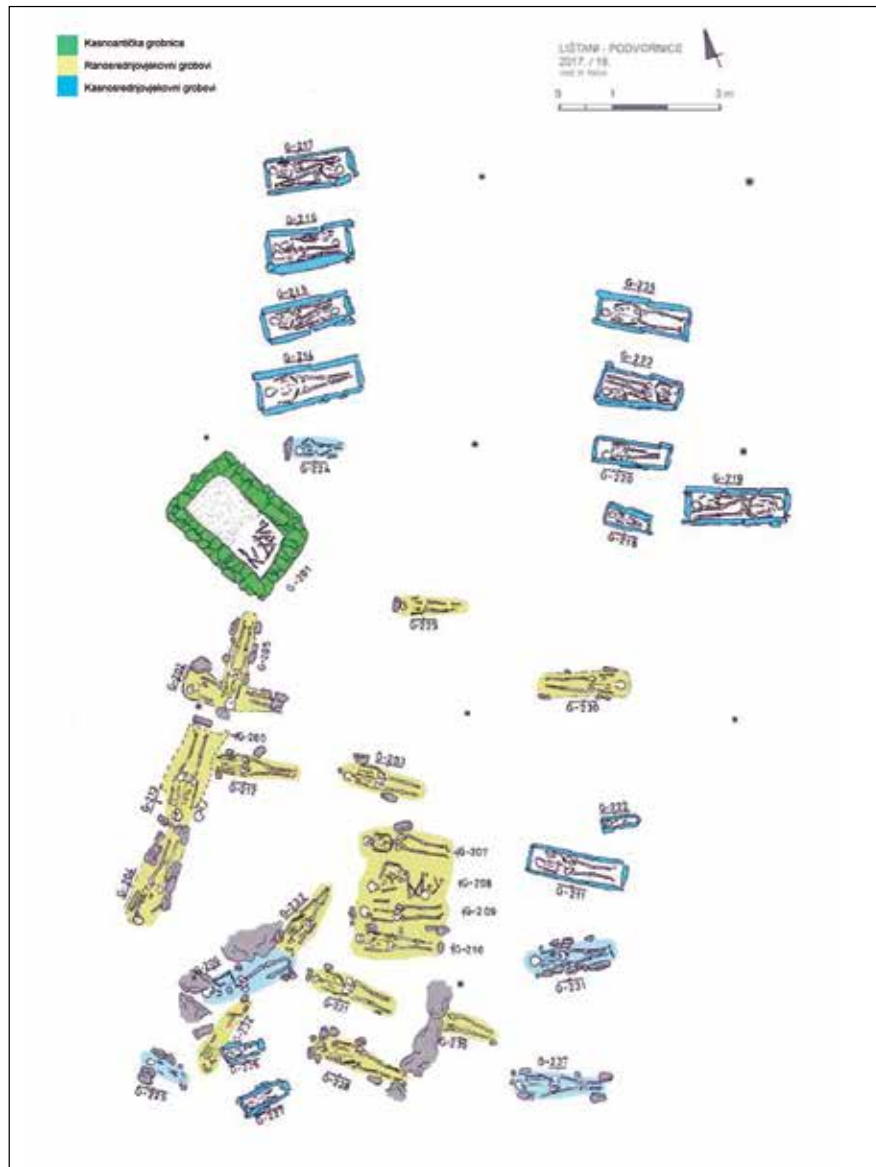
Patološke promjene. Prisutan je blagi porozitet na medijalnim stranama donje čeljusti. Na distalnim bedrenim kostima prisutan je blagi zarasli periostitis. Na desnoj bedrenoj kosti prisutan je benigni kortikalni defekt na hvatištu mišića *adductor magnus*. Na lijevoj nadlaktičnoj kosti prisutan je *supratrochlear foramen*.¹⁴

Značajke grobova

U kasnosrednjovjekovnoj fazi groblja na Podvornicama u Lištanima pojava dubokih grobova s kamenom arhitekturom omogućavala je višekratne ukope u vidu obiteljskih grobnica. Pri takvu je ukopu posljednji ukop dislocirao prethodne. Kao posebna skupina izdvajaju se grobovi s dvama ili trima istodobnim ukopima unutar jednoga groba, što je vidljivo iz položaja nasuprotno položenih pokojnika koji se međusobno nisu dislocirali. Grobovi su nešto širi u odnosu na one s pojedinačnim ukopima ili višekratnim ukopima. U većini slučajeva grobne

¹³ Šlaus, 2020, neobjavljeno.

¹⁴ Šlaus, 2020, neobjavljeno.

Sl. 10. Plan istražena dijela groblja 2017. – 2018. (crtež: M. Palčok)

rake obložene okomito usađenim kamenim pločama pravokutnoga su oblika, ali u nekim slučajevima i u obliku trapeza (sl. 10). Nijedan grob na lokalitetu nije imao popločano dno. Pokojnici su polagani neposredno na zemlju. Ukopi su pokriveni kamenim poklopnicama, a poviše se nalaze monolitne nadgrobne ploče koje iskazuju težnju da je nadgrobni spomenik vidljiv i dugotrajan. Iznad grobova br. 215-217, koji se nalaze u nizu s grobom odrasle osobe (grob br. 214), kao površinska oznaka položen je amorfni kameni blok. Te oznake nisu zatečene iznad grobova br. 218, 219, 220 i

223. Pretpostavljamo da su površinske oznake bile i iznad tih grobova, ali nisu zatečene jer su u međuvremenu dislocirane zbog recentnoga seoskoga puta koji je iznad grobova vodio do oranica. Ploče arhitekture grobova klesale su se od dostupna lokalnoga kamena vapnenca, muljike. Klesale su se u komadu te polagale uz rub grobne rake. Nekada su ploče odgovarale dimenzijama rake, ali u više slučajeva nisu te su se nadopunjavale drugim pločama kako bi popunile prostor groba. Pokrovne ploče klesale su se u komadu, ali u slučaju lomljenja ili kraćih dimenzija dopunjavale su se manjim pločama.

Osim što su dva do tri pokojnika položena istodobno u zajedničke grobnice, pretpostavljamo da su i ukopi u više grobova nastali istodobno ili u kratku razdoblju jer se grobovi nalaze jedan uz drugoga ili su u neposrednoj blizini. Riječ je o ukopu djece, a u jednom slučaju o ukopu djeteta s odraslom osobom. Uz pet grobnica s dvama ukopima i jednu s trima ukopima imamo i pojedinačan ukop koji je u neposrednu nizu i u kontekstu s navedenim grobovima.

Ustaljena praksa u srednjovjekovnim grobovima općenito, pa tako i u Lištanima, bila je da je većina kostura položena u smjeru istok-zapad s glavom na zapadu, pogleda okrenuta prema istoku,¹⁵ stoga je u slučaju više istodobnih ukopa bilo logično da se prvi kostur polaže prema istoku. Nasuprotan položaj drugog istodobnog ukopa rezultat je prostorne iskoristivosti. U grobu br. 219, gdje je odrasla osoba pokopana s djetetom, i u grobu br. 223, gdje je adolescent pokopan s djetetom, dijete je orijentirano prema istoku. Prema sačuvanu uzorku istodobnih ukopa na ovome groblju ne možemo znati je li riječ o slučajnosti ili planiranu činu. Na primjeru ove skupine grobova iz Lištana riječ je, na žalost, o dječjim grobovima i u jednom slučaju ukopu odrasle osobe s djetetom pa je bilo moguće iskoristiti jedan grob za dva do tri ukopa. Arhitektura grobova prilagođena je za više ukopa jer su grobovi širi u odnosu na one s ukopom jedne osobe. Gotovo je sigurno da nije riječ o dijelu groblja namijenjena ukopu djece. Riječ je o okolnostima u kojima je u kratku razdoblju nastupila smrt više djece, što je bio razlog njihovu ukopu u nekoliko grobnica koje su međusobno jedna uz drugu ili u neposrednoj blizini. Višestruki istodobni ukopi ukazuju na određenu traumu koja je u to vrijeme pogodila zajednicu, koja je bila i međusobno obiteljski vezana.

¹⁵ Grobovi okrenuti u smjeru sjever-jug zastupljeni su s 9 % na čitavu groblju.

Nalazi u grobovima i njihovo datiranje

Nalazi su zastupljeni u nekoliko grobova. S više nalaza u grobu izdvaja se grob br. 216 u kojem su uz ostatke pokojnika nađena dva srebrna novčića, ulomak željezne kopče, ulomak prstena te predmet neutvrđene namjene. U zapuni groba nađena je perlica od staklene paste. Ovu skupinu grobova datiraju upravo ta dva srebrna denara Ludovika I. Anžuvina (1342. – 1382.) iz groba br. 216 (sl. 11 i 12, kat. br. 1 i 2). Oba novčića na aversu imaju grb čija lijeva strana predstavlja stari grb Arpadovića s osam vodoravnih vrpca, a desna predstavlja grb Anžuvina sa sedam ljiljana. Na reversu im je prikaz sv. Ladislava s helebardom u jednoj i kuglom s križem u drugoj ruci te oznakom kovnice desno od lika. Oznaka kovnice P upućuje na to da su oba denara kovana u Budimu (mađ. Buda) između 1365. i 1368. godine kada je kovničar bio Petrus Chimle.¹⁶

Brončani prsten, isto tako nađen u grobu 216, ima djelomično sačuvanu vrpčastu viticu na koju je fiksirana okrugla pločica (sl. 13, kat. br. 3). Na pločicu je unutar rubne kružnice ugraviran motiv izrazito stilizirana ljiljana, a između vitica ljiljana nasuprotno su raspoređena četiri četverolista unutar rombova. Motiv ljiljana u različitim inačicama stilizacije nerijetko je zastupljen u umjetnosti kasnoga srednjega vijeka, jedan je od ukrasnih motiva na prstenju, samostalno ili u kombinaciji s nekim heraldičkim znakom ili monogramom. Prstenje s ugraviranim ornamentom ljiljana nađeno je na lokalitetima unutar današnje Hrvatske, ali i na širem prostoru, u Bosni i Hercegovini te Srbiji.¹⁷ Kao analogije navest ćemo prstenje nađeno na Begovači u Biljanima Donjim,¹⁸ na groblju Dol u Bribiru,¹⁹ na Putalju,²⁰ u Gradcu kod Drniša,²¹ na Velikoj kuli u šibenskom Kanalu

¹⁶ Unger, 1974, 83, 429, T. XXII.

¹⁷ Pamuković, 2021, 290.

¹⁸ Jelovina, Vrsalović, 1981, T. XI, 210.

¹⁹ Zekan, 2001, 50.

²⁰ Burić, 2021, 318, T. XII, 8.

²¹ Zekan, 2000, 280.

sv. Ante,²² kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici²³ i u Rapovinama.²⁴ Motiv ljiljana neposredno je vezan uz vrijeme ugarskih Anžuvina na čijem se grbu nalazi motiv ljiljana te predmeti s ovim motivom okvirno datiraju od 14. do 16. stoljeća. Anžuvinski motiv ljiljana preuzimaju i neki drugi vladari, primjerice bosanski kralj Tvrtko I. te njegovi nasljednici na čijem se novcu i grbu nalaze motivi stilizirana trodijelnoga ljiljana.

Predmet neutvrđene namjene nađen u grobu zajedno s dvama novčićima, pređicom i prstenom sastoji se od triju horizontalnih i vertikalno rebrastih ploha koje izgledaju kao male kasete na površini (sl. 14 a-c, kat. br. 4). Uzdužno predmet je šupalj tako da je pravokutnog U presjeka s rebrastim zadebljanjima na krajevima. Širina procjepa sužava se s jednoga kraja na drugi. Na krajevima te uzduž jednoga rebra sačuvano je ukupno pet rupica. S obzirom na rupice predmet je bio apliciran na neku mekšu podlogu. Kako nemamo poznatih analogija, pretpostavljamo da je riječ o nekoj vrsti okova možda namijenjena za kožnu ili tekstilnu torbicu u kojoj su se mogli nalaziti priloženi novčići.

Kao dijelovi nošnje u grobovima br. 216, 217 i 219 nađeni su ulomci željeznih kopči. Pripadaju tipu jednodijelnih kopči s kružnom pređicom na koju je bila pričvršćena igla za zakopčavanje. Na ulomku kopče iz groba br. 217 (sl. 15, kat. br. 5) djelomično je sačuvana igla koja je čvrsto fiksirana na pređicu, a u grobovima br. 216 i 219 (sl. 16, kat. br. 6; sl. 17, kat. br. 7) nađeni su ulomci oštećenih pređica. Ovaj tip kopči u uporabi je tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, ali i sve do 18. stoljeća. Zastupljene su na velikom broju grobalja s kasnosrednjovjekovnim ukopima, a među njima su groblje u Grborezima kod Livna,²⁵ groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici,²⁶ groblja

na splitskom,²⁷ šibenskom²⁸ i zadarskom području,²⁹ ali i drugdje na širem području.³⁰

Na temelju dvaju srebrnih denara Ludovika I. Anžuvina svi nalazi u grobovima datirani su najranije u posljednju trećinu 14. stoljeća. Na istom groblju u Lištanima novčić Ludovika I. Anžuvina nađen je još u dječjem grobu br. 169 te novčić Antonija I. Gaetana (1395. – 1402.) u grobu br. 161 u rukama pokojnika.³¹ U kasnosrednjovjekovnoj fazi groblja, očito kao iskaz kršćanske tradicije, nalazi su nađeni u tek 16 % grobova. Grob br. 216 ističe se brojem nalaza u jednom grobu.³² Dok prsten i ulomak kopče pripadaju nakitu i dijelu nošnje, stavljanje novca u grob kao priloga u punom smislu te riječi može biti vezano uz neka narodna praznovjerja. Iako je riječ o kristijaniziranu življu, praznovjerje se i te kako prožimalo s kršćanskim vjerovanjima. Razvijena je pretpostavka da je unutar kršćanskoga konteksta stavljanje novca u grobove moglo imati simboličku ulogu služeći kao pomoć pokojnicima u njihovu prijelazu iz života u smrt kroz čistilište do sudnjega dana.³³ Stavljanje novca u grob može biti vezano i uz razvijeno robno-novčano gospodarstvo te iskaz statusa pojedinca, u ovom slučaju obitelji pokopane djece. Novac se vjerojatno nalazio u nekoj vrsti novčanika.

U zemlji ispod ukopa u grobu br. 218 nađen je keramički pršljen ili uteg vretena za pređenje, ali za njega nismo sigurni da je prilog iz ovoga groba s obzirom na okolnosti nalaza i kompleksnost čitava lokaliteta.

²² Pamuković, 2021, 283 – 296.

²³ Petrinc, 1996, 10, gr. 1, 17, gr. 81.

²⁴ Marić Baković, 2023, 51, kat. br. 3.

²⁵ Bešlagić, 1964, 83, T. XII, 1, T. XXIX, 3.

²⁶ Petrinc, 1996, 44, 45, 50, 51, 60, 63, 73, 80, 85, 123.

²⁷ Burić, 2001, 321, T. XV.

²⁸ Krnčević, Pavičić, 2002, 340; Gusar, Vujević, 2013, 297, T. II, 1-4.

²⁹ Jelovina, Vrsalović, 1981, T. X, 188; Vučić, 2020, T. 8, sl. 86.

³⁰ Tomić, 2009, 236, sl. 7.

³¹ Marić, 2009, 208, 210, sl. 8, sl. 10.

³² Navodno od druge polovine 13. i u 14. stoljeću pokojnici uglavnom nisu pokapani u odjeći, nego su bili omotavani u mrtvačku tkaninu ispod koje su bili goli. Tek od kraja 14. te u 15. stoljeću dolazi do postupne promjene pogrebnoga običaja i pokojnici su češće ukapani u odjeći, stoga je od kraja 14. stoljeća sve veći broj nalaza nakita i dijelova nošnje u grobovima. (Krzmar, 2014, 226)

³³ Krzmar, 2014, 229.

Katalog nalaza

1. Novac Ludovika I. Anžuvince (1342. – 1382.), denar, 14 mm, 0,50 g (sl. 11)
Av.: + M • LODOVICI • R • VNGARIE
U granuliranoj kružnici je ugarski/anžuvinski grb.
Rv.: • + • S • LADISLAVS • R •
Ladislav s krunom i aureolom ogrnut plaštem stoji u poluprofilu, u desnoj ruci drži helebardu, u lijevoj kuglu s križem. Desno od svetca oznaka je kovnice: P.
Budim, 1365. – 1368., kovničar Petrus Chimle.
Mjesto nalaza: zatvorena cjelina groba br. 216, kostur B.
Inv. br.: FMGG-9464

Sl. 11. Novac Ludovika I. Anžuvince
(foto: M. Rogošić)

2. Novac Ludovika I. Anžuvince (1342. – 1382.), denar, 14 mm, 0,50 g (sl. 12)
Av.: + M • LODOVICI • R • VNGARIE
U granuliranoj kružnici je ugarski/anžuvinski grb.
Rv.: • + • S • LADISLAVS • R •
Ladislav s krunom i aureolom ogrnut plaštem stoji u poluprofilu, u desnoj ruci drži helebardu, u lijevoj kuglu s križem. Desno od svetca oznaka je kovnice: P.
Budim, 1365. – 1368., kovničar Petrus Chimle. Novčić je djelomično izlisan.
Mjesto nalaza: zatvorena cjelina groba br. 216, kostur B.
Inv. br.: FMGG-9465

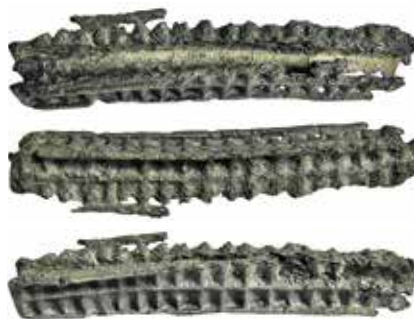
Sl. 12. Novac Ludovika I. Anžuvince
(foto: M. Rogošić)

3. Ulomak prstena (sl. 13)
Brončani prsten ima djelomično sačuvanu vrpčastu viticu na koju je fiksirana okrugla pločica. Na pločicu je unutar rubne kružnice ugraviran motiv stilizirana ljiljana, a između vitica ljiljana nasuprotno su raspoređena četiri četverolista unutar rombova.
Dimenzije: pr. 15 mm, težina 1,7 g.
Mjesto nalaza: zatvorena cjelina groba br. 216, kostur B.
Inv. br.: FMGG-9486

Sl. 13. Ulomak brončanog prstena
(foto: M. Rogošić)

4. Predmet neutvrđene namjene (sl. 14)
Predmet se sastoji od triju horizontalnih i vertikalno rebrastih površina koje izgledaju kao male kasete na površini. Uzdužno predmet je šupalj tako da je pravokutnog U presjeka s rebrastim zadebljanjima na krajevima. Širina procjepa sužava se s jednog na drugi kraj. Na krajevima te uzduž jednoga rebra sačuvano je ukupno pet rupica.
Dimenzije: 70x12x9 mm, težina 17,9 g.
Mjesto nalaza: zatvorena cjelina groba br. 216, kostur B.
Inv. br.: FMGG-9490

Sl. 14. Predmet neutvrđene namjene
(foto: M. Rogošić)

5. Ulomak kopče (sl. 15)
Sačuvana su dva ulomka ovalne željezne pređice, deformirane korodiranjem, na koju je pričvršćena igla za zakopčavanje, isto tako oštećena.
Dimenzije: 1. ulomak: 28x20 mm, težina 2,5 g; 2. ulomak: 17x6 mm, težina 0,5 g.
Mjesto nalaza: zatvorena cjelina groba br. 217, kostur B.
Inv. br.: FMGG-9488

Sl. 15. Ulomak kopče
(foto: M. Rogošić)

6. Pređica kopče (sl. 16)
Sačuvan je ulomak ovalne željezne pređice, deformirane korodiranjem.
Dimenzije: 37x37 mm, težina 5,6 g.
Mjesto nalaza: zatvorena cjelina groba br. 216, kostur A.
Inv. br.: FMGG-9487

Sl. 16. Pređica kopče
(foto: M. Rogošić)

7. Ulomak pređice kopče (sl. 17)
Sačuvan je mali ulomak ovalne željezne pređice.
Dimenzije: 30x5 mm, težina 2 g.
Mjesto nalaza: zatvorena cjelina groba br. 219, kostur B.
Inv. br.: FMGG-9489

Sl. 17. Ulomak
pređice kopče
(foto: M. Rogošić)

Rasprava

Izdvojena je skupina od sedam kasnosrednjovjekovnih dječjih grobova u kojima su dva do tri istodobna ukopa. S obzirom na zajedničke značajke utvrdili smo da su grobovi nastali u kratku razdoblju. Grobovi se nalaze u sjeveroistočnome dijelu groblja gdje smo pretpostavili i da je krajnja granica njegova širenja. U grobovima je ukopano četrnaest osoba: trinaestero djece i jedna odrasla osoba. Ono što je zajedničko ovoj skupi jest arhitektura grobova, način ukopa, položaj ruku, istodobnost ukopa dviju do triju osoba u jednoj grobnici te dob pokojnika. Riječ je o dječjim grobovima, a samo u jednom slučaju o grobu odrasle osobe s djetetom. Arhitektura grobova prilagođena je za više ukopa jer su grobovi širi u odnosu na one s ukopom jedne osobe. Konstrukcija i

pokrov grobova od kamenih su ploča. Utvrdili smo da nije riječ o dijelu groblja namijenjenom ukopu djece, nego da je riječ o okolnostima u kojima je u kratku razdoblju nastupila smrt kod više djece što je bio razlog njihovu ukopu u nekoliko grobnica koje su međusobno jedna uz drugu ili u neposrednoj blizini. Uz pet grobnica s dvama ukopima i jednu s trima ukopima bila je jedna pojedinačna grobnica. Prema nalazima u grobovima smatramo da su grobovi nastali u posljednjoj trećini 14., eventualno na početku 15. stoljeća. S obzirom na smanjen broj nalaza u kasnosrednjovjekovnoj fazi groblja u odnosu na starije faze groblja, grob br. 216 ističe se brojem nalaza u jednome grobu. Od pet nalaza dva su srebrna denara Ludovika I. Anžuvina kovana

između 1365. i 1368. godine. Stavljanje novca u grob moglo je biti vezano uz neka narodna vjerovanja ili relikv plaćanja za prijelaz iz života u smrt ili pak uz neku sličnu konotaciju. Isto tako moglo je biti vezano uz razvijeno robno-novčano gospodarstvo i status obitelji pokopanih. U taj je grob istodobno položeno troje djece koja su vjerojatno obiteljski bila blisko povezana. Time se može objasniti pažnja i stavljanje novca u grob kao iskaz praznovjerja ili pak društvenoga položaja onih koji su ih pokopali.

Višestruki istodobni ukopi u nizu ukazuju na određenu traumu koja je u to vrijeme pogodila zajednicu koja je bila i međusobno obiteljski vezana. U tumačenju toga pomažu nam rezultati provedene antropološke analize koja, jednako kao arheološka građa i povijesni izvori, ima značenje izvornoga dokumenta te nam rasvjetljava način i kvalitetu života jedne srednjovjekovne zajednice na Livanjskome polju. Antropološkom analizom određena je dob pokojnika, spol odrasle osobe te patološke promjene koje ukazuju na kvalitetu života te neka zdravstvena stanja, a mogu biti i eventualni pokazatelj uzroka smrti unutar te skupine. Među učestalim patološkim promjenama na izdvojenju uzorku iz Lištana su *cribra orbitalia* i periostitis.³⁴

Cribra orbitalia koštana je promjena na gornjim svodovima orbita lubanje. Ta je pojava pouzdan osteološki pokazatelj subadulne anemije uzrokovane nedostatkom željeza, koja se razvila zbog neadekvatne prehrane, endemičnoga parazitizma, nehigijenskih uvjeta života ili kroničnih gastrointestinalnih oboljenja.³⁵ Javlja se kod djece i odraslih osoba, ali isto tako smatra se da je *cribra orbitalia* patološka promjena primarno povezana sa slabom prehranom u djetinjstvu te da djeca s jako izraženom ovom koštanom promjenom na gornjim svodovima orbita lubanje rijetko dožive odraslu dob zbog smanjene sposobnosti imunostoga sustava da se uspješno obrani od različitih bolesti.³⁶

Učestala *cribra orbitalia* kod djece najvjerojatnije je posljedica kombinacije različitih čimbenika kao što su veće potrebe za željezom kod male djece, niska razina željeza u majčinu mlijeku te prehrana kojom se djeca hrane nakon prestanka dojenja. Prestanak dojenja, koje se u srednjem vijeku najčešće događalo između treće i četvrte godine života,³⁷ iznimno je osjetljivo razdoblje kod djece jer prelaze s prehrane koja se temelji na sterilnu majčinu mlijeku na prehranu i vodu koje su prepune raznih mikroorganizama koji mogu uzrokovati različite zarazne bolesti koje su često rezultirale smrću.³⁸ *Cribra orbitalia* može biti aktivna ili u zarašlu stanju. Podatci prikupljeni u arheološkim skeletnim uzorcima diljem svijeta pokazuju da se aktivna *cribra orbitalia* najčešće pojavljuje kod djece dok se kod odraslih osoba ova patologija gotovo uvijek nalazi u zarašlu stanju što sugerira da je riječ o osteološkoj reakciji na anemiju koja se razvija tijekom djetinjstva.³⁹

Na lištanskom uzorku zarašla *cribra orbitalia* daleko je učestalija od aktivnoga oblika,⁴⁰ a zarašli oblik te patološke promjene pokazuju da je osoba preživjela anemiju dok aktivni oblici pokazuju da je ukupan stres pod kojim se ta osoba nalazila bio prevelik da bi preživjela. Prema analiziranu uzorku osteološkoga materijala iz Lištana možemo reći da smrt djece nije uzrokovana anemijom, ali je anemija bitno utjecala na smanjenu otpornost organizma na bolesti što potvrđuju i češće pojave zaraznih bolesti kod anemičnih osoba.⁴¹

Uopćeno gledano djeca s neadekvatnom prehranom i oslabljenim imunostim sustavom mnogo su podložnija uzročnicima koji izazivaju koštane promjene na gornjim svodovima orbita lubanje (*cribra orbitalia*). S obzirom na učestalost tih promjena na uzorku iz Lištana možemo pretpostaviti smanjenu otpornost djece uzrokovanu slabom prehranom. Na to ukazuju i vidljive promjene na kostima koje mogu nastati

³⁴ Šlaus, 2020, neobjavljeno.

³⁵ Šlaus, 2021, 56, 70.

³⁶ Šlaus, 1996, 350, 360; Šlaus, 2021, 56.

³⁷ Anterić, Bašić, 2015, 227.

³⁸ Novak, Šlaus, 2007, 459; Bedić, Novak, 2010, 49.

³⁹ Novak, Šlaus, 2007, 452; Šlaus, 2021, 56.

⁴⁰ To se odnosi na izdvojen uzorak kao i na ukupan uzorak. (Šlaus, 2020, neobjavljeno; Šlaus, 2021, 62.)

⁴¹ Bedić, Novak, 2010, 50.

kao posljedica skorbuta, a koji je utvrđen na analiziranu uzorku osteološkoga materijala iz Lištana u najmanje trima slučajevima (grob br. 217 i 218).⁴² Skorbut je bolest koja nastaje zbog nedostatka vitamina C u prehrani. Osoba koja ima skorbut je blijeda, depresivna i bez energije. U gorim slučajevima nastaju otvorene rane i gubitak zuba. Također, mogu oslabiti i kosti, a u rijetkim slučajevima može nastupiti i smrt.⁴³ Hipoplazija zubne cakline, zabilježena u dvama slučajevima (grobovi br. 217 i 219), isto tako ukazuje na nutricionistički stres u koji spadaju izgladnjivanje, zarazne bolesti i metabolički poremećaji te je pouzdan pokazatelj lošeg zdravstvenog stanja kod djece.⁴⁴ Navedena stanja eventualno se mogu povezati s pokazateljima nespecifičnih zaraznih bolesti (periostitisom) uslijed kojih je zbog smanjene otpornosti organizma moglo doći do mortaliteta.

Na razini uzorka iz Lištana uočena je značajna pozitivna korelacija između *cribra orbitalia* i nespecifičnoga periostitisa.⁴⁵ Periostitis je patološka promjena koja zahvaća vanjsku, periostalnu površinu kosti, a nije posljedica traume. Može biti posljedica nespecifičnih bakterijskih infekcija, specifičnih zaraznih bolesti koje se hematogenim putem prošire na kost, lokaliziranih trauma, venozne insuficijencije ili pak metaboličkih bolesti kao što je, primjerice, skorbut te brojnih drugih čimbenika.⁴⁶ Na uzorku iz Lištana uglavnom se javlja aktivni periostitis i to češće kod mlađeg uzrasta djece dok je zarašli periostitis prisutan u trima slučajevima od kojih je jedan odrasla osoba. To se uklapa u opću antropološku sliku obrađenih lokaliteta gdje je ukupna učestalost

periostitisa kod odraslih znatno niža od one kod djece. Kod odraslih je najčešće riječ o periostitisu u fazi sanacije, što je pokazatelj uspješno zaliječena procesa.⁴⁷ Zarazne bolesti najčešći su uzrok pojave nespecifičnoga periostitisa⁴⁸ te su u arheološkim populacijama bile vodeći uzrok smrti, a posebno tijekom najranijega djetinjstva. Razlog visokoj učestalosti smrtnosti djece krije se u smanjenoj otpornosti djece prema različitim bakterijskim i virusnim infekcijama, ali i lošim higijenskim uvjetima te nedostatnoj prehrani.⁴⁹ Velika učestalost periostitisa kod anemične djece objašnjena je sinergijskom vezom između pothranjenosti ili neadekvatne prehrane i zaraznih bolesti. Pothranjena osoba, bilo kronično ili akutno, manje je otporna na zarazne bolesti od osobe s normalnom prehranom te u arheološkim populacijama takvi slučajevi često završavaju smrću.⁵⁰ Većina zaraznih bolesti, koje se pojavljuju u arheološkim populacijama, nespecifičnoga su podrijetla, što znači da su patološke promjene izazvane različitim mikroorganizmima čija etiologija nije poznata, a na kostima se najčešće manifestiraju kao periostitis.⁵¹

Na cjelokupno analiziranu osteološkome materijalu s Podvornice u Lištanima⁵² učestalost koštanih promjena na gornjim svodovima orbita lubanje (*cribra orbitalia*) kod djece iznosi više od 50 % od ukupna uzorka, a zarazne bolesti koje se očituju pojavom nespecifičnoga periostitisa prisutne su u ukupnu uzorku od čak 59,40 % analiziranih kostura djece. Izdvojena skupina grobova uklapa se u ukupan uzorak i cjelokupnu sliku groblja na kojem je zabilježena visoka smrtnost djece – više od trećine uzorka iz Lištana čine osobe koje nisu preživjele 15. godinu života.⁵³ U ovdje izdvojenu uzorku pokopana djeca dobne su skupine od 0,5 do 15 godina, s tim da su u tom rasponu ravnomjerno zastupljeni gotovo svi uzrasti.

⁴² Šlaus, 2020, neobjavljeno.

⁴³ Šlaus, 2020, neobjavljeno.

⁴⁴ Bedić, Novak, 2010, 41-57.

⁴⁵ Ta je korelacija utvrđena i na drugim srednjovjekovnim i novovjekovnim grobljima s analiziranim skeletnim uzorkom te se uklapa u sliku koja svjedoči o visokoj smrtnosti, lošim uvjetima života i izrazito niskom zdravstvenom standardu, koji je najvjerojatnije bio posljedica sinergističkog djelovanja anemije izazvane nedostatkom željeza, zaraznih bolesti, neprimjerene prehrane i parazitskih infekcija. (Novak, Šlaus, 2007, 457, 461; Novak, Šlaus, Pasarić, 2009, 266-267.)

⁴⁶ Šlaus, 1996, 351; Šlaus, 2020, neobjavljeno.

⁴⁷ Anterić, Bašić, 2015, 229.

⁴⁸ Bedić, Novak, 2010, 45.

⁴⁹ Anterić, Bašić, 2015, 227.

⁵⁰ Anterić, Bašić, 2015, 228.

⁵¹ Novak, Šlaus, Pasarić, 2009, 249.

⁵² Šlaus, 2020, neobjavljeno; Šlaus, 2021, 49-76.

⁵³ Šlaus, 2021, 59.

Zaključak

Analizirajući rezultate arheoloških istraživanja na terenu uz pomoć informacija dobivenih antropološkom analizom, pretpostavljena je situacija uslijed koje je u kratku vremenu došlo do smrti većega broja djece koja su istodobno polagana u nekoliko grobnica. Grobovi nisu izdvojeni nasumice, nego na temelju arheološke slike kojom su se isticali u odnosu na ostale ukope na groblju. Iz dosadašnjih analiza ukupna osteološkoga materijala s Podvornica u Lištanima mogu se dobiti informacije o uvjetima života i zdravstvenu statusu jedne ruralne populacije koja je tijekom srednjega vijeka nastanjivala ovo područje. Pritom je uočeno da su u Lištanima bili nešto bolji uvjeti života u odnosu na, primjerice, kontinentalnu Hrvatsku tijekom srednjega vijeka.⁵⁴ Aktivna *cribra orbitalia* kod djece iz Lištana vrlo je niska po učestalosti u odnosu na zaraslu, što dodatno sugerira uočene bolje uvjete života.⁵⁵ Međutim, kako su djeca najranjiviji dio zajednice, zbog epidemije neke zarazne bolesti skupina djece nije preživjela. Manje razlike u kvaliteti prehrane očito nisu imale većega utjecaja na jačanje imunostoga sustava kod djece. Naime, kada je hrane i bilo dovoljno, moglo je doći do anemije ako nisu ravnomjerno zastupljeni svi nutrijenti, što je razlog da je *cribra orbitalia* bila vrlo učestala u srednjem vijeku.⁵⁶ Isto tako ne treba isključiti ni pothranjenost do čega je moglo doći u slučaju podbacivanja uroda na kojem se temeljila prehrana čitave zajednice.

Na temelju nalaza u grobovima okvirno je utvrđeno razdoblje u kojemu je moglo doći do ukopa u ovdje izdvojenu skupinu grobova, a to je posljednja trećina 14. stoljeća, eventualno početak 15. stoljeća. Može se pretpostaviti da su se složena politička previranja pred kraj 14. i u 15. stoljeću preslikala na lošije životne uvjete tijekom toga razdoblja. Loši uvjeti života u ovakvim zajednicama odnosili su se na težak fizički rad, učestale traume, niske higijenske i zdravstvene standarde uvjetovane neprimjerenom prehranom.

Na Podvornicama u Lištanima, gdje su pokopani pripadnici srednjovjekovnoga naselja, smrt više djece u kratku razdoblju najvjerojatnije je posljedica više međusobno uvjetovanih čimbenika kao što su neodgovarajuća prehrana i smanjena otpornost organizma, nedostatni higijenski uvjeti te epidemija neke zarazne bolesti. Takva stanja najteže su pogađala djecu koja su bila najranjiviji dio zajednice. Ovdje je došlo do epidemije zarazne bolesti zbog koje je u kratku razdoblju podlegao veći broj djece.

⁵⁴ Šlaus, 2020, neobjavljeno; Šlaus, 2021, 72.

⁵⁵ Šlaus, 2021, 70.

⁵⁶ Anterić, Bašić, 2015, 228.

Literatura

Anterić, Bašić 2015

Anterić, I., Bašić, Ž. *Paleodemografska i paleopatološka analiza srednjovjekovnog groblja Svećurje – Žestin*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 42, Split 2015, 213-229.

Bedić, Novak 2010

Bedić, Ž., Novak, M. *Stenjevec – prikaz kvalitete i uvjeta života bjelobrdске populacije na temelju bioarheološke analize*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., vol. 43, Zagreb 2010, 41-58.

Benac 1985

Benac, A. *Utvrđena ilirska naselja (I)*, Djela Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. LX, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 4, Sarajevo 1985.

Bešlagić 1964

Bešlagić, Š. *Grborezi, srednjovjekovna nekropola*, Sarajevo 1964.

Burić 2001

Burić, T. *Putalj u srednjem vijeku*, Sv. Juraj od Putalja, Split 2001, 151-322.

Gusar, Vujević 2013

Gusar, K., Vujević, D. *Grob 75 s lokaliteta Pakoštane – Crkvina*, Archaeologia Adriatica, VII, Zadar 2013, 271-300.

Jelovina, Vrsalović 1981

Jelovina, D., Vrsalović, D. *Srednjovjekovno groblje na Begovači u selu Biljanima Donjim kod Zadra*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 11, Split 1981, 55-136.

Krnčević, Pavičić 2002

Krnčević, Ž., Pavičić, P. *Srednjovjekovno groblje kod crkve Gospa van grada u Šibeniku*, Histria Antiqua, 8, Pula 2002, 337-346.

Krznar 2014

Krznar, S. *Je li postojao običaj polaganja novca u kasnosrednjovjekovne /ranonovovjekovne grobove na prostoru sjeverne Hrvatske?* Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 41, Split 2014, 225-230.

Marić 2009

Marić, M. *Prilog poznavanju i datiranju trojagodnih naušnica s osvrtnom na područje Livanjskog polja*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 36, Split 2009, 199-220.

Marić Baković 2020

Marić Baković, *Burial customs based on the example*

of the medieval community in Lištani on the Livno field, Zbornik radova s 5. međunarodnog znanstvenog skupa o srednjovjekovnoj arheologiji, Life and Death in Mediaeval and Early Modern Times, Zagreb, 6.-7. 6. 2018, vol. 14, Zagreb 2020, 109-128.

Marić Baković 2023

Marić Baković, M. *Rapovine – groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, Livno 2023.

Novak, Šlaus 2007

Novak, M., Šlaus, M. *Učestalosti distribucija cribrae orbitallae u kasnosrednjovjekovnoj populaciji iz Dugopolja*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 34, Split 2007, 451-475.

Novak, Šlaus, Pasarić 2009

Novak, M., Šlaus, M., Pasarić, M. *Subadultni stres u srednjovjekovnim i novovjekovnim populacijama kontinentalne Hrvatske*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, vol. 26, Zagreb 2009, 247-270.

Pamuković 2021

Pamuković, A. *Nalaz kasnosrednjovjekovnog prstena na Velikoj kuli u šibenskom Kanalu sv. Ante: prilog poznavanju prstenja s prikazom ljiljana u Hrvatskoj*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 48, Split 2021, 283-296.

Petrinec 1996

Petrinec, M. *Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spas u Vrh Rici (katalog)*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 23, Split 1996, 7-138.

Škegro, Marić, Šimić 2008

Škegro, A., Marić, M., Šimić, M. *Epigraphica nova Pelvensia*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., vol. 41, Zagreb 2008, 259-288.

Šlaus 1996

Šlaus, M. *Antropološka analiza kasnosrednjovjekovne populacije iz Danila Gornjeg*, Arheološki radovi i rasprave 12, Zagreb 1996, 343-364.

Šlaus 2020

Šlaus, M. *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Lištani – Podvornice*, stručni izvještaj, 309 - 07/20, Zagreb 2020, neobjavljeno.

Šlaus 2021

Šlaus, M. *Antropološka analiza srednjovjekovne populacije iz Lištana kraj Livna, grada iskopana u kampanjama do 2005.*, Cleuna br. 4, Livno 2021, 49-76.

Tomičić 2009

Tomičić, Ž. *Suhopolje – Kliškovac: Od toponima do arheološke spoznaje!*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 36, Split 2009, 229-245.

Unger 1974

Unger, E. *Magyar Éremhatározó I. kötet*, Budapest 1974.

Vučić 2020

Vučić, J. *Rezultati arheološkog istraživanja crkve sv. Kuzme i Damjana u Polači, Diadora*, vol. 33-34, 2019/2020, Zadar 2020, 465-517.

Zekan 2000

Zekan, M. *Kratki prikaz rezultata arheološkog istraživanja crkve Porođenja Marijina u Gradcu kod Drniša i groblja uza nju*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 27, Split 2000, 273-283.

Zekan 2001

Zekan, M. *Pet srednjovjekovnih nekropola Bribira*, Bribir u srednjem vijeku, Split 1996, 41-54.

A Group of Children's Graves from the Archaeological Site Podvornice in Lištani

Key words: Lištani, late medieval graves, children's graves, Louis I. of Anjou, anthropological analysis

The paper analyses a group of seven late medieval graves explored in 2017 at Podvornice in Lištani on the Livno Field. These graves were singled out on the basis of some common features and under the assumption that the burials occurred over a brief period of time. The common features are the method of burial and the age of the deceased. Two to three people were buried in one grave at the same time, fourteen people were buried – thirteen children and one adult. Anthropological analysis discovered pathological changes on the skeletons that indicate certain health conditions and quality of life, and accordingly, a possible cause of mortality.

What this group has in common is the architecture of the graves, the method of burial, the position of the hands, the simultaneous burial of two to three people in one grave and the age of the deceased. The architecture of the graves is adapted for multiple burials because the graves are wider than those with the burial of one person. The construction and covering of the graves are made of stone slabs. We have established that it is not a part of the cemetery intended for the burial of children, but a matter of circumstances in which the death of several children occurred in a short period of time, which was the reason for their burial in several graves that are next to each other or in the immediate vicinity. According to the findings in the graves, we believe that the graves were made in the last third of the 14th, possibly at the beginning of the 15th century. Grave no. 216 stands out for the number of finds in one grave. Out of five finds, among which are a ring with a stylised lily motif, a buckle thread and an object of unknown purpose (purse hardware?), are two silver denars of Louis I of Anjou, minted between 1365 and 1368.

The placement of money in the grave could be related to some folk beliefs or a relic of payment for the transition from life to death or with some similar connotation. It could also be related to a developed commodity-money economy and the status of the families of the deceased. Three children were laid in that grave at the same time and they were probably closely related in the family. This might explain the care and placement of money in the grave as an expression of superstition or perhaps the social position of those who buried them. Multiple simultaneous burials in a row indicate a certain trauma that affected the community at that time, which was also family-related. In interpreting this, we are aided by the results of the conducted anthropological analysis, which, just like archaeological material and historical sources, has the significance of an original document and sheds light on the way and quality of life of a medieval community in the Livno Field. The anthropological analysis determined the age of the deceased, the gender of the adult, and pathological changes that indicate the quality of life and some health conditions, and may also be a possible indicator of the cause of death within that group. From the analysis of the total osteological material from Podvornice in Lištani so far, information about the living conditions and health status of a rural population that inhabited this area during the Middle Ages can be obtained. Frequent pathological changes are *cribra orbitalia* and periostitis with a significant positive correlation, which means that due to the reduced immunity of children, death caused by an infectious disease could have occurred. At the same time, it was observed that living conditions in Lištani were somewhat better compared to, for example, continental Croatia during the Middle Ages. Active *cribra orbitalia* in children from Lištani is very low in frequency compared to healing, which additionally suggests the observed better living conditions. However, as children are the most vulnerable

part of a community, due to the epidemic of an infectious disease, a group of children did not survive. Smaller differences in the quality of nutrition apparently had no greater impact on the strengthening of the immune system in children. Namely, even when there was enough food, anaemia could occur if all nutrients were not equally represented, which is the reason why *cribra orbitalia* was very common in the Middle Ages. Likewise, malnutrition should not be ruled out, which could have occurred in the case of crop failure, which was the basis of nutrition of the entire community. It can be assumed that the complex political turmoil towards the end of the 14th and in the 15th century reflected in worse living conditions during that period. Poor living conditions in

such communities were related to hard physical work, frequent trauma, low hygiene and health standards caused by inappropriate nutrition.

At Podvornice in Lištani, where the members of the medieval settlement were buried, the death of several children in a short period of time is most likely the result of several interrelated factors such as inadequate nutrition and reduced immunity, insufficient hygienic conditions and an epidemic of an infectious disease. Such conditions were the hardest on children, which were the most vulnerable part of the community. An epidemic of an infectious disease occurred here, which resulted in the death of a large number of children in a short period of time.

'Čovjek s mačem'

Michael Ursinus

U službi kralju i sultanu: Pavao Grgurić
i njegova uloga na ugarsko-osmanskoj
granici u južnoj Bosni 1463. - 1477.

U SLUŽBI KRALJU I SULTANU: PAVAO GRGURIĆ I NJEGOVA ULOGA NA UGARSKO-OSMANSKOJ GRANICI U JUŽNOJ BOSNI 1463. – 1477.

Michael Ursinus
Heidelberg University, Njemačka
michael.ursinus@ori.uni-heidelberg.de

UDK: 94(497.6)“653“
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 6. VI. 2022.
Prihvaćeno: 20. IV. 2023.

48

Pavao Grgurić, kršćanski „čovjek s mačem“, aktivan u prijelaznu razdoblju između posljednjih godina samostalnosti bosanskoga kraljevstva i početka osmanske vladavine, bio je utjecajan dužnosnik u livanjskom i (poslije) neretvanskom kraju te je ostao kršćanin tijekom cijele svoje (poznate) službe. Prvotno mu je za timar dodijeljena skupina od 14 sela, očito feudalni kompleks, u neposrednoj blizini tvrđave Hum (kod sela Podhum južno od Livna) koju je trebao čuvati, a potom je dobio skupni timar u vrijednosti najmanje tri puta veći od dizdara ili zapovjednika tvrđave. Time se postavlja pitanje o njegovoj točnoj funkciji i položaju unutar bosanskoga dvojnoga uređenja tijekom razdoblja rane osmanske vladavine. Umjesto da ga neprijatelj zarobi, čini se da je uhićen na zahtjev samoga sultana. Njegova se karijera može pratiti u razdoblju između 1463. i 1477. godine.¹

Ključne riječi: Livno, tvrđava Hum, timar, defter, Pavao Grgurić, početak osmanske vladavine

Jedna od najzagonetnijih ličnosti na jugozapadnom rubu osmansko-ugarske granice od 60-ih do 70-ih godina 15. stoljeća svakako je Pavao Grgurić (*Pavao veled-i Griğur*). Pokojni Ahmed A. Aličić, urednik i prevoditelj najranijega zbirnoga popisa za sandžak Bosnu iz 1468./69., pretpostavlja da je bio zapovjednik (*dizdar*) humske tvrđave. Sa svojom četom stražara, koja se nalazila u tvrđavi, stražario je nad tvrđavom zvanom Hum u livanjskom kotaru (*čuvaju tvrđavu zvanu Hum u nahiji Hlivno*) do razdoblja nastanka deftera (sl. 1 i 2).

S pravom zaintrigiran činjenicom da Pavao (među svojim ljudima) nije upisan kao dizdar

humске tvrđave, Aličić dalje kaže: *Zašto to nije upisano ne znam. Mislim da je razlog tome što stražari koji se nalaze u tvrđavi nisu uvedeni u timarsku organizaciju. Možda je razlog i to što se čuvanje grada povjerilo Pavi sinu Grgurevom, koji je vjerovatno predao grad, pa ostali nisu ni spomenuti iako je glagol čuvati upotrijebljen u množini.*²

Prema Aličiću, ne samo da je Pavao Grgurić Osmanlijama predao tvrđavu Hum (ovoga puta činjenica navedena bez kvalifikacije „vjerojatno“) nego i onu u Travniku.³

Pavao Grgurić, koji nije prešao na islam za vrijeme svoje osmanske službe (prema Aličiću služio je kao timariot između 1463. i 1477. kada

¹ Za raniju englesku verziju ovoga članka vidi: Michael Ursinus, *Serving King and Sultan: Pavao Grgurić and his Role on the Hungaro-Ottoman Frontier in Southern Bosnia, c. 1463. – 1477.*, Life on the Ottoman Border. Essays in Honour of Nenad Moačanin, Zagreb 2022, 19–30.

² Aličić, 2008, 195, bilj. 2723.

³ Aličić, 2008, 100, bilj. 1504.

je zarobljen [bio zarobljen]),⁴ očito je bio figura nekoga unutar osmanskih redova. Naime, ako je istina da je on bio posrednik u (mirnoj) predaji najmanje dviju tvrđava Osmanlijama, morao je imati i visoke položaje u vojsci bosanskoga kraljevstva.

Cilj ovoga kratkoga priloga nije traženje igle u plastu sijena temeljitim istraživanjem raznolike i rastrkane slavenske, latinske i osmansko-turske dokumentacije o prijelazu iz bosanskoga u osmansko upravljanje samo radi pronalaska još nekoliko detalja o identitetu i ulozi našega glavnog junaka tijekom treće četvrtine 15. stoljeća.⁵ Svakako bi bilo poželjno uraditi opsežnu studiju o svakoj bolje dokumentiranoj osobi koja u svojoj karijeri prelazi cezuru između predosmanske i osmanske vladavine.⁶ Umjesto toga, cilj je ovoga rada preispitati neka čitanja i pretpostavke koje je iznio urednik/prevoditelj *icmal* ili sinoptičkoga *tahrir deftera* O.76 iz biblioteke *M. Cevdet kütüphanesi İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı* koji je, prema Aličiću, započeo pisati između 26. siječnja i 4. veljače i završio između 4. i 14. travnja 1469. godine.⁷

Vjeruje se da svako buduće (opsežnije) istraživanje može biti uspješno samo na temelju

dobra tumačenja dokaza iz deftera O.76 i rasprave o njegovim glavnim implikacijama.

Kako bi se olakšala kasnija rasprava o pojedinostima, ovdje je dan prijevod teksta (prijevod s osmanskoga izvornika) o tvrđavi Hum i njezinu pretpostavljeni zapovjedniku (dizdaru) Pavlu Grguriću, kako ga iznosi Aličić⁸ u svom sumarnom popisu:

(list 132a) *Timar Pavla, sina Grgura*

Čuvaju tvrđavu pod imenom HUM u nahiji Hlivno

selo BUŽANI [BUŽANIN], pripada Livnu, pusto.

selo VUČEVIĆ [neidentificirano],⁹ pripada spomenutom, pusto.

selo MIŠI [MIŠI], pripada spomenutom, pusto.

selo REŠETAR [neidentificirano], pripada spomenutom, pusto.

selo KARAČIKIT [KARAČIĆ], pripada spomenutom, pusto.

selo ORAŽANI [nepoznato], pripada spomenutom, pusto.

selo BANIĆ [neidentificirano], pripada spomenutom, pusto.

selo PODHUM [PODHUM], pripada spomenutom, pusto.

selo RAKOVICA [nepoznato/neidentificirano], pripada spomenutom, pusto.

selo ČRČINA [nepoznato/neidentificirano], pripada spomenutom, pusto.

selo ŠUŠNIĆ [ŠUŠNJIĆI], pripada spomenutom, pusto.

selo BILA [BILA], pripada spomenutom, pusto.

selo ORL(J)A [nepoznato/neidentificirano], pripada spomenutom, pusto.

⁴ Aličić, 2008, 100, bilj. 1504.

⁵ Jedinu meni poznatu neovisnu referencu o Pavlu Greguriću (Gregorich) pronašao je nedavno Davor Salihović u kodeksu iz zadarskoga arhiva (HR-DAZD-16, kut. 14, 30/3, fol. 51r) u kojem se citira građanski sudski spor iz Splita, svjedočenje u siječnju 1470. Ovdje je, prema Salihoviću, humska tvrđava opisana kao utvrda koja pripada ovom Pavlu, bratu Stjepana Gregurića sa sjedištem u neretvanskom okrugu. Salihović pretpostavlja da su braća Gregurić (Gregorich) bili Vlasi. (Salihović, 2020, 98)

⁶ Drugi takav pojedinac bio bi Vladislav, zamjenik (*kethüda*) bosanskoga kralja na njegovim teritorijima. O njegovoj važnosti svjedoči nekoliko zapisa u defteru O.76: listovi 49b, 59a, 61b, 62b, 119a-b. Usp. Aličić, 2008, 172, bilj. 2441.

⁷ Aličić čita riječ *ibtida* u dataciji kao izraz za označavanje prvih deset dana (*evail*) i *intiha* kao sinonim za *evahir*, posljednjih deset dana određenoga mjeseca. (Aličić, 2008, XV)

⁸ Aličić, 2008, 195.

⁹ Mnogo više ovih sela u međuvremenu je uvjerljivo identificirao i na kartu stavio Tomislav Perković. (Perković, 2014, 320, za Pavu sina Grgureva usp. str. 349) Za (konačno) osmansko osvajanje Livna 1480. vidjeti: Ursinus, 2021, 97-107.

Sl. 1. i 2. Ostatci tvrđave Hum (foto: T. Perković)

selo ZABRADE [nepoznato/neidentificirano], pripada spomenutom, pusto.

*Ukupno sela 14.*¹⁰

Sekundarni zapis u defteru O.76 o Pavlu Grguriću Aličić prikazuje na sljedeći način:¹¹

(list 59b) *Timar Timurtaša, jednoga od sinova spahije. Ovaj timar je, s timarom Davuda, brata vojvode Skendera, koji je upisan na suprotnoj strani, objedinjen i naredbom vladara, dan Pavi Grguriću, koji je predao tvrđave Hum i Travnik. Pošto je spomenuti bio zarobljen, ovo selo je, carskom naredbom, dano Haydaru, uz obavezu da ide u rat. 23. Zil-kade, 881. godine, u Istanbulu.*

Selo HOMOLJE

domova 120, neoženjenih 15

Prihod 16.161

*On je osobno burume sa: 5 džebelija, 1 gulamom i 1 šatorom.*¹²

Konkretno, postoje tri slučaja u kojima je teško prihvatiti čitanje i/ili tumačenje izvornoga teksta u defteru O.76 urednika/prevoditelja od kojih je na raspolaganju bila skenirana kopija koju je pripremio Kütüphaneye ve Müzeler Müdürlüğü (Atatürk Kitaplığı) u Istanbulu:

(1.) „Čuvaju tvrđavu pod imenom Hum”: Aličićeva uporaba množine u drugoj rečenici prvoga odlomka ne može se zadržati: izvornik ima izraz *Timar-i Pavao veled-i Griğur Hlivno nahiyesinde Hum nam kale bekler*, koji jasno završava glagolom u jednini. Njegov množinski oblik bio bi *beklerler*. Slijedom toga nema osnove za pretpostavku da je upravo Pavao Grgurić bio taj koji se zajedno sa skupinom stražara humske tvrđave [u kotaru Livno] nalazio unutar tvrđave, zajednički bdio nad tvrđavom, a kamoli obnašao funkciju dizdara.¹³ U defteru O.76 nigdje se Hum, za razliku od mnogih drugih tvrđava u sandžaku Bosne, ne navodi kao tvrđava zajedno s osobljem tvrđave (*mustahfizan*) pod kontrolom dizdara ili zapovjednika.¹⁴ I dok je prema Aličiću (iznimni) maksimalni predbendalni prihod dizdara u ovom razdoblju iznosio 8881 akči iz najviše osam sela,¹⁵ timar Pavla Grgurića obuhvaća 14 sela bez stvarna prihoda u vrijeme popisivanja. Njegov (kasniji) timar u selu Homolje koji je spojen s timarom Davuda, brata vojvode Skendera, kako bi ga opskrbio dovoljnim sredstvima, trebao mu

¹⁰ Aličić, 2008, 195.

¹¹ Aličić, 2008, 100.

¹² Aličić, 2008, 100.

¹³ Atatürk Kitaplığı, Istanbul. Registarski upisnik u defteru O.76, list. 51a ipak bilježi dizdara iz Livna za razdoblje nakon 25. cumadiyühahira 879. (6. studenoga 1474.): Aličić, 2008, 84.

¹⁴ Aličić, 2008, 163-242.

¹⁵ Aličić, 2008, 227, bilj. 3140. Za dizdara koji prima prihode iz osam sela vidi str. 186.

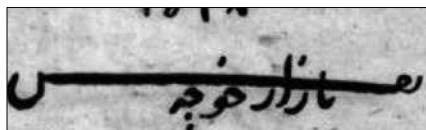
je osigurati prihod više od 27.000 akči, što je više od tri puta apsolutnoga maksimuma za suvremenika bosanskoga dizdara. Iz toga proizlazi da Pavao Grgurić nije bio običan dizdar, a ne konvencionalno plaćen dizdar humske tvrđave sa standardnom opremom osoblja tvrđave. U defteru O.76 nema dokaza ni za jedno ni za drugo.

(2.) Je li Pavao Grgurić predao Osmanlijama tvrđave Hum i Travnik? Ovo se pitanje odnosi na drugu referencu u defteru O.76 prethodno citiranu o Pavlu Grguriću. Dok se naziv *Travnik* čini jasno ispisanim na l. 59b izvornoga teksta (iako bez dijakritičkih znakova), naziv *Hum* (također bez dijakritičkih znakova) nije. Završnu slovu nedostaje njegov „rep“ kako bi se formirao pravilno izveden mim. Osim toga, čini se da dolazi kao petlja, a ne kao popunjena kružna glava slova. Umjesto da čini posljednje slovo imena *Hum*, čini se da se sastoji od dvaju spojenih slova koja glase *cim-he* ili *çim-he*, što sugerira naziv mjesta *H(v)oça* (rani zapis današnje Foče). U usporedbi s drugim referencama na Foču (koje se uvijek daju dijakritičkim znakovima) drugdje u defteru O.76,13 ili je napisano *H(v)oça* ili *H(v)oca* (vidi dolje). Bliskost između tih triju zapisa postaje očitom:¹⁶

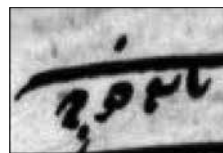
O.76, l. 59b, od derkenara, dakle bez dijakritičkih znakova:

O.76, l. 36a, iz glavnoga teksta: *nefs-i Pazar-i H(v)oca*:

O.76, l. 37b, iz glavnoga teksta: *tabi-i H(v)oca*:

I za usporedbu, također iz glavnoga teksta: O.76, l. 132b: *Hum*:

Nerijetko se u defteru O.76 spominje da je osoblje tvrđave predalo svoje tvrđave novim osmanskim gospodarima, kao što su Ivaniš i Stipan dobojsku tvrđavu (l. 48a), knez Radoja Zupčić tvrđavu Sokol (l. 67b)., Isa Bali (koji je prešao na islam) tvrđavu Samobor (l. 74b), Mahmud (koji je prešao na islam) tvrđavu Nevesinje (l. 90a), Macar Mahmud (koji je također prešao na islam) tvrđavu Novi (l. 125b, posljednja tri, sva u Hercegovini) i Karaca tvrđavu Skadar (l. 142b). Čini se da je Pavao Grgurić predao dva uporišta i to jedno za drugim, a da je ostao kršćanin: Travnik (vjerojatno u svibnju 1463.)¹⁷ i (čini se) Foču najdalje dvije godine poslije.

(3.) Je li Pavao Grgurić doista na kraju zarobljen (vidi sekundarnu referencu)? Izvorni tekst u defteru O.76 navodi sljedeće (l.59b):

bi-emr-i padişahla [napisano istaknuto] mezkur dutsak oldığı sebebden bu köy Haydara bi-emr-i padişah verildi (...), što bi značilo: jer je gore spomenuti bio zatočen dekretom padişaha, ovo selo [Homolje] je dekretom padişaha dano Hajdaru (...).

Umjesto da je bio zarobljen, čini se da je bio zatočen (*tutsak*) zbog sultanskoga naloga. Odgovarajuća rubna bilješka (*derkenar*) datirana je: Istanbul, 23. zilkade 881. (9. ožujka 1477.).

¹⁶ O.76, l. 36a ('nefs-i Pazar-i H(v)oça'), 37b ('H(v)oca').

¹⁷ Šabanović, 1982, 38.

Slika koja proizlazi iz ponovno pregledanih dokaza možda postavlja više pitanja nego što može dati odgovor, ali nam ipak omogućuje da raspravimo neka glavna obilježja u karijeri čovjeka koji je svoje usluge prvo ponudio bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću, ubrzo nakon toga (tako se čini) hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači od Hercegovine te, na kraju, sultanu Mehmedu II., prije nego što ga je sam Osvajač maknuo sa scene, ali tek nakon karijere u osmanskim redovima koja je trajala najmanje desetak godina.

Unatoč činjenici da se u citiranu popisnu registru tvrđava Travnik spominje samo kao drugo uporište koje je predao Pavao Grgurić, naše razumijevanje kronologije događaja tijekom turbulentnih godina „tihoga“ pada bosanskoga kraljevstva pod Osmanlije sugerira da je prvo služio u Travniku. Da je upravo on predao tvrđavu jasno je iz formulacije upotrijebljene u defteru O.76 koji koristi particip glagola *dati*, *predati* (*veren*)¹⁸ kao i u svim drugim slučajevima kada su ljudi Osmanlijama predali kršćanska uporišta.¹⁹

Ako je vjerovati Hazimu Šabanoviću, Travnik je pao u svibnju 1463. godine (vidi gore).

Prihvaćen datum pada Foče pod osmanske snage daje isti autor navodeći *proljeće 1465*.²⁰, ali su dva *derkenara* zabilježena u registru *icmala* koji je objavio Hazim Šabanović,²¹ pogubljena u logoru Foča 2. srpnja 1463., što Šabanović, međutim, nije sklon smatrati dokazom za moguću raniju predaju Foče osmanskim snagama.

Bez obzira na stvaran datum Pavlova sudjelovanja, stvar je budućih istraživanja utvrditi kako je bilo moguće da jedan od kraljevih zapovjednika tvrđave jednu tvrđavu preda Osmanlijama prije nego što dobije novo zapovjedništvo na drugom mjestu braneći drugoga kršćanskoga gospodara, ovaj put, u Hercegovini.

No, vrlo je vjerojatno da je Pavao Grgurić doista dvaput dobro služio Osmanlijama prije nego što je dobio *timar*, iako *timar* s nekoliko vrlo neobičnih obilježja. Četrnaest sela u blizini tvrđave Hum, koja su mu dodijeljena kao *timar*, navedena su u defteru O.76 kao *hâli* (*pusto*, *prazna*, *nenaseljena*, *napuštena*) i nisu navedeni podatci o prihodima (*hasil*). Riječ *hâli* stoji uz svako njegovo selo i općenito se koristi u značenju *pusto* (ovo je i Aličićevo tumačenje), ali treba imati na umu mogućnost da ona znači *bez ikakva hasila*, što sugerira da izvori prihoda još nisu procijenjeni na njihovu *hasil* vrijednost. U registru izmjere, koji nema prethodnika i prvi je koji je izvršen za predmetno područje, to bi bilo ekvivalentno zapisu *haric ez deftera (nije u [prethodnom] registru izmjere)*.

Znakovito je da je ovih četrnaest sela gusto raspoređeno na i oko tribanjskoga područja nad kojim se vidi tvrđava Hum,²² od kojih su neke arhitektonske značajke ostale do danas. Ta sela i zaselci čine skup naselja koja se protežu brežuljkastim terenom iznad ravnica Livanjskoga polja i Buškoga blata okrenutih prema masivu Kamešnice na jugozapadu čineći područje kroz koje se od rimskoga doba prostire glavni put iz Splita u unutrašnjost Bosne. Do 1468./69. ovaj skup sela morao je označavati najzapadniji opseg osmanske kontrole ako su doista (još) bili pod osmanskom (vojnom) kontrolom do trenutka kada je defter O.76 završen. Zapravo, može biti upitno jesu li ikada u potpunosti dospjeli pod osmansku (administrativnu) kontrolu tijekom 15. stoljeća. Stoga je možda izostanak potpune osmanske administrativne kontrole nad selima i zaseocima dodijeljenima kao *timar* Pavlu Grguriću doveo do njihova bilježenja kao *bez ikakvoga hasila*, osim ako se ne vjeruje, kao većina istraživača, da su sva sela, svih četrnaest, i svi zaselci na (širem) tribanjskom području do 1468./69. bili potpuno prazni i napušteni, bez ikakve iznimke.

Već je spomenuta još jedna činjenica koja izdvaja *timar* Pavla Grgurića: dok većinu drugih većih *timara* u sandžaku Bosne čine sela (ili dijelovi sela) koja su (geografski) često

¹⁸ (...) *H(v)oca ve Travnik hisarları veren Pave Grguriğe verildi*. O.76, fol. 59b.

¹⁹ O. 76, l. 48a, 67b, 74b, 90a, 100a, 125b, 142b.

²⁰ Šabanović datira pad Foče u „proljeće 1465.” (Šabanović, 1982, 37)

²¹ Šabanović, 1964, 68.

²² Perković, 2014, 320.

znatno udaljena, njegov se temelji na skupini naselja koja su u međusobnu susjedstvu. Je li to puka slučajnost ili je ovdje riječ o ostatcima predosmanskih feudalnih struktura, kao što je *Burgbezirk* ili skupina naselja pod vlašću dvorca u rukama feudalca? Da je ovo potonje slučaj, možda bismo pronašli objašnjenje za ograničen osmanski administrativni zahvat nad resursima ove posebne skupine sela, ako je to ono što izraz *prazno* označava. Ono što bi u takvu slučaju bilo značajno jest da bi detaljnija procjena poreznih sredstava toga područja još uvijek izmaknula osmanskim fiskalnim vlastima nekoliko godina nakon (početnoga) osvajanja područja.

Još je jedno obilježje koje razlikuje *timar* Pavla Grgurića od većine, ako ne i svih ostalih (većih) *timara* u sandžaku Bosna. Dodijeljen mu je po stopi nultoga prihoda, tj. bez naznačena *hasila*. U defteru O.76 samo se kaže da drži *timar* od četrnaest sela. Značajno je da se uz ovaj *timar* u popisu ne spominju posebne vojne obveze, osim da on *čuva tvrđavu pod imenom HUM u nahiji Hlivno*. Moglo bi se onda postaviti pitanje koju bi onda korist vlasnik *timara* imao od držanja *timara* „napuštenih“ sela bez ikakvih prihoda osim ako bi se moglo očekivati da će se seljani uskoro vratiti (ili da će ih u dogledno vrijeme zamijeniti nova radna snaga), ili bez odgode ispitan za porezne svrhe, čime se osigurava dohodak vlasnika *timara*, osim ako je dotični vlasnik *timara* već sebi osigurao pristup resursima područja uz prešutni pristanak službene vlasti. Odavno je poznato da su ostali veliki dijelovi osmanske Bosne izvan primjene timarskoga sustava, nastavljajući predosmanske (vojne i društvene) oblike organiziranja, posebice u pretežno vlaškim područjima. Međutim, u slučaju Pavla Grgurića čini se da uočavamo neki oblik primjene timarskoga sustava, barem u nazivu. No, je li primijenjen u suštini? Napominjemo da ne postoji zabilježen fiksni prihod niti bilo kakva posebna naznaka vojnih obveza. Zašto primijeniti timarski sustav samo u nazivu? Odgovor najvjerojatnije leži u osmanskoj praksi uključivanja predosmanskih feudalnih struktura u osmanski prebendalni sustav pomoću *timara* gdje je god to moguće. Primjerice, kada su u defter O.76 upisane baštine (kršćanskih) *kadimî sipahija* (predosmanskih feudalnih konjanika) zvanih Pribić, sin Priboje

i brata mu Pribašina u Bribičkom, Zastenju i Kutjezeru u kotaru Vrtar (Hercegovina), zabilježene su kao *timar* bez iznosa prihoda, ali s obvezom služenja.²³ Selo Podsol u osadskom kotaru dodijeljeno je (bez ikakvih podataka o prihodu) kršćaninu Radojinu Bateviću s jedinom obvezom da obrađuje i naseljava selo koje je bilo *haric ez defter* (nije u [prethodnom] popisu).²⁴ Možda se radilo o sličnom uređenju na kojem se temeljio *timar* Pavla Grgurića. Je li Pavao Grgurić izvorno bio feudalac (*cum castellan*) na području Tribanj ispod tvrđave Hum kojeg su novi osmanski gospodari pretvorili u posjednika *timara* da ga smjeste u zapovjednu strukturu osmanske tvrđave? Možda je značajno da je defter O.76 zabilježio njegov *timar* među *timarima* koji su pripadali osoblju tvrđave Bobovac i onih u rukama osoblja tvrđave Hodidjed.²⁵ Njegov posao, kao i njegovih muslimanskih kolega, možda je bio služiti kao kršćanski branitelj tvrđave Hum u službi sultana, unatoč svojoj prijašnjoj lojalnosti, crpeći sredstva iz sela svoga (pradjedovskoga ili dodijeljenoga) *Burgbezirka* na širem tribanjskom području koje pripada kotaru Hlivno.

Bez obzira na točan *de facto* godišnji prihod od skupine sela na području Tribnja, Pavao Grgurić uskoro je trebao držati znatan *timar* i drugdje u osmanskoj Bosni. Naime, nakon što je Davud, brat vojvode Skendera, postao glavnim zapovjednikom (*ser-asker*) okruga Saray-ovası (Sarajevsko polje), njegov *timar*, koji je izvorno držao izvjesni Mahmud Diraz na području Konjica i Rame (uključujući selo Gorani kod Konjica), prebačen je na Pavla Grgurića zajedno (kombinirano) s *timarom* iz Homolja, također u blizini Konjica.²⁶ Ukupan prihod iznosio je 25.705 akči od 182 domaćinstva, 30 neženja i dvije udovice, što je znatno zaduženje.²⁷ Njegove vojne obveze, prvi put naznačene, jednako

²³ Aličić, 2008, 132.

²⁴ Aličić, 2008, 132.

²⁵ Aličić, 2008, 193-202.

²⁶ Aličić, 2008, 100, 102.

²⁷ Za usporedbu: Kara Balaban, *ser-asker* Broda, Bobovca, Visokog, Lašve i Kreševa, uzima prihod od 17.937 akči od 113 domaćinstava i 15 neženja, uvećan na 21.037 akči. (Aličić, 2008, 77)

su značajne: trebao se pojaviti kao konjanik u oklopu (*bürüme*), a nakon poziva na oružje u pratnji petero naoružanih i opremljenih vojnika (*cebelü*), jednoga sluge (*gulâm*) i šatora (vidi gore). Na žalost, defter O.76 ne nudi datiran *derkenar* za ovaj prijenos, ali znamo da je *timar* koji je izvorno držao Mahmud Diraz (za koga se kaže da je pobjegao nevjernicima) dodijeljen Davudu 7. travnja 1470. dok se drugi *timar* na području Kaknja (već) u Davudovim rukama, brata vojvode Skendera, prenosi bilješkom na margini (*derkenar*) od 13. do 22. travnja 1470. godine na izvjesnoga Ismaila na tlu Davuda koji već negdje drži drugi *timar*.²⁸

To znači da je Pavao Grgurić mogao dobiti svoj (kombinirani) *timar* tek nakon toga datuma. Koliko točno poslije, teško je sa sigurnošću utvrditi osim ako Davuda ne poistovjetimo s Davudom, vojvodom Saray-ovasija, koji je zamijenio vojvodu Skendera koji je na tom položaju bio od 1463. Vesna Mušeta-Aščerić smatra da se ta promjena od Skendera do Davud vojvode dogodila 8. travnja 1470. godine.²⁹

Bilješka na margini (*derkenar*) u defteru O.76 označava kraj Pavlove karijere u osmanskoj službi, barem za sada. „Budući da je navedeno, dekretom padišaha (podebljano slovima, ili pak umetnuto u nekoj kasnijoj fazi), zatočeno (*dutsak*), ovo selo [Homolje] je po nalogu padišaha dano Hajdaru koji služi. [Napisano] 23. Zilkade 881. u Istanbulu.” (fol. 59b) Odgovarajući gregorijanski datum je 9. ožujka 1477. godine. Zahvaljujući *derkenaru* o kojem je već bilo riječi, možemo predložiti precizniji datum Pavlova zatočenja: rubne bilješke koje prate upis timara Mahmuda Diraza sadrže još jedan dokaz: slijedeći *derkenar* da je taj *timar* u rukama *kršćanina po imenu Pavao Grgurić*, stoji drugom rukom zapisano da je po nalogu padišaha, bez povećanja, dan *kršćaninu po imenu Filip*,³⁰ pod uvjetom da služi. Datum:

28. ramazan 881. (14. siječnja 1477.), u logoru Niš. Čini se da je Pavao Grgurić bio pritvoren ukazom sultana Mehmeda nedugo prije toga datuma, nakon čega je dio njegova značajnoga *timara* dodijeljen drugom *kršćanskom sipahiji*.

Na temelju dosadašnjega saznanja možemo samo nagađati zbog čega je sultan po vlastitu nalogu uhitio svoga dugogodišnjega *kršćanskoga čovjeka s mačem*. Pavao Grgurić je dugo godina služio svom gospodaru u svojstvu *kršćanskoga sipahije* držeći dvostruki *timar* koji je bio iznimno velik (25.705 akči) za mjerila *kršćanskih spahija*, ali i u usporedbi s prihodima muslimanskih *sipahija* neobično značajan. Dok je *zeamet* Mehmed Čelebije, sina Isa-beğa, koji je sačinjavao cijeli Pavlovićev vilajet, imao zabilježen obračunat prihod od 73.460 akči³¹, prihod zabilježen u defteru O.76 za posjedovanje *zeameta* Hasan-beğa iznosio je samo 18.099 akči.³²

Velika većina *timara* navedenih u ovom istraživačkom popisu imala je prihod daleko manji od 9.000 akči, a vrlo mnogo ispod 3.000. Zanimljivo je primijetiti da dok su vojne obveze Mehmeda Čelebije uključivale dva šatora za smještaj 18 *cebelüa* koje je trebao voditi dok je bio u pohodu, Hasan-beğ je morao osigurati četiri *cebelüa*, jedan manje od Pavla Grgurića. Njegova (vojna) uloga bila je očito značajna čak i u usporedbi s onom *beğa*. Kakve je druge uloge, ako ih je bilo, mogao igrati kao *kršćanin* u osmanskim službama naspram marionetskoga Kotromanićeva kraljevstva u Bosni pod osmanskim vrhovništvom od njegova ponovna utemeljenja krajem 1465. nije jasno, ali možda nije slučajnost da je zatočen, očito, nedugo prije 14. siječnja 1477., odnosno nedugo nakon što posljednji put (do 3. srpnja 1476.) čujemo za bosanskoga kralja Matiju Vojsalića. Čini se da su i Pavao Grgurić i posljednje bosansko kraljevstvo u isto vrijeme nestali sa stranica povijesti.³³

²⁸ Aličić, 2008, 88.

²⁹ Mušeta-Aščerić, 2005, 168.

³⁰ Za (ovoga?) Filipa također vidjeti: Aličić, 2008, 108 (*derkenar* datiran 2. šabana 881.); p. 200 (*derkenar* datiran 11. šabana 882.).

³¹ Aličić, 2008, 72-74.

³² Aličić, 2008, 74.

³³ Šabanović, 1982, 48.

Zaključak

Ovaj je rad pokazao da postoji više nego prijetka potreba za vraćanjem pojedinca u pisanje osmanske (pokrajinske) povijesti, a da se pritom ne gube iz vida institucionalne pretpostavke, odnosno njihova međusobna povezanost. Čini se posebno korisnim pratiti kroz prostor i vrijeme pojedince koji su u svojim karijerama uspješno pregovarali o prijelazu iz predosmanske u osmansku vlast, ili iz „kuće rata” u „kuću islama” (ili obrnuto).

Pavao Grgurić samo je jedan primjer za prvu kategoriju dok su pojedini fratri (franjevci, benediktinci), osobito iz rana razdoblja, kao i odmetnici poput Macara Mahmuda primjeri za drugu kategoriju.

Iz ove studije trebalo je postati jasno koliko je, uz daleko poznatiji tip detaljnih (mufasalnih) osmanskih *tapu tahrir deftera*, važan tip sažetka (*icmal*) za uspostavljanje detaljne kronologije događaja među neredovno raspoređenim intervalima popisivanja na razini cijelevine provincije.

Prijevod s engleskoga: Ana Papić, Livno

Literatura

Aličić 2008

Aličić, A. *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

Mušeta-Aščerić 2005

Mušeta-Aščerić, V. *Sarajevo – od kasabe do šehera*, Sarajevo i okolina u XV. stoljeću: između zapada i istoka, Sarajevo 2005, 143 – 97.

Perković 2014

Perković, T. *Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine*, Cleuna br. 1, Livno 2014, 284 –380.

Šabanović 1964

Šabanović, H. *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Zbirni katastarski popis iz 1455. godine, Sarajevo 1964.

Šabanović 1982

Šabanović, H. *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982.

Salihović 2020

Salihović, D. *Definition, Extent, and Administration of the Hungarian Frontier Toward the Ottoman Empire in the Reign of King Matthias Corvinus, 1458-1490* [Definicija, opseg i uprava mađarske granice prema Osmanskom Carstvu u vrijeme vladavine kralja Matije Korvina, 1458. – 1490.], neobjavljena doktorska disertacija, Magdalene College, Cambridge 2020.

Ursinus 2021

Ursinus, M. *Ivan Ljubunčić, Frančesko Čubranić i Matij Hrvat[inić]: Davudpašini livanjski ratni zarobljenici iz godine 1480.*, Cleuna br. 4, Livno 2021, 97 – 107.

Ursinus 2022

Ursinus, M. *Serving King and Sultan: Pavao Grgurić and his Role on the Hungaro-Ottoman Frontier in Southjern Bosnia, c. 1463. – 1477.*, Life on the Ottoman Border. Essays in Honour of Nenad Moacanin, Zagreb 2022, 19 – 30.

Serving King and Sultan: Pavao Grgurić and his Role on the Hungaro-Ottoman Frontier in Southern Bosnia, c. 1463. – 1477.

Key words: Livno, Hum fortress, timar, defter, Pavao Grgurić, the beginning of Ottoman rule

Pavao Grgurić, a Christian 'man of the sword' active during the transition period between the last years of the independent Bosnian kingdom and the beginning of Ottoman rule, was an influential office holder in the Livno and (later) Neretva regions who remained a Christian for his entire (visible) career. Being initially awarded as his timar a compact group of 14 villages (clearly a feudal complex) in the immediate vicinity of Hum fortress (near Podhum village south of Livno) which he was to guard, he was later given an aggregate timar worth at least three times that of a dizdar or fortress commander. This poses the question of his exact function and standing within the Bosnian dual regime during the period of early Ottoman rule in the province. Rather than being enslaved later by the enemy, he appears to have been arrested on demand of the Sultan himself. His career can be traced for the period between 1463 and 1477.

There is an urgent need for bringing back the individual into the writing of Ottoman (provincial) history, without losing sight of the institutional implications of our findings as we go along. It would seem particularly rewarding to trace through space and time by means of a case study individuals who, in their careers, have successfully negotiated the transition from pre-Ottoman to Ottoman rule, or from the Abode of War into the Abode of Islam (or vice-versa). Pavao Grgurić is but one example for the first category, while certain friars (Franciscan, Benedictine), particularly of the early period, as well as renegades like Macar Mahmud, are examples for the second. It should have become clear from the present study just how important, alongside the far better known type of detailed (mufassal) Ottoman taputahrir defteri, is the summary (icmal) type for establishing a detailed chronology of events between the irregularly spaced intervals of province-wide surveys.

Biži, biži Irudice/prokletnice, svetog Ive ráspećice

Jela Duvnjak

Marija Marić Baković

Kontinuitet sakralnoga i aktualnost kulta
na Groblju sv. Ive u Livnu

KONTINUITET SAKRALNOGA I AKTUALNOST KULTA NA GROBLJU SV. IVE U LIVNU

Jela Duvnjak
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b. 80101 Livno
Bosna i Hercegovina
fmgglivno.jela.vrdoljak@gmail.com

UDK: 904:718(497.6Livno)
393:718(497.6Livno)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 1. VIII. 2023.
Prihvaćeno: 22. IX. 2023.

Marija Marić Baković
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b.b. 80101 Livno
Bosna i Hercegovina
marija.maric.b@gmail.com

Autorice u ovome radu kroz arheološki i etnografski kontekst žele ukazati na kontinuitet sakralizacije mjesta na lokalitetu Groblje sv. Ive u Livnu, od razdoblja antike do suvremenog doba, te na aktualnost štovanja kulta sv. Ivana Krstitelja kroz različite oblike vjerovanja i običaja među stanovnicima livanjskoga kraja. Kult sv. Ivana na ovome lokalitetu seže od kasnoga srednjeg vijeka, što je razvidno iz ostataka franjevačkoga samostana koji je prema pisanim izvorima bio posvećen sv. Ivanu Krstitelju, dok hodočasnički ophod na lokalitetu, u čijem se toponimu sačuvao spomen na kult, potvrđuje aktualnost kulta i u današnje doba. Dosadašnja etnografska istraživanja uglavnom su sv. Ivana promatrala kao supstitut poganskih bogova o čemu se govori i u ovome radu. Poseban osvrt dan je na sudjelovanje vjernika drugih vjeroispovijesti, posebno muslimana, u običajima vezanima uz štovanje sv. Ivana Krstitelja.¹

Ključne riječi: Livno, Groblje sv. Ive, samostan, kontinuitet kulta, sv. Ivan Krstitelj (sv. Ivo), hodočašće, običaji

Lokalitet Groblje sv. Ive, smješten uz obalu rijeke Bistrice u Livnu, od davnina je poznato svetište, s posebnim danom obilježavanja i u današnje doba aktualnom

hodočasničkom ophodnjom. Pojam kontinuiteta u ovom se radu koristi u njegovu religijskome značenju kroz dugotrajnost određenoga kulta, u ovom slučaju kulta Ivana Krstitelja. Također, označava i kontinuiranu uporabu određenoga mjesta na kojem se izmjenjuju različiti aspekti religije kao što su rimski kultovi, ranokršćanska bazilika te srednjovjekovna crkva i samostan. Aktualnost kulta potvrđuje hodočasnička ophodnja na lokalitetu Groblje sv. Ive na blagdan

¹ Rad posvećujemo fra Boni Vrdoljaku koji je inicirao i sudjelovao na arheološkome istraživanju na Groblju sv. Ive u Livnu ostavivši neizbrisiv trag u arheologiji i etnografiji livanjskoga kraja. Objavljena je engleska varijanta ovoga rada: Duvnjak, J., Marić Baković M. *Continuity of the Sacral and Actuality of the Cult on the Cemetery of St. Ivo in Livno*, *Sacralisation of Landscape and Sacred Places*, *Proceeding of the 3rd International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology*, Zagreb, 2nd - 3rd June 2016.,

Zbornik Instituta za arheologiju, vol. 10, Zagreb 2018, 259-276.

sv. Ivana Krstitelja. Tema ovoga rada rezultat je kompleksnih arheoloških i etnografskih istraživanja.²

Rezultati arheoloških istraživanja: kontinuitet od antike do kasnoga srednjega vijeka

Na tragu narodne predaje i pisanih izvora arheološka istraživanja na lokalitetu Groblje sv. Ive provedena su u nekoliko kampanja: 1991., 1993. i 1994. godine.³ Istraživanja su potvrdila da je riječ o lokalitetu s tradicijom sakralno-sepulkralnog od rimske antike preko srednjega vijeka do najnovijega doba, a keramički nalazi ukazuju i na šire vremenske okvire te datiraju do u starije željezno doba. Kompleksnost i slojevitost ovoga lokaliteta potvrđena je pokretnim nalazima te ostacima arhitekture iz različitih kulturno-povijesnih razdoblja iskazujući kontinuitet kultnoga kroz duže razdoblje na jednom mjestu. Na žalost, sloj rimske antike, preslojen kasnijim slojevima, većim je dijelom ostao neistražen. Prema obilježjima glavnine pokretnih nalaza razvidno je kako je na ovom lokalitetu nastala rimska nekropola s prevladavajućim obredom incineracije. U prilog tomu idu ulomci rimskih nadgrobnih spomenika među kojima glavninu nalaza čine ulomci kamenih osteoteka⁴ koje su

Sl. 1. Poklopac osteoteke (foto: Z. Alajbeg)

bile specifične za područje Livanjskoga polja te su zastupljene na više antičkih lokaliteta.⁵ Općenito su nam funeralni običaji i vjerovanja u zagrobni život nepoznanica na ovom području, ali sva simbolika koja je koncentrirana na prednjim (i bočnim) stranicama osteoteka na ovom i drugim lokalitetima daje nam osnovnu predodžbu o kultu mrtvih iz razdoblja rimske antike. Atributima i simbolima na nadgrobnim spomenicima reflektira se kulturna pripadnost pokojnika, odnosno zajednice. U njima je sadržana izvorna religijska i sakralna komponenta. Reljefna ikonografija na poklopcima osteoteka s amforama, edikulama i delfinima, s jedne strane, te polumjesecima, rozetama, koncentričnim kružnicama i svastikama, s druge strane, ukazuje na rimski kulturni sinkretizam Libera s nekim autohtonim delmatskim božanstvom u kojem se sažimaju i značajke Silvanova kulta (sl. 1). Kult Libera - Dionizija u više je navrata zabilježen na livanjskome području kroz simboliku na nadgrobnim spomenicima, ali i kroz zavjetne spomenike Liberu.⁶ Razvidna je njegova naglašena uloga u kultu mrtvih, što se može protumačiti tzv. istočnjačkim vjerovanjem u zagrobni život budući da su rimski vojnici iz Male Azije već u 1. stoljeću

² Religija i religioznosti u hrvatskoj etnologiji nisu sustavno istraženi i vrlo je oskudna literatura o toj temi. O razlozima nedostatne istraženosti piše M. Belaj u radu *Religijske teme u Hrvatskoj etnologiji u proteklih četvrt stoljeća*. (Belaj, M. 2014,13-24)

³ Rezultati sondažnoga iskopa iz 1974. godine bili su preduvjet za nastavak obimnih arheoloških iskopa gotovo dvadeset godina nakon toga. Sustavna arheološka istraživanja 1991. godine organizirana su u suradnji franjevačkog samostana na Gorici u Livnu, Općine Livno i Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Iskopavanja su nastavljena 1993. godine u organizaciji Općine Livno, Ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa HR Herceg-Bosne te franjevačkog samostana u Livnu. Voditelj iskopavanja bio je arheolog Tihomir Glavaš. U iskopavanjima su sudjelovali fra Bono Vrdoljak, a od 1993. i arheolog Boško Marijan.

⁴ S obzirom na nalaz kamenoga sanduka za kosti s poklopcem *in situ* (Škegro, Marić, Šimić, 2008, 274), za ovakvu vrstu spomenika na Livanjskom polju koristit

ćemo izraz *osteotheca* (ili *ossuarium*), a ne urna kako je to bilo uobičajeno u do sada objavljenoj arheološkoj literaturi.

⁵ Pač, 1906, 167-177; Paškvalin, 1983, T. II-IV; Škegro, 1999, 15-25; Škegro, 2003, 140-144; Škegro, Marić, Šimić, 2008, 259-288; Petrincec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 64-66.

⁶ Paškvalin, 1983, 174-175; 1986, 62-64.

Sl. 2. Ulomak sanduka osteoteke s motivom *porta inferi* (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 3. Ploča osteoteke s autohtonim načinom ukrašavanja (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 4. Impost ranokršćanskoga crkvenoga namještaja (foto: Z. Alajbeg)

donijeli orijentalne kultove Dionizija (Libera), Magne Mater i Atisa na ovo područje o čemu svjedoče zavjetni spomenici te simbolika na nadgrobni spomenicima. Ulomci sanduka osteoteka izdubljenih u kamenu bloku ukrašeni su arhitektonskim motivima udubljenih pravokutnika s profiliranim rubom. Taj motiv može simbolizirati vrata u zagrobni svijet – *porta inferi*, (sl. 2) s izvorištem u grčko-helenističkoj kulturi.⁷ Motiv vrata u unutrašnjost provincije Dalmacije dospio je posredstvom klesara koji su nadgrobne spomenike izrađivali uglavnom za pripadnike *legio VII*, stacionirane u logorima *Tilurium* (Gardun kraj Trilja, Hrvatska) i *Bigeste* (Humac, Ljubuški u zapadnoj Hercegovini). Stoga su spomenici s ovim motivom datirani između dvadesetih godina i sredine 1. stoljeća.⁸ Pretpostavljamo da se ovaj motiv u simboličnom ili dekorativnom značenju upotrebljavao i nakon navedena razdoblja. Ipak, uočeno je da je s vremenom došlo do reduciranja ikonografskoga repertoara i nestajanja arhitektonskih motiva.⁹ Na lokalitetu su također nađene ploče četvrtastih kamenih osteoteka s postoljem i dvoslivnim poklopcem, tzv. kompozitnoga

tipa, s izrazito autohtonim načinom reljefnoga ukrašavanja. Kod ovoga tipa kamenih osteoteka svi elementi – dvoslivni poklopac, postolje, sanduk i stupići¹⁰ – svojim prostornim i funkcionalnim rasporedom oponašaju oblik arhitektonskih hramova antičkoga doba. U osnovi to je forma na kojoj se zasnivaju i monolitne osteoteka. Ovakvim oblikovanjem nadgrobni spomenika sakralno se jasno poistovjećuje s funeralnim.¹¹ Dvije ploče sanduka za odlaganje kostiju pokojnika ukrašene su jedinstvenom geometrijskom kompozicijom unutar pravokutnika u kombinaciji sa šesterolatičnim rozetama, listovima bršljana i rombovima (sl. 3). Takav način ukrašavanja zabilježen je i na susjednom lokalitetu u Suhači kraj Livna.¹² Geometrijska kompozicija sastoji se od naizmjenična ponavljanja geometrijskih motiva koji se međusobno pretapaju omogućavajući

⁷ Marijan, 2001, 177.

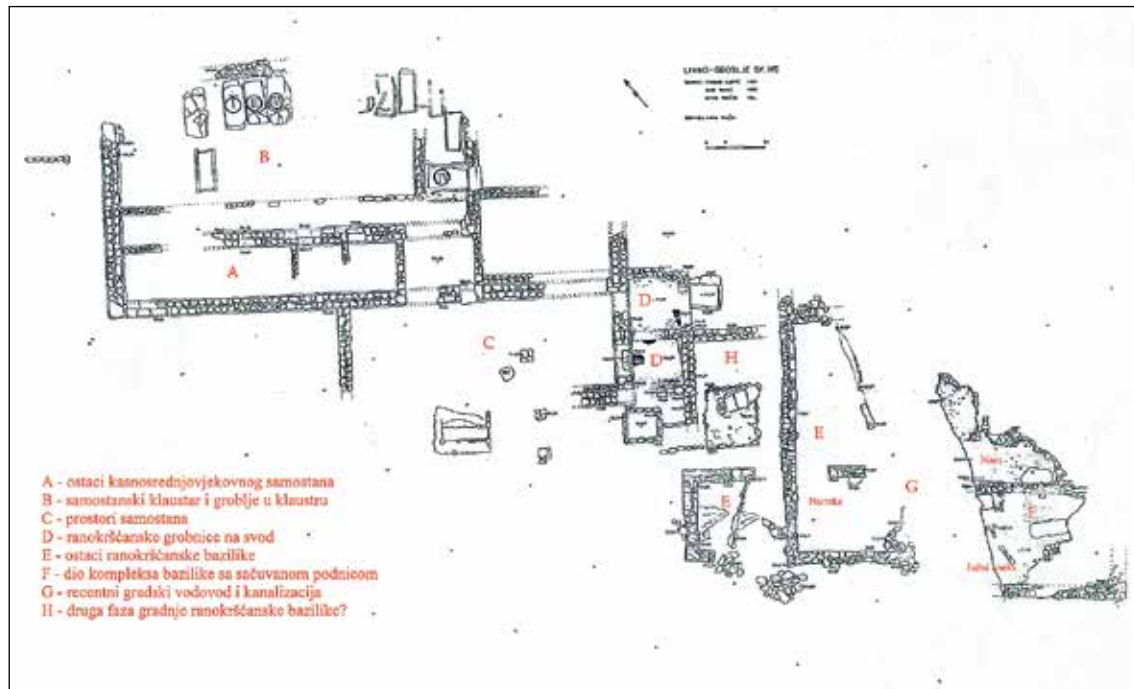
⁸ Bojanovski, 1985, 77; Škegro, 2003, 141.

⁹ Marijan, 2001, 181.

¹⁰ Ili reljefno izvedeni polustupići na čeonim stranama ploča sanduka.

¹¹ Kamene četvrtaste osteoteka ili urne s Livanjskog i Duvanjskog polja specifičnost su toga područja, djelo domaćih klesara, s dodirnim točkama na susjednim područjima. Riječ je o posebnu tipu sepulkralnih spomenika provincijalne rimske kulture i umjetnosti dok ukrasni motivi ukazuju na njihovo orijentalno ili šire mediteransko podrijetlo. (Marijan, 2001, 179, 181)

¹² Lokalitet Štitić u Suhači, oko 2 km udaljen od Groblja sv. Ive u Livnu, još nije sustavno arheološki istražen, ali glavnina slučajnih nalaza koji pripadaju ulomcima osteoteka ukazuje na rimsku nekropolu.

Sl. 5. Ostaci ranokršćanske crkve i srednjovjekovnoga samostana u Livnu (crtež: M. Palčok)

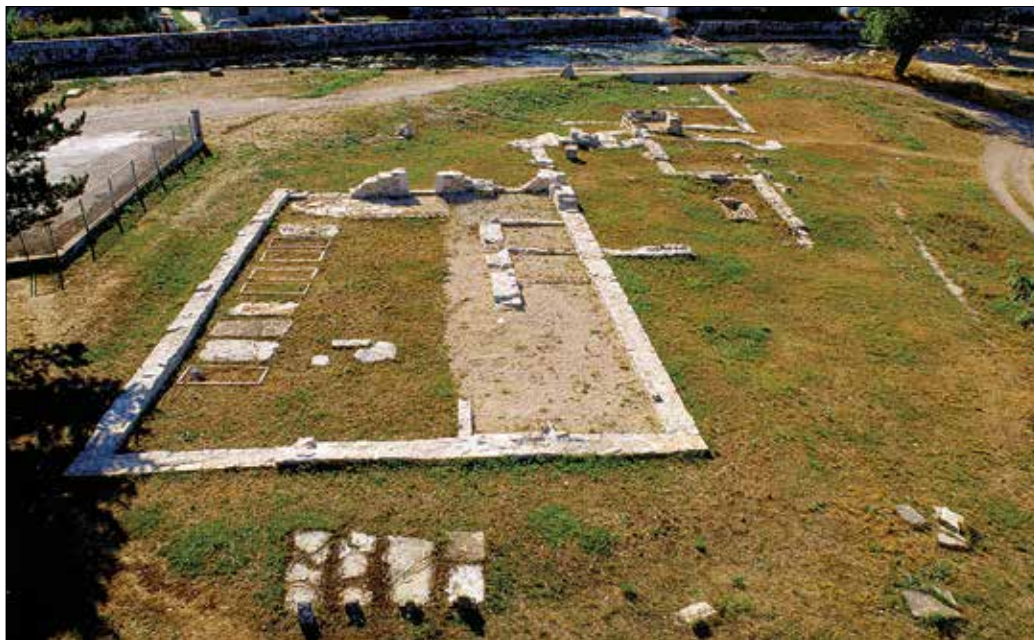
inverzivno promatranje. Na jednu od ploča naknadno su urezani znakovi pentagrama i svastike. Oba znaka pripadaju solarnim simbolima. Poznati su u vrijeme rimske antike, u razdoblju kasne antike imaju višeznačnu kršćansku simboliku, a javljaju se i na srednjovjekovnim spomenicima još od ranoga srednjega vijeka. Među srednjovjekovnim pukom motiv pentagrama imao je magijsku moć protiv zla i uroka,¹³ a na Groblju sv. Ive još je zabilježen uz jedan mlađi glagoljski natpis. Oba su motiva urezana na ploču osteoteke tijekom kasne antike ili, što je vjerojatnije, tijekom srednjovjekovnoga razdoblja.

Na osnovama rimske nekropole u novijim se razdobljima razvilo sakralno-sepulkralno mjesto u duhu kršćanske tradicije. U razdoblju kasne antike podignut je ranokršćanski kompleks s bazilikom i grobljem. Crkva je bila orijentirana prema jugoistoku. Djelomično se može definirati njezin jugozapadni i južni dio s naosom, južnim aneksima i narteksom dok je

svetište prema jugoistoku u cijelosti uništeno.¹⁴ Podnica od vapnene žbuke djelomično je sačuvana u prostorijama naosate južnoga aneksa. Unatoč tek djelomično sačuvanoj arhitekturi, više je elemenata išlo u prilog identifikaciji objekta kao ranokršćanske bazilike. Tomu u prilog ponajprije govore ulomci crkvenoga namještaja, stakleno liturgijsko posuđe i dvije presvođene grobnice kakve se redovito javljaju uz ranokršćanske bazilike. Obje se grobnice ističu gotovo monumentalnim razmjerima. Zidane su od lomljena kamena i sedre s vezivom od vapnene žbuke, a u unutrašnjosti pravokutnih presvođenih komora bili su ležaji za pokojnike. U konstrukciju pročelja grobnica bile su ugrađene ploče, poklopac te dijelovi sanduka osteoteka iz ranijega rimskoga

¹³ Trošelj, 2010, 85.

¹⁴ Znatno dio lokaliteta s ranokršćanskim objektom i starijim kulturnim slojevima uništen je izgradnjom kameno-betonske ograde i postavljanjem vodovodnog i kanalizacijskog sustava koji je presjekao ostatke bazilike. I prije toga ranokršćanska je arhitektura djelomično presvojena srednjovjekovnom arhitekturom i grobovima te većim brojem recentnih grobova.

Sl. 6. Ostatci srednjovjekovnoga samostana sv. Ivana Krstitelja u Livnu (foto: Z. Alajbeg)

razdoblja.¹⁵ Uporaba ulomaka rimskih urna kao građevnoga materijala iskazivala je stav prema poganstvu. Nadgrobni su spomenici, naime, već bili predmeti lišeni pozornosti i poštovanja, no razvidna je svijest o kultu mjesta s obzirom na to da je ranokršćanski kompleks nastao na osnovama rimske nekropole. Ulomci kamenoga namještaja nađeni na lokalitetu reljefno su ukrašeni vegetabilnim motivima klasičnoga ranokršćanskoga repertoara (sl. 4). Također, nađeni su ulomci staklenoga posuda liturgijskoga obilježja među kojima je viseća svjetiljka s metalnim držačem u kojoj je gorio žizak plivajući u ulju.¹⁶ Ulomci takva posuda nađeni su na većini ranokršćanskih lokaliteta sa sakralnim objektima u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Patron ranokršćanske crkve u Livnu nije nam poznat, a nagađanja na temelju tradicije na lokalitetu ovdje nećemo iznositi.

Tradicija sepulkralnosti na ovome lokalitetu sačuvala se i tijekom ranoga srednjega vijeka,

što je razvidno s obzirom na nekoliko istraženih starohrvatskih grobova. Jedan od ukopa nalazio se unutar provaljene kasnoantičke grobnice. Prema priloženim predmetima, među kojima je keramička posuda, željezni nož i bodež, kresivo te okovi drvena vjedra razvidno je da je riječ o grobu s poganskim značajkama pokapanja s kraja 8. i početka 9. stoljeća, dakle prije konačne kristijanizacije novodoseljenih Hrvata, koja se odvijala upravo u tom razdoblju.¹⁷ Na lokalitetu nisu nađeni ulomci dekorativne plastike koja bi ukazivala na sakralni objekt iz ranosrednjovjekovnoga razdoblja. Stanje na lokalitetu ne daje nam ni eventualnu naznaku da je u okvirima ranokršćanske crkve podignuta manja starohrvatska crkvica - predromanička. Razvidno je da su u vrijeme gradnje samostana, u prvoj četvrtini 14. stoljeća, ostatci ranokršćanske crkve bili vidljivi, ali nema arheoloških dokaza da je crkva koja je stradala na samu kraju 6. ili početkom 7. stoljeća bila ponovno u funkciji u okvirima prethodno zadane arhitekture. U svakom slučaju svijest o sakralnosti ovoga mjesta

¹⁵ Svi su pokretni nalazi iz ranijeg rimskog razdoblja dislocirani, a okolnosti njihova nalaza ukazuju na to da je rimska nekropola već u razdoblju kasne antike devastirana.

¹⁶ Petrinc, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 78-80, 83.

¹⁷ Glavaš, 1994, 339; Petrinc, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 34, 89, kat. 238-241.

sačuvala se u kontinuitetu.¹⁸ Za Groblje sv. Ive pretpostavljamo da je ranokršćanski objekt podignut na osnovama rimske nekropole, koji su zatim preslojili starohrvatski grobovi te franjevački samostan iz 14. stoljeća.

Samostan sv. Ivana Krstitelja

Najcjelovitiji građevinski sklop na Groblju sv. Ive ostatci su samostanskoga kompleksa s redovničkim ćelijama, blagovaonicom, gospodarskim objektima, klaustrom te samostanskim grobljem u klausturu (sl. 5). Dispozicija unutrašnjih prostorija koje se nižu oko dvorišta uklapa se u opću shemu europske samostanske arhitekture zreloga i kasnoga srednjega vijeka. Samostanskom kompleksu pripadao je i zvonik sačuvan u temeljima četverokuta dimenzija 2,80x2,90 m. Iz ostataka arhitekture razvidno je da je riječ o zvoniku samostanske crkve čiji je točan položaj u osnovi ostao nedefiniran.¹⁹ Općenito, franjevački samostani utemeljuju se u neposrednoj blizini gradskih naselja i varoši pa je tako i sa samostanom u Livnu. Kao mjesto gradnje izabrano je mjesto izvan zidina utvrđena grada, uz korito rijeke Bistrice, s već postojećom kršćanskom tradicijom sakralno-sepulkralnog (sl. 6).

Gradnja samostana u srednjovjekovnoj Bosni vezana je za dolazak franjevaca. Nakon šest desetljeća misionarenja dominikanaca te slabljenja njihova utjecaja, 1291. godine na područje Bosne dolaze franjevci u svojstvu

Sl. 7. Pečatnjak biskupa Guida iz Modene
(foto: Z. Alajbeg)

misionara i istražitelja krivovjerstva.²⁰ Također, pod patronatom hrvatskih velikaša Šubića franjevačka se misionarska djelatnost proširila iz dalmatinskih samostana u Splitu, Trogiru i Zadru prema unutrašnjosti. Poslije će franjevci i uz pomoć bana Stjepana II. Kotromanića razvijati svoju misiju u Bosni. To se posebno odnosi na razdoblje nakon 1339./40. kada je osnovana franjevačka Bosanska vikarija podijeljena na sedam teritorijalnih jedinica, kustodija. Time je uz pomoć bosanskog bana i hrvatsko-bosanskih velikaša započela intenzivna gradnja crkava i samostana, njih 36 (ili 35) na području Bosanske vikarije,²¹ koja je poseban procvat doživjela u 15. stoljeću za vrijeme bosanskoga kralja Stjepana Tomaša. U crkvenom pogledu tijekom čitava srednjega vijeka Livno je bilo pod jurisdikcijom splitske nadbiskupije, kojoj su ovlast nad župom Livno potvrdili ugarsko-hrvatski kraljevi Koloman (1103.) i Andrija II. (1207.), crkveni splitski sabor (1185.) te papa Celestin III. koji je 1192. godine dodijelio palij splitskomu nadbiskupu.²² Unatoč nastojanjima da se na području Bosne osnuju nove biskupije, livanjska je župa i

¹⁸ U ranome srednjem vijeku Livno se (lat. Cleuna, starohrvatski Hlivno) razvija kao utvrđen grad, županijsko upravno i administrativno središte. Županija Hlivno, čije je ime identično njezinu središtu, kao upravno-teritorijalna jedinica bila je uključena u županijsku organizaciju ranosrednjovjekovne hrvatske države. Ostatci predromaničke sakralne arhitekture na području županije Hlivno istraženi su ili pretpostavljeni na nekoliko lokaliteta, a kraj 9. i početak 10. stoljeća vrijeme je njihove intenzivne gradnje. (Marić, 2009, 14-34; Marić Baković, 2014, 33-62)

¹⁹ Godine 1944. na lokalitet je pala avionska bomba. Eksplozija je oštetila sjeverozapadni dio lokaliteta i tada su stradali ostatci samostana i groblje. Na tom je dijelu pretpostavljen položaj crkve.

²⁰ Barun, 2006, 8-9.

²¹ Vrdoljak, 1994, 116-117.

²² Klaić, 1928, 17. Takvo je stanje ostalo sve do 1736. kada je Propaganda 1757. godine privremeno, a zatim za stalno livanjsku župu priključila apostolskom vikarijatu u Bosni. (Vrdoljak, 1994, 116.)

Sl. 8. Glagoljski natpis s imenom Luke dijaka i godinom 1368. (foto: Z. Alajbeg)

nadalje ostala u sastavu splitske nadbiskupije, čiji se zborni kaptol spominje oko 1400. godine u Livnu.²³

Vrijeme egzistiranja samostana sv. Ivana u Livnu te datiranje svih nalaza iz toga sloja okvirno je određeno nalazima bosanskoga, venecijanskoga i ugarskoga novca iz 14. i 15. stoljeća.²⁴ Ipak, za određivanje vremena gradnje samostana ključan je pečatnjak biskupa Guida iz Modene. Brončani pečatnjak ovalna oblika u središnjem polju ima reljefni gotički prikaz Bogorodice s djetetom Isusom, biskupom i orantom (sl. 7). Rubom pečatnjaka teče natpis gotičkim slovima: + S. GUIDONIS. DI. ET. AP. SE – DIS GRACIA. MUTIN. EPI. Prema sačuvanim povijesnim izvorima te kronotaksi biskupa i nadbiskupa grada Modene u Italiji, vlasnik pečatnjaka vjerojatno je bio biskup Guido de Guisi (1318. – 1334.). On je kao pristaša pape Ivana XXII. godine 1329. protjeran iz Modene na dvije godine. Upravo je u to doba legat pape Ivana XXII. poslan u Dalmaciju i Bosnu kako bi istražio spor o

istražiteljskoj službi između dominikanaca i franjevac u Bosni te predao pismo Papine zahvalnosti banu Stjepanu II. Kotromaniću kao iskaz naklonosti prema franjevcima. S obzirom na pečatnjak nađen na podu samostana taj je legat mogao biti Guido de Guisi.²⁵ Prolazeći kroz Livno, vjerojatno je boravio u samostanu gdje mu je u neobjašnjenim okolnostima ostao pečatnjak.²⁶ Može se zaključiti da je samostan oko 1330. već bio izgrađen, dakle, prije osnutka Bosanske vikarije, te je ovaj samostan jedan od najstarijih u Bosni i Hercegovini. Do osnutka Bosanske vikarije, kada se našao u sastavu duvanjske kustodije, samostan u Livnu pripadao je jednoj od najstarijih provincija franjevačkoga reda: hrvatskoj franjevačkoj zajednici *Provincia Sclavoniae*. Kao i većina tadašnjih samostana i ovaj su osnovali moćni donatori kao što su feudalne obitelji. Osnivanje i gradnju samostana u Livnu najvjerojatnije je podupro i velikaški rod bibrirskih Šubića, koji se 1301. godine spominju kao knezovi Livna (Tropolja, Hlivna i Cetine),²⁷ a Mladen II. Šubić 1304. godine na časti je livanjskoga župana.²⁸ Poznato je također da su Šubići bili skloni redovima franjevačke duhovnosti s kojima su imali intenzivne veze koje su koristili u religijske, političke i diplomatske svrhe.²⁹ Osim toga, Ivana Krstitelja, patrona samostana i crkve u Livnu, smatrali su zaštitnikom svoje obitelji.³⁰ Sukladno svemu tomu gradnja samostana u Livnu stavlja se u prvu četvrtinu 14. stoljeća, odnosno prije 1322. godine,³¹ a

²⁵ Vrdoljak, 1994, 119-121; Glavaš, 1994a, 109.

²⁶ Pečatnjak se nalazi izložen u arheološkom postavu Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno, pod inv. br. FMGG-190.

²⁷ Klaić, 1928, 17.

²⁸ Kao mogući graditelji samostana navode se i predstavnici livanjskih velikaških rodova s početka 14. stoljeća kao što su Mihovilovići i Voihnići. (Ančić, 2001, 20-22)

²⁹ Na području pod svojom vlašću osnovali su šibensku, duvanjsku i makarsku biskupiju, čiji su prvi biskupi bili franjevci. (Karbić, 2001, 148)

³⁰ U jednoj je ispravi ban Pavao Šubić ustvrdio kako izabire sv. Ivana da, uz Blaženu Djevicu Mariju, bude njegov svetac zaštitnik i zaštitnik njegovih nasljednika. (Karbić, 2001, 160)

³¹ Moć Mladena II. Šubića, hrvatskoga i bosanskoga bana, srušena je nakon bitke kod Bliske 1322. godine, a među

²³ Bosanska se vikarija zbog novonastalih okolnosti života i rada franjevac 1514. dijeli na Bosnu Srebrnu (Srebreničku) i Bosnu Hrvatsku te ih se 1517. godine bulom pape Leona X. proglašava provincijama.

²⁴ Petrincec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 119-123.

svakako prije 1330. godine. Prije toga Šubići su kao obiteljsku zadužbinu podigli franjevački samostan u Skradinu čiji je patron također sv. Ivan (1299.).³² O posveti livanjskoga samostana Ivanu Krstitelju svjedoče regeste pape Nikole V. (1447. – 1455.) iz 1448. godine gdje se navodi kao franjevačka samostanska kuća sv. Ivana (*domum ordinis Minorum, S. Johannis de Bistrice*).³³ Sam grad Livno (*castrum Cleune*) u nekim dokumentima iz 14. i 15. stoljeća naziva se *castrum Bystryze* jer se iznad izvora rijeke Bistrice, koja protječe Livnom, nalazila srednjovjekovna utvrda. Prije toga samostan se s drugim samostanima duvanjske kustodije spominje u oporuci Splićanina Andrije Pervošija iz 1367. te u popisu samostana Bartolomeja Pizanskoga (1385. – 1390., prema podacima iz 1375.).³⁴

Pretpostavljamo da je samostan u Livnu u duhu onodobne tradicije bio središte znanja i edukacije, prosvjetiteljsko središte širega livanjskoga područja, a s obzirom na pisane izvore i arheološke nalaze samostan je tada bio stjecište vjerskih i političkih osoba visokoga položaja. Poznato je da su neki od pisanih dokumenata bosanskoga kraljevstva u 15. stoljeću pisani upravo u Livnu.³⁵ S druge pak strane, sačuvani natpisi u kamenu pisani glagoljicom i hrvatskom ćirilicom svjedoče o tradiciji pisane kulture u ovome samostanu. Na jednom od dvaju kapitela oltarne pregrade ranokršćanske bazilike urezan je glagoljski natpis s godinom 1368. i imenom Luke dijaka

(sl. 8),³⁶ srednjovjekovnoga pisara diplomatske, pravne i savjetničke djelatnosti u samostanu ili na kaptolu u Bistričkome gradu.³⁷ Taj ulomak sadrži podatke o duhu kontinuitetu sakralnosti od ranokršćanskoga crkvenoga namještaja do natpisa, vjerojatno vezana uz samostan iz 14. stoljeća. Osim tog rijetkog glagoljskog natpisa u kamenu na lokalitetu je sačuvano nekoliko natpisa hrvatskom ćirilicom s imenima Restoje i Ratko.³⁸ Kada uzmemo u obzir prethodne natpise s rimskih spomenika pisane latinicom, na ovom su lokalitetu posvjedočena tri pisma – latinica, glagoljica i ćirilica – koja ukazuju na kulturnu kompleksnost ovoga lokaliteta.

Repertoaru pokretne arheološke građe pripadaju ulomci keramičkoga i staklenoga posuđa te razni uporabni predmeti koji svjedoče o svakodnevnom životu u samostanu. Među čestim primjercima srednjovjekovnoga stakla venecijanske i njemačke provenijencije poseban je nalaz u cijelosti sačuvana staklena dvokonusna boca s vrpčastim ukrasom. Takve su se boce proizvodile u staklarskim radionicama Murana od sredine 14. do početka 16. stoljeća. Također, velikim brojem ulomaka zastupljene su čaše ukrašene kapljičastim aplikacijama, tzv. *krautstrunk*, kakve su se izrađivale u srednjoeuropskim i venecijanskim radionicama 14. i 15. stoljeća.³⁹ Osim gruboga kuhinjskoga posuđa obilno se rabila glazirana i oslikana keramika, majolika, koja je trgovačkim putovima preko dalmatinskih gradova prispjela iz talijanskih radioničkih centara. Posude te ulomci posuđa nađeni na prostoru livanjskoga samostana bili su namijenjeni svakodnevnoj uporabi u krugu redovničke zajednice, a analogije za nađeno posuđe imamo na Bribiru, ali i nekim drugim kasnosrednjovjekovnim

njegovim protivnicima bili su i livanjski Mihovilovići. Smatralo se da je Livno ili Bistrički grad od 1326. godine u vlasti Stjepana II. Kotromanića (Klaić, 1928, 23; Petrić, 1961, 24; Marijan, 1995, 126), koji je pokazivao naklonost franjevačkoj djelatnosti u Bosni. Noviji je historiografski stav kako je Livno tijekom čitavog 14. stoljeća pogranični kraj Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva te da do početka 15. stoljeća nije bilo pod vlašću bosanskih vladara. (Ančić, 2001, 24-26)

³² Šubići su u drugoj polovini 13. stoljeća osnovali i franjevački samostan posvećen Blaženoj Djevici Mariji u Bribiru, koji je bio ukopno mjesto članova njihova roda u 14. i 15. st., te samostan klarisa u Skradinu. (Karbić, 2001, 151-152, 155-156, 161)

³³ Vrdoljak, 1994, 118.

³⁴ Vrdoljak, 1994, 118.

³⁵ Klaić, 1928, 18, 23.

³⁶ Iznad natpisa je nespretno urezan motiv pentagrama.

³⁷ Vrdoljak, 2003, 239, 241-242.

³⁸ Pretpostavlja se da su Luka, Restoje i Ratko osobe koje se spominju u pisanim izvorima 14. i 15. st., a dovode se u kontekst s Livnom: Luka dijak, pisar, Restoje Milohna, protovestijar i kancelar na bosanskom dvoru, te Ratko, zidar ili pisar iz Livna. (Vrdoljak, 2003, 242-245)

³⁹ Petrincec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 37, 93.

lokalitetima.⁴⁰ Prostorije samostana grijane su velikom keramičkom peći, na što upućuju nalazi keramičkih pećnjaka u vidu lončica koji su se utiskivali u debelu glinenu stjenku.

Kult sv. Ivana Krstitelja u srednjem vijeku

O posveti samostana sv. Ivanu Krstitelju saznali smo iz pisanih izvora, što nas u ovom radu dovodi do pojma kulta svetaca kao jednog od najupečatljivijih oblika srednjovjekovne religioznosti u kojoj su sadržani kultovi relikvija te hodočasnička mjesta. Pojedini svetački kultovi, njihova pojava i rasprostranjenost karakteristični su za određeno razdoblje te ih time možemo povezati s priličnim različitih religijskih, kulturnih ili političkih utjecaja. U tom kontekstu možemo predmijevati o ishodištu kulta sv. Ivana Krstitelja u srednjovjekovnome Livnu. Usporedbe radi, osvrnut ćemo se na štovanje jednog drugog svetca čiji je kult zabilježen na području Livna od ranoga srednjega vijeka do suvremenih vremena. To je kult sv. Petra kojemu je, epigrafski potvrđeno, posvećena crkva u Rapovinama nedaleko od Livna. Sagrađena je u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća te srušena pred kraj 17. stoljeća kao posljednja crkva na Livanjskom polju u vrijeme Osmanskoga Carstva.⁴¹ Prema turskom defteru iz 16. stoljeća (TD 233 /1575/, 336), u

Potočanima kraj Livna također se nalazila ranosrednjovjekovna crkva sv. Petra, što je potvrđeno i ulomcima crkvenoga namještaja.⁴² Dakle, titular sv. Petra u bližjoj okolici Livna potvrđen je dvjema ranosrednjovjekovnim crkvama. Za kult sv. Petra, s obzirom na brojne crkvice s tom posvetom, možemo reći da je bio raširen u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj državi 9. stoljeća, što povezujemo s Papinim blagoslovom hrvatskoga kneza Branimira i njegova naroda (879.), čime je potvrđena njegova odanost sv. Petru, odnosno Crkvi u Rimu.⁴³ Za rani srednji vijek također je karakteristično oživljavanje kulta određenoga broja svetaca koji su imali visoko mjesto u kršćanskoj hagiografiji pa tako i kulta sv. Petra.⁴⁴ S druge strane, štovanje sv. Ivana Krstitelja izrazito je jako i rašireno još od razdoblja ranoga kršćanstva, ali kultovi s njegovim relikvijama poseban procvat doživljavaju u 12. i 13. stoljeću, što je svakako preslika tadašnjih političkih i religijskih prilika. Ivan Krstitelj smatra se jednom od najvažnijih osoba u povijesti kršćanstva, na razmeđu Staroga i Novoga Zavjeta, propovjednik, pustinjač i prorok, osoba koja je krstila Isusa Krista.⁴⁵ Prema evanđeljima, Ivan je posljednji i najveći od starozavjetnih proroka – Ilija posljednjih dana. On najavljuje dolazak Mesije (grč. Krist), neko se vrijeme njegovo djelovanje poklapa s Isusovim te se on povlači jer Isus, u kojem on prepoznaje Mesiju, privlači veće mnoštvo.⁴⁶ Povijesni podatci koje možemo iznijeti o Ivanovu životu vrijeme su njegova

⁴⁰ Petrinc, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 37. Livno je u kasnom srednjem vijeku bilo na putu intenzivne trgovinske i radioničke razmjene. Luksuzni proizvodi europskih radionica svjedoče o dobro organiziranoj trgovini u drugoj polovini 14. i prvoj polovini 15. st. kada se intenzivira trgovački promet između priobalnih gradova i Bosne te Bosne i Italije. Split je bio izvozna luka za proizvode iz središnje Bosne. Karavanski put vodio je iz Splita preko kliškoga prijevoja i Sinja za Livno, Kupres, Uskoplje i Jajce. Trgovačkim ugovorima između Venecije i bosanskih kraljeva kralj je morao osigurati smještaj za trgovce, pratinju, konje i trgovačku robu. (Pederin, 1994, 127-133)

⁴¹ Delonga, 1994, 84; Marić Baković, 2014, 33-62; Godine 1854. među prvim crkvama, nakon Osmanskog Carstva, u Livnu se gradi crkva i samostan posvećeni sv. Petru i Pavlu.

⁴² Iako lokalitet Crkvina u Potočanima još nije arheološki istražen, prema arheološkim nalazima jasno je kako se tu nalazila crkva iz ranokršćanskoga te kasnije ranosrednjovjekovnoga razdoblja. (Petrinc, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 85-86)

⁴³ Šanjek, 1988, 120-121.

⁴⁴ Marasović-Alujević, 1985, 301.

⁴⁵ Prema Evanđelju po Mateju, Isusovo je krštenje čin njegova izjednačavanja s ljudima, preuzimanje odgovornosti za čovjekov grijeh i posljedice toga grijeha (Biblijski priručnik, 1989, 477), a ne čin osobna krštenja.

⁴⁶ Biblijski priručnik, 1989, 477, 482, 499, 534, 536.

Sl. 9. Svetkovina sv. Ivana na Groblju sv. Ive u Livnu (foto: J. Duvnjak)

propovijedanja između 26. i 29. godine⁴⁷ te da ga je dao zatvoriti i smaknuti Herod Antipa, koji je za vrijeme rimskih careva Tiberija (14. – 37.) i Kaligule (37. – 41.), kada je i svrgnut, bio namjesnik Galileje.

Titular sv. Ivana Krstitelja u Livnu uz obalu rijeke Bistrice pisanim je izvorima prvi put potvrđen u 15. stoljeću. Kako nam nije poznat titular ranokršćanske crkve na istome lokalitetu, ne možemo utvrditi da je riječ o kultu svetca koji se u kasnome srednjem vijeku nastavio na temelju ranokršćanske tradicije. Povijesne okolnosti navode nas na pretpostavku kako je kult Ivana Krstitelja vezan uz feudalnu obitelj bibrirskih Šubića te izvorište samoga kulta nalazimo u tadašnjem religijskom i kulturnom ozračju kršćanske Europe. Naime, u razvijenome srednjem vijeku razvija se poseban fenomen pobožnosti prema Djevici Mariji, Kristu i svetcima. Gradovi žive pod zaštitom svetaca, a pojedine skupine ljudi (feudalne obitelji, cehovske udruge) proglašavaju svetce

svojim zaštitnicima. U tu se svrhu podižu crkve, kapelice i samostani, često kao mjesto poštivanja relikvija.⁴⁸ Na području srednjovjekovnoga Splita, pod čijom je crkvenom jurisdikcijom bilo i Livno, poznat je veći broj crkava iz 12. i 13. stoljeća posvećenih Ivanu Krstitelju,⁴⁹ što odgovara razdoblju kada se oživljava štovanje ovoga kulta. Uzrok procvata kulta sv. Ivana Krstitelja nalazimo u političkom i religijskom ozračju tadašnje Europe. Iz toga doba imamo prve spomene križarskoga reda ivanovaca na ovim prostorima. Od 11. stoljeća, kao jedan od osnovnih vidova srednjovjekovne pobožnosti, sve su češća hodočašća europskih kršćana na Kristov grob u Jeruzalem,⁵⁰ što je bio jedan od

⁴⁷ Prema Evanđelju po Luki, koje se povijesno i arheološki smatra najpreciznijim. Iako evanđelja prenose povijesne podatke, treba imati na umu da su to ponajprije vjerski spisi koje su pisali uvjereni kršćani.

⁴⁸ U srednjem vijeku relikvije su uzele toliki zamah da je njihova autentičnost često upitna. Poznata je priča o pet ili šest glava Ivana Krstitelja, a na situaciju s relikvijama najbolje se osvrnuo suvremeni pisac Umberto Eco u svome djelu *Ime ruže*: *Da su vjerodostojni (komadići križa), Naš Gospodin ne bi bio razapet na dvama prekriženim kolcima, nego na čitavoj šumi*. Na isti se način osvrnuo na relikvije s glavom Ivana Krstitelja. (Eco, 1984, 457-458) S crkvenoga stajališta raširenost relikvija iskaz je širenja pobožnosti u razvijenom srednjem vijeku, stoga se njihova neautentičnost ne promatra kritički.

⁴⁹ Marasović-Alujević, 1985, 279.

⁵⁰ U srednjem vijeku hodočašća su javni čin vjere. Hodočasnici su putovali do svetih mjesta kako bi dotakli moći svetaca te vidjeli mjesta ili predmete štovanja

posrednih uzroka vođenja tzv. križarskih ratova između 11. i 13. stoljeća. Uz križarski duh tadašnje Europe vežu se viteški redovi ivanovci i templari. Ivanovci, ili red milosrdne braće sv. Ivana, osnovani su 1099. u Jeruzalemu, a njihov idejni začetnik Gerard iz Amalfija dao je 1048. godine sagraditi crkvu sv. Ivana Krstitelja u Jeruzalemu.⁵¹ Prvi spomen ivanovaca u hrvatskim krajevima vezan je uz bosanskog bana Borića (1154. – 1163.), a tijekom 13. stoljeća ivanovci se šire po Slavoniji, današnjoj Bosni, Hrvatskome zagorju i drugdje, gdje im se kao i širom Europe dodjeljuju posjedi, crkve i samostani, a u prvim desetljećima 14. stoljeća prisutni su i u Dalmaciji.⁵² Iako je njihova prvotna uloga bila vezana uz samostane te pružanje pomoći putnicima, hodočasnicima i križarima na putu u Svetu Zemlju, ivanovci su imali važnu ulogu u crkvenom i političkom životu na području tadašnjeg Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. U dinastijskim borbama između Arpadovića i Anžuvina, ivanovci su bili uz Pavla Šubića Bribirskog na strani Anžuvina.⁵³ U takvu ozračju možemo predložiti okolnosti u kojima se razvio kult sv. Ivana Krstitelja, gradnju samostana u Livnu te vezu s bribirskim Šubićima.

Aktualnost kulta sv. Ivana od srednjega vijeka do danas na području Bosne i Hercegovine osim u Livnu zabilježen je još u Kraljevoj Sutjesci⁵⁴ i brojnim manjim svetištima, a najpoznatije hodočasničko svetište je u Podmilačju kraj Jajca.

Razdoblje od kraja 15. stoljeća obilježeno je početkom osmanske vladavine koja je dovela do temeljnih društvenih, gospodarskih i političkih promjena kako u Livnu tako i na čitavu prostoru Bosne te susjednih zemalja. Godine 1463., kada su Turci osvojili veći dio bosanskoga kraljevstva te nakratko zaposjeli Livno, samostan je vjerojatno opustošen. Nakon toga Livno je oslobođeno, a samostan obnovljen o čemu svjedoči bula *Sacrae religionis* pape Pavla II. iz 1469. prema kojoj je samostan u Livnu jedan od sigurnih i obnovljenih samostana bosanske vikarije u koji se mogu vratiti liturgijsko ruho i posude te knjige koje su franjevci sklonili u Dalmaciju.⁵⁵ To je ujedno posljednji pisan spomen samostana. Nakon toga nije poznato je li samostan spaljen nakon što su Osmanlije konačno osvojile Livno⁵⁶ ili je srušen sredinom 17. stoljeća kada su stradali samostani u Kraljevoj Sutjesci i Fojnici.⁵⁷ Indikativno je to da ga više ne nalazimo u popisu samostana bosanske provincije iz 1514. te 1539. godine.⁵⁸ Dok o pripadajućoj crkvi ili kapelici uz samostanski kompleks nemamo jasnih arheoloških podataka, crkva sv. Ivana ipak se spominje u turskim defterima iz 1604. godine. Doduše spominje se crkva sv. Ivana u Zastinju, ali sav prostor na desnoj obali rijeke Bistrice, prema tome i Groblje sv. Ive, nekada je pripadao Zastinju,⁵⁹ stoga taj podatak možemo uzeti kao posljednji spomen sakralnoga objekta na ovome lokalitetu.

što je predstavljalo svojevrstan dodir s Bogom. Pored Jeruzalema najpoznatija srednjovjekovna hodočasnička mjesta su Rim, Santiago de Compostela, Achen i dr. (Šanjek, 1988, 356)

⁵¹ Šanjek, 1988, 194.

⁵² Andrijanić, 2008, 244-246.

⁵³ Andrijanić, 2008, 245. Na izmaku srednjega vijeka, s početkom turskih osvajanja, viteški red sv. Ivana Jeruzalemskog nestaje iz ovih krajeva.

⁵⁴ Samostan i crkva sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci datiraju iz sredine 14. stoljeća. Kralj Tvrtko I. naizmjenično je stolovao u Sutjesci i Bobovcu, kao i njegovi nasljednici, a preko majke Jelene Šubić bio je rodbinski vezan uz bribirske Šubiće.

⁵⁵ Vrdoljak, 1994, 118, 123.

⁵⁶ Prema najnovijim podacima Turci su Livno osvojili najvjerojatnije 1480. (Ursinus, 2021, 105), a iz 1485. godine imamo prvi turski defter o Livnu. Nakon turskih osvajanja u Bosni sultan Mehmed II. carskom poveljom (*Ahd-nama*) iz 1463. godine omogućio je bosanskim franjevcima skućenu, ali iznimno važnu djelatnost pod osmanskom vlasti. Oko 1520. godine dolazi do masovnih progona katoličkoga stanovništva i tada je mogao stradati i samostan u Livnu.

⁵⁷ O konačnoj sudbini samostana svjedoče tragovi gorenja na ostatcima zidova samostana te paljevinski sloj kojim je bila prekrivena čitava površina samostanskoga kompleksa.

⁵⁸ Vrdoljak, 1994, 123.

⁵⁹ Glavaš, 1994a, 106.

Sl. 10. Hodočasnička ophodnja na Groblju sv. Ive u Livnu (foto: Arhiv FMGG-Livno, 1994.)

Različiti vidovi štovanja sv. Ivana Krstitelja u Livnu

Lokalitet s ostacima samostana u posljednjih 200 do 300 godina bio je aktivno groblje,⁶⁰ odatle proizlazi toponim Groblje sv. Ive, a u njemu se sačuvao i spomen na kult sv. Ivana Krstitelja, koji je u lokalnoj inačici te na području Bosne i Hercegovine udomaćen kao sv. Ivo. S vremenom ostatci samostana nisu bili vidljivi, ali se sačuvala jaka predaja o sakralnosti ovoga mjesta. Na temelju sačuvane predaje 1885. godine podignuta je kapelica, također posvećena sv. Ivi, koja je svojom posvetom i položajem bila spomen na nekadašnji razrušeni samostan i crkvu.⁶¹ Pisani izvori iz 14. i 15. stoljeća potvrdili su narodnu predaju o groblju sv. Ive i posveti samostana sv. Ivanu Krstitelju, a arheološkim istraživanjima potvrđena je i predaja i povijesni izvori. Posebno obilježje

ovoga mjesta aktualan je kult sv. Ivana, koji se u Katoličkoj Crkvi obilježava 24. lipnja. Prema Lukinu evanđelju Ivan Krstitelj rođen je šest mjeseci prije Isusa, stoga se 24. lipnja uzima kao datum njegova rođenja. Uz štovanje ovoga svetca vezano je hodočašće s ciljem da se dođe do svetoga mjesta kako bi se dotakle moći svetca, u ovom slučaju njegova skulptura, odnosno da se vidi mjesto ili predmet štovanja, za što smo izvorište našli veći u srednjem vijeku. Na blagdan sv. Ivana na Groblju sv. Ive je uz misni obred aktualna i hodočasnička ophodnja uz koju su vezani različiti običaji satkani u štovanju ovoga svetca za kojeg se u narodu vjeruje da ima veliku milost izravno isprošenu od Boga (sl. 9). Osim na lokalitetu, hodočasti se i do samog mjesta štovanja moleći pritom krunicu sv. Ive.⁶² Na samu lokalitetu smjer hodočasničkoga ophoda kretao se od zapada u smjeru kazaljke na satu zatvarajući krug unutar kojega su se, prema predaji, nalazili samostan i crkva sv. Ivana. Danas kada su ostatci samostana nakon arheoloških iskopavanja vidljivi, pokazalo

⁶⁰ Ukopi na ovome lokalitetu bili su aktivni sve do Drugoga svjetskoga rata.

⁶¹ Za potrebe istraživanja 1993. godine kapelica, uz koju se obavljala tradicionalna hodočasnička ophodnja, srušena je, a poslije je na istraženu i konzerviranu lokalitetu zamijenjena novom kapelicom.

⁶² Posebno prilagođena krunica koja se sastojala od molitvi Vjervanja, četrnaest Zdravomarija, Očenaša i Slava Ocu.

se da je smjer kretanja uvijek bio uz obod nekadašnjega samostanskoga zdanja, iz čega je jasno da se smjer kretanja sačuvao u memoriji kulta (sl. 10). Tijekom hodočasničkoga ophoda skulptura sv. Ivana okrenuta je od istoka prema zapadu.⁶³ Najčešće se obilazilo tri puta ili dok traje zavjetna molitva, hodajući ili na koljenima, tako da bi se zbog većega broja hodočasnika stvarao zatvoren krug u kretanju. Skulptura sv. Ivana, kao i u mnogim drugim slučajevima, imala je ulogu relikvije, a za predmete kojima bi se skulptura dotakla vjerovalo se da imaju moći. Pojedinci su tako nosili marame kojima bi se brisao kip te su se upravo takve čuvali i koristile kao lijek u slučajevima teških bolesti i patnje. Ukućane koji nisu sudjelovali u hodočašću i misi također se brisalo maramicama u znaku križa i uz molitvu Vjeronjanje. S obzirom na to da se lokalitet nalazi uz samu bolnicu, maramice su se unosile i davale bolesnicima i ženama u porodu. Osim uz maramice kojim bi se dotaknula skulptura sv. Ivana, jednako vjeronjanje vezano je uz cvijeće kojim se skulptura redovno ukrašavala. Vjernici su uzimali cvijeće i njime brisali skulpturu te su cvjetove naknadno čuvali držeći ih uvijek pri ruci kao moći. U ovoj analizi isprepliću se običaji koji su aktualni i vežu se uz prijašnju tradiciju, ali i običaji koji pomalo gube značenje pa samim tim postupno i nestaju kao što je to slučaj s predmetima kojima se dotakne skulptura, što se danas zadržalo uglavnom kod starijega stanovništva.

Štovanju sv. Ivana Krstitelja pribjegavalo se kod različitih životnih nevolja. Posebno obilježje njegova kulta u Bosni i Hercegovini je vjeronjanje u tzv. očisnu moć od psihičkih bolesti u kojima se vidjelo opsjedanje osobe demonima, odnosno sotonom. Takvo vjeronjanje rezultiralo je činom egzorcizma koji se izvodio javno na blagdan sv. Ivana Krstitelja u istoimenu svetištu u Podmilačju kamo su hodočastili i vjernici iz livanjskoga kraja nerijetko svjedočeći liječenju opsjednutih

za vrijeme mise, odnosno samu egzorcizmu.⁶⁴ Prema uvjerenjima kazivača te tvrdnjama svećenika to su radili svećenici egzorcisti koji su se za taj obred posebno pripremali. Analizirajući običaje vezane uz obilježavanje blagdana sv. Ivana Krstitelja, zamjetna je povezanost ovoga kulta s pretkršćanskim kultovima, stoga u činu egzorcizma koji se vršio na blagdan sv. Ivana Krstitelja vidimo iskaz narodnih vjeronjanja ukomponiranih u katoličku tradiciju. Blagdan sv. Ivana oduvijek se vezao uz zbivanja u prirodi, odnosno ljetni solsticij ili suncostaj, vrijeme kada Sunce u prividnu gibanju oko Zemlje postigne najveću pozitivnu deklinaciju. U ljetnom suncostaju Sunce se nalazi u lipnju. Tada je na sjevernoj Zemljinoj polutki dan najdulji i počinje ljeto. Nekada su ljudi štovali prirodu slaveći dan solsticija kao dan vatre, dan Sunca i početak novoga ciklusa. Solsticiji su se slavili nakon tri dana suncostaja. Toga dana Sunce, promatrajući ga sa Zemlje, izgleda kao da stane te se nakon tri dana počne gibati u suprotnu smjeru pa je u kršćanstvu blagdan sv. Ivana izjednačen s ljetnim solsticijem, jednako kao što je rođenje Isusa Krista izjednačeno sa zimskim solsticijem. Skraćivanje dana između dvaju solsticija u narodu je zabilježeno izrekom *od Ive do Ive*, kao razdoblje između sv. Ivana Krstitelja i sv. Ivana apostola. U tom razdoblju u livanjskom je kraju zabilježen običaj nošenja svilenih pletenih narukvica koje su žene stavljale oko zgloba, a muškarci iznad lakta.

Najznakovitiji običaj vezan uz blagdan sv. Ivana Krstitelja u Livnu je paljenje i preskakanje krijesova koje se održava uoči samog blagdana. U Bosni i Hercegovini, pa tako i u Livnu, sinonim za krijes je svitnjak. Paljenje svitnjaka također se veže uz ljetni solsticij. Simbolično to je vrijeme između sjetve i žetve. U etimologiji riječi krijes krije se pretkršćanski blagdan kojim se slavila plodnost, rast vegetacije, prije svega žitarica.⁶⁵ Vjerovalo se da se simboličkim činom paljenja vatre pomaže Suncu, čija snaga od tada počinje opadati, kako bi ostalo snažno

⁶³ Obilazak oko groblja, odnosno ostataka samostana, predstavljao je tzv. veliki zavjet dok je obilazak oko kapelice ili samo skulpture sv. Ivana predstavljao mali zavjet.

⁶⁴ Svetište u Podmilačju kraj Jajca najveće je svetište sv. Ive u Bosni i Hercegovini s kontinuitetom koji traje od srednjega vijeka do danas.

⁶⁵ Gavazzi, 1991, 93.

Sl. 11. a, b, c Tradicionalno preskakanje krijesova u selima Zabrišće, Komorani i Strupnić
(foto: V. Dronjić, J. Duvnjak, S. Damjanović, 2016.)

tijekom cijeloga razdoblja rasta usjeva.⁶⁶ Za mjesto paljenja najčešće su se birale uzvisine, ali i dvorišta kuća. Prema narodnoj predaji vatra je imala pročišćavajuću moć štiteći od demona. U narodnoj percepciji bolesti su demonska bića te se vjerovalo da se preskakanjem vatre pobjeđuju demoni. U tome nalazimo i objašnjenje za egzorcizam koji se vršio na blagdan sv. Ivana. U narodnom vjerovanju širom Europe postojali su različiti vidovi vjerovanja vezani uz krijesove i ljetni solsticij, koji su se na ovim prostorima objedinili u štovanju kulta Ivana Krstitelja zadržavajući stare običaje i dalje vjerujući u tzv. očišnu moć vatre i pepela.⁶⁷ U livanjskim selima i u samu gradu još je uvijek aktualna tradicija paljenja krijesova i njegova preskakanja, a u memoriji je i dalje sačuvano vjerovanje da se tim činom štiti od različitih bolesti, posebno bolesti leđa. Godine 2016. na nekoliko je lokacija u gradu te u okolnim selima dokumentirano

paljenje svitnjaka uz koje se okuplja velik broj djece i odraslih (sl. 11, 12).

Ivanjski narodni običaji vezani su i uz vodu i obredno čišćenje u čemu se mogu nazrijeti apotropejske karakteristike. Na livanjskome području zabilježen je običaj pranja nogu od pepela ujutro na sam blagdan sv. Ivana. Jutro nakon paljenja svitnjaka, prije izlaska Sunca dok je još rosa, odlazilo bi se u polje i valjalo u klasju žita. Zatim bi svi, uključujući i djecu i odrasle, odlazili na mjesto paljenja svitnjaka gdje bi se bosih nogu u znaku križa prelazilo preko pepela uz zazivanje: „Sačuvaj nas od naboja“.⁶⁸ Nakon toga odlazilo se do obližnje vode u kojoj bi se noge oprale od pepela. Vjerovalo se da će ovim obredom sv. Ivo zaštititi od bolesti naboja na nogama koji su nastajali kao posljedica hodanja bez obuće.⁶⁹ Običaji vezani uz vodu i obredno

⁶⁶ Dragić, 2007, 383.

⁶⁷ Imamo podatak iz 15. stoljeća gdje Georges Lengherand u svojim hodočasničkim zapisima iz 1485./86. bilježi paljenje krijesova koje pogani pale u ivanjskoj noći uz morsk obalu u Zadru. (Lengherand, 92; Richard, 1986, 34)

⁶⁸ Kazivač M. D. kaže o tome: *Tako smo mi radili ko dica... i kažu nećete tako imati naboja. Je traga (vruga op. a.)...mi odali bosi i na svašta se ubodi, to se upali i opet smo imali naboje.*

⁶⁹ Običaj je prema riječima kazivača zabilježen prije 40-ak godina kao zagovor za ono što je tada još uvijek bio problem. S vremenom je taj običaj nestao, pretpostavljamo kao i problem vezan uz naboje na nogama jer su ljudi sve manje hodali bosi.

čišćenje mogu se vezati uz sv. Ivana te čin krštenja uranjanjem u vodu, što je simboliziralo potpuno očišćenje od svake prijašnje ljage u čovjekovu životu.⁷⁰ Slučajno ili ne, samostan sv. Ivana Krstitelja u Livnu podignut je neposredno uz vodu.⁷¹

U staroslavenskim mitskim tekstovima dolazak proljeća opisuje se kao susret Jurja i Mare kojeg u ivanjskim tekstovima zamjenjuje Ivo. Tijekom ljeta Ivo i Mara uživaju u životu, a onda Ivo prevari Maru, što se može prispodobiti Jurjevoj prevrtljivosti, odnosno Ivinu aspektu Mjeseca pred Suncem. Mara potom ubija Ivu strjelicama koje su poput munja, Perunovo oružje, nakon čega ona postaje Morana, božica zime i smrti koja i sama umire nekoliko tjedana prije ponovna rađanja.⁷² U livanjskome kraju sačuvana je molitva koja se izgovara za zaštitu od groma. Iako je taj zaziv kristijaniziran, u njemu su sažeti različiti vidovi ovoga kulta, iščitava se staroslavenska mitologija isprepletena s biblijskom motivom: *Biži, biži Irudice/prokletnice, svetog Ive raspetice, Biži grome od nas, Bog je kod nas, Gospe čuvaj nas*.

Za Irudicu se u tradiciji livanjskoga kraja kaže da je prokleta, *sv. Ive, krvi sapeta*, te se tjera u planinu: *tamo di pivac ne piva, ovca ne bleji, di kobila ne rže, di vo ne muče*.⁷³ Uz to se veže i vjerovanje da krupu i niske oblake mogu razbiti oglašena crkvena zvona te da sv. Ilija Gromovnik proganja Irudicu (Herodijadu), odnosno krupu, tako što ju gađa gromovima, tj. crkvenim zvonima.

Sv. Ivan Krstitelj u islamskoj vjeroispovijesti

Iako je lokalitet Groblje sv. Ive mjesto katoličkoga bogoslužja, u zavjetnu štovanju ovoga svetca osim katolika sudjelovali su i pravoslavci te livanjski muslimani. Na

području Bosne i Hercegovine u tradiciji muslimana i pravoslavaca ukorijenjeno je štovanje sv. Ivana koje se uglavnom očituje kroz obilazak hodočasničkih mjesta s kultom istoimena svetca. Kult sv. Ivana izrazito je jak u Pravoslavnoj Crkvi, stoga sudjelovanje pravoslavaca u ovome kultu nije iznimka. U islamskoj religiji Ivan Krstitelj je prorok, Jahja, sin Zakarijin, koji je imao posebnu ulogu kao ni jedan drugi Božji poslanik. U Kura'nu se spominje u četiri sure, no samo dvije pobliže govore o njemu.⁷⁴ U 19. poglavlju pod nazivom Merjem, Jahjau (sv. Ivan) i Isau (Isus) tumače se kao posljednji predstavnici Izraela. Opis Jahje započinje božjim obećanjem Zakariji da će dobiti sina, a završava njegovim odrastanjem u mudru, bogobojaznu, čistu i poslušnu osobu koja treba izvršavati propise Tavrata-Tore.⁷⁵

Sv. Ivan Krstitelj u islamu se štuje kao prorok (poslanik, *pejgamber*), Jahja. Proroci predstavljaju jako pobožne ljude uzornog osobnog i društvenog ponašanja koje je Bog odabrao kako bi vjernike uputili prema Božjoj volji. Dužnost vjernika je poštivati proroke, ali kao posljednje prihvaćaju samo Muhamedove odredbe.⁷⁶ Štovanje kulta sv. Ivana Krstitelja u Bosni i Hercegovini zabilježeno je kroz različite običaje, ali ipak u nejasnoj tradiciji, što znači da i onda kada pojedinac, obitelj ili zajednica na neki način štugu kult sv. Ivana, uglavnom im nije jasno podrijetlo toga kulta u njihovoj vjerskoj praksi. Tako ispitanici ne znaju da je sv. Ivan jedan od poroka koji se spominju u Kur'anu iako bi ta činjenica mogla biti razlogom njegova štovanja. Drukčija je situacija u zemljama Bliskoga istoka gdje čitavi objekti svjedoče o štovanju sv. Ivana Krstitelja. U Damasku u Siriji se nalazi Umejadska ili Emevijska džamija, jedna od najvećih i najstarijih džamija, za koju se vjeruje da čuva glavu Ivana Krstitelja kojeg štugu i muslimani i kršćani.⁷⁷

⁷⁰ Biblijski priručnik, 1989, 477.

⁷¹ Svetište u Podmilačju također se nalazi uz izvor vode.

⁷² Belaj, V. 1998, 317-321.

⁷³ Papić, 2013, 67.

⁷⁴ Prema Kriliću sv. Ivan Krstitelj nije dobio pravo značenje i ispravno tumačenje kao Isusova preteča. (Krilić, 1956, 3)

⁷⁵ Kura'n Časni, 1969, 415-417.

⁷⁶ Hamidullah, 1973, 60-61.

⁷⁷ Župić, 2009.

Sl. 12. Tradicionalno preskakanje krijesa u Livnu (foto: J. Duvnjak, 2016.)

U Livnu su višestruko potvrđena zajednička štovanja kulta sv. Ivana među katolicima i vjernicima islamske vjeroispovijedi, ponajprije kroz hodočasničke ophode na Groblje sv. Ive. Bračnom paru Alić iz Livna poznato je da su muslimani išli na Groblje sv. Ive i činili zavjet hodeći oko kapelice. Pritom su davali darove u novcu kako bi im se uslišala molitva. Prema njihovom mišljenju jedina razlika u hodočašću između muslimana i katolika bila je u tomu što su muslimani vršili zavjet isključivo hodajući dok katolici to rade i na koljenima. Zabilježeno je i to da su muslimani, koji su redovno ostajali zadnji, kupili i posljednji cvijet kojim je bila ukrašena skulptura sv. Ive te ga nosili sa sobom kući kao moći.⁷⁸ Prema drugom svjedočenju muslimani (i pravoslavci) u noći uoči blagdana donosili su priloge koje su ostavljali uz skulpturu sv. Ive zbog čega se skulptura u toj noći čuvala.⁷⁹ Muslimani su isto tako sudjelovali u paljenju i preskakanju svitnjaka. Vjerovali su da će se djevojka, ako dobro preskoči, bolje udati, a momak bolje oženiti. Uz pričanje o ovoj temi ispitanici se rado sjećaju zajedničkoga suživota

s katolicima koji je, kako se navodi, nekada bio manje opterećen vjerskim i nacionalnim razlikama. Opće je prihvaćeno vjerovanje da je u Livnu praksa hodočašćenja sv. Ivi kod muslimana prestala sa zadnjim ratom. U današnje doba, muslimani se ufaju sv. Ivi samo u teškim životnim situacijama. Zanimljiv je pogled livanjskih katolika na hodočašćenja sv. Ivi među livanjskim muslimanima, u čemu oni vide posljedicu njihova vjerovanja u „različite zapise“ koji nisu djelotvorni pa se u teškim nevoljama obraćaju za pomoć ovomu svetcu.⁸⁰ Poznato je da su muslimani iz Livna hodočastili i u Podmilačje, a onda kada to nisu mogli, po katolicima bi slali darove u novcu za zavjet. Među katolicima je isto tako uvriježeno mišljenje da je molitva muslimana upućena sv. Ivi više uslišana jer dolazi s čvrstom vjerom. Na kraju se može zaključiti da je štovanje kulta Ivana Krstitelja među muslimanima uglavnom proizišlo iz zajedničkoga života s katoličkim stanovništvom.⁸¹

⁷⁸ Vrdoljak, 1994, 122.

⁷⁹ O tome svjedoči fra Miro Vrgoč iz Livna koji je kao mladi sjemeništarcu čuvao skulpturu na Groblju sv. Ive.

⁸⁰ Poznato je da su livanjski Romi prezimenom Bajrić hodočastili sv. Ivi, uglavnom u teškim nevoljama.

⁸¹ Potvrdu tomu vidimo i u tomu što su livanjski muslimani za Uskrs svojoj djeci davali jaja da se mogu igrati zajedno s ostalom (kršćanskom) djecom.

Zaključak

Ovaj rad imao je cilj ukazati na kontinuitet sakralnosti mjesta na lokalitetu Groblje sv. Ive u Livnu od razdoblja antike do suvremenoga doba te na aktualnost štovanja kulta sv. Ivana Krstitelja kroz običaje i vjerovanja među stanovnicima livanjskoga kraja. Kult sv. Ivana na ovome lokalitetu seže od kasnoga srednjega vijeka što je razvidno iz ostataka franjevačkoga samostana koji je prema pisanim izvorima bio posvećen Ivanu Krstitelju. Povijesne okolnosti navode nas na pretpostavku da je kult Ivana Krstitelja vezan uz feudalnu obitelj bibrirskih Šubića. Izvorište toga kulta nalazimo u tadašnjem religijskom i kulturnom ozračju kršćanske Europe. I nakon rušenja samostana u 16. ili 17. stoljeću u toponimu lokaliteta Groblje sv. Ive sačuvao se i spomen na kult sv. Ivana Krstitelja, koji se u lokalnoj inačici, kao i na području Bosne i Hercegovine, udomaćio kao sv. Ivo. Razvidno je da se kult sv. Ivana u Livnu nakon srednjega vijeka sačuvao tek u tragovima, ali svijest o kultu uvijek je postojala. Kult se u većoj mjeri aktivirao nakon otkrivanja ostataka crkve i samostana. Posebno obilježje

ovoga mjesta je aktualan kult sv. Ivana, koji se u Katoličkoj Crkvi obilježava 24. lipnja. Na blagdan sv. Ivana na Groblju sv. Ive je uz misni obred aktualna hodočasnička ophodnja uz koju su vezani različiti običaji satkani u štovanju ovoga svetca u kojima se isprepleću pretkršćanski, kršćanski i staroslavenski elementi. Za razliku od Podmilačja, kamo hodočaste vjernici iz čitave Bosne i Hercegovine te iz Dalmacije, hodočašćenje u Livno lokalnog je karaktera, vezano isključivo za livanjski kraj. Dok običaji vezani uz sv. Ivana Krstitelja u livanjskom kraju uglavnom pripadaju širem krugu kršćanskih običaja, posebnu pozornost izaziva štovanje ovog svetca među vjernicima islamske vjeroispovijesti. Iako ga u svom vjerskom nauku spominju kao proroka Jahju, oni ga u ovom slučaju štuju isključivo kao kršćanskoga svetca pa tako ni davanje novca kao zavjetnoga dara prorocima ne postoji u odredbama vršenja vjerskih dužnosti muslimana.⁸² Ovaj rad svakako nije u potpunosti iscrpio ovu temu i može se uzeti kao polazište za neka druga proširena istraživanja.

⁸² Hamidullah, 1973, 77-80.

Izvori

Turski Defter 233 (1575), 336.

Literatura

Ančić 2001

Ančić, M. *Livno, srednjovjekovna hrvatska županija*, Split 2001.

Andrijanić 2008

Andrijanić, Lj. *Ivanovci u hrvatskim zemljama u srednjem vijeku*, Povijesni zbornik, godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, br. 8, Osijek 2008, 241-255.

Barun 2006

Barun, A. *Franjevci u Bosni*, Livno – Zagreb 2006.

Belaj 2014

Belaj, M. *Religijske teme u hrvatskoj etnologiji u proteklih četvrt stoljeća*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Etnos“, religija i identitet: naučni skup u čast Dušana Bandića, Beograd 2014, 13-24.

Belaj 1998

Belaj, V. *Hod kroz godinu: mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*, Golden marketing, Zagreb 1998.

Belaj 2009

Belaj, V. *Poganski bogovi i njihovi kršćanski supstituti*, *Studia ethnologica Croatica*, vol. 21, Zagreb 2009, 169-197.

Biblijski priručnik 1998

Biblijski priručnik, Zagreb 1989.

Bojanovski 1985

Bojanovski, I. *Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (Pagus Scunasticus)*, 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 65-94.

Delonga 1994

Delonga, V. *Latinski epigrafički spomenici starohrvatske županije Livno*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 81-88.

Eco 1984

Eco, U. *U ime ruže*, Zagreb 1984.

Gavazzi 1991

Gavazzi, M. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, Zagreb 1991.

Glavaš 1994

Glavaš, T. *Samostan sv. Ivana Krstitelja u Livnu, najstariji franjevački samostan u Bosni i Hercegovini*, Napredak 1995, Sarajevo 1994.

Glavaš 1994a

Glavaš, T. *Otkrivanje sv. Ive, dosadašnji rezultati istraživanja ostataka prvog franjevačkog samostana u Livnu*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 105-111.

Hamidullah 1973

Hamidullah, M. *Uvod u Islam*, Visoko 1973.

Karbić 2001

Karbić, D. *Utjecaj velikaškog roda Šubića na razvoj franjevaca u Hrvatskoj i Dalmaciji s posebnim osvrtom na skradinsko-bribirsko područje*, Pavao Posilović i šibensko-skradinski kraj u njegovo doba, Skradin – Visovac, 27.-28. listopada 2000, Šibenik – Zagreb 2001, 147-166.

Klaić 1928

Klaić, V. *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, sv. XV, posvećen J. Brunšmidu, Zagreb 1928, 13-24.

Krilić 1956

Krilić, B., *Ivan Krstitelj, preteča Isusov, u Kuranu i u islamskoj predaji*, Dobri pastir, god. VII, Sarajevo 1956.

Kuran 1969

Kuaran Časni, Zagreb 1969.

Lengherand

Lengherand, G. *Voyage de Georges Lengherand, Mayeur de Mons en Haynaut, a Venise, Rome, Jerusalem, Mont Sinai & Le Kajre*, 1485. – 1486., Masquillier & Dequesne, M. DCCC. LXI

Marasović-Alujević 1985

Marasović-Alujević, M. *Hagionimi srednjovjekovnog Splita*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 15, Split 1985, 269-304.

Marić 2009

Marić, M. *Arheološki ostatci ranokršćanskih i starohrvatskih crkava u livanjskom kraju*, Monografija Franjevački samostan na Gorici u Livnu, Livno 2009, 14-34.

Marić Baković 2014

Marić Baković, M. *Ranosrednjovjekovna crkva Beati Petri Apostoli u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 41, Split 2014, 33-62.

Marijan 1995

Marijan, B. *Bistrički samostan na groblju sv. Ive u Livnu*, Kalendar sv. Ante, Livno 1995, 120-126.

Marijan 2001

Marijan, B. *Ploče rimskih urna na Grepcima kod Livna*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., XXXII-XXXIII (1999-2000), Zagreb 2001, 165-185.

Oreč 1984

Oreč, L. *Hodočašća i hodočasnička svetišta u Bosni i Hercegovini*, Bogoslovska smotra, br. 4, Zagreb 1984, 583-588.

Papić 2013

Papić, A. *Sveti Ivo u livanjskoj tradiciji*, Svjetlo riječi, br. 31, Sarajevo 2013, 66-67.

Paškvalin 1983

Paškvalin, V. *Sepulkralni spomenici rimskog doba iz jugozapadne Bosne s atributima Kibele i Dionisa*, Arheološka problematika zapadne Bosne, knj. I, Sarajevo 1983, 167-177.

Paškvalin 1986

Paškvalin, V. *Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. (A), sv. 40/41, Sarajevo 1986, 61-70.

Patsch 1906

Patsch, K. *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XVIII, Sarajevo 1906, 151-181.

Pederin 1994

Pederin, I. *Livno i karavanski put od Jajca do Splita u XV. st.*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 127-133.

Petrić 1961

Petrić, M. *Geografski i historijski pregled*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. (E), sv. XV/XVI, Sarajevo 1961, 21-30.

Richard 1986

Richard, J. *Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji*, Croatica christiana periodica 18, Zagreb 1986, 27-39.

Šanjek 1988

Šanjek F. *Crkva i kršćanstvo u Hrvata, srednji vijek*, Zagreb 1988.

Škegro 1999

Škegro, A. *Inscription eines Veteranen Von Legio I Adiutrix*, Radovi Filozofskog fakulteta Zadar, vol. 37 (24), Zadar 1999, 15-25.

Škegro 2003

Škegro, A. *Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., XXXVI, 135-164.

Škegro, Marić, Šimić 2008

Škegro, A., Marić, M., Šimić, M. *Epigraphica Nova Pelvensia*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., XLI, Zagreb 2008, 259-288.

Trošelj 2010

Trošelj, M. *Natpisi i likovni prikazi na velebitskim mirilima*, Mirila, kulturni fenomen, Ljubljana 2010, 63-91.

Ursinus 2021

Ursinus, M. *Ivan Ljubunčić, Frančesko Čubranić i Matij Hrvat[inić]: Davud-pašini livanjski ratni zarobljenici iz godine 1480.*, Cleuna br. 4, Livno 2021, 97 – 107.

Vrdoljak 1994

Vrdoljak, B. M. *Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 115-125.

Vrdoljak 2003

Vrdoljak, B. M. *Srednjovjekovni spomenici s natpisom na Groblju sv. Ive u Livnu*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 30, Split 2003, 239-246.

Vukelić 2010

Vukelić, D. *Pretkršćanski prežici u hrvatskim narodnim tradicijama*, Hrvatska revija, br. 4, Zagreb 2010.

Župić 2009

Župić, J. *Rođenje sv. Ivana Krstitelja*, Split 2009, www.franjevci-split.hr

Continuity of the Sacral and Actuality of the Cult on the Cemetery of St. Ivo in Livno

Key words: Livno, Cemetery of St. Ivo, monastery, cult continuity, St. John the Baptist (St. Ivo), pilgrimage, folkways.

The aim of this paper was to draw attention to the continuity of sacredness on the locality of the Cemetery of St. Ivo in Livno, since the period of Antiquity to the Modern Age, as well as the actuality of the reverence of the cult of St. John the Baptist through folkways and beliefs among the inhabitants of the Livno region. The cult of St. John on this locality dates from the Late Middle Ages, which is evident from the remains of the Franciscan monastery that was, according to written sources, dedicated to St. John the Baptist. Historical circumstances have lead us to the assumption that the cult of John the Baptist was tied to the feudal family Šubić of Bribir, as well as that the origin of the cult lies in the religious and cultural climate of Christian Europe of that time. Even after the monastery was destroyed during the 16th or the 17th century, the toponym of the locality Cemetery of St. Ivo preserved the memory of the cult of St. John the Baptist, who is referred to as St. Ivo in the local version and generally on the territory of Bosnia and Herzegovina. It seems that after the Middle Ages, only traces of the cult of St. John in Livno remained, however, the awareness of the cult was always present and

was revived to a greater extent after the remains of the church and monastery were revealed. A special feature of this site is the still existing cult of St. John, which is celebrated on June 24th in the Catholic Church. On the Feast of St. John, on the Cemetery of St. Ivo, in addition to the Mass, a pilgrimatic procession takes place, to which different folkways are tied that are created by the veneration of this saint, in which pre-Christian, Christian and Old Slavic elements intertwine. In contrast to Podmilačje, a pilgrimage site for the faithful from the whole Bosnia and Herzegovina, as well as from Dalmatia, the pilgrimage site in Livno is of local character, tied exclusively to the Livno area. While the folkways related to St. John the Baptist in the Livno area, mostly belong to the wider circle of Christian traditions, special attention causes the veneration of this saint among the believers of the Islamic religion. Even though he is referred to as the prophet Yahya in their religious teachings, in this case they revere him solely as a Christian saint, thus the giving of moneys as a votive gift to prophets does not exists in the provisions of religious duties of Muslims (Hamidullah 1973:77-80). This paper has certainly not exhausted the mentioned topic, but can only be taken as a starting point for some future research.

Jela Duvnjak

Geneza livanjskih sireva ili sir kao simbol Livna

GENEZA LIVANJSKIH SIREVA ILI SIR KAO SIMBOL LIVNA

Jela Duvnjak
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta 40, 80101 Livno
duvnjak.jela@gmail.com

UDK: 39: 637.35(497.6Livno)
Pregledni rad
Primljeno: 31. V. 2023.
Prihvaćeno: 16. VI. 2023.

80

Rad o livanjskom siru nastao je nakon izložbe „Livno, grad sira i meda“ koja je održana 2022. godine u Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno. Tom su se izložbom željeli obuhvatiti povijesni i kulturološki okviri njegova razvoja te promovirati tradicijske vrijednosti lokalne zajednice, a istodobno ukazati na probleme s kojima se susreće ovaj nekadašnji stočarski kraj. Ovim se radom nastoji obuhvatiti cijeli kulturnopovijesni pregled počevši od prapovijesti, u kojoj je livanjsko područje nastanjivala stočarska zajednica poznata po izradi vrhunskoga sira, do današnjih dana i nadaleko poznata i rasprostranjena livanjskoga sira. Osim prikaza načina izrade različitih vrsta sireva rad se dotiče i kulturoloških utjecaja koji su doveli do nastanka pojedinih vrsta. Kroz dosad etnološki neobrađivanu temu za livanjski kraj uočavaju se kulturološke veze kao i povijesno-politička zbivanja koja su oblikovala današnje gospodarstvo.

Ključne riječi: sir, Livno, stočarstvo, tradicija, prapovijesno nasljeđe, geneza

Prehrana kao dio tradicijske kulture već je odavno tema mnogih istraživanja domaćih i svjetskih stručnjaka. U domaćoj literaturi najviše je zastupljeno obrađivanje narodne prehrane isključivo ruralnoga stanovništva u razdoblju od kraja 19. do polovine 20. stoljeća u kojoj je proizvodnja sira zauzimala važno mjesto.¹ Iako je dio tradicijske prehrane, u autorovu je istraživanju promatrana kroz prizmu stočarstava kao nekadašnje dominantne gospodarske grane u livanjskome kraju. Rad je nastao prikupljanjem podataka na terenu metodom promatranja, neformalnog razgovora i otvorenog intervjuiranja kazivača tijekom 2022. godine te korištenjem dostupne literature.² Od velike su važnosti radovi

objavljeni u Glasniku Zemaljskog muzeja koji osim sustavnih istraživanja livanjskoga kraja opisuje i ostala mjesta dinarskoga sustava. Osim stručne etnografske literature korišteni su radovi gospodarstvenog časopisa Mljekarstvo u kojem se osim tehnologije izrade sireva opisuju i kulturno-povijesne relacije te radovi s lokalnom tematikom.³ Nakon istraživanja livanjskoga područja proučavana je literatura okolnih područja Dalmacije i Bosne kako bi se dobila

grade za rad sudjelovali su kazivači: † Miroslava Duvnjak, Dragica Perić, Jela Dolić, Jozo Baković, Mile Semren, † Perka Gelo, Stana Sučić, Mila Ursa, Agata Milić, Tereza Čačija, Ana Baković, Mara Kujundžija, Mara Perković, Drago Mihaljević, Zdravko Markov i Anda Kuliš. Podatci o stočarstvu prikupljeni su sporadično tijekom dužeg razdoblja dok su za temu o siru prikupljeni tijekom 2022. godine.

¹ Jurković, 2004, 189.

² Istraživanjem su obuhvaćena livanjska sela: Lipa, Donji Rujani, Strupnić, Ljubunčić, Priluka, Rapovine, Bila, Guber, Vržerale, Golinjevo i grad Livno. U prikupljanju

³ Mljekarstvo: časopis za unapređenje proizvodnje i prerade mlijeka; Stipo Manderalo: S Vidoške gradine; Zlatne ruke; Lučonoše.

Sl. 1. Čuvanje ovaca (foto: M. Kaić, arhiv FMGG-a)

šira slika o stočarstvu i izradi sira s mogućim utjecajima na livanjski kraj i obrnuto.

Kao proizvod kakav danas poznajemo, sir je nasljeđe brojnih civilizacija i kultura. Otkrićem osnovne tehnologije proizvodnje sira svaka je civilizacija dala nešto novo i unaprijedila proizvodnju. Tako od primitivno zgrušana mlijeka koje može biti hrana, danas imamo mnoštvo različitih vrsta i varijeteta sira koji zahtijevaju i znanja i vještine kako bi se proizveli. Grci su ga smatrali hranom bogova, ali i sredstvom preživljavanja običnih smrtnika. Sir kao hranu jednako cijene i židovi i kršćani, što se može vidjeti u Starom zavjetu u kojem se sir spominje kao vrijedna hrana, ali i poklon.⁴

Osim što je važna namirnica u prehrani stanovništva, sve više ima i širi značaj kao zrcalo kulture i tradicije neke zemlje. Autohtoni sirevi s određenog područja pravo su blago te zemlje: pokazatelj su opće i tehničke kulture toga kraja i naroda zemlje te pripadaju njezinoj kulturnoj baštini.⁵ Trgovačka povezanost s

dalmatinskim gradovima u koje su se izvozili stočarski proizvodi doprinijela je njegovu populariziranju. Sir je jedan od glavnih prehrambenih namirnica, sredstvo trgovanja, darivanja i iskazivanja zahvalnosti, a prema najnovijim istraživanjima koristio se i kao zavjetni dar.⁶

Njegov se razvoj može promatrati u okvirima tradicijskoga stočarstva kojem Livno pripada kao dijelu šireg dinarskog sustava za koji je ova grana gospodarstva specifična.

Povijesni razvoj stočarstva

Korijeni stočarstva na našem širem području potvrđeni su predmetima iz različitih prapovijesnih razdoblja, nađenima tijekom arheoloških otkrića koji su ujedno dio stalnog arheološkog postavu FMGG-a Livno. Jedan od njih je keramička cjediljka iz brončanoga doba iz Korita koja se vjerojatno koristila pri

⁴ Matijević, 2015, 12-15.

⁵ Radić, 2008, 30.

⁶ Nedo Kozomara, Srbin iz Gubera, svake je godine išao na zavjet sv. Anti u Čuklić i nosio sir. (Kazivač J. Dolić, rođ. 1933.)

Sl.2. Ovce na pašnjaku (foto: A. Miloloža)

preradi mlijeka, odnosno pri cijedenju sira. Ta je cjediljka prvi trag razvijenog prapovijesnog stočarstva i proizvodnje sira na ovome prostoru.⁷

Prateći kronološki slijed prema mlađem razdoblju, na susjednom Kupreškom polju nailazimo na prapovijesni zemljani tumul s ostatcima grobnoga lijesa i tijela umotana u vuneni plašt. Istraživanja su pokazala da je riječ o pripadnicima nomadskih stočara koji su pripadali posljednjem valu velike indoeuropske seobe čiji se kulturni elementi nalaze sve do Jadranskoga mora.⁸

Tragovi stočarstva kontinuirano se vide i u imenu Delmata, riječi ilirskoga podrijetla, kao što je danas albanska *del'me* u značenju ovca, po kojoj je nazvana cijela Dalmacija.⁹ Arheološka istraživanja gradina govore o životu Delmata i njihovih prethodnika. Na prostranstvima Kruga, između ostaloga, nađeni su tragovi čuvanja i napasanja ovaca. Rimski pisac Plinii Secundi u svome djelu *Naturalis historiae* spominje „Docleas caseus Alpium Delmaticarum“ i to je prvi pisani trag o siru.

Referirajući se upravo na spomenutog rimskog pisca, hrvatski arheolog koji je proučavao Delmate zaključuje da je današnji livanjski sir nasljednik prastarih tradicija. To znači da su Delmati kao pripadnici stočarske zajednice naseljavali livanjska polja koja su uglavnom služila za ispašu ovaca i da su upravo oni nositelji izrade čuvenog delmatskoga sira, *caseusa delmaticus*, koji je bio poznat sve do u kasnu antiku.¹⁰

Na već postojeću srednjovjekovnu tradiciju u stočarstvu poseban je utjecaj imala skupina naroda iz predantičkih vremena koji su živjeli isključivo od svoga stočarskoga nomadizma. Riječ je o Vlasima, odnosno stočarima na području Dinarskoga gorja.¹¹

Tragovi njihove nekadašnje prisutnosti u antičkom razdoblju vide se u topografskim nazivima kao Staretina, Cincar, Dinara te u stapanju vlašskog i slovenskog stanovništva u prezimenima Boban, Ursa, Buljan, Vlahović. Osim stočarske tradicije i toponima na pokretno nomadsko i polunomadsko stanovništvo, prema nekim istraživanjima, upućuju i najstarije vrste

⁷ Petrinec, 1999, 22.

⁸ Marić Baković, Car, 2014, 42.

⁹ Gavazzi, 1991, 58; Zaninović, 1994, 46.

¹⁰ Zaninović, 1967, 23; Zaninović, 1994, 46; Rendić-Miočević, 1989, 69.

¹¹ Marković, 141-142.

Sl. 3. Pramenka (foto: A. Miloloža)

graditeljskih objekata kao što su plotare u livanjskome kraju, izgrađene od materijala kao i prve kolibe vlaško-stočarskog stanovništva na Balkanu.¹²

O njihovoj kasnijoj prisutnosti u livanjskom polju nalazimo zabilješke u prvoj polovini 14. stoljeća kao novoj etničkoj skupini koja egzistira uz već postojeće stanovništvo i povezano je s njihovim naseljavanjem u cetinskom kraju u Hrvatskoj. Dokument koji govori o njihovoj prisutnosti pokazuje i smjer njihova kretanja: zimska ispasišta u Šibeniku, a ljetna na livanjskim Vrhovinama, planinskim pašnjacima.¹³

Hlivanjske Vrhovine, čiji se položaj danas ne može odrediti, spominju se u darovnici bosanskoga kralja Stjepana Ostoje vojvodi Hrvoju iz 1400. godine prema kojoj se doznaje da se jedan dio hlivanjske županije nazivao tim imenom odnoseći se vjerojatno na brda i gore naokolo polja koje ga okružuje.¹⁴ Nedvojbeno je da se može govoriti o prisutnosti vlaških elemenata u stočarstvu livanjskoga kraja koje se u asimilaciji sa slavenskim stanovništvom

oblikovalo u gospodarsku granu koju danas nazivamo tradicijskim gospodarstvom.¹⁵ Činjenica je da prema dosadašnjim autorovim istraživanjima i dostupnoj literaturi u livanjskom stočarstvu ne nalazimo tragove pokretljivosti ili prelaženja velikih udaljenosti tijekom godine, što je obilježje nekadašnjeg vlašskog stočarstva.¹⁶

Na razvoj sirarstva, osim tradicije koju ovaj kraj ima, utjecali su i ostali čimbenici koji se vide u načinu stočarenja, povoljnim klimatskim i geomorfološkim uvjetima te pasminskom sastavu životinja čije se mlijeko koristi u proizvodnji sira.

Tradicijsko stočarstvo

O stočarstvu livanjskoga kraja, koje je u prošlosti bilo temeljna gospodarska grana, postoje podatci do sredine prošloga stoljeća zahvaljujući istraživanjima etnološkoga odjela Zemaljskoga muzeja u Sarajevu.¹⁷ Gavazzi ga je svrstao između dva osnovna tipa u

¹² Kulušić, 1961, 12.

¹³ Ančić, 2001, 19-20.

¹⁴ Klaić, 1928, 23.

¹⁵ Vlasi kao pojam često se spominju u kontekstu stočarstva. U okviru autorovih terenskih istraživanja kazivačima je poznat kao naziv kojim Bošnjaci nazivaju katolike, a katolici pravoslavce.

¹⁶ Marković, 142.

¹⁷ Popović, 1961, 129-132.

Sl. 4. Goveda na pašnjaku (foto: A. Vrdoljak)

planinsko stočarstvo. Obilježja tog stočarstva su pokretnost, potom vrsta stoke, što je u ovom slučaju ovca, pa se može nazvati više planinskim ovčarstvom koje je, osim za dinarsko područje, specifično i za jugoistočnu Europu.¹⁸ U širem kontekstu dinarskog stočarstva Marković je livanjsku planinu Krug svrstao u zapadno bosansko područje. Prema istom autoru, koji razlikuje tri osnovna tipa dinarskoga stočarstva, podijeljena po zonama u primorsku, centralno-planinsku i vrhovsko-peripanonsku, Livno se može svrstati u uže centralno-planinsko područje kojeg karakterizira izdig stoke na kraćim relacijama. Zajednička osobina svih zona je potraga za travom u vremenu kada je u užem zavičaju nema.¹⁹

U autorovim terenskim istraživanjima kojima su obuhvaćene različite lokacije Livanjskoga polja, zabilježeno je sjećanje na nekadašnji sezonski izgon stoke na okolne planine. S različitom vrstom stoke pastiri su se kretali na već utvrđene lokacije na kraći ili duži

boravak. Kuće u kojima se stanovalo nazivale su se *košare* ili *suvoziđe* jer su prvobitno napravljene od suhozida i pokrivene slamom ili ševarom. Na sjeverozapadnom dijelu Livanjskoga polja na planini Goliji iznad *košara* se izdizalo blago na još viša mjesta gdje su pastiri boravili u kolibama, odnosno nastambama koje su im služile za sklonište tijekom noći. Odluku o svakodnevnoj raspodjeli poslova unutar velikih obiteljskih zajednica, između ostalog i o članovima koji će boraviti na *košarama*, donosi gazda ili *starešina* kuće. Zajednice su egzistirale do sredine prošloga stoljeća, a sporadično ih nalazimo i 90-ih godina prošloga stoljeća.²⁰

Uvidom u literaturu i prema podacima s terena, na livanjskom je području uočeno nekoliko varijanti stočarstva koji se međusobno isprepliću.

Izgon stoke cijelu godinu ili veći njezin dio zabilježen je u prvoj polovini 20. stoljeća. Blago bi se stjeralo u selo za vrijeme Božića i već nakon blagdana ponovno se vraćali na planinu:

¹⁸ Gavazzi, 1991, 58.

¹⁹ Marković, 142; Marković, 1971, 543. U primorskoj zoni veći dio godine stoka je silazila na zimovanje u primorske krajeve, a kraći dio vremena provodila je na planinama dok je u vrhovsko-peripanonskoj zoni stoka silazila na zimovanje u Posavinu, a u proljeće se vraćala u matično mjesto.

²⁰ Do 90-ih godina prošloga stoljeća još je uvijek česta pojava u livanjskim selima da mladi bračni parovi žive s muževim roditeljima što je u nekoj mjeri očuvalo seosko gospodarstvo. Za boravak na planini najčešće se birao član obitelji bez djece (Kablići) ili žene s odraslom djecom, odnosno s kćerima (u Priluci).

Sl. 5. Drveno tvorilo za sir (foto: J. Duvnjak)

Sl. 6. Metalno tvorilo za sir (foto: J. Duvnjak)

Po sav sir i napravljene proizvode išlo se kolima – kojmom.²¹ U tim slučajevima u blizini košara postojale su livade čije se sijeno (*pića*) koristilo za prezimljavanje životinja. Život na košarama, osim čuvanja blaga, podrazumijevao je i mužnju i obradu mlijeka. I neka dosadašnja istraživanja također donose podatke o zimovanju stočara na planini Krug. Prema tim podacima stočari su silazili s planine u Livanjsko polje krajem travnja i ostajali do kraja lipnja kada su se ponovo vraćali na planinu.²² U terenskim istraživanjima zabilježen je upravo obrnut proces u kojem se stoka izgoni na planinu od travnja do lipnja. U vrijeme bujanja vegetacije, odnosno trave koja je pokošena služila za zimsku prehranu, bila je zabrana ispaše na livadama. Oko *Jurjeva* (blagdan sv. Jurja, 23. 4.) blago se izgonilo na okolne planine Kamešnicu, Dinaru, Goliju, Tušnicu i tamo bi ostajalo sve do *Petrova* (blagdan sv. Petar i Pavao, 29. 6.) kada pokošene livade postaju slobodnim pašnjakom. U pojedinim mjestima blago se u cijelosti, ili samo dio, izgonilo u otvorene prostore – *torove*. Pastirima se iz sela na planinu nosila hrana, a natrag se vraćalo mlijeko i gnojivo.

²¹ Jedan put nam partizani otjeraju sve što smo sticali s planine. (Ljubunčić, J. Sučić, 1929.)

²² Marković, 1971, 538.

U pojedinim mjestima, osim uobičajenog izгона od *Jurjeva* do *Petrova*, zabilježen je i nešto drukčiji, kasniji izgon.²³ Na planinu Krug u prvoj polovini prošloga stoljeća blago se izgonilo oko 24. travnja i 15. svibnja, gdje bi ostajali do prvih snjegova.²⁴ Kroz istraživanja stočarstva na dinarskom području u drugoj polovini prošloga stoljeća zabilježeno je nešto drukčija sezona ispaše koja je trajala od kraja svibnja ili početka lipnja pa sve do početka kolovoza zaključujući da je to *uobičajeni vremenski raspored za stočare koji imaju svoja matična domaćinstva po zavalama okolnih kraških polja. Stočari koji nastanjivanju više planinske zaravni izgone stoku ranije, a vraćaju se kasnije.*²⁵ U sjeveroistočnom dijelu polja izdizale su se ovce od čijega mlijeka se pravio sir koji se prije početka zime dovozi u selo.²⁶

Prema podacima s terena obitelj Perković, koja se bavila izradom sira do 90-ih godina prošloga stoljeća, posjedovala je nekoliko stotina ovaca i pastire koji su izdizali stoku dva

²³ Na Kamešnici jelovina se izgonila koja se nije muzla, a blago koje je ostajalo paslo je iznad sela u strani. (Anđo Kuliš iz Vržerala)

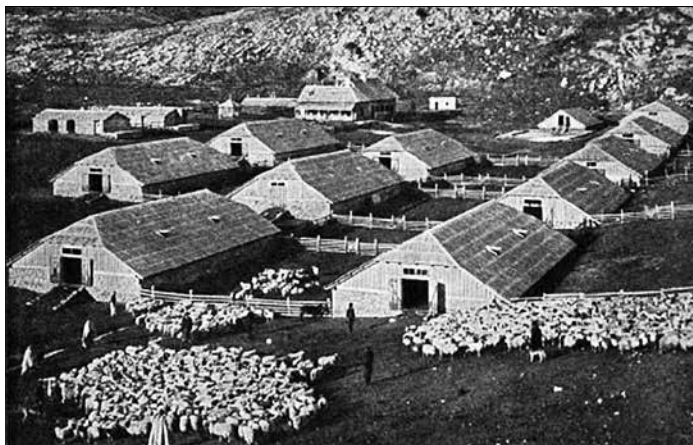
²⁴ Popović, 1940, 87.

²⁵ Marković, 1971, 537.

²⁶ Manderalo, 2006, 128-129.

Sl. 7. Kaca za sir
(foto: J. Duvnjak)

Sl. 8. Štale Stočne stanice na planini Krug
(Manderalo, 2019., 137)

puta godišnje. Proizvodi su se pravili različito, ovisno o udaljenosti *košara*. Gdje su one bile bliže selu, pravio se *mladi sir* ili *provara* ili sir iz tvorila, a na udaljenim *košarama trveni sir*. U slučajevima kada obitelji nisu posjedovale *košare* organizirano ili pojedinačno čuvalo se blago na zajedničkim pašnjacima (sl. 1) kao što je to, primjerice, u Prologu, ili u *strani*, na području iznad sela. Nakon košenja livada najčešći oblik organizacije je u *sridu*, ali i u *smis*, *red*, *alašu*, ovisno o kojoj je vrsti životinja riječ.²⁷ Organizirano čuvanje na zajedničkim pašnjacima oblik je stočarstva koji se najduže zadržao, uglavnom do kraja 20. stoljeća.

Livanjske planine koristile su se za ispašu i stočarima iz susjedne Hrvatske, iz Drniške krajine.²⁸ Svoje košare na Kamešnici imali su i stanovnici iz Hrvatske, iz Voštana, a obitelj Čačija iz Bajagića (Sinj) 1904. godine trajno se naselila u Prologu zbog boljih uvjeta života, odnosno jeftine zemlje koja se kupovala od muslimanskog življa zadržavajući tradiciju izrade sira iz *mišine*.²⁹

U susjednom kupreškom kraju zabilježen je određen oblik transhumantnoga stočarstva

(kazivanje P. Zolaka koji se sjeća pokreta stočara, odnosno ovčara s Kupresa prema Posavini),³⁰ što znači da je livanjski kraj sa zapada i sjevera okružen drukčijim načinom stočarenja od onoga koji je specifičan za livanjski kraj, a koji prema podacima s terena sadrži različite varijante planinskoga stočarstva. Miješanje različitih utjecaja koji rezultiraju različitim tipovima stočarstva nisu neobična pojava za Dinarsko gorje što zahtijeva detaljnije istraživanje stočarstva nakon čega bi se stvorila jasnija njegova slika.³¹

³⁰ Marković, 1971, 539-540. O kretanjima dinarskih stočara u nizine oko Save između ostalih područja spominje se i najzapadnija Bosna. Početkom prošloga stoljeća stoka se prestala izgoniti u te krajeve. Duže se zadržala na Vlašiću i okolnim planinama, a kretala se i do Drave. Nekadašnji dvostruki zimski izdig zamijenio je jedan duži koji je počinjao u listopadu i završavao na proljeće s kratkom stankom do proljetnoga izdizanja na Vlašić.

Prema kazivanju P. Zolaka (rođ. 1968.) nakon povratka kupreških stočara u proljeće, obitelji koje su im omogućile ispašu stoke dobivale su janje kao zahvalu. Iako je među stočarima bilo pripadnika svih nacionalnosti, većina je pripadala srpskoj.

³¹ Belaj, 2004, 25-26. Podatci s Velebita i Dinare govore o dvama različitim tipovima stočarstva i otvaraju mogućnost (koju još valja razrađivati) da je predindoeuropsko stanovništvo kao nositelj alpskoga tipa stočarenja bilo nazočno i u dinarskim planinama, ovdje se indoeuropeiziralo i romaniziralo (Vlasi) zadržavši baštinen način stočarenja. Istočnije, u središnjem balkanskom prostoru, bio je zastupljen drugi tip stočarstva:

²⁷ Organizirano čuvanje životinja pod nazivom *smis*, a češće u *sridu*, odnosilo se na goveda. *Red* je naziv za čuvanje ovaca dok se *alaša* odnosi na konje.

²⁸ Gavazzi, 1991, 59.

²⁹ T. Čačija, rođ. 1936. u Prologu.

Sl. 9. Jedan od žigova livanjskog sira iz 1900. godine
(foto: Udruga za zaštitu podrijetla livanjskog sira, 2019., 22)

Sve do sredine 20. stoljeća zadržao se ovakav način stočarenja s izgonom na okolne planine kada se zbog ratnih uvjeta ruše košare koje su služile kao privremene nastambe. Nakon toga je početkom 60-ih godina uslijedio odlazak stanovništva, uglavnom muškaraca, u zapadnoeuropske zemlje čime stočarstvo prestaje biti glavnom gospodarskom granom. Prema podatcima s terena u prvoj polovini 20. stoljeća pojedine bogate obitelji brojale bi i oko 400 do 600 grla stoke, a već sredinom stoljeća te su se brojke višestruko smanjile.³²

Od tada je broj grla stoke u konstantnom padu sve do rata 90-ih godina prošloga stoljeća nakon čega ovaj kraj zahvaća masovno

transhumantno stočarstvo sa svim svojim značajkama i u više varijacija, koje je također donijelo staro, u rimsko doba romanizirano stanovništvo (crni Vlasi, Morlaci), ali koje se razlikovalo od prvoga. Prigodom povijesno utvrđenih migracija tijekom srednjega vijeka, potenciranih prodorom Turaka u ove krajeve, Morlaci su nosili sa sobom novostečeno istočno (pravoslavno) kršćanstvo, ijekavštinu i transhumantni tip stočarstva te se, gotovo do nerazlučivanja, miješali sa starijim alpskim Vlasima koje poznajemo kao Bunjevce.

³² *Poslije povratka iz Srijema nakon rata (1945.) nabavili smo 40 koza i 60 ovaca od čijeg mlika se pravilo maslo i trveni sir koji se prodavao.* (Gojka Budiša iz Kablića, rođ. 1928.)

U Podgradini ispod Kamešnice dobrostojeće obitelji bi imale po 80 ovaca, 5-6 krava i 4 vola, a siromašni, fukare, oko 30-ak. (Jela Dolić)

iseljavanje stanovništva zbog nove političko-ekonomske situacije koja je loše utjecala na stočarstvo. Danas je stočarstvo opstalo samo u malom broju domaćinstava koje su kooperanti s Mljekarom Livno dok se nekoliko privatnih, industrijskih i poluindustrijskih mljekara bavi proizvodnjom sira.

Povoljni prirodnogeografski uvjeti

Livno se nalazi na prostoru sudaranja dviju karakterističnih zona: submediteranske i kontinentalne. Obilježja su joj hladna i vlažna proljeća, suha i topla ljeta, umjereno tople i najčešće suhe jeseni te hladne i snježne zime s dominantnim sjevernim i južnim vjetrom. Takva klima pogoduje planinskim pašnjacima i jedinstvenim kraškim poljima na kojima uspijeva vegetacija prepoznatljiva za ovo geografsko područje. Sve to zajedno čini idealne uvjete za uzgoj stoke.³³

Prirodni travnjaci (sl. 2) ili pašnjaci, kako ih se u našoj zemlji naziva, zauzimaju više od 80 % ukupne poljoprivredne površine. Raznorodni botanički sastav i produktivnost rezultat su nekorištenja travnjaka iz ranijeg razdoblja, pogotovo nakon povlačenja stanovništva i napuštanja čak i oraničnih površina. Botanički sastav travnjaka koji se nalazi na krečnjačkoj podlozi obiluje vrijednim vrstama. Livanjsko polje nastanjuje velik broj aromatičnih biljaka od kojih su neke vrijedne i svojstvene samo ovim prostorima. Ispaša stoke na takvu travnjaku djeluje na povećanje nutritivne vrijednosti mlijeka, a time i sira koji je od tog mlijeka proizveden. Osim toga, tako dobiven sir ima i poseban okus i miris koji je karakterističan i usko vezan za vegetaciju ovoga kraja. Glavna ispaša stoke odvijala se upravo na planinskim i brdskim površinama gdje rastu najvrjednije biljke dok se preostali dio godine stoka hrani sijenom dobivenim s pašnjaka ili obradivih površina. Hrana muznih grla, minimalno

³³ Udruga za zaštitu podrijetla livanjskoga sira, 2019, 13.

Sl. 10. Mužnja (foto: A. Vrdoljak)

Sl. 11. Dižva (foto: J. Duvnjak)

60 %, tijekom cijele godine dolazi s pašnjaka livanjskog i okolnog područja.³⁴

Pasmine

Sir se proizvodi od ovčjega mlijeka izvorne pasmine pramenke (sl. 3).³⁵ Pod tim se imenom označava dugorepa ovca miješane vune i duga pramenka, koja vodi podrijetlo od stepske ovce (*Ovis vignei arcar*), ili kratkorepa ovca Dalmacije i Kvarnera, koja vodi podrijetlo od evropskog muflona (*Ovis musimon*).³⁶

Na području Hercegbosanske županije 2015. godine evidentirana je 59.541 ovca pramenka, koja je bila zastupljena u ovčarstvu s oko 90 %, čije se mlijeko koristilo za proizvodnju raznih proizvoda među kojima je i livanjski sir.³⁷ Dugotrajnom selekcijom stvoren je kupreški i vlašićki soj autohtone pasmine ovce pramenke koja je u potpunosti prilagođena cjelodnevnu boravku na pašnjacima. Ti okolišni čimbenici uvelike utječu na proizvodnju mlijeka.³⁸

Pasminski se sastav mijenjao kroz godine, ali je najveći udio mlijeka za proizvodnju livanjskoga sira od goveda kao što je montafono goveče, zeleno oberintalsko, simentalac, domaća buša ili neka druga pasmina i njihovi križanci (sl. 4). U definiranom zemljopisnom području proizvodnje mlijeka ove su pasmine prisutne već više od 50 godina i potpuno su se prilagodile klimatskima i zemljopisnim uvjetima.³⁹

Tradicijski livanjski sirevi

Na temelju dosadašnjih podataka iz stručne literature o sirevima na livanjskom području nailazimo na nekoliko vrsta tradicijskih sireva kao što su *trveni* ili *sitni sir*, *tvorinjak* i *belava*.⁴⁰ Nedavnim terenskim istraživanjima došlo se je do još nekoliko naziva i vrsta kao što su *mladi sir* ili *provvara*, *keškevalj* ili *keškevan*, a kod obitelji koja je podrijetlom iz Gale kod Sinja naišli smo na *sir iz mišine*. U navedenoj literaturi današnji se prepoznatljivi livanjski sir spominje kao *masni sir* koji se pravio od cijeloga mlijeka čija se proizvodnja do tada još nije proširila na cijelu ruralnu sredinu.⁴¹

Mladi sir ili *provvara* tradicionalno se pravi tako što se u prokuhano mlijeko dodaje *sirišće*

³⁴ Udruga za zaštitu podrijetla livanjskoga sira, 2019, 13.

³⁵ Udruga proizvođača autohtonog livanjskog sira „Cincar“, 2019, 3.

³⁶ Zdanovski, 1967, 1999.

³⁷ Ivanković i sur. 2009, 163-164. Udruga proizvođača autohtonog livanjskog sira „Cincar“, 2019, 9.

³⁸ Udruga proizvođača autohtonog livanjskog Cincar, 2019, 11 -12.

³⁹ Udruga za zaštitu podrijetla livanjskoga sira, 2019, 6.

⁴⁰ Popović, 1961, 131.

⁴¹ Popović, 1961, 132.

Sl. 12. Miješanje gruša (foto: J. Duvnjak)

Sl. 13. Gruš u obliku zrna (foto: J. Duvnjak)

od želuca neke životinje ili kiselo mlijeko. Takav se sir koristi svjež i najčešće je glavni sastojak pita kao tradicijskog svečanog jela, ali i svakidašnje prehrane. Osim za hranu koristio se i kao sredstvo trgovanja na livanjskoj tržnici. Taj se običaj sačuvao do današnjih dana.

Iako se u literaturi ne spominje, uočeno je da je ovakva vrsta sira osnova za proizvodnju *tvorinjaka* i *trvenoga sira*. Naime *tvorinjak* je dobio naziv po obliku, odnosno *tvorilu* u koje se stavlja mladi sir. Stariji oblik tog kalupa, *tvorila*, četvrtast je i napravljen od drveta (sl. 5), a u zadnjih nekoliko desetljeća okruglog je oblika i metalne konstrukcije (sl. 6). Nakon što se u *tvorilu* ocijedio i oblikovao, sir se dodatno suši na drvenim policama.

Jedan od najstarijih autohtonih sireva u Bosni i Hercegovine je sir *tarenik* (*tucanik*, *tučenik*, *čabrenik*), koji se čuvao u kačicama, a kojemu odgovara livanjski *trveni sir*. Proizvodio se u planinskom dijelu srednje Bosne. Njemu sličan sir koji se spremao u mješine je *mješinski sir*. I on se od davnina proizvodio na području Hercegovine, ali i dijelu Bosanske krajine.⁴² *Trveni sir*, nazvan još i *sitni sir*,⁴³ pravi se tako što se ocijeđen i prosušen *mladi sir* ili *tvorinjak* mrv i slaže u drvenu kacu (sl. 7), koju je s vremenom zamijenila staklenka. Svaki se red

dodatno posoli sve do vrha kace i zalije žesticom. Koristi se u jesenskim i zimskim mjesecima.⁴⁴ Na terenu se naišlo na nešto drukčiju varijantu izrade ovoga sira gdje se umjesto žestice za zalijevanje koristi ulje ili se u nekim varijantama izrađuje od *keškevalja* umjesto *mladoga sira* ili *tvorinjaka*.

Čačije, doseljenici iz Bajagića kod Sinja, početkom su prošloga stoljeća došli preko Kamešnice u livanjsko selo Prolog i, prema sadašnjim podacima, jedini su koji su izrađivali *sir iz mišine*. I oni sami tvrde da je proces pravljenja isti kao kod *trvenoga sira*.⁴⁵ Pravi se krajem ljeta od ovčjega mlijeka, koje je u tom razdoblju gušće, a otvara se i konzumira u zimskom razdoblju. Razlika od *trvenoga* je u upotrebi kravljeg mlijeka i drvene kačice umjesto kozje mišine. Livnjaci ovu vrstu sira češće vežu za hercegovačko područje.

Na temelju podataka iz literature vidljivo je da se takva vrsta sira nekada proizvodila i na livanjskome području. Njegova proizvodnja obuhvaća istočni prostor do granice s Crnom Gorom, a na jugu do granice s Hrvatskom. Sa sjeverne strane obuhvaća područje Nevesinja, Konjica, Prozor-Rame i Kupresa. Na zapadnoj

⁴⁴ Popović, 1961, 131.

⁴⁵ Alaupović Gjeldum, 2005, 69. S druge strane Dinare u opisu životnoga prostora stočara vidi se i način izrade sira iz mješine na sličan način kao i livanjskog *trvenog sira*. Razliku čini to što se mješina natrpa odjednom, a u kačicu se sir dodaje postupno dok se ne napuni do vrha.

⁴² Radić, 2008, 30.

⁴³ Prema jednom kazivanju nazvan je pogrdno *prdenjak* i *prdo*, a pojavljuje se i u šaljivu opisu svakodnevnice prehrane u livanjskom kraju: *Kukuruze tvrde i sira prde*.

strani obuhvaćeno je Livanjsko i Kupreško polje. Iako se nekada proizvodio na Glamočkom polju, Bosanskom Grahovu, Bosanskom Petrovcu i Drvaru, njegova je tehnologija potpuno zaboravljena kao i u livanjskom kraju.⁴⁶

Nema točnih podataka kada se sir počeo proizvoditi i spremati u mješine. Poznato je da su još Tračani i Iliri napasali ovce po pašnjacima Dinare pa vjerojatno još iz toga doba datiraju i prvi početci spremanja sira u mješine. Nedostatak prikladna drveta za izradu opreme za spremanje i transport sira imao je značajnu ulogu u načinu spremanja sira zbog čega se u Hercegovini spremao u mjehove, a u Bosni u drvene kačice.⁴⁷

Neki autori zastupaju mišljenje da su sirevi iz kačice i mješine, sudeći po njihovoj rasprostranjenosti, nastali u slavenskoj pradomovini. Danas ih nalazim na području Balkana i Karpata, odnosno na prostoru bivše Jugoslavije, u Bugarskoj, Mađarskoj, Rumunjskoj, Češkoj i Slovačkoj te u južnoj Rusiji i Ukrajini.⁴⁸

Vrsta albuminskoga sira koja se pravi od preostale sirutke nakon sirenja opisanih vrsta sireva, ili od mlaćenice nakon pravljenja maslaca, naziva se *urda*⁴⁹ *vrda* ili *provaka*,⁵⁰ odnosno *belava* u livanjskome kraju. A *urda*, *vrda* je riječ koja se nalazi i u rumunjskom i u albanskom jeziku: *urdhe*, *hurdhe*. Vjerojatno potječe od ilirske (ili tračke) riječi *urda*, što je izvedivo iz indoeuropskog *wer-/ur-* kipjeti, i slavenskog *variti*⁵¹. Sve to govori o dugoj tradiciji proizvodnje i ove vrste sira koji se uglavnom koristio za kućnu uporabu i, za razliku, od provare ili mladoga sira, češće se prodavao ili poklanjao unutar sela. Danas ga proizvode samo dva proizvođača na području Livna.

Keškevalj ili *keškevan* je naziv za sir koji se proizvodi na livanjskom području. Naziv ne upućuje na slavensko podrijetlo riječi, a drukčija tehnologija izrade kao i činjenica da se ne proizvodi u svima dijelovima Livanjskoga polja iziskuje posebnu pozornost.

Keškevalj se, za razliku od dosadašnjih opisanih livanjskih sireva, proizvodi od svježega mlijeka koje se ne kuha, već se zagrijava na maksimalnih 30 °C s dodanim sirištem koje je potrebno kako bi se mlijeko usirilo za 4 do 6 sati. Nakon toga sirni se gruž presiječe u obliku križa, a zatim na manje kockice. Potom se sirni gruž cijedi od ostatka sirutke i tijekom jednog dana pritišće težinom od 2 kg. Ocijedeni sir reže se na kriške koje se posoljene spremaju u kačicu. Svaki se red dodatno soli i na vrhu pritišće kamenom. Kad se sir slegne, dolijeva se slana voda (salamura sa 15 % soli).

Istraživanjem njegova podrijetla dolazi se do različitih podataka. U starijoj literaturi koja se odnosi na razdoblje bivše države vidljivo je da se proizvodnja kačkavalja najviše razvila u makedonskim planinama i u južnoj Srbiji (okoline Pirota). Naziv kačkavalj pojavljuje se kod Talijana u srednjem vijeku. Pod imenom *caciocavallo* u Italiji se pravio poznati sir iz skupine *i formaggi di pasta filata*, čija se tehnologija temelji na gužvanju rukom prethodno dobro sazrele i pregrijane grude uslijed čega se sirno tijesto razvlači u tanke niti i oblikuje u različite oblike, najčešće u obliku vretena. S obzirom na razne oblike i mjesta gdje se siri, nosi i razne nazive od kojih je najrasprostranjeniji *caciocavallo*. Tako se pod tim imenom često razumije svaki sir koji se obrađuje poslije fermentacije grude. U Bosni i Hercegovini su se prije 2000 godina pravili takvi sirevi u kućnoj radinosti pod imenom *cijeli sir*, *presukača*, *gužvaš*, *listaš*, *učkuraš* itd., čija je tehnologija slična tehnologiji pravljenja kačkavalja. Ova vrsta sira rasprostranjena je na nekadašnjoj rimskoj provinciji Iliriji (Illyricum), koja se prostirala na najvećem

⁴⁶ Radić, 2008, 56-57.

⁴⁷ Radić, 2008, 55.

⁴⁸ Marakeš, 1973, 229.

⁴⁹ Radić, 2008, 30.

⁵⁰ Gavazzi, 1991, 62; Alaupović Gjeldum, 2005, 69. U Vrdovu, s druge strane Dinare, takav se sir naziva *puina*.

⁵¹ Matasović, 1995, 97.

Sl. 14. Spremanje sira u forme (foto: Ž. Mihaljević)

dijelu bivše države i zauzimala cijeli prostor Bosne i Hercegovine⁵²

Prema novijim radovima kačkavalj je interpretiran kao dio europske baštine s nastankom u Bugarskoj, a na tlo Bosne i Hercegovine donose ga Židovi Sefardi protjerani iz Španjolske. Na putu su prelazili i preko južne Italije gdje se proizvodio poznati spomenuti sir od kravlje mlijeka. Dolaskom u Osmansko Carstvo, gdje je već u Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj postojala izvjesna tradicija prerade ovčjega mlijeka, razvijaju tehnologiju proizvodnje kačkavalja. Širenje ovakve vrste veže se i uz Cincare koji su zanat izrade kačkavalja izučili kod Židova.⁵³

Kako opisani kačkavalj nije upućivao na to da je riječ o istoj vrsti sira, tako je ostala mogućnost uspoređivanja tehnologije s ostalim vrstama sira koje se prave na dinarskome području. Jedan od visokovrijednih i poznatih sireva u Bosni i Hercegovini pored livanjskoga je

i vlašićki sir. Uvidom u tehnologiju proizvodnje ovoga sira jasno se vide sličnosti s livanjskim *keškevaljom*.⁵⁴

Istražujući gospodarstvo imljanskoga kraja, u koji spada i planina Vlašić, Cvetko Đ. Popović posebno se zanimao za podrijetlo ovoga sira. Uzimajući u obzir kazivanja i druge autore koji su se bavili njegovim podrijetlom i koji zastupaju mišljenje da je sir arnautskoga podrijetla, autor smatra da su ga donijeli Cincari koji su se od davnina bavili stočarstvom isto kao i Arbanasi. Kao područje tog specijalnog sira osim širokog područja Vlašića navodi se i selo Šuica,⁵⁵ udaljeno 20-ak kilometara od Livna.

Stanovništvo koje naseljava područje gdje se izrađuje vlašićki sir je doseljeno pravoslavno stanovništvo štokavsko-ijekavskoga govora.⁵⁶

⁵² Zdanovski, 1956, 182-182; Zdanovski, 1967, 200; Radić, 2008, 30.

⁵³ Tauber, 2014, 217-219.

⁵⁴ Na zaključcima, konzultacijama i pojašnjenju oko tehnološkog procesa izrade livanjskih sireva, a posebno keškevalja, zahvaljujemo Darinku Mihaljeviću, tehnologu Mljekare Livno.

⁵⁵ Popović, 1962, 57-58. Najstarije podatke o siru koji se proizvodio na planini Vlašić ostavio je botaničar Sendtner iz 1848. U njegovu opisu stoji da se do dolaska Vlaha proizvodio sir koji uspoređuje sa sirom iz Julijskih Alpa.

⁵⁶ Čulić, 1962, 6.

Ostali autori koji su se bavili njegovom proizvodnjom opisuju ga kao sir koji su oko 1850. prenijeli Vlasi, putujući stočari koji su iz istočnih krajeva dogonili ovce na ispašu na Vlašić i tu sirili svoj originalni sir.⁵⁷ U Grčkoj se proizvodi istovjetan sir s nazivom *feta*, u Bugarskoj *bjalo salamureno sirene*, u Srbiji *beli meki sir*, u Rumunjskoj *telemea*, a nalazimo ga i u Turskoj, Rusiji, Egiptu itd. Njegova jednostavna tehnologija omogućuje proizvodnju u primitivnim planinskim uvjetima i spada u skupinu najkvalitetnijih bijelih sireva u salamuri.⁵⁸ Upravo su takvi slani sirevi su najbliži prvobitnim sirevima koji su nastali slučajnim procesom uslijed čuvanje mlijeka u životinjskim mješinama, što je pogodovalo kiseljenju mlijeka, a transportom i potresanjem došlo je do razaranja i odvajanja gruš od sirutke.⁵⁹

Izrazit predstavnik takve vrste sira na ovom prostoru je vlašićki ili travnički sir.⁶⁰ Iz opisa izrade ovoga sira vide se podudaranja s livanjskim *keškevaljom*. Osim što se koristio svjež i u salamuri, u stočarskim se stanovima na Zelengori, Vranici, Matorcu i Šćitu spremao u kačice posoljen i smrvljen kao u nekim livanjskim selima.⁶¹

Prema svemu navedenom može se zaključiti da livanjski keškevalj nosi naziv jedne vrste sira, a nastaje po tehnologiji izrade druge vrste sa zajedničkim ishodom u romanskom podrijetlu i Cincarima koji su usko vezani za njihovu proizvodnju. Važno je istaknuti i da se livanjska planina, odnosno vrh Kruga, naziva upravo Cincar.⁶²

⁵⁷ Marakeš, 229, 1973.

⁵⁸ Sarić-Bijeljac, 2003, 137.

⁵⁹ Matijević, 2015, 15.

⁶⁰ Božanić, 2015, 53.

⁶¹ Popović, 1930, 170.

⁶² Zef, 2007, 251-252. Cincari je naziv koji su dali Srbi, a odnosi se na Arumune, ali i na Slavene koji su se zajedno s njima iselili iz Makedonije na područje na kojem žive Srbi. Ime su dobili po tome što ti doseljeni Arumuni za umjesto činč, što je karakteristično za dakorumunski, izgovaraju *cinc* u značenju za riječ *pet*. Takav naziv za Arumune karakterističan je samo za Srbe koji su imali tijesne odnose s Dakorumunima koji

O današnjem poznatom *livanjskom siru* nije bilo podataka u etnološkim istraživanjima livanjskoga kraja sredinom prošlog stoljeća osim da se na selu počeo praviti po ugledu na sir iz stočarske stanice i da je to prvi napravio mještani Gubera, sela udaljena 3 km od grada, poznata po stočarstvu.⁶³ O njegovu nastanku pisano je u etnološkoj literaturi prije u okviru istraživanja ljetnih stanova na dinarskim planinama. Opisujući planinu iznad Livna na kojoj se nalaze stočarski stanovi, C. Popović opisuje jedan njihov dio koji se nazivao državni Kruzi, odnosno tada su se već zvali Kruzi banovinske stočne stanice Livno, i kako je nova austrougarska vlast stvarala jednu novu ustanovu. Nakon što je osnovala stočnu stanicu u Livnu, proširila je i svoj interes na planini gdje su sagrađene mnoge zgrade, od onih za stanovanje do sirane, štala i ostalih, a sve radi unaprjeđenja poljoprivrede ovoga kraja (sl. 8).⁶⁴ Takve staje i livade na Kruzima iz razdoblja austrougarske uprave lokalno je stanovništvo nazivalo švabine *staje* ili švabini *ukosi*.⁶⁵

Nakon toga otvoren je put mnogobrojnim stručnjacima koji su na već utemeljenoj tradiciji nastojali prezentirati najnovija europska dostignuća u tehnologiji proizvodnje sira. U novoosnovanoj školi polaznicima se prikazala proizvodnja sireva *roquefort* i *volkäse* koji su dozrijevali u livanjskoj pećini nedaleko od izvora rijeke Bistrice. Zabilježena je i proizvodnja ostalih vrsta sireva kao što su *masni*, *liptovec*, *camembert*, *trapist* i ostale vrste.⁶⁶

Može se utvrditi da su u formiranju livanjskoga sira (sl. 9) djelovali utjecaji iz različitih zemalja kao što su Češka, Francuska i Grčka. No, dominantan utjecaj u formiranju

žive sjeveroistočno od njih. Ime Cincar poznato je u Mađarskoj i u Rumunjskoj, ali je vrlo malo prisutno na jugu. Samo se u Epiru može tu i tamo čuti, i to samo u pejorativnom smislu. Cincare, odnosno, kako oni sami sebe nazivaju Arumune, Srbi, Bugari i Makedonci još nazivaju Crnovunci, Karakačani, odnosno Karavlasli.

⁶³ Popović, 1961, 132.

⁶⁴ Popović, 1940, 8.

⁶⁵ Popović, 1940, 73.

⁶⁶ Manderalo, 1996, 117; Manderalo, 1999, 250-251.

Sl. 15. Zrenje sira (foto: J. Duvnjak)

ovoga tipa sira ipak je imala Švicarska. Sagledavajući dublje tehnološki postupak u proizvodnji livanjskog sira, ne bi se mogla prihvatiti teorija da je on nastao od švicarskoga sira *gruyère* koji se ipak razlikuje u nekoliko bitnih koraka u proizvodnji. Bliže istini mogla bi biti teorija da on vodi podrijetlo od švicarskoga planinskoga sira koji nastaje dogrijavanjem do 48 °C kao i livanjski sir.⁶⁷

Širenje jedne takve nove tehnologije povezano je s novim razdobljem u europskom sirarstvu koje je nastupilo nakon Prve industrijske revolucije kao i s novim znanstvenim otkrićima na području mikrobiologije. To novo razdoblje karakterizira potrošačko društvo koje opet diktira povećanu proizvodnju sira zbog čega možemo govoriti o renesansi sirarstva.⁶⁸

Intenzivan razvoj u livanjskom se sirarstvu događa kad se početkom 20. stoljeća počinju osnivati prve privatne sirane. Godine 1933. godine u Livnu i okolici zabilježeno je više od

20 sirara koji su svoj sir prodavali uglavnom u Dalmaciji. Nekolicina povratnika iz Amerike i zapadnoeuropskih zemalja svoj je kapital investirala u proizvodnju sira. Njegovu razvoju u Bosni i Hercegovini doprinijela je Zemaljska vlada koja je prakticirala poučavati lokalno stanovništvo kako unaprijediti proizvodnju sira. Tako su dva mlada Livnjaka naučila proizvodnju sira kod švicarskih proizvođača u kantonu Bern. Jedan od njih bio je iz obitelji Marković – Lisica i njihove su sirane u to doba bile među najbolje organiziranim siranama.⁶⁹

Nakon ratnih stradanja u Drugom svjetskom ratu stanica je obnovljena te,

⁶⁷ Radić, 2008, 49.

⁶⁸ Matijević, Šarić, 80.

⁶⁹ Manderalo, 2006, 130; Manderalo, 1999, 254-257. U isto vrijeme i druga livanjska obitelj Đogić razvija svoju siranu. U njoj je bio velik kotao od 1000 litara za mlijeko i mali od 150 litara za toplu vodu. Vatra je bila na kolicima pod kotlovima i kad se mlijeko zagrijalo na propisanu temperaturu, vatra bi se gurnula pod mali kotao. Po strogo određenoj recepturi obavljao se proces sirenja. Sirari su imali i posebne konope ispred pčelinjaka na kojima su se sušile krpe da bi se zaštitilo od muha. Gdje su pčele, tamo nema muha. Sirište su zvali sol svetoga Ante.

ujedinjena s privatnim siranama u Livnu, prerasla u Poljoprivredno državno dobro „Ante Zoro Kelava“ koje je imalo ukupnu godišnju proizvodnju od 4 do 5 vagona sira. Tvrdi livanjski sir od ovčjega mlijeka tada se izvozio u Egipat, Englesku i Ameriku. Prema nekim podacima te se godine izvezlo oko 10 vagona livanjskog sira u krajeve izvan Livna. Poljoprivredno dobro Livno je 1969. prestalo s radom, a iste godine nastaje Zagrebačka mljekara u Livnu. Ta je mljekara u početku proizvodila sir od miješana mlijeka, obično u omjeru 50 : 50, ali je ponekad količina ovčjega mlijeka bila i manja. Najveća promjena dogodila se prelaskom s ovčjega na kravlje mlijeko, odnosno na njihovu mješavinu, a kasnije i na gotovo isključivo sirenje kravljega mlijeka. Slijedilo je uvođenje modernih sirarskih postrojenja i postupaka u proizvodnji.⁷⁰

Masni, švajcer ili švicarski sir

Pored industrijske proizvodnje razvijale su se i manje privatne mljekare, a sir se pravio u seoskim gospodarstvima. U drugoj polovini 20. stoljeća počeo se praviti dotad nepoznat *masni, švajcer* ili *švicarski sir*. Proces prihvaćanja njegove proizvodnje nije bio svugdje isti. Podatci govore da su to bila mjesta bliža gradu i obitelji s već razvijenom obiteljskom tradicijom, kao što je obitelj Semren, i koje su brže prihvaćale novu tehnologiju. Kazivačica Mara Perković⁷¹ prvi se put susreće s izradom toga sira kada se udala u bogatu obitelj koja se već bavila njegovom proizvodnjom. Najčešće je od početka svibnja do kraja rujna trajala mužnja ovaca (sl. 10) te se

tijekom tog razdoblja na košarama pravio ovčji sir nazvan još i *majski sir*. Taj je sir bio iznimno kvalitetan. Mlijeko od ovaca muzlo se u *kabo* (drvena posuda s dvjema ručkama), a kravlje u *dižvu* (drvena posuda s jednom ručkom) (sl. 11). Pomuzeno večernje mlijeko prvo je trebalo dobro ohladiti i potom pomiješati s mlijekom pomuzenim sljedećega jutra. Takvo spojeno zagrijavalo se na 35 °C i potom *zasirilo vlašić vodom* ili *praškom* (holander) kupljenim u nekadašnjoj DR Njemačkoj. Odstajalo se mlijeko zgusnulo i izdvojilo na površinu. Potom se radi izgonjenje, odnosno miješanje (sl. 12). Takvo se mlijeko zagrijava na temperaturi 42 – 45 °C do zrnasta oblika (sl. 13), a zatim se cijedi u prozračnu jutenu ili lanenu platnu i stavlja u *forme*, metalne obruče s rupicama za otjecanje tekućine (sl. 14) ili u tvorilo ako je riječ o manjoj količini sira. Forme se stavljaju pod tijesak kako bi se iscijedio ostatak tekućine (sirutke).

Tijekom 24 sata sir se okreće i „presvlači“ svakih sat vremena. Sljedeći dan stavlja se u salamuru u kojoj ostaje tri dana. Testiranje optimalnog omjera soli i vode radi se jajetom koje ispliva ako je količina soli dovoljna. Nakon toga se ostavlja na toplu mjestu 10 – 15 dana i prenosi u *magacin* na postupak zrenja (sl. 15). Sredinom prošloga stoljeća za zrenje se koristio *trap*, u zemlji ukopan prostor za spremanje hrane. U toj je prostoriji potrebno osigurati određen postotak vlažnosti, a vrijeme zrenja sira traje dva mjeseca. Sa starošću sir postaje pikantniji i *kalira* (gubi) na težini.

Proizvodnja sira obiteljima je donosila stabilan izvor prihoda. Do Domovinskoga rata najviše se pokrivalo dalmatinsko tržište, no nakon što se počelo s prodajom mlijeka mljekari, proizvodnja sira svela se samo na osobne potrebe.

Proizvođači sira danas

Bitan čimbenik u proizvodnji sira, ne toliko po količini proizvedena sira koliko po tradicionalnu načinu proizvodnje od sirova ovčjega ili miješana ovčjega i kravljega mlijeka,

⁷⁰ Mljekara je do 1990. godine egzistirala kao pogon Zagrebačke mljekare kada je raspadom RO Agro-Livno formirana DP Mljekara. Nakon toga mljekara je ušla u sastav bjelovarske Sirele, odnosno LURA Group, te se poslije privatizirala.

⁷¹ Perković tu žive već pet naraštaja. Sačuvali su sjećanje o dolasku pretka iz Duvna i njegova naseljavanja na aginu zemlju na kojoj je bio u najmu. S obzirom na to da im je bio poslušan i sačuvao im vrijednosti koje su sakrili nakon što su morali izbjeći u Livno (vjerojatno u vrijeme austrougarskog osvajanja), poklonili su mu cjelokupno imanje koje se sastojalo od 23 dulumu zemlje u jednom komadu tako da se smatraju starosjediocima u Rapovinama dok su ostali doseljenici.

jest proizvodnja sira koju su pokrenuli stočari. U 2008. godini u okolici Livna zabilježeno je oko 30 proizvođača livanjskoga sira koji su nastavili tradiciju svojih predaka.⁷² Prema Registru poljoprivrednih gospodarstava iz 2022. u općini Livno registrirano je 13 obitelji koje se bave izradom jedne od vrsta livanjskih sireva dok je devet od njih proizvođač izvornoga livanjskog sira u kojem je omjer ovčjega mlijeka oko 70 % i kravljega 30 %.

Uz potporu češke razvojne agencije i Gradske uprave u Livnu osnovana je Udruga proizvođača autohtonog livanjskog sira „Cincar“ te Poljoprivredna zadruga „Cincar II“. Agencija za sigurnost hrane BiH izdala je rješenje o zaštiti izvornosti, a najavljena je i mogućnost izvoza sira. Zaštita izvornosti tradicionalno proizvedena livanjskoga sira od nepasterizirana mlijeka malim proizvođačima treba omogućiti izlazak na europsko tržište kako bi se zaštitili od povećanja troškova te im se tako omogućio opstanak.

S druge strane razvija se industrijska i poluindustrijska proizvodnja sira. Mljekara Livno, kao najveći proizvođač i nasljednik stočne stanice, u posljednje vrijeme bilježi uspjehe na svjetskoj razini te je dobitnik nekoliko prestižnih nagrada.⁷³ Ostale mljekare, kao što su Mljekara Puđa,⁷⁴ Mljekara Orman,⁷⁵

Mljekara Suša i EcoLife, također su dobitnici nagrada i priznanja na poljoprivrednim sajmovima i festivalima sira.

Zemljopisno područje proizvodnje livanjskoga sira

Proizvodnja livanjskoga sira prostire se čitavim Livanjskim poljem: jugozapadno do granice s Hrvatskom, a na zapadu do granice s općinom Bosansko Grahovo. Na sjeveru preko planine Golije obuhvaća dio Glamočkoga polja sa selima Skucani, Staro Selo, Vidimlje, Kopic, Dolac i Dragnić. Od Glamočkoga polja dalje granica područja proizvodnje na sjeveru zahvaća dio planine Slovinj, Veliki i Mali Cincar i Krug te se spušta na Gornji Malovan. S istočne strane obuhvatilo je područje Šujice (Borova glava) do planine Ljubuške, spušta se prema Tomislavgradu (zahvaća Eminovo Selo, Stipaniće i Prisoje), izlazi na obalu Buškoga jezera i ide obalom, a zatim granicom između općina Livno i Tomislavgrad pa sve do granice s Hrvatskom.⁷⁶

Dakle, proizvodnjom sireva obuhvaćeno je oko 1.500 četvornih kilometara prostora koji se prostire duž cijeloga Livanjskoga polja, dio Glamočkoga polja te manje dijelove Kupreškoga i Duvanjskoga polja. Ti prostori povijesno dokazuju granice do kojih se raširila proizvodnja livanjskog sira (sl. 16). Prema usmenim kazivanjima livanjski se sir na području općina Kupres (Malovan) i Tomislavgrada prenio udajom djevojaka iz Livna koje su umijeće spravljanja ove vrste sira donijele u te krajeve.⁷⁷

⁷² Radić, 2008, 48.

⁷³ Nagradu Superior Taste Award livanjski je sir dobio s tri maksimalne zvjezdice za izniman okus i superiornu kvalitetu te se na taj način našao uz bok svjetskim robnim markama. Žiri u sastavu više od 200 renomiranih šefova kuhinja iz najpoznatijih svjetskih restorana metodom je slijepoga testiranja na temelju izgleda, mirisa, teksture i okusa visoko ocijenio upravo livanjski sir. Među članovima žirija bio je šef kuhinje francuskoga predsjednika i šef kuhinje engleske kraljice (Zdravo Markov, menadžer u Mljekari Livno).

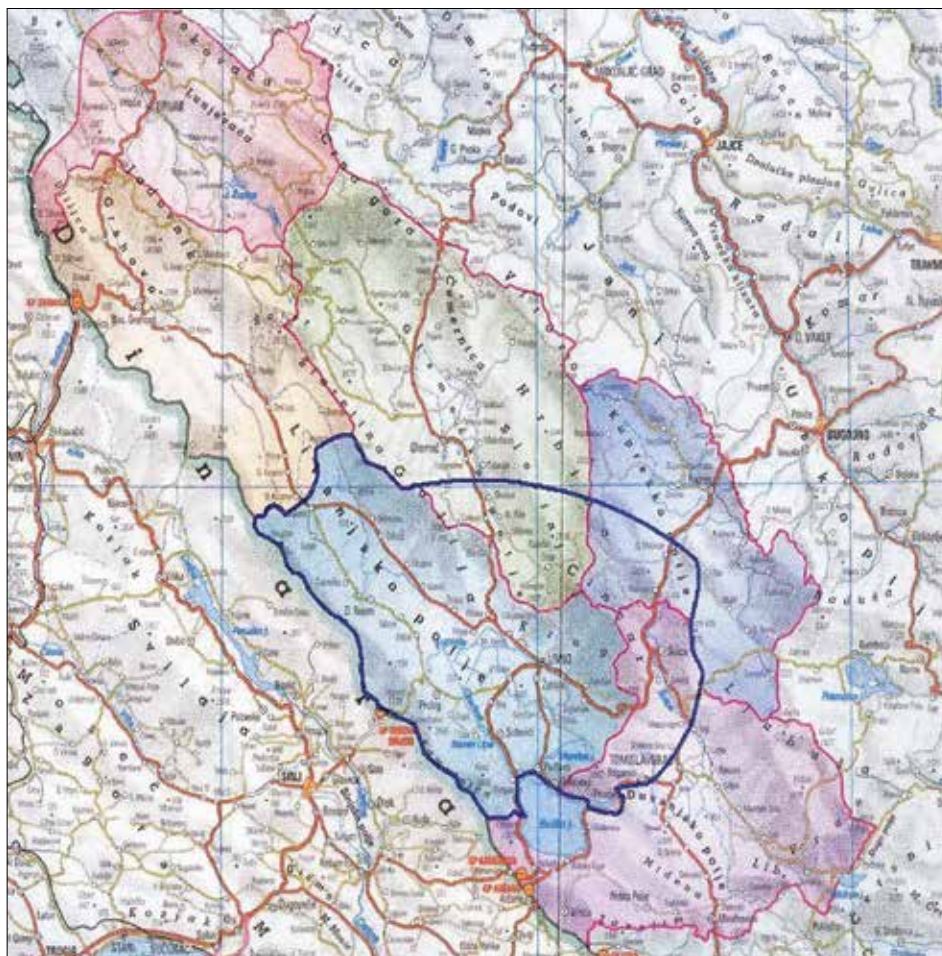
⁷⁴ Mljekara Puđa dobila je zlatnu medalju na Festivalu sireva Balkana u Beogradu, zlatnu medalju na 12. međunarodnoj izložbi sira u Austriji te višestruke zlatne medalje na Poljoprivrednom sajmu u Novom Sadu.

⁷⁵ Farmersko blago su premium livanjski sirevi koje proizvodi Mljekara Orman koji su dobili čak pet nagrada u konkurenciji više od 3.500 sireva iz cijeloga svijeta. U konkurenciji su bili sirevi iz svih dijelova svijeta, a također je uručena i nagrada za sir s najvećim potencijalom na prostoru jugoistočne Europe. Osim ovih nagrada,

Farmersko blago je i na Balkan Cheese Festivalima u Beogradu redovno dobivalo nagrade za najbolji sir. <https://poslovnenovine.ba/2019/03/13/livanjski-sir-dobio-pet-nagrada-na-trakmicenju-u-londonu/>

⁷⁶ Udruga za zaštitu podrijetla livanjskoga sira, 2019, 5.

⁷⁷ Udruga za zaštitu podrijetla livanjskoga sira, 2019, 4-5; Radić, 2008, 49.

Sl. 16. Zemljopisno područje proizvodnje livanjskoga sira
(foto: Udruga za zaštitu podrijetla livanjskog sira, 2019, 17)

Zaključak

Dugogodišnja stočarska tradicija koju možemo pratiti kroz različita prapovijesna razdoblja, povoljni prirodni i zemljopisni uvjeti te bioraznolikost pridonijeli su tomu da je livanjski kraj postao sinonim za proizvodnju vrhunskoga sira. Već u rimsko doba imamo pisane tragove o Delmatima koji su na ovim prostorima proizvodili vrhunski sir (*caseusu delmaticusu*). Takvo romanizirano delmatsko stanovništvo izmiješano sa slavenskim ostavilo je tragove u samoj proizvodnji sira što se vidi i u nazivu *belava* za albuminski sir koji se drugdje naziva *urda*. Sirutka je glavni sastojak ove vrste sira što upućuje na to da su mladi sirevi *tvorinjak* i *trveni* mogli biti nasljednici prastarih tradicija. Prema podacima prikupljenima

u radu razvidno je da i trveni, odnosno nekadašnji *sir iz mišine*, ima prapovijesnu tradiciju. Ta se vrta sira prestala proizvoditi na livanjskom području i u ostalim susjednim mjestima u Bosni, ali se zadržao u susjednoj Hercegovini i Dalmaciji. Utjecaje drugih kultura prepoznajemo u izradi sira *keškevalja* koji je, po svemu sudeći, stigao širenjem nove tehnologije koju su donijeli stanovnici na planini Vlašić u 19. stoljeću. Međutim, nije posve jasno zašto su Livnjaci nazvali ovim imenom sir koji Židovi donose u Bosnu i Hercegovinu, a s kojima nema sličnosti u izradi. Činjenica je da su nositelji te proizvodnje sira Vlasi Cincari na planini Vlašić i da je keškevalj romanskoga podrijetla, što bi zahtijevalo jedno posebno istraživanje. Područje njegove izrade prostire se sjevernim dijelovima Livanjskoga polja, gdje su stanovnici imali svoje

košare na planinama orijentiranim prema Bosni, a ne nalazimo ga u južnim dijelovima, odnosno na Dinari i Kamešnici, koje su ujedno i granica s Republikom Hrvatskom. Livanjski sir kao pojam nastaje slijedom političkih promjena, odnosno dolaskom Austro-Ugarske koja uočava potencijal livanjskih pašnjaka i sa švicarskom recepturom oblikuje novi sir koji je postao sinonim i asocijacija za Livno.

Opstojnost sira u uskoj je vezi sa stočarstvom koje je već godinama u konstantnu opadanju. Jedan od razloga su politička i ratna zbivanja koja su na ovim prostorima mijenjala gospodarsku sliku. Prema podacima s terena promjene su započele rušenjem košara u Drugom svjetskom ratu čime je na većem livanjskom prostoru prestalo sezonsko stočarstvo. Nakon rata lokalnom se stanovništvu otvara put za sezonski rad u inozemstvu (*gastarbajterstvo*). Na to se 60-ih godina 20. stoljeća nadovezala gradnja umjetnoga jezera na štetu prostora na kojem se dotad njegovalo stočarstvo i zemljoradnja, a Livanjsko je polje isušivanjem tla izgubilo na plodnosti. Ratna zbivanja tijekom Domovinskoga rata i nemogućnost održavanja trgovine sa susjednom Dalmacijom, koja je dotad bila glavno tržište za prodaju livanjskoga sira, zatvorila su put proizvodnji sira u domaćinstvima, a opstojnost stočarstva postala je upitna. Nasuprot tomu došlo je do ekspanzije industrijske i poluindustrijske proizvodnje sira. Organiziranje kroz udruge trebalo bi pridonijeti zaštiti izvornosti livanjskoga sira i omogućiti

malim proizvođačima plasiranje na većem tržištu s mogućnošću izvoza, a vjerojatno bi pridonijelo o opstanku stočarstva, prije svega ovčarstva.

U cilju opstanka među sve većom konkurencijom na međunarodnom tržištu posljednjih se godina pristupilo zaštiti livanjskoga sira. Da bi sir dobio oznaku zaštite originalnosti i zemljopisnoga podrijetla na određenu području, potrebno je ispunjavati niz posebnosti kao što su vegetacija, klima, vrste biljaka u uzgoju, ishrana, pašnjaci, vrsta mlijeka i rasni sastav stoke, način proizvodnje te, konačno, specifična tradicija i običaji lokalne populacije. Suočene s opasnošću od iščezavanja i gubljenja u masovnoj industrijskoj proizvodnji, neke su zemlje, posebno Francuska i Italija koje imaju dugogodišnju tradiciju u sirarstvu, zaštitile svoje tradicijske sireve⁷⁸ dok se na našim prostorima taj postupak odvija vrlo sporo te je u slučaju livanjskoga sira donesena odluka o zaštiti zemljopisnoga podrijetla dok se na zaštitu originalnosti još uvijek čeka.

Činjenica je da Livno ima dugu tradiciju u proizvodnji različitih vrsta sireva sira. Neke su se vrste prestale proizvoditi dok su neke s vremenom dobile svoje mjesto na tržištu. Svi su ti procesi dio uobičajenih kulturnih promjena koje se događaju u mnogih kultura. Livanjski je sir danas dio kulturnoga nasljeđa i tradicija njegove proizvodnje svjedoči o načinu življenja i identiteta na ovim prostorima.

⁷⁸ Radić, 2008, 31.

Literatura

Alaupović 2007

Alaupović Gjeldum, D. *Antropologija prostora (na primjeru sela Bitelić – Sinj)*, Zagreb 2007.

Ančić 2001

Ančić, M. *Livno, srednjovjekovna hrvatska županija*, Split 2001.

Belaj 2004

Belaj, V. *Tradicijsko planinsko stočarstvo na Velebitu i bunjevačka etnogeneza*, Studia ethnologica Croatica, Vol. 16, Zagreb 2004, 5-31.

Božanić 2015

Božanić, R. *Vrste sireva i značaj u prehrani ljudi*, Sirarstvo u teoriji i praksi, Karlovac 2015, 47-58.

Čulić 1962

Čulić, Z. *Etnološka i folkloristička istraživanja u Imljanima*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. XVII, Sarajevo 1962, 5-9.

Gavazzi 1999

Gavazzi, M. *Baština hrvatskog sela*, Zagreb 1999.

Jurković 2004

Jurković, J. *Tradicijska prehrana kao prilog poznavanju primorsko-bunjevačkog identiteta*, Senjski zbornik 31, Senj 2004, 189-212.

Klaić 1828

Klaić, V. *Grada za topografiju i historiju hlivanske županije i grada Hlivna*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, sv. XV, Zagreb 1828, 13-24.

Kulušić 1961

Kulušić, Š. *Etnološka i folkloristička ispitivanja u livanjskom polju*, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevu, Sarajevo 1961, 5-20.

Marić Baković, Car 2014

Marić Baković, M., Car, G. *Konzervatorsko-restauratorski radovi i rezultati najnovijih analiza na tekstilnome plaštu iz prapovijesnoga zemljanog tumula br. 16, Pustopolje, Kupres*, Cleuna 1, Livno 2014, 29-49.

Marković 1971

Marković, M. *Stočarska kretanja na dinarskim planinama*, Zbornik za narodni život i običaje 45, Zagreb 1971, 523-549.

Manderalo 1996

Manderalo, S. *Kutija za čuvanje vremena*, Livno 1996.

Manderalo 2006

Manderalo, S. *S vidoške gradine*, Livno 2006.

Manderalo 2019

Manderalo, S. *Lučonoše*, Prilozi proučavanju livanjskoga školstva, Sarajevo/Zagreb 2019.

Marakeš 1973

Marakeš, M. *O porijeklu, proizvodnji i klasifikaciji sireva koji se proizvode u Jugoslaviji*, Mljekarstvo 23, Zagreb 1973, 228-233.

Matasavac 1995

Matasavac, R. *Skokove 'ilirske' etimologije*, Folia onomastica croatica 4, Zagreb 1995, 89-101.

Matijević 2015

Matijević, B. *Sir kroz povijest*, Sirarstvo u teoriji i praksi, Karlovac 2015, 11 – 28.

Petrinec 1999

Petrinec, M. *Prapovijesno razdoblje*, Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu, Split 1999, 21-25.

Popović 1928

Popović, J. *Ljetni stanovi (katuni) na Zelengori*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1928, 173-186.

Popović 1930

Popović, J. *Ljetni stanovi (staje) na planinama Vranici, Matorcu i Šćitu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1930, 145-178.

Popović 1961

Popović, C. *Privreda*, Etnološka i folkloristička ispitivanja u livanjskom polju, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1960-1961, Sarajevo 1961, 119-140.

Popović 1962

Popović, C. *Privreda*, Etnološka i folkloristička istraživanja u Imljanima, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1962, 52-72.

Radić 2008

Radić, D. *Razvoj ovčarstva u funkciji unapređenja proizvodnje autohtonih sireva i mesa*, Sarajevo 2008.

Rendić-Miočević 1989

Rendić-Miočević, D. *Iliri i antički svijet*, Split 1989.

Sarić, Bijeljac 2023

Sarić Z., Bijeljac, S. *Autohtoni sirevi Bosne i Hercegovine*, Mljekarstvo 53, 2003, 135-143.

Tauber 2014

Tauber, E. *Kako su Jevreji - Sefardi donijeli u Bosnu proizvodnju sira Kačkavalja*, Godišnjak Centar za balkanološka ispitivanja 43, Sarajevo 2014, 217-224.

Zaninović 1967

Zaninović, M. *Ilirsko pleme Delmati*, ANUBiH, Godišnjak V, Sarajevo 1967, 5-103.

Zaninović 1994

Zaninović, M. *Livanjsko polje u antici kao primjer delmatske zajednice*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 45-55.

Zdanovski 1956

Zdanovski, N. *Mliječni proizvodi u NR Bosni i Hercegovini*, Mljekarstvo, Vol 17, No 7 i 8, Zagreb 1956, 179-186.

Zdanovski 1967

Zdanovski, N. *Naši tvrđi ovčji sirevi*, Mljekarstvo, Vol 17, No 9, Zagreb 1967, 199-205.

Mirdita 2007

Mirdita, Z. *Vlasi, polinomičan narod*, Povijesni prilozi 33, Zagreb 2007, 249-269.

Elektronički izvori**Marković**

Marković, M. *Geografski aspekti transformacija životne okoline na području dinarskoga gorja* <https://giam.zrc-sazu.si> (11. 04. 2023.)

Matijević, Šarić

Marijević, G. Šarić, G. *Povijesni razvoj sirarstva* <https://www.researchgate.net>, (11. 5. 2023.)

Udruga proizvođača autohtonog livanjskog sira, „Cincar“, Livanjski izvorni sir, Specifikacija proizvoda, Livno 2019, <https://fsa.gov.ba/wp-content/> 20. 6. 2022.

Udruga za zaštitu podrijetla livanjskog sira, Specifikacija proizvoda Livanjski sir, Oznaka zemljopisnog podrijetla, Livno 2019. <https://fsa.gov.ba/wp-content/> 15. 6. 2022.

Poslovne novine, Livanjski sir dobio pet nagrada na takmičenju u Londonu [/https://poslovnenovine.ba](https://poslovnenovine.ba), 13. 3. 2019.

The Genesis of Livno Cheeses or Cheese as a Symbol of Livno

Key words: cheese, Livno, animal husbandry, tradition, prehistoric heritage, genesis

This work seeks to encompass the entire cultural and historical overview of the development of cheesemaking within the framework of traditional animal husbandry. Cultural influences that led to the creation of certain types of cheese are visible in the work of both the portrayal and the method of making various types of cheese. The production of cheese can be traced through the development of animal husbandry, traces of which are found in archaeological objects, such as the find of a ceramic strainer from the Bronze Age, which was presumably used for the draining of cheese, and is the first trace of developed prehistoric animal husbandry and cheese production in these areas. Traces of animal husbandry are continuously observable in a prehistoric earthen tumulus with the remains of a burial casket and a body wrapped in a woollen cloak that belonged to nomadic stock raisers, and in the later period in the name of Delmata, in the sense of a sheep, the bearer of the famous Dalmatian cheese – *caseus delmaticus*. In the Middle Ages, the already existing tradition of animal husbandry is influenced by a special group of people from pre-ancient times that lived exclusively from their nomadic animal husbandry. They are documented as Vlachs, i.e. stock raisers in the area of the Dinaric Mountains. The development of cheesemaking, in addition to the tradition of this area, was influenced by other factors visible in the manner of animal husbandry in favourable climatic and geomorphologic conditions, as well as the breed composition of animals whose milk is used for cheese.

There are three basic types of Dinaric animal husbandry, divided by zones: coastal, central-mountain and upper-Peripannonian zone. Livno can be classified as a narrower central-mountainous area, which is characterised by raising livestock over shorter distances. They

have the common trait of searching for grass in times when there is no grass in their immediate homeland.

Climatologically, Livno is located in the area where two characteristic zones collide, the sub-Mediterranean and continental. The mountain pastures on the karstic Livno Field provide vegetation composed of valuable plants and this vegetation is unique for this geographic area. It is inhabited by a large number of aromatic plants, some of which are valuable and inherent only to these areas, which is why the resulting cheese has a special taste and smell, characteristic and closely tied to the vegetation of this area.

The produced cheese is made from sheep's milk of the native Pramenka breed and cattle such as Montafono cattle, Green Oberintal cattle, Simmental or domestic Buša or some other breed and their crossbreeds.

Based on previous data from professional literature on cheeses in the area of Livno, several types of traditional cheeses can be observed, such as *trveni* or *sitni* cheese, *tvorinjak* and *belava*. Recent field research has revealed several other names and types, such as *mladi sir* (young cheese) or *provara*, *keškevalj* or *keškevan*, *sir iz mišine* (sack cheese) and the current Livno cheese, which was locally referred to as *masni sir* (fatty cheese), *švajcer* or *švicarski sir* (Swiss cheese).

Mladi sir or *provara* is traditionally made by adding rennet from the stomach of an animal or sour milk to boiled milk. This kind of cheese is used fresh and is most often the main ingredient of *pita* as a traditional festive dish, as well as everyday food. This kind of cheese is also the basis for the production of *tvorinjak* and *trveni* cheese. *Tvorinjak* is named after the shape, that is, the *tvorilo* (shaper) in which the young cheese is placed. When the drained and dried young cheese or *tvorinjak* is crumbled and placed in a wooden tub, or more recently in a jar, the *trveni* cheese is obtained and used in autumn

and winter months. It is considered to be one of the oldest autochthonous cheeses in Bosnia and Herzegovina. A similar cheese, which was preserved in sacks, is the *mješinski sir*, which was once made in the area of Livno. However, during the latest research it was recorded only at the Čaćija family, settlers from Bajagići near Sinj. The *belava* cheese was made from the remaining whey after the curdling of these described types of cheese, or from buttermilk. In some areas it is also referred to as *urda*, *vrda* or *provaka*. The word, which probably originates from the Illyrian (or Thracian) word *urda*, testifies to the long tradition of making this type of cheese. *Kaškevalj* or *keškevan* is the name for a cheese produced in a different way, from fresh milk whose drained cheese curds are cut into slices, salted, and stored in a pot with salted water. Even though it is called *kaškevalj*, its production technology is completely different, and research has shown that it is identical to the *Vlašić* cheese brought by the Cincari in the 19th century. It is important to point out that a mountain near Livno, i.e. the top of Krug, is called Cincar. With the arrival of Austria-Hungary, the production of the cheese that got the name *livanjski* began, and its formation

influenced by various influences from countries such as the Czech Republic, France, Greece, with a dominant influence from Switzerland.

Mljekara Livno, today's largest producer of Livno cheese, is successful on a global level and has received several prestigious awards. Other dairies, such as Mljekara Puđa, Mljekara Orman, Mljekara Suša iEcoLife, have also received awards and recognitions at cheese festivals and agricultural fairs. In addition to the industrial and semi-industrial production, cheese production was developed in households and this cheese was sold in Dalmatian cities. Today, the original Livno cheese is being produced by several stock raisers united in the association "Cincar II", whose aim is the protection of its authenticity in addition to its geographical origin.

Due to the long tradition of their production, Livno cheeses are a part of cultural heritage and bear witness to the way of life and identity in this area. This work demonstrates the cessation of the production of some types and the emergence of new types of cheeses, which is common and characteristic of cultural changes as an integral part of any culture.

Damir Tadić

Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija i
vicekonzulat u Livnu (1851. – 1880.)

AUSTRIJSKA (-UGARSKA) KONZULARNA AGENCIJA I VICEKONZULAT U LIVNU (1851. – 1880.)

I. dio

Damir Tadić
Livno
Gornjožabljačka 12
smiljantadic@gmail.com

UDK: 94(497.6Livno)“1851/1880“
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 1. VI. 2023.
Prihvaćeno: 1. VIII. 2023.

104

U ovom se radu na temelju dosad neobrađena izvornoga arhivskoga gradiva i relevantne historiografske literature rekonstruiraju složene društveno-političke prilike u livanjskom kraju i Bosni i Hercegovini u posljednjem razdoblju osmanske prisutnosti. Autorova je namjera prikazati djelatnost Austrijske (-Ugarske) konzularne agencije, odnosno vicekonzulata u Livnu od osnivanja (1851.) do likvidacije (1880.) ponajprije prema gradivu Austrijskog državnog arhiva i Arhiva Bosne i Hercegovine. Autor glavninu istraživačkoga rada temelji na faktografskom prikazu i obradi povijesno validnih konzulskih izvješća. Vrijedne spoznaje prikupljene su i iz objavljenih izvora različite provenijencije, poput tiskanog arhivskog gradiva, putopisa i novina. Ti izvori otkrivaju dosad nepoznate i zanimljive detalje te omogućavaju sagledavanje i analiziranje brojnih događaja i pojava u livanjskom kraju značajnih za zavičajnu povijest.

Ključne riječi: Livno, Austrija, Bosna i Hercegovina, Osmansko Carstvo, Konzularna agencija, Generalni konzulat, Rajković, Maričić, Atanasković

Uvod

Nakon što je zaključen mirovni sporazum između Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva u Požarevcu 21. srpnja 1718. godine (Požarevački mir), utvrđene su nove međudržavne granice, ali je zaključen i sporazum o nametnutim povlasticama u korist ratnoga pobjednika – Habsburške Monarhije.¹ Člankom 5. zaključenog trgovačkog ugovora između Monarhije i Carstva određeno je: *Za veću sigurnost i spokojstvo carskih trgovaca, i za povećanje trgovine, dogovoreno je, da posvuda u Osmanskim državama, u lukama i trgovačkim mjestima, otocima i drugim mjestima, gdje su*

*drugi strani narodi uspostavili konzule i tumače, Njegovo sveto rimsko, carsko, kraljevsko i katoličko veličanstvo može također (...) uspostaviti konzule, vicekonzule, agente i tumače (...).*² Budući da je ovaj članak uz doslovnu primjenu u praksi pri rješavanju bitnih pitanja pružao nepotpun odgovor i k tomu bio u neskladu s koncesijama koje su utvrđene za druge europske sile, postao

¹ Šišić je ocijenio da je Požarevački mir *najsajjniji mir što ga je ikad habsburška kuća sklopila*. (Šišić, 1962, 320-321)

² Neumann, 1854, 387-388. Što se tiče prava Monarhije da imenuje konzule i konzularne agente na bilo kojem mjestu, ono nije tako izričito određeno kao što je, primjerice, Rusija postigla Kučuk-Kajnardžijskim mirom (1774.), kojim je utvrđeno da ruski konzuli i vicekonzuli borave u svim mjestima gdje ruski dvor smatra prikladnim da ih uspostavi. Neodlučna i popustljiva politika Habsburške Monarhije poslije je imala stalne sporove s Osmanskim Carstvom u pogledu tumačenja članka 5. Trgovačkog ugovora iz 1718. godine.

je glavnim uzrokom brojnih nesporazuma. U 19. stoljeću, koje znameniti turski povjesničar İlber Ortaylı naziva *najdužim stoljećem Carstva*, osmanska je država prolazila kroz velike i dramatične promjene. Erozijska moć sultanâ tijekom 19. stoljeća omogućila je otvaranje konzulata i u unutrašnjosti Carstva. Početak austrijskog konzularnog djelovanja u Bosni i Hercegovini obilježen je osnivanjem konzulata u Travniku 1807. godine i početkom njegova rada sljedeće godine. Dvanaestogodišnje djelovanje konzulata obilježeno je velikim organizacijskim problemima (financiranje, osoblje, zgrada konzulata), o kojima su stalno izvješćivali konzuli Joseph Paul Mittesser (1808. – 1811.), Alexander Paulich (1811. – 1817.) i Joseph Simbschen (1817. – 1820.). Konzulat je prestao raditi nakon sukoba konzula Simbschena s vezirom Ali Dželaluddin-pašom i pomalo neočekivana odlaska konzula u Beč u listopadu 1820. godine. Konzulat je službeno zatvoren u siječnju 1821. godine.³ Iznenadjenje izazvano zatvaranjem konzulata bilo je tim veće s obzirom na to da je onodobni model diplomatskih sfera utjecaja, koji je proizašao iz Bečkoga kongresa 1814. godine, povećao austrijsku dominaciju u srednjoj Europi. Nakon zatvaranja austrijskoga konzulata ostala je Bosna i Hercegovina bez ijednoga konzulata punih trideset godina. Sukobi i sporazumi obilježavali su u prošlosti odnose Habsburške Monarhije s Osmanskim Carstvom. Habsburška politika prema Osmanlijama prolazila je plimu i oseku, ovisno o vlastitim političkim prilikama ili, pak, o europskoj konstelaciji. Brojni su i značajni aspekti ušarene kaleidoskopa austro-osmanskih odnosa. Gospodarski kontakti između dvaju multietničkih carstava uvijek su bili važni. Beč se također oduvijek smatrao vratima Istoka. Klemensu Metternichu, dugogodišnjem ministru vanjskih poslova Austrijskoga Carstva (1809.– 1848.), pripisuje se izjava da Orijent počinje odmah iza Rennwega.⁴ Ipak, u prvoj polovini 19. stoljeća Metternich je u rješavanju

istočnoga pitanja povukao Beč s prve crte akcija. Dok su kontakti Austrije s Perzijskim Carstvom, Indijom, Kinom i Japanom bili ograničeni na povremena putovanja misionara, hodočasnika, trgovaca ili pustolova, a tek u 19. stoljeću i preko veleposlanstava, odnos s Osmanskim Carstvom uvijek je bio egzistencijalni izazov, ali i inspiracija.

Razumno planirano osnivanje konzularnih ureda započelo je sredinom 18. stoljeća. U početku se usredotočilo na teritorij Osmanskoga Carstva, a tek se je sredinom 19. stoljeća mreža konzularnih ureda širom svijeta sustavno širila zbog novih ciljeva vanjske i trgovinske politike Habsburške Monarhije, s tim da je fokus ostao na mediteranskom području (Levantu). Između 1718. i 1918. Austro-Ugarska je ukupno održavala 725 konzulata širom svijeta.

Austrijska vanjska politika dugo je svoja konzularna predstavništva u Osmanskom Carstvu otvarala samo u obalnim mjestima koja su bila važna za pomorski promet. U prvoj polovini 19. stoljeća ta se praksa počela mijenjati. Začetci prvih reformskih nastojanja vezuju se za 1825. godinu kada su prihvaćene generalne smjernice za daljnji razvoj konzularnoga sustava. Smjernice su promovirale načelo da se važniji konzularni uredi trebaju popuniti pravim, propisno kvalificiranim državnim službenicima koji, osim pravno-političkog znanja, dobro poznaju i lokalne prilike. U tom je cilju reorganizaciju konzularnih ureda trebalo žurno provesti najprije na području Levanta.⁵

Kako bi prikupile podatke o društveno-političkoj situaciji, obrambenim potencijalima, prirodnim resursima i raspoloživoj infrastrukturi, europske su sile u drugoj polovini 19. stoljeća, jedna za drugom, počele otvarati svoje konzulate u bosanskohercegovačkim gradovima (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Livno, Tuzla, Brčko, Bihać i Trebinje) uvlačeći Bosnu i Hercegovinu u svoje interesne političke sheme. Osnivanje konzulata obilježilo je novo razdoblje u povijesti Bosne i Hercegovine.

³ Hauptmann, 1962, 72.

⁴ Rennweg je dio jedne od najstarijih ulica u Beču, koja je nastala kao glavna cesta prema Istoku.

⁵ Malfatti, 1879, 5.

Među austrijskim, francuskim, engleskim, ruskim, njemačkim i talijanskim konzularnim službenicima bilo je profesionalnih diplomata, ali i etnografa, prirodoslovaca, časnika i putopisaca. Većina njih je, osim službenih izvješća nadređenima, ispisala i žanrovski različite i zanimljive tekstove o Bosni i Hercegovini. Danas su ti tekstovi nezaobilazni izvori za razumijevanje sveukupnih prilika u Bosni i Hercegovini u posljednjem razdoblju osmanske uprave.⁶

Inicijative za stvaranje austrijske konzularne mreže u Bosni i Hercegovini

Zatvaranje konzulata u Travniku najviše je pogodilo dalmatinske gradove i luke (Split, Šibenik i Zadar). Nakon što je 1815. godine zbog epidemije kuge zabranjena karavanska trgovina između Splita i njegova bosanskohercegovačkoga zaleđa, trgovački su odnosi pali na vrlo nisku razinu.⁷ Dalmatinske luke, napose splitska, koncem dvadesetih godina 19. stoljeća bile su prazne, bez brodara, da je to izazivalo suze žalosnice.⁸ Bosna i Hercegovina stoljećima je bila glavni opskrbljivač Dalmacije žitaricama, a ta se ovisnost obale od zaleđa ne prekida ni u drugoj polovini 19. stoljeća. Još za mletačke uprave Dalmacijom kopneni promet do Splita postao je toliko poželjnim da su do splitske luke dolazili trgovci iz Indije i Perzije, čime je ona postala zlatnim prstenom između Istoka i Venecije.⁹ Želeći unaprijediti trgovačku vezu između Dalmacije i Bosne i Hercegovine,

podmaršal Wenzel Veter von Lilienberg, guverner Dalmacije i Albanije, tražio je tijekom 1831. od vlasti u Beču da se što prije otvori konzulat u Travniku i uspostavi stalni arbitražni tribunal za bosanska granična pitanja. Ovaj projekt nije ostvaren zbog kaotičnih prilika u Bosni i Hercegovini izazvanih antireformskim konzervativnim pokretima muslimanske vlastele protiv središnje vlasti. Osim toga očekivalo se da će Francuska, čija prisutnost u Bosni nije bila u interesu Austrije, reagirati otvaranjem vlastita konzulata.¹⁰

Dalmacija, odsječena od svog prirodnog zaleđa, doživljavala je pad svih gospodarskih aktivnosti. Trgovački stalež grada Splita u nekoliko je navrata upozoravao tijela vlasti (Okružno poglavarstvo Splita i Vladu u Zadru) na dramatično loše stanje dalmatinske i splitske trgovine. U molbi (izvješću) od 1. siječnja 1834. tražili su što žurnije otvaranje austrijskoga konzulata u Bosni i Hercegovini koji bi bio koristan za trgovinu, ali i za politiku uopće.¹¹ Iz dalmatinskih gradova (Split, Sinj, Imotski, Opuzen, Dubrovnik i Zadar) upućivani su tijekom 1838. i 1839. godine apeli višim vlastima za otvaranje barem jednog austrijskog konzulata u Bosni ili Hercegovini dokazujući brojkama da je to imperativ dalmatinskoga gospodarstva.¹² Bilo je i poluslužbenih inicijativa.¹³ Tršćanske provladine novine *Giornale del Lloyd Austriaco* tijekom 1842. godine objavile su nekoliko članaka o potrebi oživljavanja trgovačkih veza

⁶ Aleksandr Giljferding (Gil'ferding), Otto Blau, Evariste Saint-Marie, Johann Roskiewicz, Gustav Thoemmel, Cesare Durando, Anton Strautz i dr.

⁷ Intenzivni trgovački odnosi Splita i njegova zaleđa, a prije svega Livna, Travnika i Sarajeva, razvijali su se naročito od konca 16. stoljeća. Velike zasluge za taj uspon pripisuju se idejama Danijela Rodrigueza, židovskoga trgovca u Splitu. (Morpurgo, 1962, 185-248) O trgovačkim vezama Dalmacije i Bosne i Hercegovine pogledati više: Novak, 1923; Zaplata, 1933, 79-90; Traljić, 1962, 341-371; Traljić, 1965, 809-827; Stulli, 1992; Bajić-Žarko, 2004.

⁸ Stulli, 1980, 181.

⁹ Kečkemet, 2004, 354-355.

¹⁰ Rudolf Zaplata, 1936, 124; Mitrović, Kreševljaković, 1958, 5; Rill, 1977, 158. Ostvarila su se predviđanja da će Francuska otvoriti konzulat u Bosni i Hercegovini. U siječnju 1853. u Sarajevo je stigao novoimenovani francuski konzul Edouard Wiet. (*Srbske novine*, br. 16, Beograd, 10. 2. 1853.)

¹¹ Perićić, 1976, 277-279.

¹² Perićić, 1976, 280.

¹³ Fra Mijo Duić (1773. – 1846.), podrijetlom Livnjak, kao provincijal Bosne Srebrene uputio je 30. 4. 1834. godine iz Kraljeve Sutjeske pismo dr. Giacomu Marcocchiju, članu sanitarnog povjerenstva koji je privremeno boravio u Travniku, u kojem moli da se zauzme kod austrijskih vlasti u Dalmaciji kako bi se u Bosni otvori jedan konzulat koji bi štitio i branio katolički puk od golemih tlačiteljskih nepravdi. (Ćurić, 1955, 181-185)

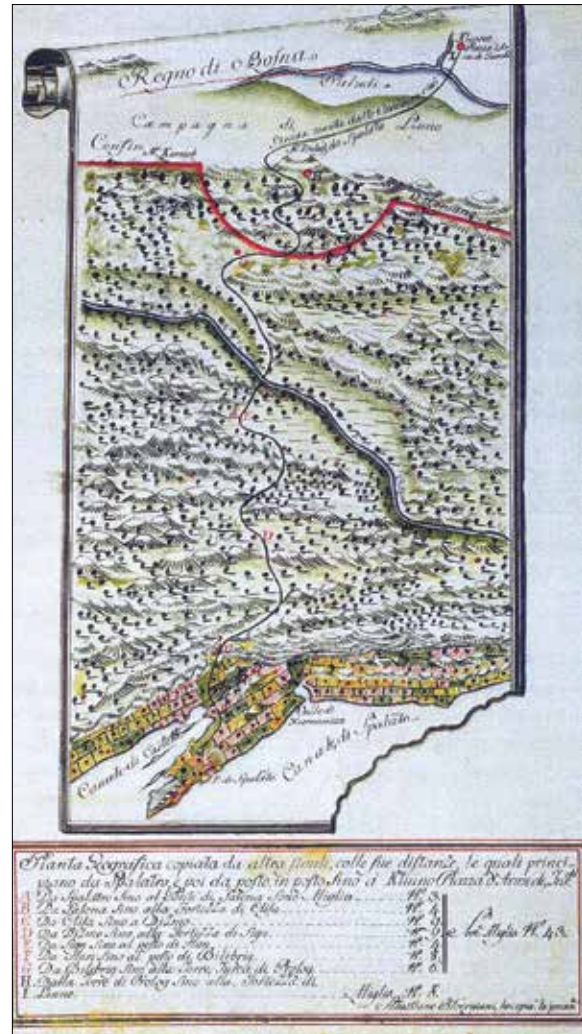
između Dalmacije i Bosne i Hercegovine.¹⁴ U tim člancima obrazložene su sve prednosti Splita koji bi trebao postati kopneni i pomorski emporij bosanskohercegovačkih i osmanskih proizvoda namijenjenih unutarnjoj i vanjskoj trgovini. Da bi se to ostvarilo, predlagalo se otvoriti barem jednu konzularnu agenciju u Bosni i Hercegovini i obnoviti karavanski promet na relaciji Split – Livno – Sarajevo.¹⁵

Godine 1842. mađarska Dvorska kancelarija je, ovaj put iz humanitarnih razloga, zahtijevala otvaranje konzulata u Bosni i Hercegovini kako bi se *zaštitila ljudska prava svuda gdje god se osporavaju i gdje su napadnuta*. Neposredan povod ove inicijative bilo je masovno gaženje temeljnih ljudskih prava kršćana u Bosni i Hercegovini i u Bugarskoj. U to vrijeme glavni tvorac austrijske vanjske politike Metternich odlučno se suprotstavio tom zahtjevu. Za njega su optužbe o kršenju ljudskih prava kršćana u Bosni i Hercegovini bile, prije svega, posljedica medijskoga pretjerivanja. Istaknuo je da Austrija svoje državljane može

¹⁴ *Giornale del Lloyd Austriaco*, Trieste, br. 50 (26. 4.), 71 (14. 6.) 119 (4. 10.), 121 (9. 10.) i 122 (11. 10.) 1842. Zanimljivo je da je osnivač ovih novina, s velikim ugledom u poslovnom svijetu, bio Karl Ludwig Bruck koji će kasnije kao ministar trgovine reformirati austrijski konzularni sustav.

¹⁵ Nakon punih 30 godina zabrane austrijske su vlasti 1845. odobrile godine karavanski promet s Bosnom i Hercegovinom. Prva karavana sa 180 konja natovarenih s 260 bala vune, stočnom hranom, ječmom, kožom i voćem stigla je iz Livna 21. studenoga 1845. godine u popodnevni satima u Split. Velik broj razdražanih građana Splita na čelu s okružnim poglavarom Eduardom Griezom, kojeg je pratio velik broj kočija, dočekali su karavanu već u Solinu. U čast Livnjaka na dočeku je svirao i vojni orkestar. (*Giornale del Lloyd Austriaco*, br. 14, Trieste, 11. 12. 1845.; *Foglio commerciale*, br. 101, Milano, 17. 12. 1845.)

U kronici splitske gimnazije o ovom je događaju zapisano: *Danas 21. studenog došle su prvi put karavane u lazaret koji je, nakon što je porušeno kazalište, vraćen u staro stanje. Velika je bila navala svih staleža ljudi koji su pohitali da vide Osmance, nadajući se da će uživati veliku gospodarsku korist, sjećajući se stare trgovine koju je grad obavljao karavanama.* (Šimunković 2010./2011., 237)

Sl. 1. Karavanski put Split – Livno na karti
Sebastiana Polverigianija (oko 1718.),
(Hrvatski državni arhiv u Zagrebu)

zaštititi na temelju kapitulacija,¹⁶ a što se tiče bosanskohercegovačkih kršćana ostaje samo

¹⁶ Govoreći općenito, osnovna svrha kapitulacija je olakšanje protoka ljudi (trgovaca) i roba sa Zapada i na Zapad propisivanjem odgovarajućih privilegija i dopuštanjem europskim trgovcima služiti se u određenu opsegu svojim pravom i običajima preko instituta konzularne sudbenosti na području strane dalekoistočne ili bliskoistočne države. Habsburška Monarhija je na temelju vojnih pobjeda, kao što je već rečeno, proširila opseg privilegija za svoje podložnike u Osmanskom Carstvu na temelju mira u Srijemskim Karlovcima (1699.) i Požarevačkoga mira iz 1718. godine. (Gašparović, 2009, 679-716.)

Valija Topal Osman-paša (1861. – 1869.) žalio se da se konzuli u pregovorima previše pozivaju na kapitulacije koje su, po njemu, bile refleksija izgubljenih bitaka. (Heraković, 1906, 27)

moćnost prijateljske intervencije. Iskustvo iz rada prvog austrijskog konzulata u Bosni, tvrdio je Metternich, pokazalo je da jedan konzul ne može ništa učiniti među fanatičnim i zapovijedima sultana suprotstavljenim stanovnicima ove provincije. Veće povjerenje imao je u *savjestan i snažan jezik carskih i kraljevskih vojno-graničnih zapovjednika*. Poslije Metternichova odbijanja postojala je ideja da bosansko-hercegovački prostor povremeno kontroliraju konzularni uredi u Beogradu i Skadru, ali ni taj prijedlog nije prihvaćen.¹⁷

Nepostojanje konzulata i konzula u Bosni i Hercegovini austrijske su vlasti ponekad rješavale upućivanjem svojih izaslanika u specijalne misije. To su najčešće zahtijevali gospodarski interesi.¹⁸ Tako je Dimitrije Atanasković, nekadašnji tumač u austrijskom konzulatu u Travniku, po Metternichovu nalogu boravio u Bosni i Hercegovini od svibnja do srpnja 1844. godine.¹⁹ Zadaća mu je bila posredovanje u sporu između apostolskoga vikara fra Rafe Barišića i franjevac te prikupljanje raznih informacija o stanju u Bosni i Hercegovini. Za Livno je posebno bila zanimljiva misija Richarda Erca, tajnika Dalmatinskog namjesništva i tumača orijentalnih jezika. Ercova misija bila je vezana za pitanje carina, izručenja austrijskih državljana bjegunaca te o ulozi dr. Frantza, vezirova liječnika. Erco je boravio nekoliko dana u Livnu i o tom boravku ostavio dragocjene podatke u svom izvješću.²⁰

Nova (druga) reforma započela je 1846. godine kada je uslijedio opsežniji zahvat u konzularnoj infrastrukturi. Odlukom od 26. svibnja 1846. godine utvrđene su glavne

konzularne oblasti u Osmanskom Carstvu (Albanija, Cipar, Egipat, Kandija /Kreta/, Konstantinopolj, Sirija), u kojima će se otvarati konzularni uredi.²¹ Tom odlukom Bosna i Hercegovina nije predviđena kao oblast u kojoj se planiraju otvarati konzularni uredi.

Bruckova reforma austrijskoga konzularnoga sustava

Intenzivno otvaranje konzularnih ureda u Bosni i Hercegovini bit će rezultat nastavka reforme austrijskoga konzularnoga sustava u razdoblju od 1849. do 1853. godine, čiji je tvorac bio Karl Ludwig Bruck, ministar trgovine i javnih radova.²² Posve novi politički stavovi i drukčija gospodarska promišljanja uključili su Bosnu i Hercegovinu u novi sustav konzularne reforme. Bruck je, za razliku od Metternicha, smatrao da će širenje konzularne mreže donijeti brojne koristi austrijskim vanjskopolitičkim i gospodarskim interesima. U jednoj bilješci austrijskoga Ministarstva vanjskih poslova od 26. rujna 1849. navodi se: *U Bosni i Hercegovini duboko je ukorijenjena navika samovolje vladajućih, koja se samo neprestanim nadzorom i osobnim utjecajem neposredno vezanim uz pojedinačne pojave može kontrolirati i osigurati barem kakvu-takvu sigurnost od stalno prijetećih napada. Da se na taj način, preko stabilnog i vještog konzula može puno dobiti dokazuje dobar uspjeh izaslanika koji su povremeno upućivani.*²³ Bruck je smatrao da su strahovi od otvaranja francuskih, britanskih i ruskih konzulata nepotrebno sputavali sveukupne austrijske interese u Bosni i Hercegovini. Interesi ostalih europskih sila ostvaruju se i bez službeno akreditiranih predstavnika, a time su za austrijske interese još opasniji.

¹⁷ Rill, 1977, 160; Agstner, 2016, 32.

¹⁸ Posljednji livanjski kapetan i carski muteselim Ibrahim-beg II. Firdus imao je tijekom 1835. intenzivne kontakte s guvernerom Dalmacije. U prvom su planu bile gospodarske teme: izvoz drvne građe, gradnja ceste preko Vagnja, carine, pazar na Bilom Brigu i dr. (Čurić, 1957, 125)

¹⁹ Atanasković je bio od 1817. do 1819. godine adutant konzula Simbschena u Travniku. (Hauptmann, 1962, 79)

²⁰ Kapidžić, 1956, 6-58; Šljivo, 1987b, 141-143; Šljivo, 2008, 130-132.

²¹ Piskur, 1862, 16-17; Malfatti, 1879, 6.

²² Karl Ludwig Bruck (1798. – 1860.) bio je vrlo uspješan utemeljitelj austrijskoga Lloyd, ministar trgovine i javnih radova (1848. – 1851.) u Schwarzenbergovoj vladi, austrijski internuncij u Carigradu, ministar financija u Bachovoj vladi. (<https://www.deutsche-biographie.de/sfz5992.html>, pristupljeno 24. 3. 2023.)

²³ Kammerhofer, 1996, 28-30.

Vrlo brzo nakon širenja austrijske konzularne mreže pokazalo se da su konzulati postali važan instrument njezine politike na Istoku.

Poslije revolucije 1848./49. došlo je do reorganizacije carsko-kraljevskih konzulata na području Balkana. Dana 26. rujna 1849. ministar trgovine Bruck u svom je predavanju najavio *uspostavljanje carsko-kraljevskih austrijskih konzulata u Bosni i Hercegovini* i podnio zahtjev za uspostavljanjem *austrijskih konzularnih službenih predstavništava u onim zemljama gdje se to, kako u komercijalnim tako i u političkim odnosima, javlja kao živuća potreba*.²⁴ Odmah je predloženo otvaranje generalnog konzulata u Travniku na čelu s državnim službenikom čija bi plaća bila 3000 florina. Nedugo poslije, 9. listopada 1849. godine car i kralj Franjo Josip I. (1848. – 1916.) odobrio je otvaranje generalnoga konzulata u Travniku i Vicekonzulata u Mostaru.²⁵ Oba konzulata bila su podređena internuncijaturi u Carigradu kao krovnoj konzularno-diplomatskoj ustanovi koja je objedinjavala rad svih austrijskih konzulata u Osmanskom Carstvu. Vijest o dopuštenju za otvaranje konzularnih ureda u Travniku i Mostaru primljena je u Dalmaciji s oduševljenjem.²⁶

U skladu s odlukom od 13. listopada 1849. cjelokupni je austrijski konzularni ured, sa svim pripadajućim transakcijama i poslovima, o kojima je prije djelomično brinulo pomorsko

namjesništvo u Trstu (područje Levanta), dodijeljen pod neposredno vodstvo i nadzor ministarstva trgovine.²⁷ U razdoblju od 1849. do 1853. mjerodavnost za cjelokupnu austrijsku konzularnu mrežu bila je u resoru ministarstva trgovine. Ministar vanjskih poslova imao je pravo sudjelovati u imenovanju generalnih konzula, konzula i konzularnih službenika. Od 18. siječnja 1853. odgovornost za sudbenu jurisdikciju konzularnih ureda nad austrijskim podanicima na području Osmanskoga Carstva od Ministarstva trgovine preuzelo je Ministarstvo vanjskih poslova, koje je u tim stvarima moralo postupati u dogovoru s Ministarstvom pravosuđa.²⁸ Cirkularnim pismom od 16. studenoga 1858. godine Carl Buol-Schauenstein, austrijski ministar vanjskih poslova (1852. – 1859.), uputio je svim konzularnim uredima nove instrukcije vezane za njihov rad. Na temelju sporazuma koji je postignut s Ministarstvom trgovine sva su austrijska konzularna predstavništva na području Osmanskoga Carstva u pitanjima vanjske politike u primarnoj mjerodavnosti podređena carskoj internuncijaturi u Carigradu. Konzularni su uredi morali voditi tijesnu korespondenciju s pograničnim vlastima i o svim pitanjima iz političke sfere informirati pored Ministarstva vanjskih poslova i internuncijaturu kako bi se izbjegla svaka vrsta blokade u odnosima s Portom. Na isti su način svi poslovi koji se odnose na plovidbu i trgovinu primarno povjereni središnjem pomorskom uredu u Trstu koji je bio podređen Ministarstvu trgovine. O svim personalnim, stegovnim, novčanim i računovodstvenim poslovima konzularni su uredi morali konzultirati Ministarstvo vanjskih poslova

²⁴ Agstner, 2018, 38.

²⁵ Za generalnog konzula Austrije imenovan je Dimitrije Atanasković (1793. – 1857.), koji je dužnost počeo obnašati u siječnju 1851. godine i to u Sarajevu (vilajetsko središte je iz Travnika premješteno u Sarajevo). Tu je dužnost vrlo uspješno obavljao sve do smrti (3. 2. 1857.). Općenito se smatra da je bio najuspješniji austrijski generalni konzul u Bosni i Hercegovini. Za vicekonzula u Mostaru imenovan je Dubrovčanin Marko Vuletić (1810. – 1864.).

²⁶ U službenom listu austrijske uprave za Dalmaciju dopisnik iz Dubrovnika pisao je ovako: *Nova carska odluka s kojom se dopušta ustanovljenje jednog obćenog konzulata Austrijskog za Bosnu u Travniku i jednog pod-konzula Austrijskog za Hercegovinu u Mostaru primljena je od ovih stanovnikah i navlastito od reda trgovačkog s čistom radošću i s najživljom harnošču...* (*Glasnik dalmatinski*, br. 38, Zadar, 21. 12. 1849.)

²⁷ Neumann, 1854, 351-352.

²⁸ Deusch, 2017, 36. Na sjednici Ministarskog vijeća, održanoj 29. 3. 1853., car Franjo Josip I. tražio je da se konzularni sustav preustroji kako bi se uz komercijalnu funkciju pojačala diplomatska i politička učinkovitost. Taj je prijedlog prihvaćen pa je od 1. 8. 1853. konzularni sustav na Levantu (uključujući i Bosnu i Hercegovinu) preuzelo ministarstvo vanjskih poslova. Od tada je započela intenzivnija suradnja internuncijature s konzulatima. (Deusch, 2017, 72)

ili internuncijaturu i podnositi im izvješća. Konzularni su uredi, sukladno smjernicama, samostalno odlučivali o zapošljavanju onih koji nisu imali status državnih službenika, ali su se financirali iz državnoga proračuna, kao i o imenovanju i otpuštanju dragomana i kancelista koji su bili plaćeni paušalno ili privatnim sredstvima konzula.²⁹ U svim ozbiljnim prijepornim situacijama koje su se odnosile na austrijske podanike na području Osmanskoga Carstva konzularni su uredi bili obvezni zatražiti u prvom redu mišljenje internuncijature koja u izvanrednim situacijama treba poduzeti odgovarajuće mjere.³⁰ Svi konzularni uredi na području Osmanskoga Carstva bili su dužni postupati u skladu s instrukcijom od 1. siječnja 1859. godine. Unutar Ministarstva vanjskih poslova postojali su odjeli prema geografskim regijama. Najvažniji od tih odjela bio je Orijentalni ili Balkanski odjel *u kojem su vođeni vrlo intenzivni poslovi*.³¹ Od 12. rujna 1859. Ministarstvo vanjskih poslova preuzima upravljanje cjelokupnim konzularnim sustavom i tako će ostati do 1918. godine.³²

Osnivanje austrijske Konzularne agencije u Livnu

Reformom koju je inicirao i dobrim dijelom proveli ministar Bruck i Ministarstvo trgovine, broj austrijskih konzularnih ureda u

razdoblju od 1848. do 1856. porastao je sa 179 na 371.³³ Akcija otvaranja novih konzularnih ureda nije se zaustavljala. Već poslije prve godine rada Generalnog konzulata u Sarajevu i Vicekonzulata u Mostaru uvidjelo se da se konzularna mreža u Bosni i Hercegovini mora proširiti. Na taj stav utjecalo je i izvješće ministarskog savjetnika Karla Czöringa od 21. ožujka 1851. u kojem je iznio prijedlog reformi kako bi se trgovačke prilike u Dalmaciji poboljšale i time podiglo opće blagostanje naroda.³⁴ Nakon konzultacija s generalnim konzulom Atanaskovićem Ministarstvo trgovine uputilo je prijedlog Ministarskom vijeću (*Ministerrats*) da se u Bosni i Hercegovini osnuju još dva konzularna ureda na razini konzularnih agencija.³⁵ Za njihova sjedišta određeni su gradovi Livno i Tuzla. Ministarsko vijeće prihvatilo je prijedlog Ministarstva trgovine i 16. kolovoza 1851. donijelo odluku o osnivanju konzularnih agencija u Livnu i Tuzli.³⁶ Uslijedit će mukotrpan put otvaranja i početka rada ovih dviju konzularnih agencija. Konzularna agencija u Banjoj Luci, koja je osnovana gotovo pet mjeseci poslije (12. siječnja 1852.), započela je prva s radom, u svibnju 1852. godine. Hrvatski ban Josip Jelačić obavijestio je Atanaskovića da je suglasan s otvaranjem konzularnih agencija u Livnu, Tuzli i Banjoj Luci.³⁷ Na prijedlog Ministarstva vanjskih poslova o razvrstavanju konzularnih ureda car Franjo Josip I. odlučio je 18. rujna 1871. da se Konzularna agencija u Livnu podigne na razinu vicekonzulata, a tadašnji konzularni agent Julius von Jaxa Dembicki promakne u zvanje vicekonzula.³⁸

²⁹ Konzuli svih rangova osim plaće iz državnog proračuna imali su pravo na jedan dio primanja iz prihoda koji su potjecali iz redovitog poslovanja konzularnog ureda (pristojbe i sl.). Iz prihoda konzularnih ureda (ako ih je bilo) pokrivali su se i troškovi najma, kavaza, dodatne straže, poštanskih usluga i dr.

³⁰ Cirkularno pismo je preko Generalnog konzulata u Sarajevu upućeno Konzularnoj agenciji u Livnu i zaprimljeno 6. 12. 1858. pod brojem 875/58. (Österreichische Staatsarchiv Wien /dalje: OeStA/, Haus-, Hof- und Staatsarchiv /dalje: HHStA/, PA XXXVIII 225-3 Livno, 1878, Archiv der Konsularagentie Livno, Konzularna agencija Livno /dalje: KAL/, br. 1252, Wien, 16. 11. 1858.) Za skeniranje dokumenata u Austrijskom državnom arhivu zahvaljujem Ivici Budiši i Livanjskoj zajednici u Beču.

³¹ Deusch, 2017, 37.

³² Deusch, 2017, 36.

³³ Piskur, 1862, 34; Deusch, 2017, 21.

³⁴ Zaplata, 1934, 195-208.

³⁵ Već je pravilima međunarodnog običajnog prava prihvaćena podjela konzularnih ureda/predstavništva prema rangu/razredu na generalne konzulate, konzulate, vicekonzulate i konzularne agencije. (Andrassy 1971, 275-284)

³⁶ HHStA, Ministerrats (dalje: MRZ), 2759/1851., Wien, 16. 8. 1851. godine.

³⁷ Šljivo, 2016b, 175.

³⁸ *Wiener Zeitung*, br. 282, Wien, 23. 11. 1871.

Početak rada austrijske Konzularne agencije u Livnu

Proces otvaranja austrijskih konzularnih ureda u Bosni i Hercegovini bio je neuobičajeno spor. Drastičan je primjer konzularne agencije u Tuzli koja je počela s radom gotovo tri godine nakon donošenja akta o njezinu osnivanju.³⁹ Ni s otvaranjem Konzularne agencije u Livnu stvari nisu išle glatko. Dostupni arhivski izvori ne otkrivaju razloge odgađanja otvaranja Konzularne agencije u Livnu. Jedan od razloga svakako je mogao biti u sporosti osmanske administracije koja je vrlo često znala problematizirati nakanu Beča za otvaranjem konzularnih ureda na području Osmanskoga Carstva.⁴⁰ Prema tada važećim pravilima međunarodnoga običajnoga prava sjedište konzularnoga ureda, njegovu vrstu (razinu) i konzularno područje određuje država šljateljica, ali se ured ne može otvoriti sve dok država primateljica ne da svoj pristanak.

Vrijeme osnivanja konzularnih agencija u Livnu, Tuzli i nešto kasnije i u Banjoj Luci vrijeme je slabljena Carstva i uvođenja reformi zbog kojih izbijaju pobune u Bosni i Hercegovini. Moguće je da su na zastoju u realizaciji odluke o otvaranju agencije u Livnu mogli utjecati i dramatični događaji vezani za pacifikaciju bosanskih muslimanskih prvaka, koju je htjela provesti središnja vlast u Carigradu. U ožujku 1852. oko 1700 vojnika iz postrojbi pod zapovjedništvom Omer-paše Latasa stiglo je iz Sarajeva u Livno.⁴¹ U takvim okolnostima bilo

je nemoguće pronaći odgovarajuću zgradu u kojoj bi agencija bila smještena.

Prvi konzularni agent Vid Vito Nikolić (1852. – 1852.)

U Beču je početkom 1852. odlučeno da se za konzularnog agenta u Livnu imenuje Vid Nikolić. Prema ustaljenoj praksi Eduard Klezl, austrijski internuncij u Istanbulu (1850.–1855.), zatražio je Portino odobrenje za otvaranje Konzularne agencije u Livnu i postavljanje Nikolića za konzularnog agenta. Za osmanske vlasti Nikolić je bio prihvatljiv tako da nije bilo problema s egzekvaturom. Dugo očekivanu vijest o imenovanju objavio je 16. ožujka 1852. *Glasnik dalmatinski*, službeno glasilo namjesništva za Dalmaciju: *Po izvišću c. k. glavnog konzulata austrijskog u Sarajevu doznajemo, da je gosp. Vid Nikolić iz Splita naimenovan u Bosni za konzulskog nastojnika austrijskog i to u Livnu.*⁴²

Vid Vito Nikolić (Split, 1795.– Split, 1859.) bio je u svakom pogledu jedna od vodećih osoba Splita prve polovine 19. stoljeća. Obnašao je dužnost općinskog prisjednika tijekom 1848./1849. godine, tajnika poljodjelskog društva i trgovačko-obrtničke komore sve do smrti 1859. godine. Zalagao se za obnovu karavanske trgovine na relaciji Livno – Split.⁴³ Bio je istaknuti gospodarstvenik, jedan od osnivača i tajnik Društva za industrijske pothvate u Splitu 1856. godine. Francuska ga je 1838. imenovala za svoga konzularnoga agenta u Splitu, ali od austrijskih vlasti nije dobio egzekvaturu (privolu). Osmansko Carstvo imenovalo ga je 1845. godine svojim konzularnim agentom u Splitu. I taj je put izostala privola austrijskih vlasti. Bio je i kandidat za vicekonzula u Mostaru, ali je izabran Marko

³⁹ Budući da u ovom radu nećemo pratiti rad konzularne agencije u Tuzli spomenut ćemo samo da je započela s radom tek u listopadu 1854. godine. Prvi konzularni agent bio je Ivan Maričić, o kojem će kasnije biti više riječi.

⁴⁰ Tako je vezir Tahir-paša na svaki način odugovlačio dati dopuštenje Atanaskoviću za ulazak u Bosnu i Hercegovinu navodeći kako bi *bolje uradio ako bi odgodio put u Travnik do potpunog uspostave mira u ovoj provinciji*. (Šljivo, 2016c, 379)

⁴¹ Izvještavajući o tim događajima dopisnik *Narodnih novina* javlja: *Tek što paša dođe, stadoše uzimati oružje stanovnicima i katoličkog i grčkog vjerezakona po svem kadiluku lievanskom... zatvoriše sve svećenike i sve knezove (glavare) seoske. Hristjanski narod mora davat*

besplatno svu hranu četama. Da se čete smieste, u mnogim ulicama Lievna svi hristjanski stanovnici moradoše izići iz svojih kućah, te se sada potučaju po gradu. (*Narodne novine*, br. 69, Zagreb, 24. 3. 1852.; *Glasnik dalmatinski*, br. 23, Zadar, 10. 3. 1852.)

⁴² *Glasnik dalmatinski*, br. 22, Zadar, 16. 3. 1852.

⁴³ Zelić-Bučan, 1976-1997, 72.

Vuletić iz Dubrovnika.⁴⁴ Nikolić je dekret o imenovanju za konzularnoga agenta primio u Sarajevu od generalnoga konzula Atanaskovića. Na žalost, o radu austrijske Konzularne agencije u Livnu, u vremenu dok je na njezinu čelu bio Nikolić, u dostupnu arhivskome gradivu u Beču i Sarajevu nije pronađen nijedan dokument.⁴⁵ Za sada ostaje neistraženo kada je Nikolić započeo obavljati dužnost konzularnoga agenta, ali je poznato da se zahvalio na dužnosti već 6. svibnja 1852. godine.⁴⁶ Sve upućuje na to da se Nikolić nakon mirnoga života u Splitu nije mogao naviknuti na turbulentne prilike u Livnu. Beč, nakon neočekivane ostavke Vida Nikolića, nije žurio s imenovanjem novog konzularnog agenta u Livnu.

Konzularni agent Spiridon Špiro Rajković (1853. – 1855.)

Tek nakon Latasova krvava pohoda i gušenja pobune muslimanske vlastele te smirivanja situacije u Bosni i Hercegovini uslijedit će odluka o imenovanju novoga konzularnoga agenta u Livnu. Vijest o imenovanju, poslanu iz Sarajeva 23. ožujka 1853. godine, objavile su zagrebačke *Narodne novine: Gospodin Spiridon Rajković, rodом iz Dubrovnika, bivši od mnogo godina stanovnik sarajevski kao trgovac, a poslije kao zavoditelj i direktor škole narodne, odlični i obćeljubljeni sugrađjanin i srčani domorodac, naimenovan je c. kr. konsularnim agentom u Livnu.*⁴⁷

Tko je bio Spiridon Rajković? Nedvojbeno je bio zanimljiva osobnost koja zavrjeđuje da se isprave brojne do sada objavljene netočnosti iz njegova životopisa. Spiridon Špiro Rajković, sin Nikole Rajkovića i Mare, r. Ispirović, rođen je 22. prosinca 1812. godine u Dubrovniku, na Pilama.⁴⁸ U Sarajevu je već od 1836. godine. Kada je 1836. za potrebe trgovine uvedena privatna pošta između Sarajeva i Broda, koncesiju za prijenos pošte dobio je Špiro Rajković.⁴⁹ Literarni godišnjak *Srpsko-dalmatinski magazin*, čiji je Rajković bio pretplatnik, uz njegovo ime navodi da je: *revnosni Srbin iz Dubrovnika* (1841.), *trgovac i liječnik* (1842.), *trgovac i apotekar* (1846.), *trgovac* (1850.),⁵⁰ *direktor srpske narodne škole* (1851.).⁵¹ Rajković, okretan i radin, naročito se zauzimao za unaprjeđenje srpskoga školstva u Sarajevu. Srpsku realku osnovao je tako što je organizirao Srbe građane i od njih skupio 28 tisuća forinti. Prvi je u školu uveo ploču i kredu. Imao je namjeru osnovati i gimnaziju.⁵² Sarajevska Srpsko-pravoslavna crkvena opština izabrala ga je 1846. za upravitelja svoje škole u Sarajevu. Prepoznat po svom radu i sposobnostima vrlo je brzo izbio u red *vrlo zaslužnih*.⁵³ U Sarajevu se oženio Dafinkom Dašom Marinović, sestrom Jovana Marinovića,

⁴⁴ Peričić, 1993, 233-241; Tudor, 2017, 35-39.

⁴⁵ Rudolf Agstner, ponajbolji poznavatelj povijesti austrijskoga konzularnoga sustava, spominje ga kao prvog konzularnog agenta u Livnu. (Agstner, 2018, 40) Peričić na temelju dokumenata iz Državnog arhiva u Zadru (*Protokol registrature za 1852.*) dokazuje da je Nikolić proveo neko vrijeme na toj dužnosti. (Peričić, 1993, 240)

⁴⁶ Podatak iz korespondencije Nikole Tadića (1908. – 1998.) s Österreichische Staatsarchivom od 22. 8. 1972. godine (nalazi se kod autora).

⁴⁷ *Narodne novine*, br. 74, Zagreb 31. 3. 1853. Vijest o imenovanju Rajkovića, *poznatog trgovca iz Sarajeva*, konzularnim agentom u Livnu objavile su i bečke novine. (*Die Presse*, br. 80, Wien, 5. 4. 1853.)

⁴⁸ *Državni arhiv u Dubrovniku*, Matične knjige pravoslavaca parohije Dubrovnik, Matična knjiga rođenih (1791. – 1830.), sign. 6/R 1, str. 21, PA Dubrovnik.

⁴⁹ Ljiljak, 1975, 77-79.

⁵⁰ Kao trgovac je od 1845. do 1847. godine u ortačkom poslu s Fazli-pašom Šerifovićem, onodobnim muslimanom sarajevskim, ostvario veliku zaradu u prodaji kave na veliko. (Despić, 2021, 14)

⁵¹ Kecmanović, 1963, 80-82.

⁵² Despić, 2021, 13.

⁵³ Rajkovićevu zauzetost za škole i prosvjetu fra Ivan Franjo Jukić pohvalio je ovim riječima: *U Sarajevu je oko podizanja škole najviše slave i zahvalnosti stekao Špiro Rajković, Dubrovčanin, koji na veliku korist sviju nas sa svojim znojem i kvarom pribiva među nama.* (Alaupović, 1907., 48) O proslavi svetoga Save u Sarajevu izvijestile su i *Srbske novine* (br. 17, 13. 2. 1851.): *Špiro Rajkoviću, kome su kao najposposnijem odani ne samo trgovci saraevski i u njemu imaju povjerenje, nego ga cijela Bosna kao razumnog čovjeka i ljubitelja obšteg napredka poznaje i uvažava.* Pohvale Rajkoviću nalazimo i u člancima objavljenima u *Novinama dalmatinsko-horvatsko-slavonskima* (br. 30, Zagreb, 14. 4. 1847.), *Srbskim*

istaknutog srbijanskog političara.⁵⁴ Marinović je kao pomoćnik i suradnik Ilije Garašanina kontrolirao cijelu mrežu srpske političke propagande u Osmanskom Carstvu. U mrežu nacionalno-političke propagande Marinović je u Sarajevu 1848. godine uključio kao dobrovoljnog agenta i svog zeta Spiridona Rajkovića.⁵⁵ Taj rad ostao je skriven i nepoznat.⁵⁶ Dolaskom u Sarajevo Omer-paša Latas zbližio se s fra Ivanom Franjom Jukićem i Špirom Rajkovićem. Svaki su mu dan išli na ručak i večeru. Jedan bi mu čitao njemačke, a drugi talijanske novine. Špiro Rajković zamjerio se Omer-paši Latasu i pukom srećom izbjegao utamničenje.⁵⁷

Zgrada Konzularne agencije u Livnu

Nakon što je Rajković imenovan konzularnim agentom u Livnu, ubrzana je procedura preuzimanja dužnosti. Kako u to vrijeme novoimenovane konzularne dužnosnike nije pratila logistika države šiljateljice, sav teret oko službenog i privatnog smještaja morali su preuzeti sami. Austrijski konzularni uredi u pravilu su bili smješteni u iznajmljenim kućama. Zgrade u kojima su bili smješteni uredi morale su za lokalnu sredinu biti što impresivnije kako bi se javnosti poslala poruka

o snazi Monarhije.⁵⁸ Rajković je odlučio da za sjedište konzularnog ureda zakupi kuću Jove Todorovića, uglednog i bogatog livanjskog trgovca.⁵⁹ Kuća Jove Todorovića nalazila se u mahali Begluk, u dijelu grada u kojem je bila veća koncentracija pravoslavnoga stanovništva. Ugovorena je mjesečna zakupnina u iznosu od 16 fiorina (florina, forinti) i 40 krajcara.⁶⁰ Visina zakupnine za onodobne tržišne cijene bila je prilično visoka.⁶¹

Naputci za rad Konzularne agencije u Livnu

Već početkom travnja 1853. Rajković je u generalnom konzulatu u Sarajevu primio *Naputke* za rad Konzularne agencije u Livnu, koje su pripremljene u Beču. Upute su sadržavale dio općih odredaba zajedničkih za rad svih konzularnih ureda i jedan dio posebnih, koji je ovisio o sredini i području u kojem su konzularni uredi djelovali.⁶²

U 1. točki *Naputaka* određeno je da se djelovanje carske i kraljevske Konzularne agencije u Livnu službeno prostire na području Travničkog kajmakamluka (od 1865.

novinama (Beograd, br. 9, 21. 1. 1850. i br. 16, 7. 2. 1850.) te *Narodnim novinama* (br. 29, Zagreb, 7. 2. 1853.).

⁵⁴ Rajkovićeva svastika Mara bila je udana za Đorđa Margetića, vrsna učitelja u Livnu i Sarajevu. (Dujmović, 2019, 52)

⁵⁵ Kruševac, 1963, 93.

⁵⁶ Otkrit će ga tek Dragoslav Stranjaković, blizak suradnik Dragoljuba Draže Mihailovića, u svojoj knjizi *Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama 1844. - 1858.*, Beograd, 1936.

⁵⁷ Na žalbi koju su pisali neki sarajevski građani protiv postupaka Omer-paše Latasa Rajković je dopisao dio teksta na talijanskome jeziku. Pismo je otkriveno pa je Omer-paša dao nalog za uhićenje žalitelja. Sluteći da je i on na popisu onih koje je trebalo uhititi, Rajković se sklonio u austrijski Generalni konzulat, gdje mu je Atanasković pružio zaštitu kao austrijskom podaniku i tako ga spasio od utamničenja. (Drljić, 1932, 364; *Narodne novine*, br. 106, Zagreb, 3. 5. 1852.) Despić piše da je Omer-paša htio Špiri obući košulju natopljenu petrolejom i zapaliti ga, a poslije mu je i kuću prodao. Atanasković je poručio Omer-paši da mora štititi Špiru i brata mu Đorđa kao austrijske podanike. (Despić, 2021, 13)

⁵⁸ Deusch, 2017, 133.

⁵⁹ Rajković je poznao većinu istaknutijih livanjskih trgovca, a među njima je Jovo Todorović u bosanskohercegovačkim trgovačkim krugovima slovio kao jedan od najposposobnijih. Todorović (umro 1862.) bio je među predstavnicima *cijelog naroda srpskog dvaju provincija Bosne i Hercegovine*, koji je 17. 12. 1854. godine potpisao predstavku/molbu ruskom caru Nikolaju I. Romanovu kao *ocu pokrovitelju i zaštitniku hrišćana da ih zaštiti od fanatizma Turaka*. (Teinović, 2019, 509-510) Zanimljiv je podatak da se Gospava Todorović, unuka Jove Todorovića, udala za Jeftana Despića, unuka Spiridona Rajkovića.

⁶⁰ *Arhiv Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Austrougarski generalni konzulat (dalje: AUGK S), K 51, 1857. Tek od početka šezdesetih godina 19. stoljeća (vjerojatno 1863.) Konzularna agencija imala je sjedište u kući livanjskog trgovca Nike Jurkića, poznatog kao *Jurkića kula*, srušenoj nečuvanim barbarizmom livanjskih gradskih vlasti u siječnju 2020. godine.

⁶¹ U to je vrijeme 1 fiorin vrijedio 11,5 pijastera. Srednja cijena jednog teleta 1856. godine iznosila je oko 60 pijastera. (*Glasnik dalmatinski*, br. 29, 8. 4. 1856.)

⁶² Gotovo istovjetne upute dobili su i konzularni agenti Aleksandar Milenković u Banjoj Luci i Ivan Maričić u Tuzli. (Šljivo, 1982, 48-52)

Sl. 2. Strjelicama su označene zgrade Konzularne agencije (lijevo) i mudirov konak (desno)
Livno koncem 19. stoljeća (foto: zbirka D. Tadića)

sandžaka), koji se dijelio na mudriluke: Livno (s Grahovom), Travnik, Glamoč (s Uncem), Jajce (s Jezerom), Prusac (s Gornjim Skopljem), Duvno, Rama, Bugojno i Zenica. Unutar ovoga područja Konzularna agencija u Livnu zastupala je austrijske trgovačke i druge interese.

Određeno je da Konzularna agencija dostavlja svoja izvješća Generalnom konzulatu u Sarajevu (točka 2). Dužnost je agencije izvijestiti o svim važnim političkim i vojnim događajima te o svemu što se odnosilo na trgovačke poslove unutar njezina područja, a od interesa je za Monarhiju. Sva hitna pitanja koja su se odnosila na granicu bio je dužan riješiti konzularni agent i o tome obavijestiti Generalni konzulat. U 3. točki stoji je da je Konzularna agencija u svim situacijama dužna čuvati čast imena Austrije i njezine zastave. Konzularni agent mora činiti sve što može kako bi se dostojanstvo njegova suverena poštovalo u njegovoj vlastitoj

osobnosti.⁶³ Agencija je dužna kod lokalnih tijela vlasti osigurati najučinkovitiju potporu i zaštitu austrijskih podanika koja su zajamčena međudržavnim ugovorima s Portom, a posebno onih koji joj se obrate za savjet, obranu i zaštitu. Pritom će im se pružiti posebna zaštita i pomoć u trgovačkim poslovima. Prijepore treba pokušati najprije riješiti kod travničkoga kajmakama. U slučaju neuspjeha treba zatražiti upute Generalnog konzulata ili će se ustupiti cijeli predmet. Dužnost konzulâ da budu zaštitnici državljana mora ići ruku pod ruku s nastojanjem da se izbjegne svaki beskoristan sukob i da se postigne dobro razumijevanje s domaćim vlastima.

Točka 4 odnosi se na problematiku carinskih pristojbi i primjenu članka 3. Požarevačkog trgovačkog ugovora iz 1718. godine. Upozorava se konzularni agent da austrijski podanici i pri izvozu i pri uvozu robe plaćaju carinu od

⁶³ Neumann, 1854, 250.

3 % i to samo jednom. Zadaća je konzularnog agenta sprječavati naplaćivanje više carine, a ako u tome ne uspije, dužan je predmet uputiti Generalnom konzulatu.⁶⁴ Točka 5 *Naputaka* odnosi se na praksu lokalnih osmanskih vlasti koje su priječile izvozi transport roba i proizvoda iz Bosne i Hercegovine i onda kada je prethodno dobiveno dopuštenje. Posebno se to odnosilo na izvoz različite drvene građe kojom je obilovalo konzularno područje. Konzularni je agent i u tim slučajevima trebao štititi interese austrijskih trgovaca. Obvezu praćenja robnoga prometa, a posebno kolonijalne robe koja se dovozila iz Trsta, regulira 6. točka. Agencija je trebala kod lokalnih vlasti poticati temeljitu obnovu ceste Livno– Bili Brig – Sinj zbog njezina lošega stanja.

U 7. točki nalaže se konzularnom agentu da se odmah po primitku dužnosti upozna sa svim poslovima koji se odnose na trgovinu, obrt, carine i zdravstveno stanje ljudi i životinja. Konzularni agent obvezuje se pratiti trgovačke prilike i poticati razmjenu s Austrijom (točka 8.).⁶⁵ Prema točki 9 Konzularna agencija bila je dužna Generalnom konzulatu, sanitetskim tijelima u Dalmaciji i namjesništvu u Zadru slati redovna izvješća o zdravstvenim prilikama ljudi i stoke na svome području. Konzularni agent je također (točka 10.) bio dužan zaštititi austrijske podanike od zlosilja domaćih vlasti

i njezinih službenika.⁶⁶ Mogao je presuđivati u njihovim međusobnim sporovima i sporovima između austrijskih podanika i drugih stranaca.⁶⁷ Sve austrijske podanike koji bi se zatekli na osmanskom teritoriju bez putovnica te sve dezertere i bjegunce konzularni je agent bio dužan (točka 11.) predati najbližim pograničnim vlastima. Prema točki 12. *Naputaka* Konzularna agencija bila je mjerodavna ovjeravati dokumente, sastavljati oporuke, voditi registraturne protokole i matične knjige. Konzularna agencija upotrebljavala je pečat na kojem je bio austrijski grb i natpis: *K. und K. Oesterreichische Consulat – Agentie in Livno*. Na zgradi Konzularne agencije obvezno se isticala ploča koja je sadržavala natpis, grb i zastavu. Prvo isticanje zastave trebali su pozdraviti i predstavnici lokalne vlasti.

⁶⁴ Pitanje carina često se nalazilo u djelokrugu poslova Konzularne agencije u Livnu. Iznad sela Prologa, na cesti koja je preko prijevoja Vaganj vodila u Sinj i dalje u Split, nalazila se jedna od najznačajnijih bosanskohercegovačkih carinarnica (đumrukana). Carinu nije naplaćivala izravno država, nego se ubiranje carine davalo u zakup pojedincima, što je izazivalo probleme s naplatom. Zbog velikog prometa livanjska je carinarnica bila uvijek zanimljiva potencijalnim zakupnicima.

⁶⁵ Počevši od lipnja 1853. pa sve do 1862. godine, Konzularna agencija u Livnu pratila je kretanje cijena najvažnijih artikala na lokalnom tržištu nastojeći da u tabličnom obliku pruži što precizniju sliku roba i cijena, ponude i potražnje. O tome je redovno slala mjesečna izvješća Generalnom konzulatu u Sarajevu. (Hauptmann, 1967, 163-190)

⁶⁶ U procesima između austrijskih državljana i podanika zemlje lokalne vlasti nisu mogle nastaviti postupak bez sudjelovanja i intervencije konzula i prisutnosti njegova dragomana (prevoditelja, tumača).

⁶⁷ Biti konzul sudac u bosanskohercegovačkom okruženju značilo je ne samo štititi austrijske podanike od administrativno neuređene lokalne vlasti i njima nepoznata domaćega prava već i osigurati međusobnu odgovornost u građanskopravnim odnosima u koje oni stupaju. U ministarskom dekretu od 31. 3. 1855. (Ministarstvo vanjskih poslova i Ministarstvo pravosuđa), koji se odnosi na mjerodavnost konzulata u oblasti civilne jurisdikcije konzularnih ureda, propisano je da *civilnu jurisdikciju nad austrijskim podanicima u Osmanskom Carstvu u punom opsegu vrše konzulati u prvom stupnju*. Konzulati u Sofiji, Damasku i Alepu te konzularne agencije u Livnu, Banjoj Luci, Tuzli i Bagdadu bili su mjerodavni voditi sudske sporove u vrijednosti do 500 fiorina (bez kamata i drugih naknada). Mjerodavnost se temeljila na članku 5. Požarevačkog mirovnog ugovora iz 1718. i odredbama Svištovskog mirovnog ugovora iz 1791. godine O žalbama protiv rješidbi konzularnih ureda u Sarajevu, Banjoj Luci, Livnu i Tuzli odlučivao je Banski stol u Zagrebu, a za Mostar Viši sud u Zadru. (Jacobovits, 1865, 1; *Wiener Zeitung*, br. 84, Wien, 8. 4. 1855.; *Allgemeine Oesterreichische Gerichts-zeitung*, br. 44, Wien, 12. 4. 1855.)

Sl. 3. Ploča s grbom na uredu Konzularne agencije u Livnu (foto: rekonstrukcija D. Tadić)

Iz *Naputaka* je vidljivo da je djelokrug poslova konzularnoga agenta bio opsežan i protezao se na najrazličitija područja i teme. Usmjeren prije svega na promicanje trgovine, na pomoć državljanima i njihovu zaštitu od opasnosti za njihove interese, obuhvaćao je atribucije političke, trgovačke, upravne, bilježničke, sudske i policijske naravi. Premda konzularni službenici u pravilu nisu imali diplomatski status, imali su pravo na određene povlastice kao što su izuzeće od pokrajinske sudbene vlasti, izuzeće od plaćanja carine, nepovredivost konzularne zgrade od svakog pretraživanja i ulaska oružane sile, pravo održavanja službe Božje u zgradi konzularnoga ureda, pravo podizanja carske i kraljevske zastave, pravo slati glasnike i održavati stražu pred konzularnim uredom.⁶⁸ Na Levantu i općenito u nekršćanskim državama austrijski su konzuli zauzimali diplomatski položaj sa svim prerogativima i povlasticama. Konzuli se nisu

smjeli baviti izravno ili neizravno trgovinom, privatno djelovati protiv vlade primateljice i pozajmljivati novac od njezinih podanika.⁶⁹

Rad Konzularne agencije 1853. godine

Rajković je početkom travnja od osmanskih vlasti dobio egzekvaturu za obnašanje dužnosti konzularnog agenta u Livnu.⁷⁰ Kuću zakupljenu od Jove Todorovića nije trebalo renovirati pa je austrijska Konzularna agencija u Livnu već 20. travnja 1853. započela s radom. Rajkovića je prijateljski dočekaio livanjski mudir Rašid-beg, posjetio ga u konzularnom uredu 21. travnja, a on mu je već sljedećeg dana uzvratio posjet.

Prvo Rajkovićevo izvješće podneseno generalnom konzulatu odnosilo se na posjet Livnu valijina ćehaje Ratib-efendije 22. travnja 1853. godine. Zadaća Ratib-efendije bila je ispitati utemeljenost brojnih žalbi koje su livanjski kršćani upućivali protiv okrutnog travničkoga kajmakama Hadži Ali-paše.⁷¹

U Livno je 26. lipnja 1853. godine, u rasklimanom tahterevanu i s osobnom prtljagom natovarenom na 200 konja, iz Mostara stigao Portin specijalni komesar Ćamil-paša.⁷² Rajković

⁶⁹ Neumann, 1854, 254.

⁷⁰ Prema ustaljenoj osmanskoj praksi egzekvaturu su konzuli dobivali beratom, kojim su priznati kao konzuli i dopušta im se obavljati svoje dužnosti, priznaju im se sva počasna prava i povlastice povezane sa službom, a upravnim i sudskim tijelima države primateljice nalaže se da ga u tom svojstvu priznaju i postupaju s njim. Tek nakon dobivanja egzekvature postaje se konzul kojeg su u službenom svojstvu potvrdile strane vlasti i ima pravo preuzeti dužnost i komunicirati s vlastima strane države. (Neumann, 1854, 48-49, 250)

⁷¹ Po običaju članovima šure, poglavito kršćanskim članovima, ponestalo je hrabrosti pa nisu smjeli potvrditi optužbe na račun kajmakama. Rajković je izvijestio da je Ratib-efendija za vrijeme boravka u Livnu bio stalno pod utjecajem alkohola pa nije ni mogao obaviti zadatak koji je dobio od komesara Ćamil-paše. (Šljivo, 2016a, 477-478; Baltić, 1991, 166; *Narodne novine*, br. 206, 9. 9. 1852.)

⁷² Ćamil-pašu, bivšeg bosanskog valiju (1845. – 1847.), Porta je uputila *da Bosnu utanzimati*, ispita sve slučajeve zlouporabe vlasti i razloge neprovedbe Tanzimata jer

⁶⁸ Roskiewicz 1868, 326.

ga je sutradan posjetio u njegovom livanjskom konačištu. Razgovarali su o unaprjeđenju trgovine i o jednom stanju ceste preko Vagnja te nužnosti njezine rekonstrukcije. Ćamil-paša nije bio spreman razgovarati o nepravdnoj lokalnoj upravi niti o postupcima vlasti prema jadnoj raji. Tijekom dana Ćamil-paša promijenio je sve članove lokalne šure osim Hadži Hasana Ćizmića. Na jedan dan pritvorio je među rajom omraženog Ibrahim-bega Bušatliju. Smijenio je dotadašnjeg kadiju i postavio na to mjesto Muftića iz Livna, bivšeg kadiju u Jajcu. Ćamil-paša nije uzvratilo posjet Rajkoviću (poslao je dvojicu svojih pobočnika) niti je ostao na svečanoj ceremoniji otvaranja konzularne agencije. Iz Livna je otputovao 30. lipnja 1853. preko Glamoča u Banju Luku. Ćamil-paša bio je potpuno nezainteresiran utvrditi razloge žalbi raje na nepravdne postupke lokalne uprave pa se može reći da ništa nije učinio od onog što je trebao biti sadržaj njegove misije prema namjerama Porte.⁷³

Službeno otvorenje Konzularne agencije u Livnu, s cjelokupnim ceremonijalom, bilo je 1. (petak) srpnja 1853. godine. O tom događaju zagrebačke *Narodne novine* objavile su kraći tekst: *Iz Bosne javlja se, da je 1. srpnja prvi put kod prebivališta c. kr. austrijskog konzulskog*

nastojnika u Lievnu Špire Rajkovića, podignut carski barjak,⁷⁴ koji je s tvrđave s 21 topom⁷⁵ pozdravljen uz radost i klikovanje austrijskih podložnika u Lievnu stanujućih, kao i mnogo krštenog naroda iz mjesta. Malo zatim mudir u svečanoj odjeći došao je pohoditi konzulskog nastojnika i čestitati mu.⁷⁶

Rajković 12. kolovoza 1853. obavještava Atanaskovića:

U Livnu se proširio glas od dobro upućenih da je travnički kajmakam pozvao četvoricu turskih⁷⁷ prvaka iz Livna da se žurno upute u Travnik. Pozvani su Hadži Hasan-aga Ćizmić, Ibrahim-beg Firdus, Muhamed-aga Šćeta i Ibrahim-beg Bušatlija. Iz Travnika su se brzo vratili, ali nisu pričali zbog čega ih je kajmakam zvao. Ipak, od dobro upućenih Rajković je saznao da se razgovaralo o skupljanju vojske od 70 000 ljudi različitih vjera, od čega 40 tisuća muslimana i 30 tisuća kršćana. Vojska bi imala braniti granice bosanskog ejaleta od austrijske ugroze. Pretpostavljalo se da bi austrijska vojska mogla napasti kod Livna, Dubice, Gradiške i

sultan brine o dobrobiti svih svojih podanika bez obzira na vjeru, pa tako i bosanskih kršćana, i stoga ne odobrava njihovo ugnjetavanje. (Šljivo, 2016a, 362)

Kako nije bila povučena točna granica između mjerodavnosti vezira i komesara, to je u praksi često dovodilo do sukoba i nereda. Odlaskom komesara iz Bosne i njihovim prijedlozima Porti sve se na koncu završavalo bez pravih rezultata.

⁷³ OeStA, HHStA PA XXXVIII 225-3 Livno, 1878, Archiv der Konsularagentie Livno /dalje: HHStA/, Konzularna agencija Livno (dalje: KAL), br. 90, Rajković Atanaskoviću, Livno, 2. 7. 1853. Atanasković je u izvješću (31. 8. 1853.) austrijskom ministru vanjskih poslova Buol-Schauensteinu naveo da je Ćamil-paša jedan oholi fanatik koji smatra da svaki ustupak raji vodi propasti islama. Od njegove misije ne može se raji nadati poboljšanje svoga položaja. (Gavranović, 1856, 74-75) Izenadan odlazak Ćamil-paše iz Bosne i Hercegovine dopisnik zagrebačkih *Narodnih novina* (br. 235, 14. 10. 1853.) popratio je ovim riječima: *Dosta je proždru dukatah da mu je haram i proketo, a nikakva posla nije vidio; - dao Bog da više ne došao amo!*

⁷⁴ Instrukcija je bila da se zastava pred austrijskim konzularnim uredima podiže na visok jarbol. U Tuzli je prilikom svečana otvaranja konzularne agencije 28. 1. 1855. austrijska zastava podignuta na jarbol visok čak 72 stope. (*Fremden-Blatt*, br. 66, Wien, 18. 3. 1855.)

⁷⁵ Ispaljivanje plotuna smatralo se gestom najvećeg prijateljstva i povjerenja. U novinskoj vijesti potkrala se griješka. Ispaljen je 21 počasni topovski plotun, a ne s 21 topom kako stoji u tekstu.

⁷⁶ *Narodne novine*, br. 179, Zagreb, 6. 6. 1853. O ovom važnom događaju izvijestile su i neke druge novine: *Glasnik dalmatinski*, br. 60, Zadar, 29. 7. 1853.; *Salzburger Zeitung*, br. 176, Salzburg, 4. 8. 1853.; *Ost-Deutsche Post*, br. 176, Wien, 30. 7. 1853.; *Wiener Zeitung*, br. 180, Wien, 30. 7. 1853.; *Fremden-Blatt*, br. 180, Wien, 31. 7. 1853.

⁷⁷ U izvješćima livanjske Konzularne agencije kako je, uostalom, bilo uobičajeno u to vrijeme, za pripadnike bosanskohercegovačkog muslimanskog stanovništva upotrebljavala se najčešće nominacija *Turci*, *Turčin*, *turski*. Taj naziv nije imao etničko, već religijsko značenje jer se u ono vrijeme islam nazivao *turskom vjerom*. Sva izvješća do 1859. pisana su na talijanskom jeziku, koji je sve do 1900. bio jezik diplomacije u Habsburškoj Monarhiji. Za prijevode s talijanskoga zahvaljujem Josipu Geli, kustosu Franjevačkog muzeja i galerije Gorica.

*Brčkog. Ti glasovi donijeli su veliki nemir i strah od istrebljenja među domaćim Turcima.*⁷⁸

Desetak dana poslije (23. kolovoza 1853.) Rajković obavještava Atanaskovića da nije saznao prave razloge nedavna boravka četvorice livanjskih muslimanskih prvaka u Travniku. Međutim, ističe Rajković, poslije njihova povratka u Livno uslijedila je agitacija u kojoj se pozivalo na oštrenje sablji i noževa te pripremu pištolja za rat i punu pripravnost za obranu domovine i vjere. Planiralo se prije polaska u rat protiv Rusije⁷⁹ istrijebiti livanjske kršćane (*sterminare la christianità*):

*Sedamnaestog kolovoza 1853. na periferiji grada okupila se skupina od stotinjak naoružanih osoba. U toj skupini jedni su predlagali da se napadnu kuće kršćana i poubijaju obitelji koje u njima žive, a drugi su predlagali da se najprije sruši stijeg i austrijska zastava istaknuta ispred konzularne agencije, napadne osoblje konzularne agencije, a poslije toga krene u obračun s ostalim kršćanima. Od tih namjera odvratili su ih livanjski mudir Rašid-beg i Hadži Hasan Čizmić. Rajković konstatira da Livno nije veliko mjesto, ali da je duh njegovih stanovnika u potpunost zaražen janjičarstvom (protureformski, op. a.).⁸⁰ Optužuje Ibrahim-bega Bušatliju, iz Smričana, koji je svaki dan u Livnu, kao glavnog poticatelja svih zlih akcija i zavjera premda je od vlasti već bio tri puta progнан iz livanjskoga kraja.*⁸¹

Na ovaj Rajkovićev izvještaj odmah je reagirao generalni konzul Atanasković šaljući dragomana Plehačeka da tu vijest prenese valiji Huršid-paši,⁸² koji je odgovorio da ga livanjski mudir Rašid-beg o tim događajima

nije izvijestio, ali da će odmah izdati određene naredbe.⁸³

Rajković je 24. kolovoza 1853. uputio novi dopis (br. 192) u kojem ponovno opisuje nemire i govori o prijetnjama zlonamjernih *da će ubiti njega i cijelu njegovu obitelj te da neće više trpjeti podizanje austrijske zastave*. U kući u kojoj je stanovao Rajković 18. kolovoza je, uz nazočnost mnogih kršćana, pripadnika obiju vjeroispovijesti, proslavljen rođendan cara Franje Josipa I.⁸⁴ Tim povodom slavljena je sveta misa. Na prozorima kuće bili su izvješeni tepisi i girlande od cvijeća, a preko noći kuća je bila prigodno osvijetljena. Mudir Rašid-beg je u svečanoj odori toga dana dva puta posjetio Rajkovića. Cijela manifestacija protekla je bez ikakvih smetnji. Na carev je rođendan 18. kolovoza 1853. u Livnu i Vidošima položen temeljni kamen za izgradnju katoličkih crkava za te dvije župe.⁸⁵ I jednoj i drugoj svečanosti pribivao je Rajković.⁸⁶

⁷⁸ Atanasković Buol-Schauensteinu, br. 928 a-b, Sarajevo, 31. 8. 1853. (Gavranović, 1956, 73-74)

⁸⁴ Carev rođendan svečano je proslavljen u Mostaru i Cetinju. (*Glasnik dalmatinski*, br. 70, 2. 9. 1853.)

⁸⁵ Nakon što su u prvoj dekadi mjeseca travnja izdani fermanni sultana Abdul-Medžida kojima se odobrava izgradnja crkava na Gorici i u Vidošima, želeći zahvaliti caru Franji Josipu I. za doprinos na njihovu dobivanju, livanjski su franjevci odlučili da se svečanost polaganja temeljnoga kamena za te dvije crkve održi 18. kolovoza 1853. u čast careva rođendana. Kada je tijekom 1854. promijenjena lokacija gradnje crkve i samostana (malo južnije), postavljen je 30. 6. 1854. novi temeljni kamen. Prilikom konzervatorsko-restauratorskih radova na zvonnicima i zapadnome pročelju crkve sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu tijekom 2012. godine pronađen je taj temeljni kamen s ispisanim tekstom: *Dana 30. lipnja 1854. ovaj prvi kamen crkve svetoga Petra apostola, glavnog zaštitnika distrikta Livno, blagosloviše izmolivši vjerovanje i postaviše pobožni sinovi svetoga Franje Asiškoga, članovi provincije Bosne Srebre, oci: Filip Pašalić, Mihovil Kutleša, Lovro Karaula, Josip Vukadin, Grgo Lozić, Bonaventura Jurić, Pavo Vujičić i Frano Ćurić. Prisutni dužnosnici, plemenita gospoda: Rašid-beg, zamjenik upravitelja – viceguverner, i Spiridon Rajković, vicekonzul austrijski u Livnu.* (Tadić, 2007, 169; Gelo, 2017, 201)

⁸⁶ Atanasković Buol-Schauensteinu, br. 925, Sarajevo, 31. 8. 1853. (Gavranović, 1956, 72)

⁷⁸ HHStA, KAL, br. 167, Rajković Atanaskoviću, Livno, 12. 8. 1853.

⁷⁹ Odnosi se na sukob Rusije i Osmanskoga Carstva i početak Krimskoga rata (1853. – 1856.).

⁸⁰ Komesar Ćamil-paša je fra Lovri Karauli vruće preporučio *da ne bubamo u narodu o gradnji crkavah jer se oni (vlasti, op. a.) pribojavaju reclamation fanatičkih Bošnjakah*. (Badrov, 1925, 20)

⁸¹ HHStA, KAL, br. 183, Rajković Atanaskoviću, Livno, 23. 8. 1853.

⁸² Bio je bosanski valija od 1852. do 1856. godine.

U dopisu od 6. rujna 1853. Rajković obavještava Atanaskovića da je 31. kolovoza 1853. u Livno došao kaftan-aga valije Huršid-paše i donio pismo za mudira Rašid-bega. Budući da je Rašid-beg bio u Grahovu i da je poslao poruku da u Livno može doći tek za 2-3 dana, kaftan-aga je odlučio da se pismo otvori i pročita pred članovima šure (medžlisa). Pismo je, između ostalog, sadržavalo i ovaj tekst:

Generalni konzul u Sarajevu (Atanasković) poslao je svog dragomana Huršid-paši kako bi mu priopćio da se konzularni agent u Livnu (Rajković) žalio kako mu livanjski muslimani prijete ubojstvom, a da će kasnije nastaviti s masakrom kršćana. Potrebno je odgovoriti jesu li tvrdnje konzularnog agenta istinite ili nisu. Rajković napominje da ga je Huršid-paša, koji do tada u ovom slučaju nije ništa učinio, na ovaj način izložio difamaciji pred stanovnicima Livna. U šuri se okupilo nekoliko Turaka i kršćana oba obreda. Kaftanaga ih je upitao jesu li prijetnje zaista izrečene i bi li ih netko bio spreman realizirati. Članovi šure odgovorili su niječno.⁸⁷ Istaknuto je da je samo jedan musliman iznosio takve prijetnje i da se zbog toga nalazi u zatvoru. Bio je to Salko Bazdulj. Rajković navodi da mu u toj situaciji nije pružena prilika suočenja s onima koji su negirali ono o čemu je on izvijestio, odnosno da bilo što kaže. Zna da bi mu teško bilo što dokazati jer Turčin nikad neće svjedočiti protiv Turčina. Bila je to, prema njegovim riječima, unaprijed smišljena igra kako bi se austrijskog konzularnog agenta diskreditiralo.⁸⁸

Rajković 8. prosinca 1853. Obavještava Atanaskovića da je valija Huršid-paša polovi-

nom studenoga 1853. godine pozvao dvojicu prvih livanjskih Turaka (*primi due Turchi*) Hadži Hasana Čizmića i Ibrahim-bega Bušatliju u Sarajevo i istaknute Turke iz Glamoča i Skoplja te navodi:

U Sarajevu su se zadržali 15 dana, ali se nije pouzdano znalo što je bio pravi razlog njihova boravka kod valije. Međutim, u Livnu se priča da je razlog okupljanja bio vezan za popravak tvrđava u Livnu i Glamoču. Za tu potrebu najprije bi se prikupilo 50 tisuća oka ječma, a zatim kasnije još 37 tisuća. Za obnovu tvrđave iz državne riznice plaćene bi bile majstorske dnevnicke, čavli i potrebno željezo, a sve druge troškove snosila bi siromašna raja. Govori se da je naređeno svim poglavarima u susjednim utvrđenim mjestima da za obnovu tvrđava odmah prikupe 25 tisuća oka žita (bilo kojeg), a svaka kuća da započne s prikupljanjem kamena, vapna i hrastovih greda. Rajković zaključuje: Evo novog načina kako plijeniti nesretni kršćanski narod.⁸⁹

Već u prvim mjesecima svoga boravka u Livnu nastojao je Rajković poboljšati prilike u školstvu. Uspio je uvjeriti istaknutije pravoslavne i jedan dio katoličkih trgovaca u Livnu da 29. listopada 1853. osnuju školski fond za bolji napredak djece u nauci.⁹⁰

⁸⁷ O radu članova upravnih savjeta (*meclis-i šūra*) biskup fra Marijan Šunjić u pismu (14. 3. 1858.) Andriji Torkvatu Brliću piše: *U tim šuram ne ima nego po jedan krstjanin ili po dva od oba vjeroispovijanja, ali ovi istom samo što drugim lule pune i moraju pečatom svojim potvrditi i najnepravednije osude protiv svojoj bratiji. Kako će, dakle, moći bistra voda pravde carske kroz taki muljež procijedena ugasiti žeđu pravde krstjanima? Kako se i med carske milosti i najbolja likaria neće pritvoriti u otrov kad sva kroz takve ruke mora prolaziti?* (Zirdum, 1996, 140)

⁸⁸ HHStA, KAL, br. 212, Rajković Atanaskoviću, Livno, 6. 9. 1853.

⁸⁹ HHStA, KAL, br. 403, Rajković Atanaskoviću, Livno, 8. 12. 1853. Mjesec dana prije, 3. 11. 1853. godine, u Livnu je javno čitan Portin ferman o objavi rata s Rusijom. Apeliralo se na domaće muslimane da raju paze i da s njima kao braćom žive, ama zaludu; da nitko raju neuznemiruje i nenasrtje od kakve zlobe i da svaki zulum i nasilje pristati mora, nitko sada Turcima nije dušman osim Moskova...mi pak drkćemo da se Turci volji vlade neotmu, bisniti počmu i svoje nevolje gnjiv na nama neizliju. (Narodne novine, br. 282, 10. 12. 1853.; Glasnik dalmatinski, br. 95, 29. 11. 1853.; br. 99, 13. 12. 1853.)

⁹⁰ O tom je događaju izvijestio dopisnik zagrebačkih Narodnih novina (br. 286, 15. 12. 1853.): *Liep je grad Livno na međi ili krajini turskoj, ali je sada još lepši odkada se je divna bandiera razvila carstva austrijskoga u konzularnoj agenciji. Tamo je agent g. S. R. kao poznati u Bosni odavna od revnosti, srčanosti i rodoljublja muž... Svojim revnivim obhodom s livanjskim trgovcima dokazao im je, da njihovi sinovi bez škole nikad nemogu ljudi biti, mogu biti gazde kao što su im i otčevi, i novacah imati, ali ne pameti i prosvietljenja, ter tako naveo ih je na stazu od dobre nade, sklonio ih je, te su sastavili fond od*

Rad Konzularne agencije 1854. godine

U izvješću Generalnom konzulatu od 26. veljače 1854. Rajković informira Atanaskovića o livanjskome mudiru Rašid-begu Beograđaninu.

Livanjski mudir Rašid-beg rođeni je Beograđanin. Čovjek je širokih političkih vidika i odani podanik Carstva. Svoje diplomatsko iskustvo brusio je u razgovorima sa srpskim knezom Milanom Obrenovićem, njegovim sinom Mihajlom, aktualnim knezom Aleksandrom Karađorđevićem i svim drugim glavnim srpskim političarima. Vrlo dobro poznaje aktualne političke događaje u Srbiji i u Europi. Dobro je upoznat s revolucionarnim gibanjima u Europi 1848., politikom Napoleona III. i namjerama europskih vlada.⁹¹ Kod njega se često okupljaju livanjski muslimanski odličnici da bi čuli njegovo razmišljanje o aktualnim političkim događajima. U tim krugovima pojavila se vijest da je ruski knez Gorčakov (političar i diplomat) protjeran u Sibir. Ubrzo se pokazalo da je to bila kriva informacija. Krimski rat, koji je proglašen svetim ratom protiv „nevjernika“, potakao je borbeni

entuzijazam koji se širio Osmanskim Carstvom. U Livnu, kao i u cijelom Osmanskom Carstvu, probudio se duh janjičarstva⁹² u svakom pa i najmanjem muslimanu.⁹³

Bosna i Hercegovina počela se pripremati za rat. Raja je morala davati žito ispod tržišne cijene. Vlasti su poduzimale mjere sigurnosti pa je oružje koje je Omer-paša Latas oduzeo od kršćana prevezeno iz Banje Luke u Sarajevo. Strani putnici bili su pod prismotrom. Livanjski mudir Rašid-beg zabranio je trgovcima, pod prijetnjom visokih kazni, slanje pisama u Dalmaciju.⁹⁴

Livno, kao sjedište austrijskoga konzularnoga predstavništva, bilo je zanimljivo francuskom konzulu Wietu, a potom i konzulima drugih država koje su otvorile svoje konzulate u Bosni i Hercegovini. Rajković je 11. ožujka 1854. izvijestio Atanaskovića o aktivnostima Nume Karabega, francuskoga špijuna u Livnu.

Spahija Numo Karabeg, nastanjen u Žabljaku,⁹⁵ 20 minuta od Livna, svaki dan dolazi u grad čuti vijesti, a zatim pismima na turskom jeziku izvještava Wieta. Štoviše, spomenuti špijun često odlazi u Sarajevo i nosi pisma franjevacu za Wieta, a u povratku donosi Wietova pisma franjevcima.⁹⁶ Prije nekoliko

1000 srebrenih forinti, nabavili učitelja i već broji škola 44 djetce, što iztočnog što zapadnog vjeroizpovijedanja.

⁹¹ I ovo izvješće pokazuje da su Rajkovićeve informacije bile točne i pouzdane. Rašid-beg rođen je u Beogradu, a umro je u Istanbulu 1882. godine. Huršid-paša prije imenovanja za bosanskog valiju bio je muhafiz (zapovjednik tvrđave) u Beogradu i tu je upoznao Rašid-bega, koji je bio na čelu beogradskoga medžlisa. Rašid-beg se isticao sposobnostima pa mu je knez Aleksandar Karađorđević nudio visoko mjesto u srpskoj administraciji. Prihvatio je poziv novog bosanskog valije Huršid-paše i s njim došao u Sarajevo u rujnu 1852. godine. Budući da je bilo puno žalbi na rad tadašnjeg livanjskog mudira Husein-bega, Huršid-paša odlučio je u studenome 1852. godine postaviti Rašid-bega na jednu od najzahtjevnijih funkcija u ejaletu – mjesto livanjskoga mudira. Njegov rad u prvim mjesecima boravka u Livnu doživio je pohvale. (*Narodne novine*, br. 287, 15. 12. 1852. i br. 73, 30. 3. 1853.) Rašid-beg Beograđanin autor je zanimljive knjige *Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, Istanbul, 1874. godine (O Rašid-begu Beograđaninu vidi više: Marinković, *Historija očima gubitnika* <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-l/1998/11/article-8.html>, pristupljeno, 2. 4. 2023.; Aslantaš, *Beogradi Rašid*, *Historians of the ottoman empire*, <http://www.ottomanshistorians.com>, pristupljeno, 2. 4. 2023.)

⁹² Najljući protivnici reformi sultana Mahmuda II. bili su janjičari, koji su štitili stare privilegije. U Sarajevu su 1826. godine janjičari, uz uleminu potporu, odbili sultanov ferman o ukidanju janjičara (*novotarije i besmislice koje ukazuju na približavanje Sudnjeg dana*). U Bosni, koja je bila uporište konzervatizma, novi namjesnik Abdurahim-paša uspio je početkom 1827. godine onemogućiti razbuktavanje janjičarskoga otpora. Zbog toga Rajković otpor reformama, koji se nastavio i poslije slamanja janjičarske formacije, naziva *probuđenim duhom janjičarstva*. (Karčić, 1996, 226)

⁹³ HHStA, KAL, br. 83, Rajković Atanaskoviću, Livno, 26. 2. 1854.

⁹⁴ Atanasković Buol-Schauensteinu (16. 3. 1854.) na temelju Rajkovićeva i Milenkovićeva izvješća, konzularnog agenta u Banjoj Luci. (Gavranović, 1956, 82-83)

⁹⁵ Taj dio Žabljaka kasnije će nositi naziv Gornji Žabljak.

⁹⁶ Neki od istaknutih bosanskih franjevacu pripadali su u to vrijeme frankofilskoj struji (fra Lovro Karaula, fra Filip Pašalić, fra Andrija Kujundžić). Bila je to posljedica sukoba s biskupom fra Rafom Barišićem, koji je bio austrijski čovjek. Francuska je u to vrijeme

dana Karabeg je pred nekim osobama izjavio da mu je Wiet preporučio da izbjegava svaki kontakt s austrijskim konzularnim predstavnikom u Livnu, jer je Austrija najveći neprijatelj Turske i Francuske. Sada su Francuzi Turcima poput braće i spremni su prolijevati krv za očuvanje turskog naroda.⁹⁷ Wiet je tražio da Karabeg budno prati pokrete austrijske vojske i da ga odmah izvijesti ako se približi granici.⁹⁸

Koncem ožujka 1854. godine u Livnu se proširila vijest da je u Split došlo 16 tisuća austrijskih vojnika i 30 topova:

Ta vijest motivirala je livanjske muslimane da se započnu pripremati (nosile su se sablje na oštrenje i pribavljalo streljivo) za tu ugrozu, ali sve u velikoj tišini. Čuvši za tu vijest mudirov zamjenik Emin-efendija žurno je poslao zaptiju Ahmeta Šćetu u Split opskrblivši ga putnim listom na čijoj su poledini bile ispisane ove riječi: Vami je poznato da ovdje nemam velikih teskera i zato se daje ovaj list zaptiji za Split koji će poslužiti da kupi zelja za Emin-efendiju. Zaptija Šćeta uputio se prema Splitu i kada je bio na oko tri sata hoda od Livna susreo je jednog turskog trgovca koji mu je potvrdio vijest o dolasku austrijske vojske u Split. Šćeta nije nastavio put u Split već se odmah uputio natrag prema Livnu, ali je, zaključuje ironično Rajković, Emin-efendija ostao bez zelja. Ta vijest, o čijoj utemeljenosti konzul Rajković nije ništa znao, potakla je čaršijske priče.⁹⁹ Jedni

su govorili da Austrija ipak neće napasti Tursku, ali je neće ni braniti od ruske opasnosti. Drugi su govorili da Austrija nije sklona braniti Tursku, ali je neće napasti zajedno s Rusijom.¹⁰⁰ Pričalo se da bi u slučaju ulaska austrijskih trupa u Bosnu Francuska poslala 30 tisuća svojih vojnika koji bi branili Bosnu, te da je Francuska već naručila isporuku 600 svinja iz Posavine za prehranu francuskih vojnika. O dolasku austrijskih trupa u Split francuski špijun iz Livna Numo Karabeg odmah je izvijestio francuskog konzula Edouarda Wieta u Sarajevu. Rajković zaključuje kako će za nekoliko dana ta vijest stići u Pariz.¹⁰¹

U travnju 1854. godine Rajković je uputio nekoliko dopisa Generalnom konzulatu o slučaju Nike Jurkića,¹⁰² trgovca iz Livna.

U prvom Rajković izvještava da je trgovac Niko Jurkiću posljednje vrijeme prodao u Split 12600 oka žita i namjerava prodati još 37400 oka.¹⁰³ Taj njegov trgovački posao nije se svidio livanjskim Turcima. Oni su mu zaprijetili ružnim riječima predbacujući mu da na taj način podržava dolazak austrijskih trupa. Isticali su da bi zbog tog njegova posla stanovnici livanjskog

novčano izdašnije pomagala izgradnju katoličkih crkava i franjevačkih škola. Atanasković u izvješću od 21. 7. 1853., upućenu Buol-Schauensteinu, za fra Lovru Karaulu navodi da je od svih franjevaca najskloniji ući u intrigantne veze s francuskim konzulom Wietom. (Gavranović, 1956, 56)

⁹⁷ Vrijeme je Krimskog rata u kojem je Francuska bila saveznica Osmanskom Carstvu protiv Rusije.

⁹⁸ HHStA, KAL, br. 115, Rajković Atanaskoviću, Livno, 11. 3. 1854.

⁹⁹ Rajković u pismu od 2. travnja 1854. javlja Atanaskoviću da nije bila istinita vijest o dolasku austrijskih trupa u Split, ali da se livanjski Turci uvijek pripremaju za zlo koje predviđaju. (HHStA, KAL, br. 154, Rajković Atanaskoviću). U vrijeme trajanja Krimskoga rata (1853. – 1856.) stalno su se širile lažne vijesti, posebno u pograničnim dijelovima, o napadu Austrije na Bosnu i Hercegovinu. O toj atmosferi dopisnik iz Bosne Glasnika dalmatinskog (br. 21, 14. 3. 1854.) pisao je: Ovo danah

došlo je Turcima da se pitaju hoće li Krajišnici, ako se pozovu, ići u vojsku na Moskovu (Ruse, op. a.). Odgovarali su da im je teško ići jer su oni na medji, i boje se za svoje kuće, a osobito se raje boje, za koju kažu, da je verlo pogibelnja osobito onda, ako se ostavi sama. Zna se pak to, da njima smerdi moskovski prah, i da oni volu keršteni narod ovuda gnjaviti, nego s Moskovom mejdan diliti.

¹⁰⁰ I dvadesetak godina poslije ovih događaja austrougarski ministar vanjskih poslova Gyula Andrassy govorio je: Turska gotovo posjeduje dar providenja za Austro-Ugarsku. Ona održava status quo malih balkanskih država i sprječava njihove nacionalne aspiracije. Da nije Turske, sve ove aspiracije sručile bi se na naše glave. (Taylor, 1968, 229)

¹⁰¹ HHStA, KAL, br. 145, Rajković Atanaskoviću, Livno, 27. 3. 1854.

¹⁰² Niko Jurkić (oko 1810. – 1866.) tipičan je primjer jakosti livanjskih trgovaca svoga vremena. Trgovačke veze bile su mu raspletene od Trsta i Splita do Sarajeva i Carigrada. (Popović, 1927, 65; Džaja, 1962, 1-2) Niko Jurkić djed je slavnog slikara Gabrijela Jurkića.

¹⁰³ Krška polja Kliškoga sandžaka bila su poznata po proizvodnji i izvozu žitarica u 16. stoljeću. Mletački putopisac Tomasso Contarini zapisao je 1523. godine da kraj oko Bistrice kod Livna obiluje žitom i da je zemlja obrađena. Dubrovčani su 1550. godine izvezli veću količinu žita iz Livna. (Hrabak, 1964, 131)

kraja mogli ostati bez žita i umrijeti od gladi. Namjeravali su poslati žalbu valiji protiv Jurkića i ishoditi zabranu izvoza žita. Jurkić nije htio ništa riskirati pa je prekinuo daljnje isporuke očekujući skori povratak mudira Rašid-bega, nadajući se da će on riješiti ovaj problem.¹⁰⁴

U drugom dopisu Rajković obavještava Atanaskovića o novim spoznajama u slučaju trgovca Jurkića:

Muharem-aga Čizmić (jedan od najvećih pijanaca), sin utjecajnog Hadži Hasana Čizmića, nije mogao trpjeti što Jurkić prodaje žito, a da njegovo neprodano stoji u ambarima. Odlučio je ubiti Jurkića. Našao je još trojicu prijatelja koji su mu se pridružili u realizaciji te namjere. Naoružani otišli su pred Jurkićevu trgovinu. Muharemov otac saznao je za namjere svog sina i žurno je poslao mlađeg sina da upozori Jurkića da se skloni na sigurno mjesto. Sudbina je htjela da Jurkića nisu našli u trgovini. To su bili dani kada se Jurkića nije moglo vidjeti u Livnu. Eto, koliko je siguran život u ovoj barbarskoj zemlji pod upravom Rašid-bega janjičara.¹⁰⁵

Poslije izvještaja od 9. travnja 1854. Rajković se 4. svibnja još jednom osvrće na slučaj trgovca Nike Jurkića:

Strahujući za život Jurkić se sklonio u Split, gdje je namjeravao ostati neko vrijeme. U međuvremenu mudir Rašid-beg dao je zatvoriti Muharem-agu Čizmića. Ne želeći da se šire neugodni glasovi o ovoj aferi, Rašid-beg pozvao je Jurkića na siguran povratak u Livno i poslao svoje ljude po njega. I prije nego se Jurkić vratio u Livno Muharem-aga je bio na slobodi (proveo je svega tri dana u zatvoru). Kada je Jurkić stigao u Livno odmah ga je u svoj ured pozvao Rašid-beg.¹⁰⁶ Pred Rašid-begom Jurkić je izjavio da ne misli da ga je Muharem-aga htio ubiti. Jurkić je to morao učiniti da bi u budućnosti osigurao svoj život i imovinu. Ta izjava poslana je Huršid-paši kako bi se cijeli slučaj zataškao, a optužilo konzularnog agenta koji je o ovom slučaju slao vijesti u Sarajevo.¹⁰⁷

Bosna i Hercegovina imala je brojna utvrđenja na granici s Austrijom. Visoki elajetski službenici javno su ukazivali na mogućnost da se austrijska vojska priprema za napad na Bosnu i Hercegovinu.¹⁰⁸ Širile su se vijesti da će austrijska vojska upasti u Bosnu

¹⁰⁴ HHStA, KAL, br. 154, Rajković Atanaskoviću, Livno, 2. 4. 1854. Od nižih razina vlasti bilo je nastojanja da se različitim zaprjekama otežaju trgovačke veze s Austrijom. *Glasnik dalmatinski* (br. 13, 13. 2. 1855.) donosi vijest da je stigla naredba od Visoke Porte, po kojoj pod nikakvi izgovor nije slobodno zabranjivati izvoz žita. Uz stalne nesporazume oko carinske tarife i lošu cestu prema Splitu, karavanska trgovina tih godina bila je intenzivna. U razdoblju od 1. 11. 1854. do konca listopada 1855. godine na raštelu Bili Brig i lazaretu u Splitu broj konja u karavanama bio je 19450, a pratitelja (osoba) 10501. Iz Bosne i Hercegovine preko Livna uvezeno je robe u vrijednosti od 360.505 fiorina (stoka za klanje i rad, oprana vuna, vosak, životinjska koža, žitarice, smola, suho voće, maslo, sir, grah, kupus, mrkva, svilene i kožne rukotvorine). Izvezeno je robe u vrijednosti od 690 227 fiorina (pamučne rukotvorine, pamučna pređa, kava, šećer, sol, riža, maslinovo ulje, vino, mistral, rakija, limun, naranča, papar i drugi začini, rukotvorine od zlata, željeza, mjedi, kositra, porculana, stakla, gline, lana i kudjelje). Zbog intenzivne trgovine Konzularna agencija u Livnu bila je opterećenija konzularnim poslovima od agencija u Banjoj Luci i Tuzli. (*Glasnik dalmatinski*, br. 34, 25. 4. 1856.)

¹⁰⁵ HHStA, KAL, br. 167, Rajković Atanaskoviću, Livno, 9. 4. 1854. Već koncem 1853. godine tisak je objavljivao kritički intonirane članke o Rašid-begu. Prigovaralo mu se da uhićene hajduke za dukate pušta na slobodu. (*Narodne novine*, br. 282, 10. 12. 1853.)

¹⁰⁶ Sjedište livanjskoga mudira (Konak), s obližnjim zatvorom i carinskim uredom bilo je u blizini Lala-pašine džamije. Požar je 8. studenoga 1853. u pepeo obratio muslimov konak sa svim teferima, protokolima i s ostalim pokućstvom. Izazvale su ga sluge koje su ložile vatru da bi zagrijali vodu za kupanje Rašid-bega. (*Narodne novine*, br. 282, 10. 12. 1853.) Zgrada je popravljena, ali ne temeljito. Aleksandar Giljferding, ruski konzul, koji je boravio u Livnu koncem rujna 1857. godine, opisujući grad navodi: Glavni dio grada nalazi se na brežuljku, na lijevoj (jugoistočnoj) obali rijeke. Tu je podignuto nekoliko solidnih kuća pravoslavnih trgovaca. Tu je i kuća austrijskog konzularnog agenta i neobično prljav i polurazrušen konak livanjskog mudira. (Giljferding, 1972, 325)

¹⁰⁷ HHStA, KAL, br. 231, Rajković Atanaskoviću, Livno, 9. 4. 1854.

¹⁰⁸ Polovinom 19. stoljeća neprijateljski stav prema Austriji nisu imali sve bosanske valije. Primjerice, valija Kjani (Čani) Mehmed-paša smatrao je da Austrija, zaštitnica katolika u Bosni i Hercegovini, nije ni opasna ni agresivna, nego je, naprotiv, lojalna i prijateljska sila. To je za neke vremenske odsjeke i te kako bilo točno. Tako generalni konzul Emanuel Rössler, uz odobravanje resornog ministarstva iz Beča, hvali osmansku upravu što ona popravljajući utvrde na austrijskoj granici, koje mogu

i Hercegovinu. Na te vijesti u proljeće 1854. intenzivno su se počele popravljati tvrđave, poglavito one na granici s Austrijom. U travnju 1854. u Livnu je u inspekcijskom nadzoru bio inženjer Šems-efendija i utvrdio vrlo loše stanje tvrđave, oružja i oruđa.¹⁰⁹ Zbog toga je valija Huršid-paša pozvao svoga prijatelja mudira Rašid-bega. O tome 8. travnja 1854. izvještava Rajković Atanaskovića:

*Mudir Rašid-beg stigao je ovdje iz Sarajeva gdje se sastao s Huršid-pašom. Sutradan je, rano ujutro, otišao provjeriti stanje u tvrđavi. Naredio je da se otvore skladišta kako bi vidio u kakvom je stanju oružje i streljivo. Sve je našao u užasnom neredu: puške bez bajuneta, oruđa zahrđala i neispravna, sve je pohabano, pojedeno od hrđe, a barutni prah gotovo okamenjen, od vlage svi su konopci (korda) truli, gotovo je sve beskorisno. Jedno skladište u tvrđavi zaključano je velikim katancem još od osvajanja ovoga mjesta (15. stoljeće). Nitko se nije usudio otvoriti ta vrata. Govori se da je tajna u ovom katancu i ako bi se otvorio da bi cijeli grad otišao u zrak, jer je grad miniran. Mudir je naručio materijal za obnovu tvrđave.*¹¹⁰

Rajković je 19. travnja 1853. izvijestio Atanaskovića da je Rašid-beg najavio početak radova na obnovi livanjske tvrđave:

Za obnovu tvrđave iz državne riznice plaćene bi bile samo majstorske dnevnic, čavli i željezo, a sve ostale troškove snosila bi siromašna raja. Priča se da je naređeno svim poglavarima u susjednim utvrđenim mjestima da prikupe 25 tisuća oka raznovrsna žita, a svaka kuća dužna je sudjelovati prikupljanjem kamena, vapna i hrastovih greda za utvrđivanje zidova i kula. Rašid-beg je svojim lukavstvom pokušao pridobiti kršćanske trgovce oba obreda i franjevce za ovaj veliki posao, ali odgovor koji je od njih dobio nije ga zadovoljio. Huršid-paša mu je savjetovao kako treba pribaviti pisanu izjavu

*da je raja dragovoljno spremna sudjelovati u obnovi tvrđave.*¹¹¹ *Petnaestog travnja 1854. započeli su radovi na obnovi tvrđave u kojima su domaći Turci su djelovali s velikim poletom.*¹¹² *Svaku večer s tvrđave bi se čule pjesme prijeteećeg sadržaja protiv raje i đaura. Mudir namjerava nabaviti topove velikog kalibra i izgraditi streljačke zaklone.*¹¹³

Gradski fortifikacijski sustav često je trebalo dograđivati i obnavljati.¹¹⁵ Veći radovi na dodatnu utvrđivanju grada izvođeni su još 1708., 1737. i 1817. godine.

¹¹¹ U tome je Rašid-beg djelomično uspio što potvrđuje i pismo bosanskom valiji od svagda vjernih sluga i raje od kadiluka Lievna i nahie Grahova, pisano u Livnu 13. 4. 1854. godine. Osim uvodnih pohvala Rašid-begu (očito je pismo izašlo iz mudirova ureda), vjerne sluge i raja pišu: *Čujuć kako je carski grad od Lievna, i vidili da su sve naše age i Turci, prionuli po njegovu obećanju prišnjem carski gradod Lievna graditi i ponoviti to jest imali su pravo dolazeći stranski ljudi i vidjevši ovakav carski grad da je araba, osobito nalazeći se na granici... i mi dragovoljno od sebe za grad graditi prionuli jesmo... primajući se sviju troškova osim majstorski nadnica na sebe uzeli.* (Šljivo, 2016b, 36-37)

¹¹² Da je bilo i prisilnog dovođenja na gradilište, potvrđuje i slučaj Ante Hajdera, iz Muća (Dalmacija). Hajder je kao nadničar pogodio gradnju crkve i samostana na Gorici. Zaptija Muhamed Ajaz prisilno ga je 18. travnja 1854. odveo na gradnju tvrđave. Usputno ga je vrijeđao i psuvao mu križ rekavši mu da je *važniji carski grad nego ono đubre na Gorici*. Kada su stigli do tvrđave, carski ga je muhend istukao, a sve su to vidjeli majstori Mate Barbarić, Mate i Ivan Kaselj. Rajković je tražio od Rašid-bega da se Hajderu plate četiri obdanice, a što se tiče batina, o zadovoljštini treba odlučiti mudir. (Arhiv Bosne i Hercegovine, AUGK Sarajevo, Rajković Rašid-begu, Livno, br. 1179, 20. 5. 1854.)

¹¹³ HHStA, KAL, br. 193, Rajković Atanaskoviću, Livno, 19. 4. 1854.

¹¹⁴ Autor vedute Livna je češki grafičari slikar Ferdinand Zelinka (1828. – 1873.). Veduta je objavljena u tjedniku *Svętozor* (br. 4, Prag, 28. 1. 1876., 59.). Gravura u tehnici drvoreza vjerojatno je nastala šezdesetih godina 19. stoljeća. Okolnosti nastanka vedute nisu poznate. Premda nije posve realistična (vjerojatno je nastala prema autorovu sjećanju) na veduti se prepoznaju kule na Bašajkovcu, Firdusovi dvori i džamija u Prikorici, džamija i satna kula na Glavici, Lala-pašina džamija na Begluku i most na Bistrici.

¹¹⁵ Evlija Čelebi navodi da je pomalo ruiniran grad popravio i dodatno utvrdio 1659./60. bosanski namjesnik Melek Ahmed-paša. (Čelebi, 1996, 139)

poslužiti kao uporišta protiv buntovnika u tim krajevima Bosne. (Draganović, 2012, 159)

¹⁰⁹ Šljivo, 2016b, 73-74.

¹¹⁰ HHStA, KAL, br. 166, Rajković Atanaskoviću, Livno, 8. 4. 1854.

Sl. 4. Ferdinand Zelinka: Veduta Livna (oko 1860.), (foto: zbirka D. Tadića)¹¹⁴

Rajković 11. travnja 1854. piše (...) *da je ovog časa od njemu povjerljive osobe saznao da se skupina livanjskih Turaka okupila kod gradskih vrata, pred kavanom na mjestu zvanom Milošnik, gdje su se zakleli jedni drugima da će ovog prvog petka (pisano je utorkom 11. 4., a petak je padao na 14. 4., op. a.) ubiti konzularnog agenta iz Livna i posjeći drveni jarbol ispred agencije na kojem je austrijska zastava.*¹¹⁶

Rajkovićev strah nije bio neutemeljen. Godinu dana prije (20. veljače 1853.) u Sarajevu je zaptija Tahir, navodno trostruki ubojica, umalo ubio austrijskoga generalnog konzula Dimitrija Atanaskovića jer mu, kako se branio, *din nije dopustio činiti da se on ukloni s puta jednom nevjerniku.* Napadač je bio državni činovnik (pandur, redarstvenik) pa se nametalo pitanje kako obična raja može izbjeći ovakve

i slične napade kada ni uvaženi konzul jedne velesile nije zaštićen.¹¹⁷

Rajković 18. 4. 1854. obavještava Atanaskovića da je prije nekoliko dana stigao u Livno ferman po kojem se svjedočenje kršćana u sudskim postupcima ima uzimati kao valjano. Livanjski Turci, navodi Rajković, čuli su još i prije nego je ova naredba stigla da ju je sultan izdao protivno propisima islama. Odmah su se okupili kod mudira (Rašid-bega) tražeći da ni za što na svijetu ne objavljuje ovu zapovijed, jer su složno spremni umrijeti prije nego što čuju objavljivanje ovakve jedne zapovijedi. Rajković ne zna sigurno koji je odgovor dao mudir, ali mu je poznato da je Rašid-beg blizak njihovom stajalištu budući da on pripada stranci starih janjičara.¹¹⁸

Nekoliko dana poslije saznalo se da u fermanu uopće nije bilo odredbi o mogućnosti

¹¹⁶ HHStA, KAL, br. 172, Rajković Atanaskoviću, Livno, 11. 4. 1854.

¹¹⁷ Narodne novine, br. 53, 5. 3. 1853.

¹¹⁸ HHStA, KAL, br. 192, Rajković Atanaskoviću, Livno, 18. 4. 1854.

svjedočenja kršćana. Jedan od oblika diskriminacije nemuslimana bio je taj da se svjedočenje kršćana protiv muslimana nije prihvaćalo na sudovima, a to je praktički osiguravalo imunitet muslimanima za kaznena djela koja bi počinili protiv kršćana. Austrijski internuncij u Istanbulu Eduard von Klezl, u tijesnoj suradnji s britanskim veleposlanikom Starfordom Canningom pokušao je 1848. godine od Porte ishoditi pristanak da kršćani svjedoče u sudskim postupcima. U razgovoru s Ali-pašom, visokim Portinim dužnosnikom, dobili su odgovor: *Rješavanje pitanja svjedočenja kako ga predlaže Internuncijatura bilo bi izvrsno i potpuno bi odgovaralo uzvišenim sultanovim idealima izjednačavanja svih ljudi pred zakonom. Samo je pitanje kako se do danas postojeća razlika svjedočenja može dokinuti. Rješavanje pitanja u europskom smislu značilo bi u isto vrijeme djelomično ukidanje Svete knjige muslimana (Kurana).*¹¹⁹

Provođenje ambicioznih reformskih namjera u okviru tanzimata proživljavalo je velike i teške peripetije i nailazilo na velik otpor u konzervativnim muslimanskim krugovima. U tim krugovima smatralo se da su te reforme nametnule europske sile koje su tako htjele iznutra razoriti Osmansko Carstvo i naškoditi njegovim islamskim temeljima. Svaki pokušaj promjene statusa kršćana radi njihove ravnopravnosti nailazio je na otpor kod vodeće konzervativne elite i tradicionalističkih struktura Carstva. Feudalna je vlastela (begovi i age) podjarivala fanatizam istovjernika u svoje privatne svrhe i nastojala ga onda iskoristiti protiv kmetova, raje. Oni su sebe i pripadnike svoga staleža uvijek označavali kao *prave Turke* za razliku od stranih osmanskih dostojanstvenika *Osmanlija*, koji su za njih bili *otpadnici*.¹²⁰ Za Abdul Medžida I.¹²¹ govorilo se da je đaur sultan koji reformama zapravo ruši islam i izručuje Bosnu i muslimane kršćanskim vlastima. Poslije ukidanja tradicionalnih

institucija, poput janjičara, kapetanija, timarskog i spahijskog poretka, pokazalo se da je efektivna administrativna kontrola središnjih vlasti u provincijama teško provediva. Zbog toga će u Bosni i Hercegovini uslijediti pacificirajuća misija Omer-paše Latasa u slamanju buna i otpora.

Na težak položaj kršćana u livanjskome kraju livanjski su se franjevci 1. studenoga 1854. žalili generalnom konzulu Atanaskoviću tražeći njegovu pomoć i zaštitu. Pismo upućeno u dogovoru s konzularnim agentom Rajkovićem potpisali su fra Grgo Lozić, župnik u Ljubunčiću, fra Petar Križanac,¹²² župnik u Čukliću, fra Bonaventura Jurić, župnik u Vidošima i Pavo Vujičić, župnik u Livnu (Gorica):

Javnim i svakodnevnim nepravdama izloženi su kršćani u sudskim postupcima vođenim u Livnu. U stotinu slučajeva, s bilo kojeg naslova, jedva da jednom bude presuđeno u njihovu korist. Takva situacija natjerala je kršćane obaju obreda da među sobom izaberu delegaciju od pet-šest osoba koja će otputovati u Sarajevo i provincijskim vlastima prezentirati sve spomenute sudske nepravde i požaliti se na razne vrste javnih tereta koji se svaljuju na leđa obespravljene raje te za to zlo tražiti pravni lijek. Težak je položaj kršćanske vjere i kršćana u ovom okrugu. Što god je u stanju izmisliti fanatični islamizam („in islamismo fanaticum“) mudira Rašid-bega u vrijeđanju Krista, ovdje je dopušteno i nekažnjeno. Svakodnevno huljenje na Krista i na njegov sveti križ potječe dijelom od mudira, dijelom od strane njemu podređenih službenika. Upravo na današnji dan, 1. studenoga, kada se po katoličkom obredu slavila svetkovina Svih svetih s najvećim priljevom naroda, Rašid-begov podanik, imenom Burza,

¹¹⁹ Rill, 1997, 171.

¹²⁰ Grandits, 2014, 79.

¹²¹ Bio je sultan od 1839. do 1861.

¹²² Fra Petar Križanac je u svoje ime uputio i pismo novom defterdaru Muhlis-efendiji o čijoj se pravdi pripovida po svem ejaletu. U pismu se fra Petar žali na postupke livanjskog mudira Rašid-bega, koji je što se tiče pravde i oblužnja carskih kanunah izašao posve iz brazde. Moli Muhlis-efendiju neka sasluša članove delegacije iz Livna, koji će mu reći kako Rašid-beg fukaru globi i kakve zulume čini. (AUGKS, br. 1130/1854., fra Petar Križanac Muhlis-efendiji /na hrvatskom jeziku/, Livno, 1. 11. 1854.)

u noći 31. listopada na 1. studenoga, uz buku i bogohuljenje prošao je kroz tri sela Ljubunčić, Lusnić i Žirović, gotovo sve njihove stanovnike odvratio od javnog bogoslužja, te ih prisilio na građevinske radove. Vjerujemo da ćete vi svojim autoritetom i razboritošću pomoći članovima delegacije koja će doći u Sarajevo.¹²³

Na kraju pisma franjevci dodaju preporuku: *Kada bi Rašid-beg bio srećom premješten, na njegovo mjesto mogao bi doći Abdul-efendija, upravitelj Porezne uprave ovog mjesta, čovjek, po našem mišljenju, tolerancije i pravde.*¹²⁴

Rajković je također uputio pismo Atanaskoviću u kojem ga moli da primi članove izaslanstva iz Livna i sasluša ih.¹²⁵ Atanasković je primio izaslanstvo i 8. studenoga 1854. uputio dopis namjesniku Huršid-paši:

Cijela Europa svjedočila je najboljim pogledima i stavovima sultana Abdul Medžida, ali kakva korist od najboljih namjera ako one ostanu neispunjene i propadnu zbog neprovođenja od strane podređenih službenika. Često sam se žalio na neprijateljske postupke mudira livanjskog Rašid-bega protiv austrijskih podanika. Ali ista neprijateljstva i tlačenja

*poduzima protiv podanika vlastitog monarha, a osobito progoni kršćanstvo, tako da je sada njih 6 došlo u Sarajevo s nekoliko svećenika da bi predali žalbu protiv Rašid-bega. Molim da se ti žalitelji saslušaju i dobiju pravednu zadovoljštinu. U protivnom bit ću prisiljen ovu činjenicu prijaviti višoj vlasti.*¹²⁶

Rašid-beg nije smijenjen, a nasilje nad rajom i dalje se nastavilo. Atanasković je stalno davao opće instrukcije konzularnim agentima kako postupati u kontaktima s lokalnim vlastima. Tako u izvješću ministru vanjskih poslova grofu Buol-Schauensteinu piše:

*Neprestano slušam jadikovke kršćanskog življa u Bosni, obaju vjera, o ugnjetavanju od strane Turaka. Djelomično ih čujem neposredno, djelomično putem konzularnih agencija. Nije potrebno spomenuti da pomoć, koja ne bi bila u stanju regulirati manjkavi sistem upravljanja, ne bi imala učinka, a s druge strane bi upravo zbog toga uporno i odlučno uplitanje konzularnih tijela u unutarne poslove zemlje otišlo ne samo predaleko već bi dovelo do nemilih trzavica i zapleta bez dovoljne jamstva za uspjeh. Ja ne mogu biti posve ravnodušni promatrač koji jednostavno odbija takve jadikovke, već vrlo oprezno pristupam poslu i pokušavam izbjeći sve oštre postupke, te u danim prilikama dajem napatke podčinjenim organima te im preporučam da teže za tim da kod očigledne nepravde, zlouporabe i progona poduzmu odgovarajuće korake ulaganjem prigovora kotarskim vlastima i pozivanjem na dobronamjerne odluke samih carskih vlasti. Nažalost, dnevno iskustvo pokazuje bez svake sumnje da ili iz vlastitih pobuda ili radi stranog utjecaja, odredbe koje dolaze od carske vlade, a odražavaju dobru volju nisu dobro prihvaćene u pokrajinama, te da se vladajući organi, tamo gdje nema kontrole, ni najmanje ne trude pošteno izvršiti objavljene naredbe.*¹²⁷

Izvješća austrijskih konzularnih službenika često su sadržavala mnogobrojne potresne

¹²³ Zanimljivo je da je još 1837. bosanski valija Muhamed Vedžihi-paša izdao bujuruldiju u kojoj je rečeno: *Svoj raji nastanjenoj u kadiluku i kasabama Zvorničkog sandžaka ni s koje strane da se ne priječi obavljanje njihovih molitvi nedjeljom i blagdanima. Iako je nužno da se shodno uzvišenoj carskoj naredbi rečena raji ni s koje strane ne ometa, neki neodgovorni ljudi (kendüi bilmez) u nekim kadilucima i kasabama povrjeđuju i zlostavljaju rečenu raju nedjeljom i blagdanima, o čemu je stigla vijest.* (Čolić, 2006, 287)

¹²⁴ Iz straha da bi ono što je napisano moglo doći u ruke vlasti, franjevci su pismo napisali na latinskom jeziku. Pismo livanjskih franjevaca Atanasković je poslao austrijskom ministru vanjskih poslova Buol-Schauensteinu 13. 11. 1854. godine. Atanasković je dodatno obavijestio ministra o zloupotrebama vlasti i ugnjetavanju raje u livanjskome kraju. Tako su za prošlu godinu dali 800 tovara hrane za vojsku, ali im vlasti pored obećanja nisu isplatile ni krajcara. Za ovu godinu traži se od raje ista količina. Mudir ih prisiljava raditi nedjeljom i blagdanima, a njihova dobra, žene i kćeri izloženi su pohoti Rašid-begovih službenika. (Gavranović, 1956, 84-87)

¹²⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), AUGKS, br. 1130/1854., Rajković Atanaskoviću, Livno, 2. 11. 1854.

¹²⁶ Gavranović, 1956, 85-86.

¹²⁷ Atanasković Buol-Schauensteinu, N MCCCXLIV, Sarajevo, 29. 12. 1854. (Gavranović, 1956, 90-91)

vijesti o tešku stanju raje u Bosni i Hercegovini. Premda se Austrija deklarirala kao zaštitnica katolika u Osmanskome Carstvu, konzuli nisu imali pravnog temelja osmanskim podanicima kršćanske vjere, ne uzimajući u obzir pojedinačne intervencije, pružati pravnu zaštitu ni u kakvu obliku. Sve što se moglo pokušati u korist raje bilo je samo prijateljsko posredovanje, najčešće neslužbenim putem. Ni kada je Pariškim sporazumom (1856.) zaštita kršćana u Osmanskom Carstvu postala kolektivna obveza velikih europskih sila, stanje se nije bitno popravilo.

Svećenici iz samostana Gorica fra Frano Čurić, učitelj u franjevačkoj osnovnoj školi, i fra Pavo Vujičić, kapelan, obavijestili su pismom (na latinskom jeziku) 21. studenoga 1854. godine Konzularnu agenciju u Livnu o tragičnoj pogibiji Anđelka Karaule, dvadesetčetverogodišnjeg mladića iz Suhače kod Livna. U uvodnom dijelu pisma franjevci konstatiraju da se u Livanjskom kotaru, koji je po nesređenosti iznad svih ostalih u Bosni i Hercegovini, muslimani svakodnevno čine nasilja s namjerom vrijeđanja Krista i kršćanske vjere. Karaulu je Šaho Gagić iz Livna prisilio da u nedjelju, na dan Gospodnji, 19. studenoga 1854. za njegove potrebe cijeli dan besplatno kao rob kopa pijesak (pržinu). U jednom trenutku odronila se golema količina pijeska i usmrtila nesretna mladića.¹²⁸ Svećenici mole da austrijske vlasti, kao protektor katolika u Bosni i Hercegovini, daju bilo kakvu utjehu ili zadovoljstinu roditeljima stradalog mladića.¹²⁹

Rajković je 22. studenoga 1854. poslao Generalnom konzulatu izvješće (br. 557), u kojem je informirao Atanaskovića da se livanjsko katoličko svećenstvo žalilo Konzularnoj agenciji u Livnu da Turci stalno zlostavljaju kršćane, a da posebice obijesno i pogrdno skrnave jednu kolibu u kojoj se obično govori sveta misa. Atanasković je o tom događaju obavijestio

defterdara Muhlis-efendiju, zamjenika Huršid-paše. Muhlis-efendija odgovorio je da se posljednje vrijeme često događaju izgređi u Livnu, da mu je iskreno žao zbog toga i kako će narediti livanjskom mudiru da pobliže ispita situaciju, pronađe krivce i kazni ih.¹³⁰

Rajković 10. veljače 1855. izvještava Atanaskovića da je fra Ante Jukić, župnik iz Vrlike i dekan Cetinskoga dekanata, u siječnju 1855. uputio pismo franjevcima na Gorici u kojem moli da ga obavještavaju svakih 15 dana o svim političkim događajima u Livnu, kao i o aktualnu stanju kršćana i o tome kako ih tretiraju turske vlasti. Ta su izvješća trebala biti prosljeđivana Carsko kraljevskom namjesništvu u Zadru. Franjevci na Gorici, kako ističe Rajković, nisu bili skloni prihvatiti Jukićev poziv zbog straha od nevolja koje bi mogle nastupiti u slučaju prihvaćanja suradnje.¹³¹

Rad Konzularne agencije 1855. godine

Nakon što su u kasnu jesen 1854. završeni radovi na obnovi livanjske tvrđave, u veljači 1855. bimbaša carskih postrojbi obavio je provjeru izvršenih radova o čemu je Rajković izvijestio Atanaskovića:

*Prije nekoliko dana u Livno je stigao bimbaša Carskih postrojbi iz Sarajeva i ovdje se zadržao dva dana, a poslije toga nastavio s obilaskom Glamoča i Bihaća. Bimbaša je zadužen za provjeru obnove tvrđava u cijeloj Bosni, a koje su obavljene prošle godine (1854.). Obavio je i pregled topova u livanjskoj tvrđavi i utvrdio da na svaki top otpada 500 kugli i odgovarajuća količina barutnog praha.*¹³²

Premda su pomoćnici Huršid-paše još u studenom 1854. godine uvjeravali Atanaskovića

¹²⁸ Arhiv franjevačkog samostana Gorica – Livno (dalje: AFSG), Matična knjiga umrlih župe Donje polje – Ljubunčić (1824. – 1865.) br. 86/1854.

¹²⁹ Fra Pavo Vujičić i fra Franjo Čurić 21. 11. 1854. godine Konzularnoj agenciji u Livnu. (Gavranović, 1956, 88)

¹³⁰ Atanasković Buol-Schauensteinu, Nro MCCCXCII, Sarajevo, 10. 12. 1854. (Gavranović, 1956, 88-89)

¹³¹ HHStA, KAL, br. 76, Rajković Atanaskoviću, Livno, 10. 2. 1855.

¹³² HHStA, KAL, br. 115, Rajković Atanaskoviću, Livno, 26. 2. 1855.

da će riješiti pitanje livanjskoga mudira Rašid-bega, izostala je bilo kakva reakcija na brojne pritužbe upućivane iz Livna. Ipak, početkom 1855. godine, nakon novih teških pritužbi koje su se gomilale, Ratib-efendija, čehaja Huršid-paše, obavijestio je Atanaskovića kako postoje ozbiljne sumnje da je Ibrahim-efendija, Rašid-begov zamjenik u Grahovu, u vezi s pljačkaškom bandom Luke Laboša i da s njima dijeli plijen, a Rašid-beg, komu je to poznato, otvoreno štiti Ibrahim-efendiju. Rajković je također u svojim izvještajima Atanaskoviću ukazivao na utemeljenost tih sumnji. Kada je to potvrdio i bihački kajmakam, Huršid-paša je obavijestio Atanaskovića da će odmah ukloniti s položaja Rašid-bega i Ibrahim-efendiju te poduzeti sve kako bi se razbila Laboševa razbojnička banda. Huršid-paša je od Atanaskovića zatražio da između više kandidata za dužnost livanjskoga mudira predloži najprikladniju osobu. Atanasković je odgovorio da bi svaka od navedenih osoba odgovarala ako će uredno izvršavati naredbe Huršid-paše. Odluka je pala na Osman-bega, rodom iz Anadolije, koji je prije toga bio mudir u Tešnju. Smijenjen je jer je propustio dočekati britanskoga konzula Roberta Colquhouna koji je preko Tešnja putovao u Brod.¹³³ Osman-beg je prije svoga odlaska u Livno i preuzimanja dužnosti posjetio Atanaskovića i uvjeravao ga kako želi održavati prijateljske odnose s konzularnim agentom u Livnu i sa susjednim austrijskim vlastima u Dalmaciji. Osman-beg se doimao muslimanom staroga kova, ali ga to nije spriječilo da se uvelike oda piću.¹³⁴

Nekolicina livanjskih katoličkih trgovaca, koji su na poticaj konzularnog agenta Rajkovića s pravoslavnim trgovcima u Livnu 29. listopada 1853. osnovali školski fond za *bolji napredak*

djece u nauci, odlučili su u veljači 1855. osnovati vlastiti školski fond za otvaranje nove škole, *neke vrste realke*,¹³⁵ odnosno *trgovačke škole*.¹³⁶ Razlog za osnivanje nove škole bilo je nezadovoljstvo kvalitetom i opsegom obrazovanja u tadašnjoj franjevačkoj školi i želja roditelja da se u školi uči i talijanski jezik. Trgovci su za učitelja angažirali Ivana Ljubenkova, iz Kaštel Sućurca, koji je već u ožujku započeo raditi s djecom. Franjevci iz župe Livno reagirali su uskratim svetih sakramenta ispovijedi (pomirenja, pokore) i pričesti učitelju Ivanu Ljubenkovu. Ljubenkov je 6. travnja 1855. uputio žalbu na tu odluku duhovnoj vlasti na Gorici. Kako Ljubenkov nije dobio odgovor, Rajković je tri dana poslije uputio dopis *duhovnoj pastvi* na Gorici. Pozivajući se na pravo Konzularne agencije u zaštiti austrijskih podanika, Rajković je zatražio da mu se odgovori zašto se učitelju mladeži Ljubenkovu, koji je od dolaska u Livno uvijek *pokazivao primiereno političko i moralno ponašanje*, uskraćuju sakramenti.¹³⁷ Rajkoviću su odgovorili fra Franjo Ćurić, učitelj u franjevačkoj školi, i fra Pavo Vujičić, kapelan župe Livno. U odgovoru priznaju Rajkoviću pravo zaštite austrijskih podanika *u mnogim svitovnim stvarima*, ali, *da mu nije dano pravo pitati svećenike zašto ovomu ili onomu ne podjeljuju svete sakramente i da to još niko nigda upitao nije*.¹³⁸ Budući da je Ljubenkov prema pogodbi s trgovcima¹³⁹ predavao i vjeronauk, franjevci su inzistirali na dobivanju informacija o njegovoj podobnosti. Na ovaj dopis već je sutradan odaslan Rajkovićev odgovor. U odgovoru je navedeno da se austrijska konzularna agencija umiješala u ovaj slučaj jer je časti i ugledu njezina

¹³⁵ Jelenić, 1915, 349.

¹³⁶ Marković, 1923, 12-21.

¹³⁷ Arhiv Franjevačke provincije Bosne Srebrene (dalje: AFPBS), KAL, br. 204, Livno, 9. 4. 1855., *Rajković na častnoga i mnogopoštovanoga G. paroka rimokatoličkog na Gorici*.

¹³⁸ AFPBS, dopis od *Duhovne vlasti s Gorice na Agenciju C. K. Austrisku u Livnu*, Livno, 14. 4. 1855. godine.

¹³⁹ Anto Đogić, Niko Jurkić, Stipo Kutleša, Mate Meštrović i Jozo Sučić. (Marković, 1923, 15)

¹³³ Colquhoun je bio britanski konzul u Bukureštu. Od svibnja do srpnja 1854. bio je specijalnoj misiji u Bosni i Hercegovini. (Ardeleanu, 2013, 329-354)

¹³⁴ Atanasković namjesniku Dalmacije barunu Lazaru Mamuli, Sarajevo, 31. 3. 1855. (Gavranović, 1956, 99-100)

podanika *nanesena uvrida i velika sramota uskratom svetih sakramenata*. Takva se odluka ne smije donijeti, a da se ne priopće razlozi. Agencija je učtivo i uljudno tražila obrazložbu uskrate sakramenata, a dobila je odgovor koji je sasvim stran njezinom dopisu.¹⁴⁰ Rajković je o cijelom slučaju obavijestio Generalni konzulat i Atanaskovića, koji je informaciju prosljedio provincijalu fra Martinu Nediću. Provincijal je odlučio uputiti u Livno fra Jaku Baltića čija je zadaća bila pomiriti suprotstavljene strane i ponuditi kompromisno rješenje.¹⁴¹

Posljednje Rajkovićevo izvješće Generalnom konzulatu u Sarajevu, a sačuvano u Austrijskom državnom arhivu, nosi nadnevak 11. lipnja 1855. godine. Rajković obavještava Atanaskovića o dvama incidentima koji su se dogodili u Livnu 10. lipnja 1855. godine.

*U nedjelju prije podne na javnom trgu (pubblica piazza) dvojica muslimana imenom Ključo i Ajaz napali su Jozu Vidovića, kršćanina katolika, bez ikakva razloga i počeli ga tući. Napadu na nesretnika priključilo se još 30 muslimana. Tukli su ga šakam, nogama, štapovima i pljuvali. Bio je tako teško pretučen da se očekivala njegova smrt.*¹⁴² *Prenijeli su ga u jednu katoličku kuću. Mudir je naredio da se Ključo, Ajaz i još jedan od napadača zatvore. Na vijest o njihovom zatvaranju u gradu se okupilo stotinjak Turaka s ciljem da silom oslobode uhićenike. Isticali su da nije primjereno da u*

*Ramazanu muslimani budu u zatvoru zbog jednog đaura. Čuvši tu vijest mudir je odlučio da se zatvorenici puste na slobodu kako bi se izbjegli veći neredi. Istoga dana, u popodnevnim satima, musliman Čorbadžić¹⁴³ istukao je starog trgovca Antu Dogića, također kršćanina, bez ikakva razloga.*¹⁴⁴

Smrt konzularnog agenta Rajkovića

Treći epidemijski val kolere (1841. – 1859.), koji je zahvatio veliki dio Europe, proširio se u ljeto 1855. godine iz Dalmacije u livanjski kraj.¹⁴⁵ Vijesti iz Dalmacije unosile su nespokoj u puk. Livnjaci su slutili da ih kolera, taj nezvani azijski gost, *brez krvavog ujma mimoći neće*. Sva nastojanja franjevac na uvjeravanju gradskih vlasti da se poduzmu preventivne mjere, *koje ni najmanjeg troška ne stoje*, ne urodiše plodom. U kolovozu 1855. epidemija kolere nezaustavljivo se razbuktala i počela odnositi sve veći broj žrtava.¹⁴⁶ Lijeka nije bilo pa se spas tražio u *bižaniji*, što je bila prokušana praksa kod kužnih epidemija.¹⁴⁷ Među onima koji su se odlučili za bijeg iz Livna bio je i konzularni agent Rajković. Rajković se s obitelji odlučio na bijeg prema Glamoču. U Zajarugi, selu udaljenu 6-7 kilometara jugoistočno od Glamoča, umro je 23. kolovoza 1855. u 43. godini života.¹⁴⁸ Vijest o Rajkovićevoj smrti,

¹⁴⁰ AFPBS, KAL, br. 219, Livno, 15. 4. 1855.

¹⁴¹ Baltiću su Čurić i Vujičić predali izjavu u kojoj demantiraju da su protiv trgovaca i Ljubenkova, ali da su morali tražiti svjedočanstvo o njegovu životu. (AFPBS, br. 13., izjava Frane Čurića i Pave Vujičića od 21. 5. 1855.) Raspoloživi arhivski izvori ne otkrivaju kako je cijeli slučaj završio. Marković u svome radu navodi da je Ljubenkov nastavio s radom sve do isteka ugovora (pogodbe), a to znači do proljeća 1856. godine. (Marković, 1923, 20) O svojoj ulozi u ovom slučaju Baltić opširno piše u svome ljetopisu, ali događaj pogrešno datira u 1856. godinu. (Baltić, 1991, 187-188) Ova afera potakla je franjevce na raspisivanje natječaja za jednog učitelja u pučkoj školi. (Zagrebački katolički list, br. 29, Zagreb, 18. 7. 1857.)

¹⁴² Nije poznato je li Vidović preživio nakon zadobivenih teških ozljeda.

¹⁴³ Nije navedeno ime pa se ne zna je li to, možda, bio Avdo Čorbadžić, koji je sudjelovao u ubojstvu fra Lovre Karaule.

¹⁴⁴ HHStA, KAL, br. 336, Rajković Atanaskoviću, Livno, 11. 6. 1855.

¹⁴⁵ Livnjaci su teško iskustvo s epidemijom kolere imali 1836. godine kada su umrle 154 osobe. (Tadić, 2017, 171)

¹⁴⁶ U svim livanjskim župama u epidemiji kolere je prema maticama umrlih stradalo 320 osoba. Broj umrlih u pravoslavnom i muslimanskom puku u gradu iznosio je oko 230 osoba, a za seosko stanovništvo ne postoje podatci. (Tadić, 2021, 157-158)

¹⁴⁷ *Fugo cito, longe et tarde revertere!* (Bježi brzo, što dalje, a kasno se vraćaj!)

¹⁴⁸ *Zagrebački katolički list* (br. 41, 13. 10. 1855.) i *Narodne novine* (br. 237, 16. 10. 1855.) donose vijest o koleri u livanjskom kraju i spominju Rajkovićevu smrt i smrt livanjskoga kadije: *Kadiju, sudca bježećeg iz Livna u Bosnu, stiže kratelj i udavi u Skopju. Agentu njemačkog g. Špiru Rajkovića nađe sakrivena u Glamoču u kućaru seljanskom, i u 5 časah ga sa životom rastavi.* Novosadski

s većim vremenskim odmakom, objavile su Gajeve Narodne novine: *Tako nam je naprasna i nemila smrt prošlog mjeseca ugrabila Špiru Rajkovića u Livnu ostavivši njegovu suprugu sa petero nejake dječice u velikoj i neutješivoj žalosti, koje je također učastnik njegov brat sa ostalom rodbinom, a naročito njegov prestari roditelj, koga je u Dubrovniku obdržavao i koji je nenadnu tu žalost doživiti morao. Njena oplakuju mnogi prijatelji sa cijelim narodom u Bosni od koga je kao rodoljubac poznat i ljubljen bio. Rijetkost je kod nas vidjeti da ljudi različite vjere, a osobito neprijatelji kršćanstva kao što su Turci, toliko žale jednog čovjeka kao njega, a to sve što je on bio jedan čovjek rijetkog načina, lijepo i blago sa svakim postupati i ophoditi se, zbog koje dobrote zaista je zaslužio da mu svi rekemo: Bog da mu dušu prosti i pomiluje.*¹⁴⁹

Prema ustaljenim pravilima koja su vrijedila za austrijska predstavništva u inozemstvu, na konzularnoj je rezidenciji istaknuta crna zastava i obaviještena sva konzularna predstavništva.¹⁵⁰ Špiro Rajković pokopan je na pravoslavnom groblju u Zastinju kod Livna.¹⁵¹ Rajkovićeve obitelji nakon njegove smrti odselila se iz Livna u Sarajevo.¹⁵²

Srbski dnevnik (br. 75, 22. 9. 1855.), od dopisnika iz Knina također je objavio vijest o Rajkovićevoj smrti: *U Primorju našem još kolera traje, no mnogo su rjeđi slučajevi, nego prije nekoliko dana. Po Bosni na više mjesta davi nemilice. I iz Livna se sve kojekud razbježalo. Tamo je od kolere umro i konzulata našeg agent Rajković, Srbin iz Dubrovnika.*

¹⁴⁹ Narodne novine, br. 243, 23. 10. 1855.

¹⁵⁰ Neumann, 1854, 252.

¹⁵¹ Na velikom križu upisan je ovaj tekst: *I. N. C. I. Ovde počivaju ostatci Špire Rajkovića rođenog Dubrovčanina, C.K: konzularnog agenta. Preseli se u vječnost 23. augusta 1855. godine u selu Zajarigi (Zajaruga, op. a.) na tugu i žalost njegove supruge i petero nejake djece. Vječno mu blaženstvo i pokoj.*

¹⁵² Brigu o obitelji preuzeo je Špirin mlađi brat Đorđo Rajković (r. 1818.), koji je u Sarajevu već tada bio etablirani trgovac, a od 1878. do 1884. godine bio je i dogradonačelnik Sarajeva. Zlatka, kći Špire Rajkovića, udala se za poznatog sarajevskog trgovca Hadži-Maksu Despića.

Sl. 5. Nadgrobni spomenik Špiri Rajkoviću u Zastinju¹⁵³ (foto: D. Tadić)

Sukladno *Naputcima* o radu Konzularne agencije Rajković je gotovo svakodnevno pisao izvješća o političkoj i gospodarskoj situaciji na području djelovanja Konzularne agencije, incidentima, pokretima vojske, djelovanju mudira, kadije i medžlisa, pograničnim priporima, hajdučiji, zaštiti austrijskih podanika, socijalnom statusu raje, cijenama različite robe, aktualnim događajima u Livnu i sl. Pritom se služio najrazličitijim izvorima informacija. Rajković na nekim mjestima naglašava da je informacije dobio od pouzdanih osoba. Susretao se i održavao bliske kontakte s građanima. Njegova izvješća upućuju na to da je razvio mrežu svojih informatora koja je obuhvaćala čak i osobe iz najužeg mudirova kruga. Nema sumnje da je Rajković kao

¹⁵³ Spomenik je u jako lošem stanju. Možda bi trebalo animirati Veleposlanstvo Republike Austrije u njegovu spašavanju.

pozoran i pronicljivi promatrač neprijeporno bio uspješan konzularni agent.

Prvo arhivski sačuvano Rajkovićevo izvješće nosi broj 90 (od 2. srpnja 1853.). Do njegove smrti kroz konzularni protokol uvedeno je oko 1600 predmeta. Od tog broja u Austrijskom državnom arhivu čuva se svega 20 predmeta (akata). Nakon likvidacije austrougarskoga vicekonzulata u Livnu 5. ožujka 1880., koju je proveo upravitelj Adolf Falkner, njegovi su spisi predani kotarskom uredu u Livnu, na čijem je čelu bio kotarski predstojnik Mustaj-beg Lakišić. Dio gradiva predan je okružnom sudu u Travniku. Povjerljivi spisi vicekonzulata i prijašnje Konzularne agencije poslije likvidacije poslani su Zemaljskoj vladi u Sarajevo. Jedan dio povjerljivih spisa predan je 1903. naredbom Zemaljske vlade povjesničaru i arhivistu Ludwigu Thalloczyju.¹⁵⁴ Očito je da je najveći dio arhivskoga gradiva konzularnoga ureda u Livnu uništen, izgubljen i pokraden.¹⁵⁵

Upravitelj Konzularne agencije Petar Pavasović (1855. – 1856.)

Iznenadna smrt konzularnog agenta Rajkovića, koji je Konzularnu agenciju u Livnu uspješno vodio gotovo dvije i pol godine, tražila je brzu reakciju Generalnog konzulata u Sarajevu. Atanasković je o novonastaloj situaciji obavijestio Ministarstvo vanjskih poslova i internuncijaturu u Carigradu. Prema pravilima, u slučaju smrti konzula dužnost upravitelja preuzimao je kancelar konzulata, kojeg u Rajkovićevu mandatu nije bilo.¹⁵⁶ U to vrijeme postupak imenovanja novoga konzularnoga agenta tekao je usporeno, a velik broj predmeta koje je rješavala Konzularna agencija u Livnu tražio je brzo rješenje. Odlučeno je, u dogovoru s Atanaskovićem, da se za privremenog

upravitelja (*gerente il agenzia consolare*) Konzularne agencije u Livnu postavi Petar Pavasović. Pavasovićeva prednost bila je u tome što ga je Rajković odmah nakon dolaska u Livno angažirao honorarno kao pisara u agenciji pa je bio upoznat s organizacijom rada i tekućim predmetima. Osim toga, Pavasović je odlično govorio talijanski, a služio se i njemačkim jezikom. U službenoj proceduri Pavasović nije postavljen za konzularnog agenta, ali je praktično obavljao sve poslove koje je prije njega obavljao Rajković.¹⁵⁷

Pavasović je rođen u Skradinskom Polju (Pavasovići), nedaleko od Skradina.¹⁵⁸ Nakon završene osnovne škole u Skradinu pohađao je pravoslavnu klirikalnu školu u Zadru.¹⁵⁹ Poslije završene škole zaposlio se kao učitelj u Rijeci. Predstavnicu livanjskoga pravoslavnoga obšestva su 1. ožujka 1854. zaključili ugovor s Petrom Pavasovićem za rad u srpskoj osnovnoj školi u Livnu za razdoblje od jedne godine.¹⁶⁰ U tom razdoblju istaknuo se kao jedan od najvrjednijih i najsposobnijih učitelja koji su do tada radili u toj školi.¹⁶¹

¹⁵⁴ Zaplata, 1936, 147.

¹⁵⁵ Neki autori pozivali su se na dokumente austrijskih konzularnih ureda koji se ne nalaze u bečkim i sarajevskim arhivima, što jasno ukazuje na to da se do arhivskoga gradiva dolazilo nelegalno.

¹⁵⁶ Neumann, 1854, 252.

¹⁵⁷ To je razlog što se u nekim shematizmima navodi da je mjesto konzularnoga agenta u Livnu za 1856. godinu nepopunjeno, prazno (*unbesetzt* ili *vakant*). Bez obzira na to što službeno nije imenovan konzularnim agentom u ovome radu, Pavasovića tretiramo kao trećeg u redosljedu konzularnih agenata.

¹⁵⁸ Kao vrstan učitelj u školi Srpske pravoslavne crkvene opštine u Mostaru od 1846. do 1848. godine spominje se Andro Pavasović. (Čorović, 1925, 129-130)

¹⁵⁹ Pravoslavna klirikalna škola osnovana je u Šibeniku 1833. godine. Škola je zajedno s episkopskim sjedištem 1841./42. godine premještena u Zadar. Prestala je s radom školske 1863./64. godine. Za 31 godinu postojanja školu je završilo 186 učenika. Školovanje je trajalo pet godina. Mnogi učitelji u Bosni i Hercegovini školovali su se u ovom pravoslavnom seminariju Eparhije dalmatinske. (Usp. *Magazin srbsko-dalmatinski za godine 1854. do 1859.*, Beč, 1859., 160-164.)

¹⁶⁰ Njegov dolazak u Livno vjerojatno je povezan s preporukom Jovana Sundečića (Golinjevo, Livno, 1825. - Kotor, 1900.), pjesnika, panslavista i pravoslavnoga svećenika, koji je Pavasoviću bio profesor na prvoj godini (klasi) Klirikalne škole u Zadru.

¹⁶¹ Karanjac, 1909, 568-577.

Rad Konzularne agencije 1856. godine

Sultan Abdul-Medžid I. nizom mjera nazvanih *Spasonosni novi poredak (Tanzimat-i Hayriye)* reformirao je Osmansko Carstvo. Nakon stupanja na prijestolje 1839. izdao je *Hatišerif od Gülhane* kojim je zajamčio jednakost pripadnika svih vjerskih zajednica, sigurnost života, časti i privatnoga vlasništva. Potaknut uspjesima u Krimskome ratu (uz veliku pomoć Engleske i Francuske) izdao je 18. veljače 1856. novi reformni akt *Carevo pismo (Hatt-i hümayun)*, kojim je osnažio reforme *Hatišerifa*, napose mjere što su se odnosile na nemuslimansko pučanstvo. U tom vremenu Osmansko Carstvo pod dvostrukim teretom unutarnje krize i pritiska europskih sila proživljava strahovitu dramu modernizacije i reformi, bez kojih više preživjeti ne može, a koje dovode u pitanje njegov opstanak. Zbog reformi Carstvo ulazi u sukob s ogorčenim *status quo* zastupnicima, odnosno lokalnim nositeljima feudalnih privilegija. Lokalni nositelji feudalnih privilegija stečenih kroz institute odžakluk-timara¹⁶² i čiflučenja prigrabili su vlasništvo nad golemim kompleksima zemlje. Otpor feudalne elite koja se protivila oduzimanju političke moći i koja je mogla mobilizirati velik dio muslimanskoga stanovništva povremeno je kršila osmanska vojska. Od ukidanja janjičarskoga vojničkoga reda 1826., od *Hatišerifa od Gülhane* 1839. do *Hatihumajuna* 1856. i Pariškoga mirovnog ugovora iste godine, od bune Husein-kapetana Gradašćevića 1831. do krvave pacifikacije Bosne pod okrutnom rukom Omer-paše Latasa 1850./51., feudalna je Bosna i Hercegovina, sa

svojim duboko podijeljenim društvom, postala poprištem žestokih i tragičnih protivljenja reformama. Konflikti su nanovo raspaljivani otporom protiv uvođenja „novina“ koje su iz perspektive lokalnih elita s pravom smatrane gubitkom stečenih pozicija. „Novine“ su kudili kao povrjedu temelja islamskoga službenoga života. Nakon donošenja *Hatihumajuna* često se od muslimanskoga stanovništva čulo: *Car je poludio, vlasi ga privarili*.¹⁶³

Hatihumajun je pročitao javno u Sarajevu 13. ožujka 1856.¹⁶⁴ Muslimani, pa čak i vladini činovnici svih krugova, primili su ga s najvećom osudom jer se nikako nisu mogli pomiriti s mišlju o ravnopravnosti i jednakosti kršćana.¹⁶⁵ Kršćani su ga primili s nepovjerenjem i zabrinutošću jer su do tada iskusili odbijanje provođenja svih tih odredaba, počevši od *Hatišerifa od Gülhane*, jer nisu vidjeli nikakva jamstva da će se ta lijepa obećanja ispuniti. Zabrinuti su bili jer ih je iskustvo naučilo da se takvi ukazi nisu provodili, nego su pojačavali muslimansku mržnju i progone prema kršćanima.

Iz svih krajeva Bosne javljalo se o jakom nezadovoljstvu muslimana zbog *Hatihumajuna* i o živoj agitaciji protiv njegove primjene. I po Atanaskovićevim zapažanjima *Hatihumajun* je izazvao nepovjerenje i uzbuđenje *i velikog i malog i privatnih i javnih službenika – u stvari kod cijelog islamskog svijeta*. I u Sarajevu je bilo loših postupaka prema raji.¹⁶⁶ Kada je na katoličkoj crkvi¹⁶⁷ u Sarajevu podignut mali toranj, muslimani su prosvjedovali jer da je

¹⁶² Taj institut stjecanja vlasništva jedinstven je za Bosnu i Hercegovinu i nije postojao više nigdje u Osmanskom Carstvu i smatran je unikatnim privilegijem. Tako je nastala vojna aristokracija koja je postala osnovnim čimbenikom u političkom životu Bosne i Hercegovine, često jačim od same uleme (vjerski sloj). Ovaj feudalni sloj uspio se organizirati kao vodeća društvena snaga i u politici prema središnjoj vlasti pojavljivao se kao jedini predstavnik ejaleta.

¹⁶³ Baltić, 1991, 185.

¹⁶⁴ Neuobičajeno je bilo što se na čitanje *Hatihumajuna* čekalo čak 13 dana.

¹⁶⁵ Članak 9. Pariškog mirovnog ugovora iz 1856., kojim je završen Krimski rat, obvezao je Osmansko Carstvo da ima dodijeliti jednaka građanska prava kršćanima kao i muslimanima.

¹⁶⁶ Atanasković Buol-Schauensteinu, 14. 5. 1856. (Šljivo, 2016b, 152)

¹⁶⁷ Riječ je o crkvi sv. Ante, građenoj od 1853. do 1856. godine. Izgorjela je u velikom požaru koji je zahvatio Sarajevo 1879. godine.

Sl. 6. Sudionici Pariškog kongresa 1856. godine
Treći slijeva Buol-Schauenstein, prvi zdesna (sjedi) Ali-paša, veliki vezir
(https://upload.wikimedia/thumb/0/04/Congress_of_Paris_1856.jpg/)

podignut za zvona. Imam susjedne džamije također je došao i rekao da se to ne može kršćanima dopustiti dokle god bude vrijedio Kuran. Fra Grga Martić predlagao je da se tornjić sruši. Huršid-paša je bio protiv rušenja jer bi to predstavljalo popustljivost prema pobunjenim fanaticima, a on se osobno založio da će naći načina kako uspostaviti red.¹⁶⁸ Zbog napete situacije valija Huršid-paša je u sarajevskom muftijstvu okupio utjecajne građane i ostrim ih riječima upozorio na odredbe objavljena *Hatihumajuna*. Pozvao ih je da se ponašaju smireno i izbjegavaju svaki napad uz prijetnju da će, ako ne odustanu od neprijateljskog govora ili se čak usude otvoreno narušiti mir, postrojbe regularne vojske, raspoređene u Bosni, preseliti u Sarajevo.¹⁶⁹

Pavasović je 15. travnja 1856. obavijestio Generalni konzulat da se kapidžibaša Ibrahim-beg Bušatlija protivio namjeri mudira da se *Hatihumajuno* objavi (pročita) u Livnu kako bi narod bio upoznat s njegovim sadržajem, što je bilo uobičajeno kada je posrijedi bio neki važan sultanov akt. U tome su Bušatliju podupirali Abdurahman Firdus (izvorno Firdusović), Hadži Husein Čizmić i efendija Muftić.¹⁷⁰ Nekoliko dana prije ovog događaja *Hatihumajun* je u prijevodu na francuski jezik dobio fra Lovro Karaula, tako da sadržaj tog dokumenta nije mogao ostati tajna. Skupina oko Bušatlije proširila je glas da sultanov akt nije nastao u otomanskom kabinetu, već da je riječ o aktu koji potječe iz francuskoga kabineta.¹⁷¹

¹⁶⁸ Atanasković Buol-Schauensteinu, 7. 5. 1856. (Gavranović, 1956, 103-104)

¹⁶⁹ Atanasković Buol-Schauensteinu, Nro XVII D., 14. 5. 1856. (Gavranović, 1956, 105)
O ovom slučaju opširno su izvijestile *Narodne novine* (br. 122, 29. 5. 1856.). U članku se posebno hvale postupci vezira Huršid-paše: *Tako je čestito postupao vezir ovaj pošten, komu za diku služiti mora što se nigdje u Bosni ovog vremena, kada se mnoge crkve najveličanstvenije prave, nikakav nered nije dogodio.*

¹⁷⁰ Nije bilo neuobičajeno da pokrajinske i lokalne vlasti ne objave narodu sadržaj propisa koje je donosila središnja vlast. Fra Bono Benić zapisao je da je 1751. godine bosanski valija *sakrio od vilajeta* sultanov ferman kojim je naređeno da paše po cijelom Carstvu ne smiju uzimati više od dva groša godišnje. (Benić, 2003., 180-181) Čak ni jedan od najznačajnijih reformskih akata sultana Abdul Medžida *Hatišerif od Gülhane* nije pročitan u Bosni. (Grandits, 2014, 67)

¹⁷¹ HHStA, KAL, br. 195, Pavasović Atanaskoviću, Livno, 15. 4. 1856.

Sl. 7. Sultan Abdul Medžid

(https://hr.wikipedia.org/wiki/Abdul_Med%C5%BEid_I.)

U novom izvješću od 12. svibnja 1856. Pavasović javlja da se već 20 dana muslimanske kavgadžije smučaju gradom i nastoje zaplašiti kršćane. Kada susretnu nekog kršćanina, nameću mu razgovor i onda ga ponižavaju. Jedne nedjelje u mehani su našli pijanca Tomu Žderu i opsovali mu *krst, post i crkvu*. Ždero im je odgovorio: *Vi niste pravi Turci kada dirate pijanog Vlaha i govorite takve riječi. Jedan od izazivača prezimenom Džepar otrčao je do zaptija i prijavio da je Ždero psovao islamsku vjeru. Ta prijava je bila dovoljna revnosnim zaptijama da zgrabe Žderu i da ga uz usputno vrijeđanje i mrcvarenje strpaju u zatvor. Na medžlisu je Ždero osuđen na 30 dana zatvora. Tih dana trgovina je u Livnu potpuno stala.*¹⁷²

Krajem travnja 1856. po livanjskom je kraju harala hajdučka družina (razbojnička banda) Zaima Sultanovića iz Livna. Livanjski mudir Hadži Ali-beg obavijestio je Pavasovića da je Sultanovićeve banda, koja je brojala više od 50 osoba, počinila veći broj ubojstava,

ranjavanja, krađa, ucjena¹⁷³ u travničkom, banjolučkom i sarajevskom kraju.¹⁷⁴ Kako ga se nitko nije usuđivao prijaviti, Sultanović se u Livnu pojavljivao javno.¹⁷⁵ Sultanovićeve jataci u Livnu bili su: Abdurahman-beg Firdus, Avdo Šeremet, Mehmed Ajaz, Mujo i Agan Hamzagić, Derviš i Alija Čizmić, Mujo i Meho Švraka. Livanjski muslimani i zaptije surađivali su sa Sultanovićem i redovno ga obavještavali o vijećanju u medžlisu.¹⁷⁶ Livanjski mudir Hadži Ali-beg pozvao je kninskoga pretora da dođe na raštel Grab *divaniti poradi čudo poslova i poradi nasheg nearnogha Zaima choie uzeo ergav put.*¹⁷⁷ U jesen 1856. Sultanovićeve banda udružila se s Kalabinom i Galiotovom razbojničkom bandom pa su postali problem cijeloga ejaleta.¹⁷⁸ Te

¹⁷³ Sultanović je u više navrata ucjenjivao livanjskoga trgovca Niku Jurkića *da mu pošalje nekad 100 nekad 200 dukata*. Pismeno mu je poručio *da će mu ako ne pošalje odkupa han u Malovanu zapaliti, a s'njime gdi se tuči ogledati sreću*. Jurkić se za pomoć obratio fra Grgi Martiću, tadašnjem voditelju Agencije bosanskih franjevaca u Sarajevu. Martić i Jurkić zajednički učiniše davu (pritužbu, op. a.) valiji Rešid Mehmed-paši, koji ih je o svemu ispitao i *odredio na brzu ruku nalog da se sve miere upotrebe za ufatiti dugotrajueg razbojnika Sultanovića*. Od svega nije bilo nikakve koristi. Martić zaključuje: *...oni su valjani samo danjke od sirotinje i silom i svakim strogim načinima sabirati, a za podajničku sreću, promicanje, i spokojstvo pobrinuti se nikad... Lasciate ogni speranza > Napusti svaku nadu*. (Iz Zapisnika Agencije bosanskih franjevaca koji je vodio fra Grga Martić, a priredio za tisak Čurić, 1960, 110-111)

¹⁷⁴ Djelovanje hajdučkih družina u livanjskome je kraju stoljećima bila česta pojava. Turske historijske isprave koje se čuvaju u Državno arhivu u Zadru svjedoče o čestim upadima dalmatinskih hajduka na livanjsko područje tijekom 18. stoljeća. (Mujić, 1955, 1-18)

¹⁷⁵ Pavasović Atanaskoviću, 5. 5. 1856. (Šljivo, 2016, 166)

¹⁷⁶ Pavasović Atanaskoviću, 27. 5. 1856. (Šljivo, 2016, 167)

¹⁷⁷ Šljivo, 2016, 166.

¹⁷⁸ O Sultanoviću i njegovoj razbojničkoj družini *Narodne novine* 31. 5. 1856. donose poveći članak u kojem piše i sljedeće: *Sultanović sa svojom četom eto već dva i po mjeseca svakovrsna zla čini po travničkom okrugu i osobito po livanskom kadiluku bez prestanka; on bije i ubija, sili, guli i otima, a zabitima nije ni brige. Šta više ostala njegova turska bratja smatraju ga kao niekog pobornika za muhamedovu vieru, pak klikću, vesele se i pravo da kažem, u radosti se tope. Oni javno po čaršii govore da se pravi Turčin osim njega nije rodio, koi bi znao s rajom postupati što din zapovijeda, pak nedadu ni pregovoriti, da se on pohajdučio. A koliko je Sultanović novacah otimačinom osvojio, toliko je dvaput više s ucienbom, tako da se njegova dobit može sada računati na hiljade dukatah.*

¹⁷² Šljivo, 2016b, 151.

razbojničke družine podupirali su članovi livanjskoga medžlisa Halil Hamzalajbegović, Numanaga Brkić i Abdurahman Firdus, koji je izmirio Sultanovića i Kalabu u sjeniku svoga kmeta Pere Križana.¹⁷⁹ Huršid-paša obećao im je dati oprost ako se ostave rđava posla, ali ponuda nije prihvaćena.¹⁸⁰

Ohrabren odredbama *Hatihumajuna* apostolski vikar fra Marijan Šunjić uputio je molbu Huršid-paši da se pazarni dani u Livnu i Fojnici *iz nedilje prinesu u druge koje dane, buduć da pazari u nedilju pometaju krstijane službu duhovnu činiti*.¹⁸¹ U ovoj stvari Šunjića je podupirao konzul Atanasković. Huršid-paša je odgovorio *da se mora najprije u tiem miestima zdogovoriti Raja i Turci da nije ni edniem gadara i smetnje pak izabrati jedan dan koi jim je najzgodnii*.¹⁸² Huršid-paša otišao je iz Bosne, ali nije riješio Šunjićevu molbu.¹⁸³ Nakon Atanaskovićeve smrti pitanje pazarnih dana aktualizirao je privremeni upravitelj austrijskoga Generalnog konzulata Franjo

Zoretić. Koncem ožujka 1857. valija Rešid Mehmed-paša donio je naredbu *da se pazari imadu prenieti u druge dneve prieko sedmice, niegda u ponedieljak, niegda u sriedu itd., kako obližnji vašari jedan drugog pometati neće!*¹⁸⁴

Novi travnički kajmakam Šefki-efendija¹⁸⁵ stigao je u Livno 13. lipnja 1856. pa ga je odmah posjetio Pavasović. Kajmakam je uzvratilo posjet dva dana poslije. Bilo je riječi o livanjskome mudiru pa su zajednički zaključili da je *pošten, ali nesposoban*.¹⁸⁶

Konzularni agent Ivan Maričić (1856. – 1859.)

Austrijsko Ministarstvo vanjskih poslova dugo je tražilo rješenje za imenovanje konzularnoga agenta u Livnu. Konačno je 27. lipnja 1856. godine ministar Buol-Schauenstein obavijestio Atanaskovića da je premjestio konzularnoga agenta u Tuzli Ivana Maričića u Livno, a na njegovo mjesto postavio Nikolu Omčikusa, kapetana Otočke pukovnije. Maričićevo preuzimanje Konzularne agencije u Livnu od Petra Pavasovića uslijedit će nakon što Omčikus preuzme dužnost konzularnoga agenta u Tuzli.¹⁸⁷ Primopredaja dužnosti

¹⁷⁹ Maričić Atanaskoviću, 1. 12. 1856. (Šljivo, 2016b, 169) *Narodne novine* (br. 38, 18. 2. 1857.) pišu kako konzularni agent u Livnu stalno upozorava na pogubnost djelovanja hajduka: *Cesarski austrijski konzul u Livnu badava piše vazdan, ali za to nitko ne mari*. U Livno je iz Sarajeva koncem ožujka 1857. stiglo oko 100 redovnih vojnika *goniti hajduke*, ali i njihove jatake među kojima je prvi Abdurahman Firdus. (*Narodne novine*, br. 88, 18. 4. 1857.)

¹⁸⁰ Sultanović je u svibnju 1857. uhićen (prema drugoj verziji predao se na *tvrdju vieru* livanjskom medžlisu) i iz Livna 4. lipnja uz jaku pratnju od 100 nizama i 25 konjanika sproveden u Sarajevo. Nedugo poslije je, *napunjen dukatima kao šaran ikrom*, amnestiran. Sljedeće godine pojavio se kao bimbaša bašibozučkih jedinica. Kalaba i Galiot ubijeni su početkom siječnja 1858., a glave su im odsječene i poslane bihaćkom kajmakamu. (Šljivo, 2016, 262, 327; *Narodne novine*, br. 131, 10. 6. 1857.)

¹⁸¹ Baltić, 1991, 184.

¹⁸² Čurić, 1960, 97.

¹⁸³ Huršid-paša je 26. 10. 1856., nakon četiri godine upravljanja Bosnom, svoje mjesto prepustio novom valiji Rešid Mehmed-paši. Za Huršid-pašu Baltić navodi da *biše čovik dobar i dosti pravedan*. (Baltić, 1991, 188) Fra Martin Nedić ga je hvalio kao mudra i blaga čovjeka koji je došavši u Bosnu *otvorio put pravici*. (*Narodne novine*, br. 73, 30. 3. 1853. i br. 235, 14. 10. 1853.) Francuski konzul Wiet isticao je pristranost i slabosti Huršid-paše zbog čega posvuda vlada najveći nered. (Šljivo, 2016b, 110)

¹⁸⁴ *Narodne novine*, br. 91, 22. 4. 1857. godine.

¹⁸⁵ Kajmakam Šefki-efendija prihvaćen je od kršćana kao čestit i pravdoljubiv upravitelj. Dopisnik *Narodnih novina* (br. 240, 17. 10. 1856.) za njega će napisati: *Za iskazati sva pravdoljubiva diela čestitoga Ševki-efendije cieli mi dan pripoviedati nebi dovoljan bio*. Travnički muftija optuživao ga je zbog toga što je priznavao svjedočenje kršćana protiv muslimana. Čestiti Ševki-efendija jedini je u Bosni koi je počeo hatihumajun izpunjavati, ali eto bosanske baše hoće da mu nedadu. (*Narodne novine*, br. 84, 14. 4. 1857.)

Novi valija Rešid Mehmed-paša neočekivano ga je smijenio na proljeće 1857. upravo u vrijeme kada je organizirao potjeru protiv hajdučkih družina Sultanovića i Kalabe. (Šljivo, 2016b, 256; *Narodne novine*, br. 147, 1. 7. 1857.)

¹⁸⁶ Pavasović Atanaskoviću, Livno, 22. 6. 1856. (Šljivo, 2016b, 173)

¹⁸⁷ Buol-Schauenstein Atanaskoviću, Beč, 27. 6. 1856. (Šljivo, 176, 176)
O imenovanju Maričića izvijestio je *Fremden-Blatt*, br. 245, Wien, 21. 10. 1856.

između Maričića i Omčikusa obavljena je tek 23. listopada 1856. godine.¹⁸⁸

Maričić je preko Zagreba i Dalmacije stigao u Livno 23. studenoga 1856. godine, a službeno je preuzeo dužnost konzularnoga agenta 1. prosinca 1856. Osam mu je dana trebalo da bi upoznao poslove na kojima su tri pisara za 3,5 godine uveli u protokol 2467 spisa.¹⁸⁹ Pavasović je obavijestio Maričića da je zakupnina za konzularnu kuću 16,40 florina mjesečno. Kako je u zajedničkom dvorištu bila još jedna kuća, Maričić je tražio da se ta kuća kupi ili da se nađe pogodnija za Konzularnu agenciju.¹⁹⁰

Ivan Maričić rođen je 14. prosinca 1828. godine u Senju. Umro je u Volosu (Grčka) 14. siječnja 1905. godine. Prije imenovanja za konzularnoga agenta u Tuzli¹⁹¹ obavljao je u Rijeci poslove povjerenika pri riječkom procjeniteljskom povjereništvu za uvođenje zemljarine i poreznog inspektora pri povjerenstvu za poreze u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁹² Od stranih jezika govorio je

talijanski, njemački i grčki. U Rijeci se 30. ožujka 1857. vjenčao¹⁹³ Virgininom Annunciatom Kohen Mandolfo, kćeri nizozemskoga konzula u Rijeci Nathana Kohena.¹⁹⁴ Imenovan je 6. listopada 1859. za konzularnoga agenta u Volosu. Od 1866. godine na poziciji je vicekonzula, a od 1884. austrougarskoga konzula u Volosu. U Volosu je 1886. bio voditelj njemačkoga konzulata, a 1887. godine i britanskoga konzulata. Za predan i uspješan rad odlikovan je više puta visokim austrijskim, odnosno austrougarskim odličjima.¹⁹⁵

Prva crkva u livanjskome kraju od početka osmanske vlasti blagoslovljena je 8. prosinca 1856. Bila je to crkva Bezgrješnoga začeca Blažene Djevice Marije u Vidošima.¹⁹⁶ U svečanosti blagoslova sudjelovali su Ivan Maričić i Petar Pavasović.¹⁹⁷

¹⁸⁸ Maričića su prilikom njegova odlaska iz Tuzle ispratila desetorica konjanika zaptija na jedan sat od Tuzle te veći broj uglednih kršćana i Omčikus. (Maričić Atanaskoviću, 25. 10. 1856; Šljivo, 2016b, 176)

¹⁸⁹ Visoki standardi austrijske javne uprave bili su uzor mnogim europskim državama. Dio tih standarda koji se odnosio na uredsko poslovanje obvezivao je i austrijska konzularna predstavništva. To se, prije svega, odnosilo na vođenje urudžbenih zapisnika, raznih registara i protokola za korespondenciju, legalizaciju dokumenata, sudbenu i arbitražnu jurisdikciju, ostavinske postupke, depozite i testamente, inventar, matične, arhivske i blagajničke knjige, razdvajanje registraturnog od arhivskog gradiva, zbirke (knjige) propisa i drugo. Maričić, koji je imao prethodno iskustvo državnoga službenika, očito je inzistirao na tome da se primopredaja dužnosti obavi što detaljnije.

¹⁹⁰ Maričić Atanaskoviću, Livno, 26. 1. 1857. (Šljivo, 2016, 177)

U Austrijskom državnom arhivu čuva se ukupno 25 Maričićevih izvještaja iz Livna: 1857. (8), 1858. (16), i 1859 (1).

¹⁹¹ *Fremden-Blatt*, br. 254, Wien, 26. 10. 1854. U svojim sjećanjima Živko Crnogorčević za Maričića navodi da je bio visoka i krupna ljudeškara, odlučan i hrabar. (Filipović, 1966, 35)

¹⁹² *Narodne novine*, br. 66, 20. 3. 1851.

¹⁹³ Od 1850. uvedena je obveza traženja dopuštenja za sklapanje braka za sve konzularne službenike radi njihove što veće mobilnosti. U slučaju odobrenja tražilo se u jednom razdoblju odreknuće supruge od prava na udovičku mirovinu. (Deusch, 2017, 92)

¹⁹⁴ Obitelji Mandolfo/Mondolfo i Kohen istaknute su riječke židovske obitelji. Brak je zaključen u rimokatoličkoj crkvi. U matičnoj knjizi vjenčanih za mladoženju su na latinskom jeziku upisani ovi podatci: *Ioannes Maricich, Imp. Reg. Agens Consularis austriacus in Livno, Turcica, Bosnensis Provincia*, sin Franje Maričića, državnog službenika i Fortunata r. Ježić. (Državni arhiv u Rijeci, Matične knjige rimokatolika, Župa Rijeka, Matična knjiga vjenčanih 1855. – 1859., sig. Tom. 6/464/, br. 45/1857)

¹⁹⁵ Deusch, 2017., 185; *Jahrbuch des K. und K. Auswärtigen dienstes* 1897., Wien, 1897, 198.

¹⁹⁶ Za tu crkvu naručeno je u proljeće 1856. u Splitu malo zvono težine 20 bečkih funta (oko 11 kg), *prvo u Bosni koje će se čuti poslie 400 godinah*. (*Narodne novine*, br. 101, 2. 5. 1856.)

¹⁹⁷ Poslije blagoslova crkve fra Lovro Karaula te konzuli Maričić i Pavasović naizmjenice su održali zdravice Piu IX., apostolskom vikaru Šunjiću, naslovnom biskupu bosanskom Strossmayeru, sultanu u znak harnosti za udjeljeni ferman, hrabrom caru Franji Josipu za dopuštenu kolektu, zagrebačkom biskupu i biskupima Ugarske i Češke i njihovom duhovništvu za rečene bezplatne svete mise. (*Zagrebački katolički list*, br. 4, 24. 1. 1857.)

Rad Konzularne agencije 1857. godine

Kako su livanjski pravoslavci gledali na Rusiju, Maričić opisuje u izvješću od 9. veljače 1857. godine: *Glas da će u Sarajevu rezidirati ruski konzul, bio je ovdje (Livnu) primljen od grko-slavena (greco-slavi) s neizrecivim oduševljenjem.*¹⁹⁸ *Oni ga smatraju izaslanikom ruskog cara kao svog novog preporoditelja (rigeneratore) i njihova odanost prema Rusiji, koliko god je do sada bila velika, sada ne poznaje granice.*¹⁹⁹

Svoju ocjenu o oduševljenju livanjskih pravoslavaca zbog najavljena dolaska ruskoga konzula Maričić dopunjava novom informacijom od 13. ožujka 1857. godine: *Ushićeni zbog najavljena dolaska konzula Giljferdinga*²⁰⁰ *neki od pravoslavnih trgovaca potajice su u svojim dućanima obećavali darovati*

*cekine (dukate) onom tko prvi izvjesi rusku zastavu u Livnu.*²⁰¹

Maričić je 7. svibnja 1857. izvijestio Generalni konzulat o podmitljivosti i nasilju livanjskoga kadije Mehmed-efendije:

*Mehmed- efendija, livanjski kadija, izopačen i podmitljiv, kao i cijela muslimanska sastavnica lokalnog vijeća (medžlisa). Četvrtog svibnja 1857. kada je susreo mesara Franu Čaletu pitao ga je zašto je meso kod njega najgore. Nezadovoljan odgovorom pretukao je batinom Čaletu i dao ga zatvoriti. Ovaj čin nasilja ostat će nekažnjen, jer ovdje, kao i u cijeloj Bosni, u upravi nema nikakva traga poboljšanja u korist kršćana.*²⁰²

U novom izvješću, poslanu iz Livna 19. svibnja 1857. godine, Maričić je obavijestio Generalni konzulat o problemima vezanima za stjecanje vlasništva na nekretninama:

*Već neko vrijeme muslimanska strana u Livnu traži poništenje kupoprodajnih ugovora između muslimana i kršćana. Namjera je onemogućiti kršćane u stjecanju nekretnina, koji nikad nisu sigurni u pravo vlasništva prema postojećim propisima. Prošlog mjeseca jedan ovdašnji kršćanski trgovac kupio je od muslimana zemljište iznad Prologa. Ispunjene su bile sve formalnosti za punovažnost ugovora, uključujući i isplatu dogovorene cijene prodavatelju. Osim toga, prodavatelj, kupac i jedan predstavnik lokalnog vijeća su na samom terenu utvrdili granice nekretnine. Mjesni kadija,²⁰³ koji nije bio oličenje zakonitosti prije nego bi dao svoju suglasnost tražio je u takvim slučajevima korist za sebe. Mjesni trgovac da bi realizirao kupoprodaju morao je kadiji dati zlatni sat. Treba reći da je Zaim Sultanović, ozloglašeni zlikovac, u najprisnijim odnosima s kadijom.*²⁰⁴

¹⁹⁸ S druge strane Giljferding navodi da pravoslavni u Bosni i Hercegovini o Rusiji imaju vrlo nejasne predstave, a o političkim odnosima i planovima nemaju uopšte ni pojma. Cjelokupno njihovo znanje svodi se na ubjeđenje da negdje daleko na sjeveru živi pravoslavni car koji se brine za sudbinu svih pravoslavnih naroda. (Giljferding, 1972, 37)

¹⁹⁹ HHStA, KAL, br. 124, Maričić Generalnom konzulatu u Sarajevu (dalje: GKS), Livno, 9. 2. 1857. Austrijski generalni konzul u Sarajevu Dimtrije Atanasković (r. 1793.) umro je 3. 2. 1857. godine nakon što je obolio od ospica. Baltić će zapisati: *čovik star, ali učevnosti i znanja redkog.* (Baltić, 1991, 189) Opća je ocjena da je od svih austrijskih generalnih konzula u Bosni i Hercegovini bio najposposobniji. Za privremenog upravitelja Generalnog konzulata postavljen je Franjo Zoretić, službenik u konzulatu. Od 2. 4. 1857. do 18. 5. 1860. dužnost generalnog konzula obnašao je Emmanuel Rössler. (Agstner, 2018, 41)

²⁰⁰ Prvi ruski konzul Aleksandar Giljferding imenovan je konzulom u Bosni i Hercegovini 1. 1. 1857., ali je tu dužnost počeo obavljati tek nakon pet mjeseci. (Tepić, 1988, 24) Početkom 1857. otvoren je u Bosni i Hercegovini i engleski konzulat. Budući da Engleska u to vrijeme nije imala svojih podanika, a ni trgovačkih i prometnih veza s Bosnom i Hercegovinom, prvenstveni cilj bio je da kroz svoju političku prisutnost neutralizira austrijski i ruski utjecaj te da u svim situacijama zbog svojih interesa bude najgorljiviji zaštitnik Osmanskoga Carstva. (Radušić, 2013., 67) Primarno politički karakter imali su i konzulati Francuske, Rusije, Njemačke (Pruske) i Italije.

²⁰¹ HHStA, KAL, br. 204, Maričić GKS, Livno, 13. 3. 1857.

²⁰² HHStA, KAL, br. 299, Maričić GKS, Livno, 7. 5. 1857.

²⁰³ Premda mu u ovom izvješću ne navodi ime, razvidno je iz izvješća br. 299 od 7. 5. 1857. da je riječ o Mehmed-efendiji.

²⁰⁴ HHStA, KAL, br. 319, Maričić GKS, Livno, 19. 5. 1857.

Maričić obavještava 22. lipnja 1857. godine Generalni konzulat da je istraživanje kajmakama u Travniku, a nakon njegova izvješća od 4. lipnja 1857. (br. 379), rezultiralo razrješenjem muslimanskih članova u lokalnom vijeću (medžlisu), ali i livanjskoga kadije.²⁰⁵ Kršćanska i muslimanska zajednica izabrat će nove članove, a postupak imenovanja novoga kadije je u tijeku.²⁰⁶

U Livno je 27. rujna 1857. došao ruski konzul Aleksandar Giljferding.²⁰⁷ Livanjski pravoslavci nisu nimalo skrivali svoje oduševljenje što je među njih došao jedan pravoslavni predstavnik iz dalekoga Carstva. Već sutradan Maričić je o tom događaju uputio izvješće Generalnom konzulatu:

Jučer u kasnim noćnim satima došao je u Livno ruski konzul. Tijekom noći posjetio je dvojicu vodećih i utjecajnih trgovaca Jovu Todorovića i Lazara Kujundžića.²⁰⁸ Konzul je jutros bio kod mudira i nakon razgledanja grada nastavio put prema Travniku. Njegov dolazak među grko-slavenima, koji su zbog svojih osjećaja jako vezani za Rusiju, izazvao je kod njih golemo oduševljenje. Ipak, snovi da će Bosna i Hercegovina ujedinjena sa Srbijom bit jedno carstvo su tlapnje koje pripadaju carstvu utopije (chimere spettanti al regno delle utopie).²⁰⁹

Maričić je 1. listopada 1857. izvijestio Generalni konzulat da je livanjski mudir organizirao potjeru za hajducima, ali su uhićeni samo jataci. Među njima su Mato i Nikola

Rimac iz Čelebića, kmetovi Abdurahman-bega Firdusa. Maričić navodi da je Abdurahman-beg neprijateljski raspoložen prema Austriji.²¹⁰ Kada je Maričić posjetio livanjski medžlis, svi su prisutni ustali i pozdravili konzularnoga agenta, samo je Abdurahman-beg ostao sjediti zavaljen na sećiji. Maričić mu je dobacio da bi mogao pročitati knjigu o lijepu ponašanju.²¹¹

U izvješću od 1. prosinca 1857. Maričić piše Rössleru da je Bosna pusta provincija, a to je od nje učinila turska uprava. Industrije nema, jer industrije nema bez putova,²¹² a polja su neobrađena.

Slabljenjem Carstva porezni se teret sve više povećavao, a i pogoršalo se upravljanje javnim dobrom (*idare-yi maslahat*). Osim velikog porasta poreznih stopa postupci prikupljanja i načini na koji se to ostvarivalo postajali su sve više ugnjetavački prema nevjernicima (kršćanima).²¹³ Porezna politika bila je žarišna točka izbijanju buna kršćanskoga stanovništva u 19. stoljeću. Otporu su pridonijele zloporabe koje su bile popratna pojava procesu ubiranja poreza, a država ih je malo ili nikako u provincijama kontrolirala i sankcionirala.

Maričić je 20. prosinca 1857. godine obavijestio Generalni konzulat da kršćani

²⁰⁵ Tu je vijest potvrdio i *Srbski dnevnik* (br. 87, 1. 8. 1857.): *Medžlis u Livnu sav je zamijenjen novim članovima jer se dokazalo da su njegovi dosadašnji članovi činili nepravde i prekoračivali svoje ovlasti. Neki između njih koji su previše zabrazdili u svojoj nasilnosti još su pod sud bačeni.* Vijest je prenio i *Agramer Zeitung*, br. 177, Zagreb, 5. 8. 1857.

²⁰⁶ HHStA, KAL, br. 434, Maričić GKS, Livno, 22. 6. 1857.

²⁰⁷ Giljferding je nedugo nakon boravka u Livnu smijenjen s dužnosti. Bio je znanstvenik i već je s 25 godina postao dopisnim članom Ruske akademije. (Tepić, 1988, 21-24) Autor je vrijedna putopisa *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, u kojem je ispisao zanimljive retke i o Livnu.

²⁰⁸ Lazar Kujundžić postao je prvim gradonačelnikom Livna nakon uspostave austrougarske vlasti. (Tadić, 2014, 241)

²⁰⁹ HHStA, KAL, br. 768, Maričić GKS, Livno, 28. 9. 1857.

²¹⁰ Zanimljivo je da je Abdurahmanov otac Ibrahim-beg II., livanjski kapetan, tridesetih godina 19. stoljeća, kada mu je bio ugrožen život, pobjegao na austrijski teritorij i duže vrijeme boravio u Splitu, Zadru, Rijeci i Trstu.

²¹¹ Šljivo, 2016b, 281.

²¹² Svoje naporno putovanje od Splita do Tuzle iznimno lošim putovima Maričić je opisao u članku objavljen u *Agramer Zeitungu*, br. 74, Zagreb, 18. 3. 1855. godine.

²¹³ Oporezivanje kao poticaj za promjenu vjere do sada je zanemaren aspekt muslimanske povijesti i možda ključ nevjerovatna širenja islama. Muslimanska porezna politika bila je najvažnije sredstvo uvjeravanja koje je religijski svijet ikada poznao. Pritisak na kršćane da prihvate novu vjeru nije toliko dolazio od „mača“, nego prije od riznice: kršćani su plaćali posebne poreze i namete kojih su muslimani bili oslobođeni. Većina onih koji su promijenili vjeru u to doba bili su kršćani. Mnogi su bili nepismeni i nije se moglo očekivati da će čitati i razumjeti Kur'an, ali nitko od njih nije bio toliko nepismen da nije mogao shvatiti da muslimani ili uopće ne plaćaju porez ili da plaćaju puno manji porez. Tako je kršćanstvo uvelike nestajalo iz islamskoga svijeta.

livanjske nahije neprestano podnose žalbe zbog nepravdnih poreza. Procjenjuje da zbog toga najmanje sto obitelji izražava želju postati austrijskim podanicima. U izvješću Maričić upozorava na nepravilno ubiranje poreza, tzv. dimarine, od livanjskih građana.²¹⁴ Navodi da je u Livnu u prošlosti (oko 1850.) živjelo 200 katoličkih obitelji.²¹⁵ Razrez poreza utvrđen je za taj broj, ali to ne odgovara stvarnu stanju. Maričić obrazlaže da je od tog broja 18 obitelji odselilo iz Livna, 34 su stradale 1855. u epidemiji kolere, 10 obitelji je prihvatilo austrijsko podaništvo tako da je stvaran broj obitelji 138. Od tog broja samo 40 obitelji posjeduje vlastite kuće koje podliježu oporezivanju, 30 ih je bilo u službi kod muslimanskih obitelji, a 68 obitelji živjelo je u iznajmljenim kućama. Navodi da travnički Habib-paša ne prihvaća njihove žalbe, a u sudskim se postupcima ne provodi pravo kršćana na svjedočenje kako je to deklarirano u dokumentima sultana Abdul Medžida: *Hatišerifu* iz 1839. i *Hatihumajunu* iz 1856. godine.²¹⁶

Generalni konzul Rössler 30. prosinca 1857. obavijestio je Buol-Schauensteina da se čak i u livanjskome kraju, koji je dotad bio posve miran, u posljednje vrijeme čuju gorke pritužbe zbog povišenih poreza i nameta (dacija, daća)²¹⁷ tako da u cijeloj pokrajini ne postoji oblast u kojoj ne vlada nezadovoljstvo i opasno ogorčenje.

²¹⁴ U to se vrijeme plaćao carski porez od 95 groša na svaku kuću. (*Narodne novine*, br. 176, 4. 8. 1857) Premda su odredbama *Hatihumajuna* muslimani i kršćani izjednačeni u vojnoj obvezi, u praksi su se kršćani morali otkupljivati od vojne službe plaćajući vojnicu (*bedel-i askeriye* ili *bedeliju*). Za to vrijeme muslimani nisu novačeni u nizam. Godine 1857. određena je *bedelija* kršćanima za livanjsko okružje u iznosu od 170 tisuća groša, a za samu varoš 26 tisuća groša pa je tako načelna jednakost plaćena novim nametom koji je bio veći za 4 groša od harača. (Popović, 1949, 26-28; *Srbski dnevnik*, br. 32, 25. 4. 1857.)

²¹⁵ Godine 1854. u gradu Livnu su živjele 223 katoličke obitelji s ukupno 1125 duša. (*Schematismus almae missionare provinciae Bosnae Argentinae*, Budim, 1855.)

²¹⁶ HHStA, KAL, br. 1012, Maričić GKS, Livno, 20. 12. 1857.

²¹⁷ Zanimljivo je da se čak plaćao i porez mudiru: slavarina u iznosu od 8 groša, koju su plaćale i kuće koje nisu slavile, porez na krevet i za muža i ženu po 8 groša i pola oke masla. (Šljivo, 1987a, 40)

Neutemeljene su pretpostavke da pobunjeničke tendencije potiču iz drugih država. Nemar u raznim granama uprave i zlouporabe nižih službenika doveli su do opasna stanja za Portu.²¹⁸ Austrijski konzularni službenici u svojim su izvješćima često pisali o žalosnu stanju u Bosni (*traurige Lage in Bosnien*).²¹⁹ Francuski konzul u Sarajevu i Mostaru Évariste de Sainte-Marie u svom djelu *L'Herzegovine. Étude géographique, historique et statistique* (Paris, 1878.), opisujući narode u Bosni i Hercegovini i posljedice njihove religiozne podijeljenosti, za antireformski pokret muslimana veli da je pokušaj stvaranja čiste muhamedanske republike (*la république de purs mohamétans*). Pravoslavni su se bolje snalazili u trgovini i gradskim poslovima i izgledalo je da im je Bog dao vlast na zemlji, dok je vlast na nebu ostavio jadnim katolicima.²²⁰

Rad Konzularne agencije 1858. godine

Maričić 12. veljače 1858. obavještava Rösslera:²²¹

*U nekim mjestima Bosne i Hercegovine težina poreza dostigla je svoj vrhunac. Posebno je problematičan način njihova ubiranja. Maričić se pri tom poziva na primjer koji je dao u izvještaju br. 1012. od 20. 12. 1857. godine. U ovom (livanjskom) konzularnom okrugu držimo se suzdržano i očekujemo rezultate istrage potaknute žalbama kršćana, a koju vodi carski komesar Aziz-paša.*²²²

²¹⁸ Gavranović, 1956, 122.

²¹⁹ Draganović, 2012, 488.

²²⁰ Ekmečić, 1977, 310.

²²¹ HHStA, KAL, br. 108, Maričić GKS, Livno, 12. 2. 1858.

²²² Valija Kjani (Čani)-paša izdao je u Mostaru 9. 5. 1858. proklamaciju u kojoj je rečeno kako sultan teži sve svoje podanike učiniti sretnima. Do sultana su doprli glasovi da se raji koješta čini što je suprotno njegovim težnjama. Upućene su brojne pritužbe na ponašanje vlasti pa je zadužen Aziz-paša da ispita njihovu utemeljenost. (*Srbske novine*, br. 55, Beograd, 15. 5. 1858) Carski komesar Aziz-paša bio je na glasu kao nepristran i nepodmitljiv službenik. (Šljivo, 2016b, 423.)

Maričić se u izvješću od 19. travnja 1858. poziva na pismo koje je uputio 30. studenoga 1857. (br. 960) i navodi da tada još uvijek nije mogao na brzinu dati meritornu ocjenu novoga travničkoga kajmakama Habib-paše. Kako je prošlo već pola godine od njegova dolaska, sada može izjaviti da je Habib-paša *najnesposobniji od svih kajmakama koji su do sada bili u Travniku i toliko podmitljiv da je to teško opisati*. Budući da je u vrijeme pisanja toga izvješća bio Ramazan, Maričić ističe da je u Livnu bila bogata ponuda agruma, kolonijalne robe, slanih srdela i druge robe. U Glamoč je upućena veća količina vučje kože radi obrade za krzno. U Grahovo (udaljeno 12 sati hoda), koje je pripadalo livanjskoj nahiji, valije su uvijek postavljale zamjenika mudira (većila) i to je bio čovjek koji je obično poznao jezik pučanstva.

Kada je Habib-paša došao u Travnik, doveo je brojne pratitelje koje nije mogao uzdržavati pa ih je postavljao na razne dužnosti u kajmakamiji. Jednog od njih postavio je za zamjenika mudira u Grahovo da bi ga brzo smijenio i na njegovo mjesto postavio kavaza koji nije znao narodni jezik, a osim toga pripadao je *najnižoj rulji*. Habib-paša nije brinuo o tome da je Grahovo smješteno uz austrijsku granicu i da su česti kontakti s pučanstvom iz Vrlike i Knina. Dalmatinci od davnina u tom kraju imaju pravo na korištenje pašnjaka i zbog toga su nastajali česti prijepori. Dužnost grahovskoga vicemudira posebno je važna upravo zbog raspravljanja o svakodnevnom prijeporima. Zbog svega Maričić moli Rösslerovu intervenciju u Sarajevu kako bi se uklonio ovaj kavaz. Maričić za to mjesto predlaže Šaćir-agu iz pratnje Kjani-paše za koga se uvjerio da je pošten.²²³ Maričić u novom izvješću dodatno informira Rösslera o zamjeniku mudira u Grahovu:

Kavaz travničkog kajmakama Habib-paše, koji obnaša dužnost vicemudira u Grahovu, i o čijoj sam nesposobnosti izvijestio u dopisu (br. 270 od 19. 4. 1858.), jutros je prošao kroz Livno i nastavio put prema Grahovu. Taj kavaz je prije postavljenja u Grahovo usred bijela

dana ošamario fra Ivu Jaranovića, župnika u Orašcu kod Travnika. Fra Ivina „krivica“ bila je u tome što se nije ustao kada je u dućan ušao „efendija“ kavaz. Habib-paša ga je zbog toga „kaznio“ tako što ga je postavio za vicemudira u Grahovo. Maričić za kavaza navodi da je hulja (manigoldo), osoba nasilna karaktera. Pretpostavlja se da daje proviziju Habib-paši od nezakonitih radnji. Ostat će strašne posljedice vladanja ovog neuka i nerazborita vicemudira.²²⁴

U prostorijama austrijske Konzularne agencije u Livnu 31. ožujka 1858. potpisan je i ovjeren ugovor o gradnji pravoslavne crkve u Livnu. Ugovor su potpisali predstavnici Srpske pravoslavne crkvene opštine, njezini predsjedatelji Lazar Kujundžić i Jovo Stanišić, i graditelj (neimar) Nardini, Talijan s boravištem u Kninu.²²⁵ Ferman za gradnju crkve dužine 27 aršina dobiven je u studenome 1857. godine zalaganjem Carigradske patrijaršije. Prema fermanu crkva se mogla graditi na lokaciji *gdje eli-islam ne jma mahzura*. Između više uvjeta crkva se nije smjela graditi blizu džamije. Od četiriju predloženih lokacija uz velike troškove i teškom mukom dopuštena je gradnja na jednoj lokaciji, *i to usred grada*.²²⁶ Gradnja crkve započela je 21. travnja 1858. i tog je dana bila velika svečanost.²²⁷ Vodoosvećenje i ostale obrede pred mnoštvom vjerničkog puka obavio je mjesni paroh Simeon Kojdić. Nakon što su mudir, kadija i članovi medžlisa obavili izmjeru prema fermanu, pristupilo se polaganju prvih četiriju otesanih kamena u temelje. Prvi je položio konzularni agent Maričić, drugi paroh

²²⁴ HHStA, KAL, br. 287, Maričić GKS, Livno, 22. 4. 1858.

²²⁵ Livanjskim pravoslavnim vjernicima, u to vrijeme oko 750 duša, za bogoslužje je služila jedna drvena građevina (košara) u Prikorici (lokalitet Crkvena), u kojoj je od 1840. godine zalaganjem Jove Kujundžića i dopuštenjem bosanskoga valije Mehmeda Vedžih-paše postavljen jedan čador da se sveta služba može vršiti i za zla vremena. (Srbski dnevnik, br. 13, Novi Sad, 14. 2. 1857. i br. 29, 13. 4. 1858.)

²²⁶ Isto

²²⁷ Već 29. 5. 1858. zagrebačke Narodne novine (br. 171) objavljuju kratku vijest: *Sèrbi u Livnu zidaju sada novu cèrkvu. Livanjska pravoslavna obćina nije tako velika, zato bi joj u ovom njenom bogougodnom dijelu valjalo pomoći.*

²²³ HHStA, KAL, br. 270, Maričić GKS, Livno, 19. 4. 1858.

Kojdić, a preostala dva Lazar Kujundžić i Jovo Stanišić.²²⁸ Crkva je dovršena u kolovozu 1859. godine (bez zvonika) i osvećena na blagdan Uspenja Presvete Bogorodice (Velika Gospojina) 28. kolovoza 1859. godine. Osvećenju hrama pribivao je i Maričić.²²⁹

Zbog prijetjećega rata s Crnom Gorom valija Rešid Mehmed-paša naredio je kajmakamima provođenje rekvizicije kako bi se osigurala prehrana vojske koja se gomilala u Hercegovini. Maričić izvještava Generalni konzulat da je travnički kajmakam Habib-paša proveo naredbu na štetu države, a u svoju korist. Livno je trebalo dati 300 kastrata (ovnova) i 250 oka masla. Prema naredbi kastrati su trebali biti plaćeni prema težini (kilaži) i prosječnoj tržišnoj cijeni. Na izlasku iz zimskih mjeseci ovce su mršavije. Umjesto da se kastrati važu u Livnu i otud upute u Hercegovinu, Habib-paša je naredio da ih vlasnici dovedu u Travnik kako bi nakon tri dana putovanja što više izgubili na težini. Nakon dolaska u Travnik ostavio ih je čekati još desetak dana dok su ih kuće čekali proljetni radovi. Ukupan iznos isplaćen vlasnicima bio je puno manji nego što je što je planirano i izdvojeno za tu namjenu. Razlika je otišla u kajmakamov džep. Maričić zaključuje da je Habib-paša podmitljiv do najveće mjere. I pored svega njegova dugovanja iznose više od 130 tisuća pijastera.²³⁰

Maričić 11. svibnja 1858. šalje izvješće koje se najvećim dijelom odnosi na vrlo utjecajnog Ibrahim-bega Bušatliju:

²²⁸ *Srbski dnevnik*, br. 37, 11. 5. 1858.

²²⁹ Neofit, episkopski vikar Dabro-bosanske mitropolije, boravio je u livanjskom kraju koncem svibnja i početkom lipnja 1859. godine. Iz Livna se uputio u Fajce 9. lipnja 1859. s namjerom nastaviti put u Prijedor i Bihać. U Livnu je boravio na poziv uglednih pravoslavnih vjernika zbog posvete novoizgrađene crkve. Budući da unutarnji radovi u crkvi nisu bili završeni, zamjenik episkopa nije htio crkvu posvetiti pa se s livanjskim pravoslavnim uglednicima dogovorio da će se nakon boravka u Krajini vratiti 27. kolovoza i tada posvetiti crkvu. Nadamo se da će prezentirani podatci zaustaviti daljnju produkciju nagađanja, pretpostavki i legendi o gradnji ove crkve. (HHStA, KAL, br. 201, Maričić GKS, Livno, 10. 6. 1859.; *Srbske novine*, br. 108, Beograd, 15. 9. 1859.)

²³⁰ HHStA, KAL, br. 300, Maričić GKS, Livno, 26. 4. 1858.

*U skladu s naredbom koja je stigla iz Sarajeva travnička kajmakamija zatražila je od lokalnih vlasti da se obavi rekvizicija konja za potrebe vojske u Hercegovini.*²³¹ *Prema toj naredbi nije se pravila nikakva razlika među građanima po vjerskoj pripadnosti. Izvršavajući naredbu livanjski mudir, zajedno s lokalnim vijećem, odredio je da jedan dio konja moraju dati i muslimani, kako se ne bi previše opteretilo raj. U noći 8. tekućeg mjeseca pred zgradom mudirata okupili su svi muktari i neki drugi, njih pedesetak, koji su prosvjedovali protiv te odluke. Prosvjednici su bili potaknuti od Ibrahim-bega Bušatlije, koji je isticao da se ta naredba ne može provesti jer u proteklih 400 godina nikad takva naredba nije izdana. Ova obveza treba teretiti samo đauze. Nastala je takva pomutnja da su mudir, kadija i lokalno vijeće morali suspendirati svoju odluku. Ibrahim-beg Bušatlija je jedna hulja, ekstremno opasna. On je najzakletiji neprijatelj kršćanstva i u muslimanskim masama prihvaćen je kao apostol islama. U prošlosti se dva puta borio protiv svog legalnog suverena zbog čega je proveo 7 godina u progonstvu u Siriji. Uvijek je bio prvi u podizanju barjaka pobune i za pljačkanje i ubijanje kršćana. Svojim riječima i savjetima te svakovrsnim intrigama širio je u masama otpor prema reformama.*²³²

Nakon teška poraza osmanske vojske u bitki s Crnogorcima na Grahovcu (13. svibnja 1858.) u Livno se vratio amnestirani zlikovac Zaim Sultanović. Maričić je o tom događaju 23. svibnja 1858. godine izvijestio Generalni konzulat:

Iz Mostara se ovdje 22. tekućeg mjeseca vratio amnestirani zlikovac Zaim Sultanović s namjerom prikupiti i odvesti dragovoljce u

²³¹ *Srbske novosti* (br. 38) objavile su 1. 4. 1858. vijest da je u cijeloj Bosni raspisano da se daju konji za prijevoz streljiva i hrane. Svako naselje dužno je dati 3 konja sa samarima (ne smiju biti stariji od 7 godina) i uz njih jednog momka. Skupljat će se u glavnim mjestima sandžaka odakle će biti upućeni u Hercegovinu. U Hrvatluku (Turskoj Hrvatskoj) slab je odziv dragovoljaca. U Livnu vlada velika razdraženost te se treba bojati da ne dođe do krvavih događaja.

²³² HHStA, KAL, br. 342, Maričić GKS, Livno, 11. 5. 1858.

različita mjesta na granici s Crnom Gorom. Čini se da nije našao dovoljno pobornika za ostvarenje te ideje pa je otišao u Bihać istim poslom. Premda ne jamčim da je to posve sigurno kruže vijesti da je otomanska vojska pretrpjela strahoviti poraz od Crnogoraca, s velikim gubitkom ljudstva, gubitkom oružja, hrane, pa i blagajne.²³³ Livanjske spahije koje su se prijavile za odlazak u Hercegovinu, o čemu sam izvijestio još 19. 1. ove godine (izvještaj br. 50), odlaze sutra u Travnik odakle će nastaviti put prema Mostaru. Spahije su angažirale i jedan dio najgoreg livanjskog ološa.²³⁴

Dok je osmanski poraz na Grahovcu sav slavenski svijet vidio kao zalazak turske zvijezde, kršćani u Livnu su to dočekali sa zebnjom. O povratku bašibozučkih jedinica²³⁵ iz Hercegovine i nasilju koje su činili Maričić je Generalnom konzulatu poslao dva izvješća (19. i 26. srpnja 1858.) sljedećega sadržaja:

Dana 14. i 15. ovog mjeseca ostatci preostale otomanske vojske nakon poraza u ratu s Crnogorcima i to jedan odred bašibozuka prolazio je kroz livanjski kraj na putu za Tursku Hrvatsku. Prolazeći prethodno kroz nahije Ljubuški i Duvno počinili su svakovrsna nasilja prema kršćanima.²³⁶ To su činili i na putu iz Livna u Glamoč pljačkajući i zlostavljajući kršćane koji su im se našli na putu.²³⁷

²³³ Vijesti koje će kasnije pristizati potvrdile su Maričićevu informaciju.

²³⁴ HHStA, KAL, br. 369, Maričić GKS, Livno, 23. 5. 1858.

²³⁵ Neuspjeh s reformama pokazivao se i na polju preustroja vojske. Namjera središnjih vlasti bila je da se umjesto janjičara i spahija u Bosnu uvede redovna vojska od nizama i redifa, djelatnih i pričuvnih jedinica. Bosanski muslimani zbog sumnje da ih sultan neće braniti ne žele u redovnu vojsku, koja može biti premještena daleko od Bosne, pa su radije davali sinove u bašibozučke odrede. Te su jedinice bile slabo naoružane, hranjene i plaćene, a uz to neizvježbane i loše vođene. Na svojim pohodima pljačkali su sve do čega su stigli.

²³⁶ Pričalo se po Bosni da su dragovoljci koji su sudjelovali u borbi na Grahovcu morali prodati oružje kako bi se prehranili na povratku kući jer im ništa nije bilo plaćeno. (Šljivo, 2016b, 425) Pljačkom kršćana namirivali su ono što im država nije dala. To je bila stalna praksa bašibozučkih odreda.

²³⁷ HHStA, KAL, br. 560, Maričić GKS, Livno, 19. 7. 1858.

Maričić je 26. srpnja 1858. izvijestio da bašibozučki odredi i dalje prolaze kroz Livno. Novi val trajao je od 22. do 26. srpnja 1858.²³⁸ I ovi odredi, kao i oni koje je Maričić spominjao u prethodnom izvješću, ostavljali su trag nasilja cijelim putem kojim su se vraćali prema turskoj Hrvatskoj. Od sto konja rekviriranih na području grahovskoga vicemudirata vraćeno je samo 48.²³⁹

Na temelju Maričićevih izvješća o nasilju bašibozučkih odreda reagirao je generalni konzul Rössler 31. srpnja 1858. godine izvijestivši austrijskoga ministra vanjskih poslova grofa Buol-Schauensteina i carskoga internuncija u Istanbulu:

Carski konzularni agent u Livnu ponovo u svojim izvještajima spominje nedjela koja u svojim pohodima čine bašibozuci u povratku iz Hercegovine. Bez ikakva su vojnog nadzora i uz to ogorčeni što im obećana opskrba prilikom borbe s Crnogorcima nije dana. Svuda gdje prolaze ostaju tragovi ubojstva, pljačke, obeščašćenja i gnjusnih zločina svih vrsta. Prilikom prolaska kroz Livno izgredi su bili tako opasni da je tamošnji mudir upozorio gosp. Maričića da ne izlazi na ulicu sve dok cijela horda ne napusti grad. Ne trebam Vam govoriti da su uvijek kršćani bili ti protiv koji je upereno njihovo zlosilje. Neshvatljiv je uporan nemar uprave kao i činjenica da ona ne vodi računa da nakon ukidanja bašibozučkih odreda – čiju uporabu su gotovo svaki put požalili – ti šakali budu pod nadzorom bar do onog momenta kada se opet vraćaju u svoja gnijezda iz kojih izlaze samo ugasiti žed za pljačkanjem i razuzdanošću.²⁴⁰

Maričić 30. kolovoza 1858. obavještava Generalni konzulat o nekoliko slučajeva nasilja nad kršćanima. Najprije podsjeća na slučaj ubojstva Ivana Mioča u veljači 1858.²⁴¹ Ubojica Orman, koji je Mioča ubio tukući ga

²³⁸ Budući da su se nakon borbi s Crnogorcima proširio plamen nemira u Hercegovini, očito je da su se te postrojbe jedno vrijeme zadržale na tom području.

²³⁹ HHStA, KAL, br. 570, Maričić GKS, Livno, 27. 7. 1858.

²⁴⁰ Gavranović, 1956., 164-165.

²⁴¹ O tom slučaju Maričić je 24. 2. 1858. dostavio izvješće (br. 128), ali taj se dokument ne nalazi u Austrijskom državnom arhivu ni u Arhivu Bosne i Hercegovine.

drvenom motkom, proveo je samo mjesec dana u zatvoru i pušten je na slobodu. Novi slučaj nasilja dogodio se 21. kolovoza 1858. kada je zaptija Ale Mušić pretukao tridesetogodišnjeg Matu Kajgu iz livanjskoga sela Strupnić. Od težine zadobivenih ozljeda Kajgo je umro nakon mjesec dana (30. rujna 1858.).²⁴² Maričić konstatira da se u ovakvim okolnostima zlo ne može iskorijeniti jer se ne kažnjava. Slučajevi nasilja, pa i onog sa smrtnim posljedicama, spominju se često. Maričić je izvijestio da je 24. srpnja 1858. u večernjim satima zapaljeno 3 do 4 tisuće oka slame osmanskoga podanika i trgovca Nikole Jurkića. Vatra potpomognuta vjetrom razbuktala je požar i sva je slama izgorjela. Sumnja se da je podmetač požara spahija Hasan Latifić, a motiv je osveta zbog nekog starog nesporazuma (svađe). Jurkić ne može ništa poduzeti.²⁴³

U izvješću od 19. listopada 1858. Maričić obavještava Generalni konzulat da je 13. listopada 1858. u Livno stigla valijina naredba prema kojoj lokalni mudir mora žurno mobilizirati u livanjskoj nahiji 120 ljudi (bašibozuk) ne uključujući 60 do 80 ljudi koje će dati spahije. Ta naredba proslijeđena je i u druge nahije. Ove neredovne trupe bit će poslane na novu granicu s Crnom Gorom. Premda se livanjski muslimani riječima razmeću hrabrošću i voljom za borbu, doimlje se, napose nakon strahovita poraza koji su Crnogorci nanijeli osmanskoj vojsci kod Grahovca, da bi oni najradije ostali kod kuće. Maričić naglašava da su bašibozučke postrojbe sinonim za ubojice.²⁴⁴

Pozvavši se na prethodno izvješće (br. 758), Maričić je obavijestio Generalni konzulat da je toga dana (22. studenoga) 120 ljudi (vojnika) otišlo u Travnik odakle će ići u Mostar i poslije nastaviti prema Crnoj Gori. U Travniku se trebalo okupiti oko 500 vojnika: osim 120 iz Livna, Glamoč je trebao dati 90 ljudi, Jajce 70 i Uskoplje 220. Zadatak im je osigurati stabilnost nove granice nastale nakon poraza od

Crnogoraca. Livanjsku postrojbu bašibozuka predvodio je bimbaša Abdurahman-beg Firdus, čovjek izrazito ovisan o alkoholu.²⁴⁵

Maričić se u izvještaju od 15. siječnja 1859. žali na travničkoga kajmakaa Habib-pašu, *nesposobnog čovjeka koji se nikad ničim nije bavio doli dijeljenjem pravde onome koji najviše daje, odnosno nudi*. Zbog njegova nerada mudiri u sandžaku nisu bili pod nadzorom pa su činili nedjela. Tako je glamočki mudir Hadži Husein-efendija naredio jednom zaptiji da pretuče pravoslavnoga popa.²⁴⁶

Maričić 10. lipnja 1859. piše Generalnom konzulatu o odgođenoj posveti pravoslavne crkve u Livnu i dodaje:²⁴⁷ *U Livnu i susjednim nahijama obavljala se mobilizacija zbog očekivanih sukoba sa Srbijom.*²⁴⁸ *U Livnu su se proširile glasine da će vezira Ćani Mehmed-pašu zamijeniti Osman Mahzar-paša Skopljak. Te glasine dolazile su od begova Mehmeda i Abdurahmana Firdusa.*²⁴⁹

Ministarstvo vanjskih poslova odlučilo je 6. listopada 1859. premjestiti Ivana Maričića u vicekonzulat u Volosu (Grčka). Istoga je dana za konzularnog agenta u Livnu imenovan Julius von Jaxa Dembicki, koji je dužnost preuzeo 26. studenoga 1859. godine.²⁵⁰ Maričić je bio iskusan državni službenik, sposoban konzul, dobro obrazovan, vrlo aktivan i širokih pogleda na prilike u Bosni i Hercegovini. Njegova izvješća pokazuju da je izvrsno poznao mentalitete i dobro percipirao ljude i događaje. Dostupni izvori ne otkrivaju razloge njegova premještaja u Volos. Neke indicije upućuju na to da je osobno tražio premještaj.

²⁴² AFSG, Matična knjiga umrlih župe Ljubunčić (1824. – 1865.), br. 91/1858. U upisu činjenice smrti spominje se ubojica riječima: *certum Turcam Livnensem*.

²⁴³ HHStA, KAL, br. 651, Maričić GKS, Livno, 30. 8. 1858.

²⁴⁴ HHStA, KAL, br. 758, Maričić GKS, Livno, 19. 10. 1858.

²⁴⁵ HHStA, KAL, br. 839, Maričić GKS, Livno, 22. 11. 1858.

²⁴⁶ Maričić GKS, Livno, 15. 1. 1859. (Šljivo, 2016, 511)

²⁴⁷ HHStA, KAL, br. 201, Maričić GKS, Livno, 10. 6. 1859. Ovo je Maričićovo izvješće jedino iz 1859. godine koje se čuva u Austrijskom državnom arhivu.

²⁴⁸ Novi travnički kajmakam naredio je livanjskome mudiru Refik-begu da okupljene bašibozučke odrede odmah vodi u fočanski kraj. (Šljivo, 2016, 544)

²⁴⁹ Te su glasine potvrđene. Na dan kada je pisano ovo izvješće, Osman Mahzar-paša Skopljak (Sulejmanpašić) preuzeo je dužnost bosanskohercegovačkoga valije.

²⁵⁰ Agstner, 2018, 40; Deusch, 2017, 365-366.

Zaključak

Prilike u Bosni i Hercegovini su, posebno od Karlovačkoga (1699.) i Požarevačkoga mira (1718.), sve češće i sve više bile u žarištu zanimanja velikih europskih sila. To se zanimanje pojačavalo obrnuto proporcionalno slabljenju moći Osmanskoga Carstva da bi svoju kulminaciju doseglo polovinom 19. stoljeća. Nakon trajnog razdoblja rata i unutarnjeg razdora, ruske i engleske blokade koje označavaju francusku upravu u Dalmaciji, 1815. godine, nakon Bečkoga kongresa, u opustošenu Dalmaciju dolazi Austrija koja je bezidejna što se tiče Dalmacije i njezina odnosa s Bosnom i Hercegovinom. Zaokupljena pitanjima Njemačke i Italije austrijska politička i kulturna javnost Balkan doživljava kao izvancivilizacijski prostor, što je na tragu Bismarckove izjave iz 1878. godine da čitav Balkan ne vrijedi kostiju jednog njemačkog grenadira. Austrija Bosnu i Hercegovinu izolira sanitarnim kordonom. Zaokupljena njemačkom konfederacijom i talijanskim pitanjem Austrija 1821. godine zatvara svoj konzulat u Travniku. Prestankom trgovine s Bosnom i Hercegovinom i talijanskim državama Dalmacija stagnira, pojavljuju se slučajevi gladi, pučanstvo se iseljava. S druge strane Osmansko Carstvo pod dvostrukim teretom unutarnje krize i pritiska europskih sila proživljava strahovitu dramu modernizacije i reformi, bez kojih više ne može opstati. Zbog reformi Carstvo ulazi u sukob s ogorčenim *status quo* zastupnicima i lokalnim nositeljima feudalnih privilegija, naročito izraženih u Bosni i Hercegovini. U Bosni i Hercegovini je od trećega desetljeća 19. stoljeća pa sve do kraja osmanske uprave vladalo vrlo nestabilno razdoblje u

kojem je često dolazilo do raznih nereda i ustanaka. Odlazak Metternicha s položaja ministra vanjskih poslova Austrije, pritisak dalmatinskih komora i dalekovidnost novoga ministra trgovine Karla Ludwiga von Brucka dovest će do promjene austrijske politike prema istočnom pitanju. U okviru te nove politike došlo je do reforme austrijskoga konzularnoga sustava. Na valu novoga vanjskopolitičkoga kursa Austrija je u razdoblju od 1849. do 1852. godine osnovala pet konzularnih predstavništva u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Mostar, Livno, Tuzla i Banja Luka). Konzularna agencija u Livnu osnovana je 16. kolovoza 1851., a započela je s djelovanjem u proljeće 1852. godine. Od 1871. prerast će u vicekonzulat i djelovati sve do likvidacije 5. ožujka 1880. godine. Istraživanje i proučavanje sačuvanog arhivskog gradiva austrijskog konzularnog predstavništva u Livnu pridodaje dosadašnjim spoznajama nove rezultate i otkrića. Proučavanjem zavičajne povijesti na temelju konzulskih izvješća u središte pozornosti dolazi obična svakodnevnica koja nam zornije približava i oslikava život u prošlosti. U svakom slučaju, razotkrivanje „donje strane“ povijesti, ili „povijesti odozdo“, važno je za usklađivanje mikropovijesti – lokalne ili zavičajne povijesti – s nacionalnom i općom poviješću te vezivanje pojedinačnih, lokalnih fenomena uz opća povijesna i evolucijska gibanja. Sve u svemu, izvješća koja su pisali austrijski konzuli, zbog načina na koji su bili sastavljeni, zbog pojedinosti koje sadrže i zbog pozornih opažanja, izniman su povijesni izvor.

Izvori

Austrijski državni arhiv Beč (Österreichische
Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatarchiv)

Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo

Državni arhiv u Dubrovniku

Državni arhiv u Rijeci

Arhiv Franjevačke provincije Bosne Srebrene Sarajevo

Arhiv Franjevačkog samostana Gorica – Livno

Novine, kalendari, godišnjaci

Agramer Zeitung, Zagreb, 1853. – 1859.

Allgemeine Oesterreichische Gerichts-zeitung, Wien,
1855. – 1858.

Carsko-kraljevske službene Narodne novine, Zagreb,
1854. – 1859.

Foglio commerciale, Milano, 1845.

Fremden-Blatt, Wien, 1853. – 1859.

Giornale del Lloyd Austriaco, Trieste, 1845.

Glasnik dalmatinski, Zadar, 1851. – 1856.

Jahrbuch des k. und k. Auswärtigen Dienstes 1897.,
Wien, 1897.

Magazin srbsko-dalmatinski za godine 1854. do 1859.,
Beč, 1859.

Narodne novine, Zagreb, 1851. – 1853.

Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske, Zagreb,
1847.

Ost-Deutsche Post, Wien, 1853.

Salzburger Zeitung, Salzburg, 1853.

*Schematismus almae missionare provinciae Bosnae
Argentinae*, Budim, 1855.

Srbski dnevnik, Novi Sad, 1853. – 1858.

Srbske novine, Beograd, 1850. – 1859.

Zagrebački katolički list, Zagreb, 1853. – 1859.

Wiener Zeitung, Wien, 1852. – 1859.

Literatura

Agstner 2016
Agstner, R. *Carski (i) kraljevski konzulati u Bosni i
Hercegovini 1808. – 1880.*, Godina kulture: Bosna i
Hercegovina – Austrija, Sarajevo 2016, 32-36.

Agstner 2018
Agstner, R. *Handbuch des k. (u.) k. Konsulardienstes:
Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh.
bis 1918. Aus dem Nachlass herausgegeben vom
Bundesministerium für Europa, Integration und
Äußeres in Zusammenarbeit mit Gerhard Gonsa*, Wien
2018.

Alaupović 1907
Alaupović, T. *Ivan Franjo Jukić: (1818. – 1857.)*,
Sarajevo 1907.

Andrassy 1971
Andrassy, J. *Međunarodno pravo*, Zagreb 1971.

Ardeleanu 2013
Ardeleanu, C. *British documents on the political
situation of Bosnia and Herezegovina (1854)*, Journal
of Southeast European Studies, LI, 1–4, Graz 2013,
329-354.

Aslantaş 2008
Aslantaş, S. *Belgradî Râşid (d. 1882 or 1883)*,
Historians of the Ottoman Empire, <http://www.ottomanhistorians.com>

Badrov 1925
Badrov, B. *Fra Lovro Karaula*, Sarajevo 1925.

Baltić 1991
Baltić, J. *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i
promine vremena u Bosni*, Sarajevo 1991.

Bajić-Žarko 2004
Bajić-Žarko, N. *Split kao trgovačko i tranzitno središte
na razmeđu između istoka i zapada*, Split 2004.

Benić 2003
Benić, B. *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo,
Zagreb 2003.

Čolić 2006
Čolić, Lj. *Bujuruldija Muhamed Salih Vedžihi-paše,
Mešovita građa /Miscellanea/, knj. XXVII*, Beograd
2006, 283-290.

Čelebi 1996
Čelebi, E. *Putopis*, Sarajevo 1996.

Ćorović 1925
Ćorović, V. *Bosna i Hercegovina*, Beograd 1925.

Čurić 1955

Čurić, H. *Politička zapažanja o Bosni 1834. godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, sv. 10, Sarajevo 1955, 81-85.

Čurić 1957

Čurić, H. *Posljednji livanjski kapetan Ibrahim-beg II Firdus*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, sv. 12, Sarajevo 1957, 100-131.

Čurić 1960

Čurić, H. *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX. vijeka*, Sarajevo 1960.

Despić 2021

Despić, M. *Zapisi starog Sarajlije*, Sarajevo 2021.

Deutsch 2017

Deutsch, E. *Die effektiven Konsuln Österreich (-Unagarns) von 1825-1918): Ihre Ausbildung, Arbeitsverhältnisse und Biografien*, Köln – Weimar – Wien 2017.

Draganović 2012

Draganović, K. *Katolička crkva u otomanskoj Bosni u XIX. stoljeću*, Vrhbosnensia, god. XVI, br. 1, Sarajevo 2012, 143-200.

Drljić 1932

Drljić, R. *Uspomene fra Martina Nedića na Omer-pašu i Ivana Franu Jukića (Iz bilježaka fra Martina Nedića o Omer-paši i fra Jukiću)*, Franjevački vijesnik, Sarajevo 1932, 362-368.

Dujmović 2019

Dujmović, S. *U ogledalu promjena – srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini 1918. – 1941.*, Sarajevo 2019.

Ekmečić 1977

Ekmečić, M. *Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850 do 1878. godine*, Balcanica, vol. VIII, Beograd 1977, 301-320.

Filipović 1966

Filipović, M. *Memoari Živka Crnogorčevića*, priredio Milenko Filipović, Sarajevo 1966.

Gašparović 2009

Gašparović, L. *Osnove sustava kapitulacija kao međunarodnih ugovora sui generis u Osmanskom carstvu /XVI. – XVIII. st./*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 4, Zagreb 2009, 679-716.

Gavranović 1956

Gavranović, B. *Bosna i Hercegovina od 1853. – 1870.*, Sarajevo 1956.

Gelo 2017

Gelo, J. *Konzervatorsko-restauratorski radovi na zvonnicima i zapadnom pročelju crkve sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu*, Cleuna, br. 2, Livno 2017, 201-209.

Giljferding 1972

Giljferding, A. *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972.

Grandits 2014

Grandits, H. *Multikonfesionalna Hercegovina: Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Sarajevo 2014.

Hauptmann 1962

Hauptmann, F. *Austrijski konzulat u Travniku*, Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, knj. II., Sarajevo 1962, 71-87.

Hauptmann 1967

Hauptmann, F. *Pregled tržišnih cijena nekih artikala u Bosni 1852. – 1862.*, Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. VII., Sarajevo 1967, 163-190.

Herkalović 1906

Herkalović, T. *Vorgeschichte der Occupation Bosnies und der Herzegovina*, Zagreb 1906.

Hrabak 1964

Hrabak, B. *Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u Primorje od kraja XIII. do početka XVII. veka*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XIV, Sarajevo 1964, 131.

Jacobovits 1865

Jacobovits, *Die Consulate als Gerichtsbarkeiten im osmanischen Reiche*, Wien 1865.

Jelenić 1915

Jelenić, J. *Kultura i bosanski franjevci (II)*, Sarajevo 1915.

Kammerhofer 1996

Kammerhofer, L. *Das Konsularwesen der Habsburgermonarchie 1752-1918. Ein Überblick mit Schwerpunkt auf Südosteuropa*, Der Weg führt über Österreich. Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jh. bis zur Gegenwart), ed. Harald Heppner (=Zur Kunde Südosteuropas II/21, Wien/Köln/Weimar 1996), 7-35.

Kapidžić 1956

Kapidžić, H. *Izveštaj Riharda Erka o Bosni i Hercegovini 1846. godine*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX. vijeku, Sarajevo 1956, 6-58.

Karanjac 1909

Karanjac, D. *Srpska konfesionalna osnovna škola u Livnu*, Školski vjesnik, Sarajevo 1909, 568-577.

Karčić 1996

Karčić, F. *Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj Carevini u XIX. vijeku*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. 17-18, Sarajevo 1996, 221-231.

Kecmanović 1963

Kecmanović, I. *Srpsko-dalmatinski glasnik o Bosni i u Bosni (i Hercegovini)*, Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, knj. III., Sarajevo 1963, 65-90.

Kečkemet 2004

Kečkemet D. *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije*, sv. 1., Split 2004.

Kruševac 1963

Kruševac, T. *Srpska realka- gimnazija u Sarajevu*, Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, knj. III., Sarajevo 1963, 91-124.

Ljiljak 1975

Ljiljak, M. *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*, knj. I., Sarajevo 1975.

Malfatti 1879

Malfatti, J. *Handbuch des österreichisch-ungarischen Consularwesens*, Wien 1879.

Marinković 1998

Marinković, M. *Historija očima gubitnika*, <http://www.srpsko-nasledje.rs/sr-l/1998/11/article-8.html>

Marković 1923

Marković, S. *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*, Mostar 1923.

Morpurgo 1962

Morpurgo, V. *Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele*, Starine JAZU, knj. 52, Zagreb 1962, 185-248.

Mitrović, Kreševljaković 1958

Mitrović, P., Kreševljaković, H. *Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863. – 1870.)*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa, knj. V, Sarajevo 1958.

Mujić 1955

Mujić, M. *Regesta turskih istorijskih isprava pohranjenih u Državnom arhivu u Zadru koje se odnose na područje današnjeg livanjskog sreza*, /rukopis/, Sarajevo 1955, 1-18.

Neumann 1854

Neumann, L. *Handbuch des Konsularwesens mit besonderer Berücksichtigung des österreichischen*, Wien 1854.

Novak 1923

Novak, G. *Split u svjetskom prometu*, Split 1923.

Peričić 1976

Peričić, Š. *Zahtjevi Dalmacije za osnivanje konzulata Austrije u Bosni*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XXI-XXVII, Sarajevo 1976, 277-282.

Peričić 1993

Peričić, Š. *Splićanin Vid Nikolić: Skica za životopis*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zadar 1993, 233-241.

Piskur 1862

Piskur, J. *Oesterreichs Consularwesen*, Wien 1862.

Popović 1927

Popović, V. *Trgovina Budimlića u prvoj polovini XIX stoljeća*, Narodne starine, br. 14, Zagreb 1927, 59-70.

Popović 1949

Popović, V. *Agrarno pitanje i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida (1839. – 1861.)*, Beograd 1949.

Radušić 2013

Radušić, E. *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. – Od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Sarajevo 2013.

Rill 1977

Rill, G. *Zur Geschichte der österreichischen Konsulargerichtsbarkeit in Bosnien*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Nr. 30., Wien 1977, 153-190.

Roskiewicz 1868

Roskiewicz, J. *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Leipzig/Wien, 1868.

Stranjaković 1936

Stranjaković, D. *Politička propaganda Srbije u jugoslovenskim pokrajinama 1844. – 1858.*, Beograd 1936.

Stulli 1980

Stulli, B. *Građa o gospodarstvu Dalmacije u prvoj polovici XIX. stoljeća*, Split 1980.

Stulli 1992

Stulli, B. *Iz povijesti Dalmacije*, Split 1992.

Šimunković 2010/2011

Šimunković, Lj. *Kronika splitske gimnazije od ljeta Gospodnjeg 1817./18. do godine 1866./67.*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, br. 23, Split 2010./2011.

Šišić 1962

Šišić, F. *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb 1962.

Šljivo 1982

Šljivo, G. *Prva godina austrijske konzularne agencije u Banjaluci*, Historijski zbornik, Banja Luka 1982, 47-73.

Šljivo 1987a

Šljivo, G. *O Bosanskoj krajini u 1858. godini*, Istorijski zbornik, br. 8, Banja Luka 1987, 37-64.

Šljivo 1987b

Šljivo, G. *Pitanje carina na granici između Bosne i Hercegovine i Dalmacije u 1846. godini*, Istorijski zbornik, br. 8, Banja Luka 1987, 141-154.

Šljivo 2008

Šljivo, G. *Izvještaji Antonija Tadića, korespodenta iz Livna sredinom XIX. stoljeća (1845. – 1852.)*, Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača, Tešanj 2008, 130-292.

Šljivo 2016a

Šljivo, G. *Bosna i Hercegovina 1849. – 1853.*, Tešanj 2016.

Šljivo 2016b

Šljivo, G. *Bosna i Hercegovina 1854 – 1860.*, Tešanj 2016.

Šljivo 2016c

Šljivo, G. *Omer Lufti-paša u Bosni i Hercegovini 1850. – 1852.*, Tešanj 2016.

Tadić 2007

Tadić, D. *Gradnja crkve u Vidošima*, Župa Vidoši: U povodu 150. obljetnice blagoslova župne crkve, / zbornik radova/, Livno 2007, 147-206.

Tadić 2014

Tadić, D. *Livanjski kotarski predstojnici u razdoblju austrougarske uprave*, Cleuna, br. 1, Livno, 2014, 240-281.

Tadić 2017

Tadić, D. *Franciškani bosanski ne boje se kratelja*, Kalendar sv. Ante 2018. godine, Sarajevo 2017, 167-174.

Tadić 2021

Tadić, D. *Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova do Drugog svjetskog rata*, Spasenje od grijeha – ozdravljenje od bolesti, Zbornik radova, ur. Stipo Kljajić, Livno – Split 2021, 145-190.

Taylor 1968

Taylor, A. J. P. *Borba za prevlast u Evropi: 1848. – 1918.*, Sarajevo 1968.

Teinović 2019

Teinović, B. *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine*

/1800. – 1878./, neobjavljena doktorska disertacija, Banja Luka 2019.

Tepić 1988

Tepić I. *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856. – 1878.*, Sarajevo 1988.

Traljić 1962

Traljić, S. *Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII. i XVIII. stoljeću*, Pomorski zbornik I, Zagreb 1962, 341-371.

Traljić 1965

Traljić, S. *Izvoz bosanske robe preko splitske luke u XVIII. stoljeću*, Pomorski zbornik, knj. 5, Zagreb 1965, 809-827.

Tudor 2017

Tudor, G. *Konzulati i konzuli u Splitu za vrijeme druge austrijske uprave (1815. – 1914.)*, Kulturna baština, br. 42-43, Split 2017, 31-50.

Zaplata 1933

Zaplata, R. *Privredne prilike BiH polovinom devetnaestog vijeka (Iz povjerljive arhive austrijskog generalnog konzula u Sarajevu)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLV, Sarajevo 1933, 79-90.

Zaplata 1934

Zaplata, R. *Neostvareni projekat za slobodnu trgovinu Dalmacije sa Bosnom, Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom polovinom XIX stoljeća*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sv. XLVI, Sarajevo 1934, 195-208.

Zaplata 1936

Zaplata, R. *Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade*, Gajret, kalendar za 1937. godinu, Sarajevo 1936, 116-149.

Zelić-Bučan 1977

Zelić-Bučan, B. *Privredne prilike u splitskom okružju pedesetih godina XIX. stoljeća*, Arhivski vjesnik, vol. 19-20, br. 1, Zagreb 1977, 71-139.

Zirdum 1996

Zirdum, A. *Pisma bosanskih franjevac 1850. – 1870.*, Plehan 1996.

Austrian (- Hungarian) Consular Agency Vice Consulate in Livno (1851 – 1880), Part I

Key words: Livno, Austria, Bosnia and Herzegovina, Ottoman Empire, Consular agency, Consulate General, Rajković, Maričić, Atanasković

The circumstances in Bosnia and Herzegovina, especially since the Treaty of Karlovac (1699) and the Peace of Požarevac (1718), have been more and more frequently and increasingly the focus of attention of great European powers. This interest increased in inverse proportion to the weakening of the Ottoman Empire to reach its culmination in the middle of the 19th century. After an enduring period of war and internal discord, the Russian and English blockades that marked the French administration in Dalmatia, in 1815, and after the Congress in Vienna, Austria came to the devastated Dalmatia and was clueless as far as Dalmatia and its relationship with Bosnia and Herzegovina were concerned. Preoccupied with the issues of Germany and Italy, the Austrian political and cultural public perceived the Balkans as a space out of civilization, which is reminiscent of Bismarck's statement from 1878 that the entire Balkans is not worth the bones of one German grenadier. Austria isolated Bosnia and Herzegovina with a sanitary cordon. Preoccupied with the German confederation and the Italian question, Austria closed its consulate in Travnik in 1821. With the cessation of trade with Bosnia and Herzegovina and the Italian states, Dalmatia stagnated, cases of famine appeared and the population emigrated. On the other hand, the Ottoman Empire, under the double burden of an internal crisis and pressure from European powers, experienced a tremendous drama of modernisation and reforms, without which it could no longer survive. Because of the reforms, the Empire entered into a conflict with bitter *status quo* representatives and local holders of

feudal privileges, especially expressed in Bosnia and Herzegovina. In Bosnia and Herzegovina, the period from the third decade of the 19th century until the end of the Ottoman rule was very unstable, with frequent riots and uprisings. The departure of Metternich from the position of Minister of Foreign Affairs of Austria, the pressure of Dalmatian Chambers and the foresight of the new Minister of Trade, Karl Ludwig von Bruck, would lead to a change in Austrian policy towards the Eastern question. As part of this new policy, the Austrian consular system was reformed. On the wave of a new foreign policy course, Austria established five consular representations in Bosnia and Herzegovina (Sarajevo, Mostar, Livno, Tuzla and Banja Luka) in the period from 1849 to 1852. The consular agency in Livno was founded on August 16, 1851, and began operating in the spring of 1852. From 1871, it would grow into a vice consulate and operate until its liquidation on March 5, 1880. The research and study of the preserved archival material of the Austrian archival representation in Livno adds to previous knowledge that brings the space and time of our predecessors in these areas closer and makes it more interesting. By studying native history on the basis of consular reports, the centre of attention becomes the ordinary everyday life, drawing life in the past nearer and depicting it clearer. In any case, exposing the "underside" of history, or the "history from bellow", is important for harmonising micro-history – local or native history – with the national and general history and linking individual, local phenomena to general historical and evolutionary movements. All in all, the reports written by Austrian consuls, due to the manner of their composition, the details they contain, and careful observations, are an exceptional historical source.

Damir Tadić

Livno u oku kamere Franza Laforest

(Uz 145. obljetnicu najstarije fotografije Livna)

LIVNO U OKU KAMERE FRANZA LAFORESTA

(Uz 145. obljetnicu najstarije fotografije Livna)

Damir Tadić
Gornjožabljačka 12
Livno, BiH
smiljantadic@gmail.com

UDK: 94(497.6Livno):77
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. X. 2023.
Prihvaćeno: 17. XI. 2023.

152

Prva fotografija Livna snimljena je prije 145 godina. Njezin autor je Franz Thiard de Laforest (Beč, 1838. – Kotor, 1911.) kojega je sudbina na njegovim životnim i fotografskim putovanjima i lutanjima dovela i u Livno. Boraveći u Livnu najmanje tri puta, u razdoblju od 1878. do 1888. godine snimio je više fotografija od kojih je jedan broj sačuvan na raznim mjestima. Riječ je o povijesnim fotografijama Livna i Livnjaka bez kojih bismo bili uskraćeni za potpunu sliku jednoga vremena, prostora i događaja. U ovom radu autor istražuje i podatke iz Laforestove biografije te prezentira, komentira i interpretira sačuvane fotografije.

Ključne riječi: Livno, Livnjaci, Laforest, fotografija, Beč

Uvod

Prva fotografija na svijetu načinjena je 1826. godine kada je Joseph Nicéphore Niépce poslije osam sati eksponiranja uspio svoj eksperiment verificirati dobivanjem slike na ploči. *Pogled s prozora u Le Gras* postala je tako prva, uspjeta, trajna fotografija, a nastala je u Saint-Loup-de-Varennesu u Francuskoj. Niépce ju je „uhvatio“ pomoću kamere opskure (*camera obscura*) fokusirane na bitumensku plohu veličine 20x25 cm. Tako su početkom 19. stoljeća ostvareni višestoljetni pokušaji raznih umjetnika, optičara, kemičara, astronoma... Postupak fotografitiranja poslije su usavršavali Daguerre, Talbot, Archer, Disdéri i mnogi drugi. Zaostajući za slikarstvom i minijaturistima u mogućnosti reproduciranja boje, fotografija, prvobitno obrt, sve je više prerastala u umjetnost i sredstvo umjetničkoga stvaranja.

Fotografija je u početku bila hvaljena zbog svoje sposobnosti izvedbe vjerne slike onoga što se nalazilo ispred objektiva, slike

oslobođene selektivne diskriminacije ljudskoga oka i ruke, proizvedene mehanički. U 19. stoljeću ideja dokumentarnosti bila je u osnovi većine fotografskih praksi. Fotografiji se davala apsolutna prednost kao povijesnom izvoru jer se smatralo da je fotografija *poruka bez šifre* iz prošlosti, svjedočanstvo s pretpostavkom povjerenja promatrača jer je fotografija zabilježila ono što se stvarno dogodilo, ono što jest i ona time postaje nepobitnom povijesnom istinom. Fotografija je dokument koji svjedoči kada nema riječi, kao slika realnosti i njezina najvjernija zamjena. Do izuma fotografije slikarstvo je nosilo u sebi jaku dozu dokumentarnosti. S izumom fotografije tradicionalni medij dokumenta dopunjen je i izmijenjen, odnosno fotografija je postala novim medijem dokumenta.

Fotografijom „zaustavljamo“ određene i nama značajne trenutke u beskrajnom vremenu, objekte i zbivanja koje nijednim drugim načinom tako vjerno, točno i brzo ne možemo zabilježiti. *U svakoj fotografiji iskazuje se*

*prolaznost i uništivost, implicira se smrtnost i neponovljivost. Odatle i želja da se fotografski makar prividno zaustavi ta neumitnost prolaznosti i vječne mijene, stalnog nestajanja i nastajanja.*¹

Izumom fotografije mnoge su osobe i događaji počeli dobivati dimenziju trajnosti. Točnošću i preciznošću i pravodobnošću fotografija posjeduje značajke autentičnosti, egzaktnosti, a time zauzima neizostavno mjesto u domeni stručne i znanstvene djelatnosti. Ona time postaje i nezaobilazan dokument, često jedini način svjedočenja o nečemu ili nekomu. Ta likovna dokumentarnost postaje vrijednija tim više što vrijeme odmiče, postaje vrijednija od čitava mnoštva napisanih ili izgovorenih riječi pa su još riječi i komentari često i posve nepotrebni.

Od šezdesetih godina 19. stoljeća u susjednoj je Dalmaciji fotografska djelatnost razvijena u većim gradovima: u Splitu, Zadru, Dubrovniku, Šibeniku. U vrijeme epohalna otkrića fotografije Livno je bilo u sastavu Otomanskoga Carstva. Premda važan trgovački grad na putnome pravcu iz Splita u Sarajevo, osim nekoliko crteža (skica) vojnoobavještajnoga karaktera i putopisnih bilješki s opisom grada, dosadašnja istraživanja nisu otkrila postojanje nekog fotografskog zapisa grada i njegovih stanovnika iz toga razdoblja.

Austrougarskim zaposjednućem Livna nastupilo je novo društveno, političko i gospodarsko ozračje. Odmah nakon austrougarskoga zauzeća 28. rujna 1878. u Livno su iz Dalmacije počeli pristizati brojni znatiželjnici zainteresirani za gospodarske aktivnosti (ljekarnici, obrtnici, ugostitelji). Već u listopadu 1878., pretpostavljamo na poziv vojnih vlasti, stigao je u Livno i prvi fotograf. Bio je to Franz Thiard de Laforest, afirmirani fotograf iz Splita. U Livnu je tada snimio dvije, do sada nam poznate, vrijedne povijesne fotografije. Panoramska snimka Livna pod izvornim autorovim nazivom *Livno, Parthie der*

oberen Festung (Livno, dio gornje tvrđave) prva je fotografija Livna. Ta fotografija, nastala prije 145 godina, vjerojatno je i najstarija panoramska fotografija nekoga grada u Bosni i Hercegovini. Na povijesnu vrijednost ove fotografije upućuje i činjenica da se ni veliki europski gradovi nisu puno prije našli na fotografijama. Tako, primjerice, najstarija fotografija Berlina datira iz 1854. godine. Na drugoj skupnoj portretnoj Laforestovoj fotografiji snimljenoj tom prigodom je 28 onodobnih livanjskih dužnosnika i uglednih građana. Laforest će i osamdesetih godina 19. stoljeća u dva navrata dolaziti u Livno. Ti dolasci rezultirat će novim fotografijama grada.

Franz Thiard de Laforest (Beč, 1838. – Kotor, 1911.)

Život i rad fotografa i pisca Franza Thiarda de Laforesta obrađivan je dosad u više navrata u hrvatskoj i crnogorskoj literaturi.² Rođen je u Beču 26. travnja 1838. kao potomak stare, ugledne, plemićke burgundske obitelji Thiard de Bissy, iz ogranka koji se početkom 19. stoljeća doselio iz Francuske u Austriju. Već nakon završetka srednje trgovačke škole roditelji su ga zbog izvrsnih ocjena nagradili velikim drvenim aparatom kojim je proputovao gotovo cijelu Europu. Kao dvadesetogodišnjak u Trstu, izvan ateljea, fotografira mnogobrojne spomenike arhitekture i okolne krajobrazne.

Nakon kraćeg boravka u Trstu, početkom 60-ih godina 19. stoljeća pojavljuje se u Bakru. Tijekom prve polovine desetljeća s poslovnim ortakom Stigerom u Rijeci vodi fotografski atelijer.³ S istim će suradnikom nešto poslije otvoriti atelijer u Zadru, koji je djelovao do približno 1866. godine.⁴ Poslije Zadra preseljava se u Šibenik, gdje nastavlja raditi kao portretni fotograf, ali započinje i sa snimanjima izvan atelijera. Laforest je, kao i ostali fotografi

¹ Kranjčev, 1995, 250.

² Iscrpan popis dosad objavljenih radova vidi: Flego, 2013, 522.

³ Gržina, Katušić, 2014, 116-117.

⁴ Seferović, 2009, 55.

Sl. 1. Mali Franz Laforest prislonjen uz majčin skut (Beč, 1841., ulje na platnu, 212x150 cm)⁵

njegova doba, poslovni uspjeh temeljio na atelijerskoj portretnoj fotografiji. Ugled je, pak, stjecao na fotonakladničkim poslovima i pripravi reprezentativnih albuma. U razdoblju od 1866. do 1898. godine Laforest se ponajviše bavi pejzažnom fotografijom. On sa svojom glomaznom fotografskom opremom obilazi i ustrajno snima svekoliko područje istočne strane Jadrana. Gradske vedute, pejzaži, spomeničke aglomeracije Dalmacije i širega jadranskoga uzmorja i zaleđa postaju najprepoznatljivijim dijelovima njegova stvaralačkoga opusa.

Od polovine 70-ih godina 19. stoljeća Laforest djeluje u Splitu⁶ gdje 1878. godine objavljuje

prvu knjigu *Spalato und seine Alterthümer* (Split i njegove starine) u kojoj znalački opisuje i vlastitim fotografijama potkrjepljuje svoje viđenje grada.⁷ Vjerojatno po pozivu vojnih vlasti dolazi na nekoliko dana u Livno koncem listopada ili početkom studenoga 1878. godine. Za sada su nam poznate dvije fotografije nastale tomprilikom. U Beču se 1879. oženio Gabriellom von Lachmann, kćeri bečkoga ljekarnika. Iz Splita se 1880. godine seli u Mostar, u kojem će živjeti sve do 1885. godine.⁸ Dvije godine poslije sudjelovao je na velikoj austrougarskoj industrijsko-poljoprivrednoj izložbi u Trstu.⁹ U jednom razdoblju boravka u Mostaru ima zajednički atelijer s poslovnim suradnikom Blödyem. Godine 1884. dolazi drugi put u Livno.¹⁰ U razdoblju djelovanja u Mostaru izdao je mapu s dvadeset i osam fotografija s gradilišta željezničke pruge Metković – Mostar.¹¹ Kao mostarski fotograf, pak, snimio je, uz ostalo, i vrlo vrijednu kolekciju kvalitetnih zadarskih veduta. U Dubrovniku je otvorio atelijer oko 1886. godine. U vrijeme djelovanja u Dubrovniku dolazi 1888. i treći put u Livno i za vrijeme tog boravka nastale su tri sačuvane

⁷ Grčević, 2002, 167-169.

⁸ U Mostaru su se radala i umirala djeca Franza Laforesta. Rođeni su: Robert Franz, r. 1880. (Arhiv Franjevačkog samostana u Mostaru, Matica krštenih župe Mostar, sv. IV, 1879.-1897., /dalje: MK/, br. 24/1880.), Marija Gabriela, r. 1881. (MK, br. 222/1881.), Franz, r. 1883. (MK, br. 18/1883.) i Eleonora Hedviga, r. 1884. (MK, br. 351/1884.). Umrli su i pokopani na groblju Šoinovac: Robert Franz (Arhiv Franjevačkog samostana u Mostaru, Matica umrlih župe Mostar, sv. I., 1849.-1896., br. 31/1880.) i Marija Gabriela (MU, br. 244/1882.). U svim se upisima uz ime Franza Laforesta navodi da je *Wienensis*.

⁹ Na izložbi u Trstu 1882. godine, kao fotograf iz Mostara, zajedno s Ignazom Königsbergerom, fotografom iz Sarajeva, predstavljao je Bosnu i Hercegovinu i tada je nagrađen srebrenom medaljom (*Photographische Correspondenz: Hauptteil 1882.*, br. 236, Wien, 9./1882., 264).

¹⁰ Na fotografiji snimljenoj u Livnu 1884., pod nazivom *Türkische Grabmäler in Livno* (Bušatlijine grobnice na Gazilarskom/Kadilarskom groblju), ispisan je i tekst o autorstvu: *Photographie von Laforest & Blödy in Mostar*. Na poledini fotografije nalaze se avers i revers srebrene medalje koju je dobio u Trstu 1882. godine.

¹¹ Flego, 2013, 522.

⁵ Pomorski muzej Crne Gore u Kotoru dobio je 6. listopada 2004. godine iznimno vrijednu donaciju od Lidije Laforest Čukvas, unuke Franza Laforesta. U toj donaciji bila je i umjetnička slika nepoznata autora *Mali Franz Laforest prislonjen uz majčin skut*, izrađena u stilu bečkog bidermajera. (Janićijević, 2005, 82; Abramović, 2017, 30) Zahvaljujem osoblju Pomorskog muzeja u Kotoru na ustupljenoj fotografiji.

⁶ U Splitu je imao atelijer u palači tadašnjega gradonačelnika Splita Antonija Bajamontija (*Studio fotografico di Francesco Laforest & comp a Spalato – Studio fotografico in casa Bajamonti*). Nije poznato tko mu je bio poslovni partner. (Kečkemet, 2004, 33-34)

fotografije.¹² Polovinom 80-ih na području Dubrovnika snima panorame i različite gradske motive. Na fotografskim i životnim putovanjima i lutanjima sudbina ga je 1889. godine dovela u Kotor. Bit će to njegova posljednja adresa.¹³ Devet godina poslije objavljuje drugu knjigu *Die Bocche di Cattaro* (Boka kotorska), ilustriranu reprodukcijama vlastitih fotografija otisnutima u tehnici svjetlotiska.¹⁴ U toj knjizi Laforest je i autor znalačkih ispisanih tekstova, što je bio jedinstven slučaj među fotografima 19. stoljeća.¹⁵ Iste godine (1898.) dovršava i veliki *Album von Dalmatien* u kojem objavljuje 190 fotografija nastalih tijekom višedesetljetnoga rada na području Dalmacije i njezina širega zaleđa. Umro je od srčanoga udara u Kotoru 4. travnja 1911. godine, a atelijer su pod njegovim imenom nastavili voditi supruga Gabriella, sin Feliks (1898. – 1961.) i kćeri Eleonora (Prelesnik) i Marija (Krušedolac).¹⁶

Laforest i Livno

Sačuvane Laforestove fotografije snimljene u Livnu nedvojben su dokaz da je da je njihov autor u razdoblju od 1878. do 1888. godine najmanje tri puta boravio u Livnu. Na žalost, izostanak datacija na snimljenim fotografijama otežava davanje posve preciznih odgovora o vremenu autorova boravaka u Livnu. Ipak, opći biografski podatci o Laforestu i dodatna istraživanja omogućuju nam da s dosta visokom vjerojatnošću odredimo približno vrijeme nastanka tih fotografija, odnosno vrijeme

dolazaka i boravaka njihova autora u Livnu. U traganju za datacijama od velike su nam pomoći bili ispisani podatci o sjedištu Laforestovih obrtničko-umjetničkih radionica (ateljera). Na poledini dviju najstarijih fotografija snimljenih u Livnu (*Livno, Parthie der oberen Festung* i *Livnjaci kod česme Milošnik*) navedeno je da je Francesco Laforest, fotograf iz Splita. Taj podatak i neke druge činjenice vezane za austrougarsko zauzeće Livna i uspostavu nove vlasti, o čemu će u nastavku teksta biti više riječi, nedvojbeno upućuju na zaključak da su te dvije najstarije fotografije snimljene u studenome 1878. godine. Bio je to prvi Laforestov boravak na području Bosne i Hercegovine.

Pokazat će se da to nije i posljednji Laforestov boravak u Livnu. Veza između Laforesta i Livna nastaviti će se. Uslijedit će još dva njegova dolaska u Livno u vremenu kada je svoje fotografske radionice imao u Mostaru i Dubrovniku. Slikoviti motivi Livna bili su razlogom Laforestovih izleta u starodavni i milovidni grad na izvoru rijeke Bistrice, koji ga je fascinirao svojim ugodnim ambijentom. Grad čarobne svjetlosti, neobično plava neba, dubokih vidika i prekrasnih zalazaka sunca, u kojem je prirodni krajolik strma brijega, podvrgnut kreativnoj volji graditelja, uspješno preoblikovan u cjelovit urbanistički i arhitektonski ansambl. Sliku grada formiraju morfologija terena u kojoj dominira hidrogeološko bogatstvo (Bistrica, Duman, Crvenice) i međusobna prožetost prirodnog i ljudskom kreacijom stvorenoga. Ti elementi definiraju Livno kao izvanredan primjer prirodno-graditeljske cjeline i diktiraju ukupnu vizualnu senzaciju cjeline. Laforestovu oku nije moglo promaći da je Livno istinski fotogeničan grad, grad komu je patina vremena i minulih stoljeća lijepo pristajala. Jedan dio te fotogeničnosti činile su prirodne znamenitosti,¹⁷ a drugi dio iznimno

¹² Laforestovi biografi (Grčević, Flego, Gržina, Katušić) ne donose podatak o njegovu atelijeru u Dubrovniku. Na fotografijama snimljenima u Livnu navedeno je: *Photographie von Franz Laforest in Ragusa*.

¹³ Prema arhivskoj građi grada Kotora Laforest je imao 1889. godine prebivalište u Kotoru. Općina Kotor 27. 11. 1893. dostavlja obavijest kotorskom poglavarstvu da je Frano Laforest prije nekoliko godina došao u Kotor i otpočeo voditi fotografski obrt. U obavijesti je navedeno da je Laforest nekomunikativan i srdit, ali da živi pošteno od svoga obrta. (Pejović, 1993-1994, 226-227; Pejović, 2017, 50-56)

¹⁴ Grčević, 2003, 106.

¹⁵ Dabović, 2008, 587.

¹⁶ Pejović, 1993-1994, 228-229; Abramović, 2017, 31; Musić, 2014, 73.

¹⁷ O toj ljepoti poznati livanjski slikar Vlado Marjanović (1906. – 1958.) pisao je: *Svi ti elementi; sunca, svjetla, polja i vode u okviru planinskog masiva, stvaraju nepomućenu harmoniju, punu veličanstvene i izkonske mitske ljepote. Nigdje čovjek ne osjeća drhtaj matere zemlje i nigdje nije tako uzko uz nju povezan kao ovdje.* (Marjanović, Duša Livna, Hrvatski narod, br. 1114, Zagreb, 20. 8. 1944., 12)

Sl. 2. Franz Laforest: Portret nepoznata muškarca
(Državni arhiv u Osijeku)

zanimljiv vizualni identitet njegove živopisne urbane strukture.¹⁸ Zahvaljujući Laforestovu fotografskom aparatu, u određenu su vremenu „zamrznute“ fortifikacijske građevine, crkve, džamije, mostovi, ulice i velikaški dvori kao dio bogate i samo dijelom sačuvane spomeničke baštine Livna iz druge polovine 19. stoljeća.

Jedna fotografija koja se čuva u Državnom arhivu u Osijeku upućuje na moguć zaključak da je Laforest fotografski atelijer imao u nekom razdoblju i u Livnu. Riječ je o studijskome portretu nepoznata muškarca (Livnjaka?).

¹⁸ Livno je kao epski grad u mnogim narodnim pjesmama nosilo brojne slikovite atribucije: *kameno, kamenito, bijelo kameno, bilo od kamena, grad bijeli, bijelo, bilo, duboko, ravno, kraj vode Bistrice...* Lijepe retke o romantičnu Livnu ispisali su i književnici Silvije Strahimir Kranjčević, Vladimir Nazor, Milutin Mayer, Edvard Kocbek i drugi. Livno je nepresušna inspiracija i brojnim likovnim umjetnicima.

Ispod fotografije zalijepljene na karton otiskan je natpis: *FRANZ LAFOREST - LIVNO*.

Naše dodatno istraživanje u dostupnom arhivskom gradivu nije rezultiralo i drugim dokazima koji bi upućivali na nedvojben zaključak o postojanju Laforestove fotografske radionice u Livnu. Ipak, smatramo da do sada stručnoj javnosti nepoznata spomenuta fotografija pruža dosta visok stupanj vjerojatnosti za stvaranje zaključka da je u nekom razdoblju Laforest imao kraće vrijeme svoj atelijer i u Livnu. Pretpostavljamo da je to moglo biti tijekom 1879. godine, u vremenu kada Laforest napušta Split, a prije preseljenja u Mostar početkom 1880. godine.

Laforest u Livnu 1878. godine

Poslije zauzeća Livna 28. rujna 1878. godine velik broj vojnika austrougarskih vojnih postrojbi zadržao se u Livnu duže vrijeme. U Livnu je 21. listopada 1878. godine general-bojnik nadvojvoda Johann Salvator podijelio odličja vojnicima koji su se istaknuli junaštvom u bitki kod Jajca (7. kolovoza 1878.). Poslije dodjele zlatnih i srebrnih medalja odlikovani su se vojnici, kako piše *Slovenski narod*, fotografirali s nadvojvodom Salvatorom.¹⁹ Mnoge indicije upućuju na to da su vojne vlasti angažirale Laforesta, koji je u to vrijeme imao fotografski atelijer u Splitu, da svojom kamerom zabilježi važne događaje i osobe u toj povijesnoj prekretnici.²⁰

Povijesna Laforestova fotografija iz prethodnoga stoljeća *Livno, Parthie der oberen Festung*, snimljena u studenome 1878. godine, ima veliku dokumentarnu i opću kulturalnu vrijednost bitnu za proučavanje livanjske urbogeneze. Ovaj nezaobilazan i autentičan dokument o slici jednoga dijela grada polazište je svake ozbiljnije povijesne interpretacije

¹⁹ *Slovenski narod*, br. 252, Ljubljana, 1. 11. 1878. godine.

²⁰ Arhiv Franjevačkog samostana Gorica Livno (fotografske zbirke i albumi) raspolaže s nekoliko fotografija austrougarskih časnika koji su sudjelovali u akciji zaposjednuća Livna 28. 9. 1878. godine.

stanja livanjske graditeljske baštine. Fotografija ne svjedoči samo o Livnu 19. stoljeća. Ona nam omogućava olakšano razumijevanje izvornih povijesnih isprava o utvrđivanju grada tijekom 17. i 18. stoljeća. Gradski fortifikacijski sustav često je trebalo dograđivati i obnavljati.²¹ Najopsežniji radovi na gradnji i obnovi livanjske tvrđave izvođeni su 1708. godine. Porta je 1707. naredila bosanskom namjesniku Sirke Osman-paši (...) da je na toj tvrđavi potrebno izgraditi okolne i unutarnje zidove i jednu čvrstu kulu u njima, zatim utvrditi kulu zvanu *Kizil kaya*²² i još prostora za smještaj nefera i zabita. Zatim treba sagraditi još jednu kulu s koje će se čuvati rijeka koja tuda protječe, a zove se *Kaynak başı*.²³ Isto tako treba neke zidove na tvrđavi koja dominira kasabom ponovno popraviti i utvrditi jer su vrijeme rata oštećeni, kako oni što je opasuju, tako i na samoj zgradi.²⁴

Na velik opseg radova ukazuje i podatak da su tada u izgradnji i obnovi kula i zidova sudjelovali zaimi i timarlije kliškog, hercegovačkoga i zborničkoga sandžaka.²⁵ Portin ferman (iz 1707.) bosanskom namjesniku Sirke Osman-paši o učvršćivanju obrambenih gradskih

zidova i izgradnji kula *Kaynak başı* i *Kizil kaya* postaje nam interpretativno jasniji kada pred sobom imamo Laforestovu fotografiju Livna (tvrđave) iz 1878. godine. Veći radovi na dodatnu utvrđivanju grada izvođeni su i 1737. godine.²⁶ Tvrđava je obnavljana i 1817. godine za vrijeme valije Sulejman-paše Skopljaka.²⁷ Posljednja veća obnova tvrđave obavljena je 1854. godine.²⁸

Fortifikacijski sustav u urbanoj strukturi Livna tijekom razdoblja osmanske uprave ostavljao je neizbrisiv trag na fizičkom obliku grada. Obilje informacija o minulim vremenima i o urbanoj genezi Livna toga razdoblja daje nam Laforestova panoramska fotografija Livna iz 1878. godine, ali i panoramske fotografije snimljene 1888. godine.²⁹ Panoramska fotografija u svojem je kreativnom i tehničkom izričaju jedinstvena. Ona omogućava da jednim pogledom oka dobijemo uvid u vedutu koju nismo mogli, zbog fizioloških ograničenja oka, sagledati jednim pogledom vlastita oka. Fotografija snimljena 1878. potpisana je tekstom na njemačkom jeziku: *Livno, Parthie der oberen Festung* (Livno, gornji dio tvrđave).³⁰

Danas je suvremenom tehnologijom vrlo lako napraviti panoramsku fotografiju. Prije 150 godina bilo je to istinsko umijeće. Kada danas gledamo neke od brojnih sačuvanih Laforestovih, za ono vrijeme izvanserijskih i tehnički dotjeranih fotografija, ne smije se zaboraviti da su one snimane na debelim staklenim pločama formata 28x22,5 cm, glomaznom i teškom drvenom boks-kamerom, u veoma kompliciranoj tehnici kolodijске, tzv. mokre ploče. Taj je postupak bio vrlo zahtjevan

²¹ Livanjska tvrđava je među posadnicima imala i zidare koji su uživali timar zbog građevinske službe. Oni su obavljali nadzor prilikom obnove i gradnje tvrđava. (Husić, 2000, 206-207) Evlija Čelebi navodi da je 1659./60. bosanski namjesnik Melek Ahmed-paša pomalo ruiniran grad popravio i dodatno utvrdio podigavši nove zidove i na najvišem vrhuncu grada veliku kulu. (Čelebi, 1996, 139)

²² *Kizil kaya* > Crvena stijena, vjerojatno je riječ o Veis kuli. U ovom turskom nazivu krije se domaći naziv za strme crveničke stijene (Crvenice, stijene od jurskog vapnenca koje zbog primjesa oksida željeza pigmentiraju crvenkastu boju). Zanimljivo je da ime *Kazil stijena* donose i novine *Bosna* u jednom dopisu iz Livna 1873. godine. (*Bosna*, Sarajevo, 30. 7. 1873.) I turski putopisac Čelebi navodi da se grad (tvrđava) nalazi na vrletnoj Crvenoj stijeni. (Čelebi, 1996, 139) Strme crveničke stijene fascinantno se izdižu iznad Livna do apsolutne nadmorske visine od gotovo tisuću metara snažno markirajući sveukupan ambijent grada.

²³ *Kaynak başı*, (*başı kaynak*) > u slobodnijem prijevodu *iznad (vrh)izvora* (Poletača ili Glamočka kula). Moguće je da se nejasna etimologija toponima Bašajkovac (*brdo iznad izvora*) krije u ovim turskim riječima, a da mu je prethodio stariji hrvatski naziv Crvenice.

²⁴ Pelidija 1989, 126-127.

²⁵ Pelidija 1989, 126-127.

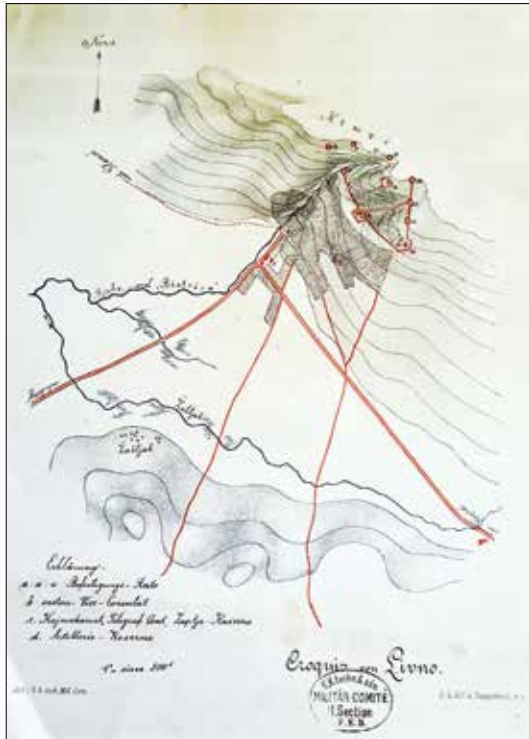
²⁶ Stanojević, 1969, 212.

²⁷ Muvekkit, 1999, 825-826.

²⁸ Österreichische Staatsarchiv, Wien, Haus-Hof- und Staatarchiv, PA XXXVIII 225-3, Archiv der Konsularagentie Livno, Rajković Atanaskoviću, br. 172., 11. 4. 1854. godine.

²⁹ Sretna je okolnost da su u arhivima sačuvani i planovi (skice, karte) Livna pretežito austrijske provenijencije.

³⁰ Laforest ispravno označava da je riječ o gornjem dijelu tvrđave vodeći računa o uvriježenom načinu označavanja prema stranama svijeta (istok – gornje, zapad – donje).

Sl. 3. Plan (skica) Livna s posebno obilježenim granicama tvrđave (Hrvatski državni arhiv)³¹

i naporan, poglavito kada se snimalo izvan atelijera. Na odabrano mjesto snimanja trebalo je donijeti glomaznu aparaturu tešku više od 40 kg i pokretni mali laboratorij.³²

³¹ Austrijska topografska karta Livna, 1862., E.II.444. Na planu je posebno crvenim tušem označen tlocrt tvrđave s izohipsama naznačenom konfiguracijom Livna (u legendi: *Befestigungs - Reste*) i 10 fortifikacijskih objekata (tabije, kule, karaule i džebhana). Mišljenja smo da arhivska datacija plana nije točna. Naime, na karti je vidljiv podatak da je kartu (plan) izdao K. K. *techn. & adm. Militär-Comité II. Section F.E.B.*, koji je osnovan tek 1869. godine pod tim nazivom. I podatak u legendi o lokaciji telegrafске postaje otkriva da arhivska datacija plana nije točna. Naime, Livno je telegraf dobilo tek 1868. godine. (Ljiljak, 1975, 146)

Te činjenice upućuju na zaključak da je ovaj plan mogao nastati tek početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća. Istovjetan plan nalazi se u Kriegsarchivu u Beču. Objavljen je bez istaknute crvene i plave boje (crno-bijeli) u radu Zdenka Žeravice *Planovi i karte livanjskog kraja iz bečkih arhiva*, Livanjski kraj u povijesti, Split, 1994, 158.

³² Kolodijski postupak imao je dosta nedostataka jer su staklene ploče morale biti eksponirane u mokru stanju i odmah se razvijale. Budući da je sve to bilo čvrsto vezano za postupak u tamnoj komori, bilo je potrebno za snimanje na otvorenu prostoru nositi svu opremu: šator, kutije s pločama, hrpe boca itd.

Spomenute fotografije svjedoče da su sve bitne sastavnice fortifikacijskoga sustava, osim Vejs kule, gotovo u potpunosti nestale (kule: Klanac, Efrem, Čošak i Poletača, Murpašina i Atlagića tabija, zidovi tvrđave s karaulama i gradskim vratima). Komparatističko zagledavanje u ono što je fiksirao Laforestov vremenski stroj u odnosu na ono što se danas može vidjeti iz njegova nekadanjeg očišta najveće je promatračko veselje svima onima koji si mogu predočiti današnja ili jučerašnja stanja na terenu.

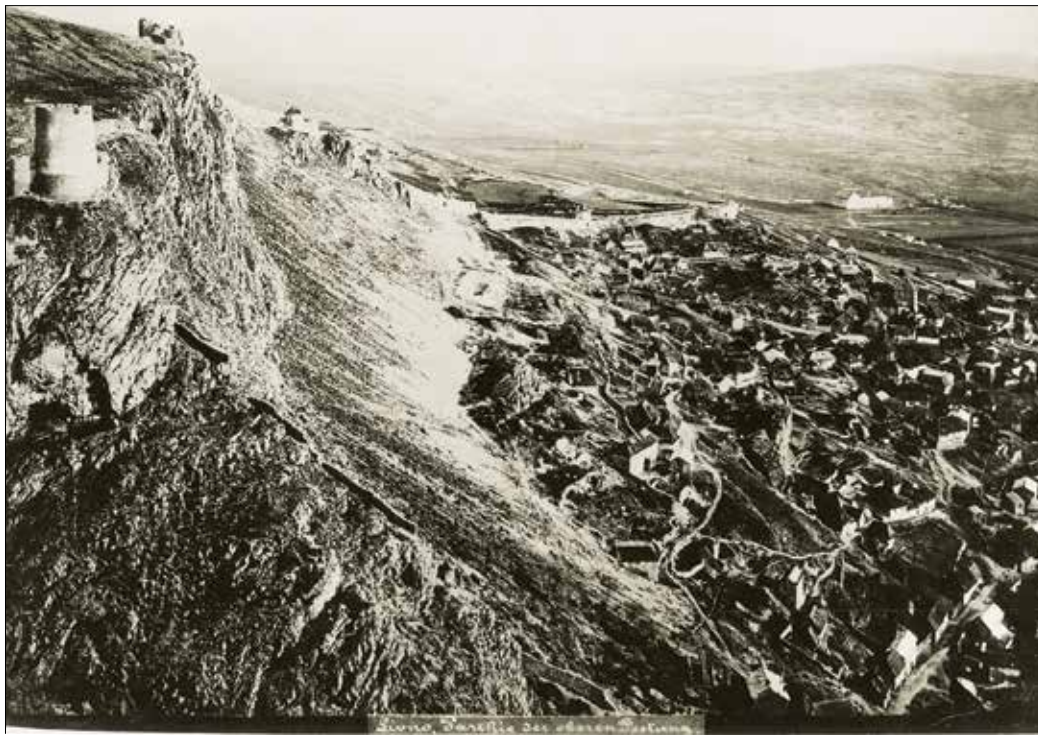
Posebno bi bilo zanimljivo danas potražiti i snimiti iz njegove pozicije pojedine vidike i vidikovce. Laforestove fotografije ne svjedoče samo o vrijednosti fotografskoga dokumenta nego i o senzibilnosti, kulturi i majstorstvu njezina autora. Na starim Laforestovim fotografijama snimljenima u Livnu pronalazimo tragove drukčijega vremena, one govore o prošlosti Livna, o građevinama, događajima i pojedincima.

Druga sačuvana Laforestova fotografija snimljena u Livnu 1878. godine skupna je portretna fotografija dužnosnika nove lokalne vlasti i uglednih Livnjaka toga doba. Nakon austrougarskoga zauzeća Livna 28. rujna 1878. godine vojne su vlasti po uzoru na Sarajevo započele proces organizacije lokalne samouprave.³³ General-bojnik Stjepan Czikos, vojni upravitelj Livna, sazvaio je 30. listopada 1878. vijeće uglednih i novoj vlasti lojalnih građana u prostorije Todorovićeve magaze u mahali Begluk.³⁴ U toj su prigodi imenovani članovi gradskog (općinskog) zastupstva i gradonačelnik.³⁵ U prvim mjesecima okupacije mjesnu vlast činili su još kajmakamat i sud. Kao savjetodavno tijelo kotarskoga kajmakama (predstojnika) austrougarska vlast zadržala je

³³ Prvi upravitelj Bosne i Hercegovine general Josip Filipović predlagao je uvođenje narodnoga predstavništva i širokih općinskih autonomija. Vidi više: Hauptmann, 1970-71, 445-460; *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 10, Sarajevo, 3. 10. 1878. godine.

³⁴ Hrvatski državni arhiv, Fond HDA – inv.br. 84/1932.

³⁵ *Narodni list*, br. 94, Zadar, 30. 11. 1878.; Tadić, 2014, 241-242.

Sl. 4. Livno, *Parthie der oberen Festung* (dio gornje tvrđave), Franz Laforest, studeni 1878.
(zbirka Damira Tadića, Livno)

instituciju upravnoga vijeća (*idare medžlis*).³⁶ Na čelu građanskoga suda bio je kadija koji je predsjedao te šest članova porotnika (prisjednika), od kojih tri muslimana i tri kršćanina. Gradskim redarstvom (kolunci) upravljala je livanjska gradska općina. Zaptije (oružnici) bili su pod upravu kajmakamata.³⁷

Početkom studenoga 1878. godine okupili su se kod česme Milošnik³⁸ onodobni dužnosni-

ci spomenutih tijela gradske vlasti te vjerski dužnosnici. Bile su to osobe koje su svojim djelovanjem doprinosile društvenom, političkom, gospodarskom, kulturnom, vjerskom i drugim oblicima života onodobnoga Livna. Za većinu pozvanih bio je to prvi susret s fotografom i njegovom čudnom opremom. Postići dobru skupnu snimku nije ni danas, uz sav tehnološki napredak, posve jednostavno. Dobra fotografija kompleks je u kojem je sve povezano: kompozicija, svjetlo, pozadina, izrazi lica, držanje. Izabрати pogodno mjesto snimanja, dobro osvjetljenje, pobrinuti se da je snimka dobro sastavljena i eksponirana dijeli majstora fotografije od početnika. Analiza ove fotografije pokazuje da se Laforest temeljito pripremio za snimanje. Zanimljivu kompoziciju dobio je

³⁶ U kotarima su u upravna vijeća imala četiri člana koji su imenovani iz reda uglednih građana svih konfesija. Tu su dužnost obavljali počasno.

³⁷ Imamović, 1976, 61; Tadić, 2014, 241-242 (240-282)

³⁸ U mahali Milošnik, nasuprot džamiji Milošnik (Bušatlijine), nedaleko od Velikih vrata (glavnih gradskih vrata na ulazu u livanjsku tvrđavu). Javne česme u Livnu bile su jedno od važnih obilježja grada. Česme su slale poruku o obilju izvrsne vode kojom grad raspolaže. Kada je 1898. godine izgrađen prvi suvremen vodovod zahvatom na izvoru Bistrice, koji je opskrbljivao samo Donji grad, izgrađeno je i 14 javnih česama. Gornji grad i tvrđava opskrbljivale su se vodom iz izvora Zavra i iz bunara. Voda od Zavra do česama dovodena je cijevima. Točan položaj toga izvora nikad nije otkriven. Kada je koncem 19. stoljeća građen rezervoar Zavra, zapremine 60 m³, dovoljne za tjednu potrošnju, pri kopanju su otkrivene drvene cijevi, a u dubljim slojevima kamene cijevi iz antičkoga razdoblja i jedan kanal koji je vodio

prema istočnom tvrđavskom bedemu. Kako je kanal bio na dubini od šest metara, radovi su zbog velikih troškova prekinuti. Pouzdano je utvrđeno da je kanal izlazio izvan tvrđave. Nagadalo se da bi izvor mogao biti kod Alčelebića izvora (lokve) na Kruzima. Tek se 1910. godine i Gornji grad počeo opskrbljivati vodom iz izvora Bistrice. (*Österreichische Monatsschrift für den öffentlichen Baudienst*, br. 48, Wien, 30. 11. 1911.)

Sl. 5. Dio fortifikacijskoga sustava Livna (tvrđave) s označenim točkama (zbirka Damira Tadića, Livno)

Sl. 6. Vejs kula i Klanac kula³⁹
(uvećan fragment sl. 4.)

rasporedom osoba u sjedeći i stojeći stav čime je dobio uravnoteženost fotografije.

Prema Laforestovim naputcima pripremljene su improvizirane klupe različite visine za one koji su se našli u prva dva reda. U trećem redu poredane su osobe različite visine, što cijeloj snimci daje povećanu dinamičnost i prirodnost. Raspored dužnosnika u tri reda tako da nitko nikoga ne pokriva očito je diktirao Laforest. Ljudi su na prvim fotografijama nerijetko prikazani ukočena lica i pogleda, uplašeni i zbunjeni pred veličinom i izgledom prvih fotoaparata. Ništa od tih problema ne primjećujemo na ovoj fotografiji. Lica aktera nisu zgrčena niti se primjećuju napeti pogledi u kameru. Jedan dio gleda izravno u kameru dok je kod ostalih pogled usmjeren u stranu. Svi djeluju opušteno i prirodno. U danim okolnostima i vremenu nastanka fotografije postignuta je izvrsna toniranost i čistoća fotografije. Samo je jedna osoba u trenutku snimanja bila nemirna (br. 15 u trećem redu) pa je njezin portret ostao djelomično zamućen.

Ova povijesna fotografija nosi brojne poruke i asocijacije. Posebno je vrijedna etnologima jer nudi obilje informacija o stilu i načinu odijevanja osoba koje su pripadale bogatijem

građanskom staležu u Livnu.⁴⁰ Svi likovi s ove fotografije ljudi su s imenom i prezimenom, najvećim dijelom rođeni između 1820. – 1850. i umrli u Livnu. Živjeli su među zidovima livanjskih kuća, a u nekima i danas žive njihovi potomci. Oni su stvarno hodali ulicama Livna, gradili ovaj grad i voljeli ga. Među njima je kotarski predstojnik Abdulah-efendija, aktualni gradonačelnik Lazar Kujundžić i tri buduća gradonačelnika Kosta Kujundžić, Ivo Tadić i Ali-aga Čizmić, vojni zapovjednik grada Vujičić, kadija Ćazim-efendija, gvardijan i župnik fra Jeronim Mihaljević, paroh Stojan Jovanović, zapovjednik oružništva Šaban-beg, zapovjednik redarstvenika Niko Buro, brojni općinski vijećnici, sudski prisjednici i članovi međžlisa.⁴¹ Nad likovima starih Livnjaka oživljavamo jedan svijet i iščitavamo bogata značenja te sredine. To potvrđuju i natuknice

³⁹ S desne strane kule (prema istoku) dobro je vidljiv zid s puškarnicama za strijelce.

⁴⁰ Zanimljivo je da svi kršćani na glavama imaju fesove, a većina muslimana turbane. Iznimka je Niko Buro koji nosi ustaničko odijelo i crnogorsku kapu. Veći broj osoba ima na sebi čurke podstavljene krznom što upućuje na zaključak da je već početkom studenog 1878. u Livnu bilo hladno vrijeme.

⁴¹ Fotografija se čuva u Arhivu Franjevačkog samostana Gorica. Legenda uz fotografiju nastala je naknadno na temelju prepoznavanja koje je na temelju kazivanja svog oca Nine Tadića (nalazi se na fotografiji) obavio Anto Tadić (Livno, 1865. – Livno, 1939.)

Sl. 7. Livnjaci kod česme Milošnik, Franz Thiard de Laforest, Livno, studeni 1878.
(Arhiv Franjevačkog samostana Gorica Livno)

- U prvom redu sjede slijeva: 1. Niko Buro, 2. Mehmed-aga Džepar, 3. Šaban-beg, 4. Pavle Pavlović, 5. Zulfikar Džepar
- U drugom redu sjede slijeva: 6. Ibrahim-aga Brkić, 7. Pašo Karabeg, 8. Abdulah-efendija, 9. satnik Vujičić, 10. Ali-aga Čizmić, 11. Bećir-beg Hamzalajbegović, 12. Đorđe Stanišić
- U trećem redu stoje slijeva: 13. Niko Stanišić, 14. Kosta Kujundžić, 15. Mehmed-aga Latifić, 16. Pero Kaić, 17. Nuri-efendija Fehimović, 18. Čazim-efendija, 19. proto Stojan Jovanović, 20. fra Jeronim Mihaljević, 21. Lazar Kujundžić, 22. Josip Kaić, 23. Nazif Karabeg, 24. Nina Tadić, 25. Ivo Tadić, 26. Pašo Borić, 27. Husein Brkić 28. Arif Bubalo.

za njihove biografije. Oskudnost relevantnih povijesnih izvora onemogućila nas je ponekad u otkrivanju podataka koji su uobičajen sadržaj biografija. U nastavku teksta donosimo natuknice za biografije osoba s ove Laforestove fotografije redoslijedom kako su označeni u legendi.

1. Niko Buro (Livno, 1852. – Beograd, 1893.)

Niko Buro rođen je 1852. u Zastinju kod Livna. U bosanskohercegovačkom ustanku 1875. – 1878. godine sudjelovao je u mnogim okršajima u kojima se istaknuo junaštvom. Za junaštvo i hrabrost odlikovali su ga crnogorski knez Nikola i srpski knez Milan Obrenović. Austrougarske vlasti postavile su ga za zapovjednika redarstvenika (kolunaca) u Livnu. Nakon sukoba s Piusom Lazzarinijem, austrougarskim kotarskim predstojnikom u Livnu (1882. – 1886.), zahvalio se na službi. Godine 1889. odselio se u Beograd gdje je umro

1893.⁴² Njegov sin Petar bio je časnik (major) u srpskoj vojsci.

2. Mehmed-aga Džepar

Rod Džepara prvi se put spominje u Livnu 1768. godine.⁴³ Džepari su se ubrajali u imućne livanjske obitelji. Glavnina posjeda te obitelji nalazila se u Potočanima.⁴⁴ Mehmed-aga je 30. 10. 1878. godine imenovan za člana općinskoga zastupstva Livna. Tom je prilikom dobio i posebno zaduženje za smještaj vojske, gradnju putova i ostale varoške potrebe.⁴⁵

3. Šaban-beg

O podrijetlu Šaban-bega nemamo podataka. U vremenu ustanka (1875. – 1878.) bio je

⁴² Marković, 1971, 411-464; Tadić, 2014, 240-282.

⁴³ Firdus, 1967, 87.

⁴⁴ Burek, 2019, 148-149.

⁴⁵ *Narodni list*, br. 94, Zadar, 30. 11. 1878.

zapovjednikom oružništva (službe održavanja javne sigurnosti, zaptija, žandara) u Livnu. Prilikom ubojstva fra Lovre Karaule (Žirović, 20. 7. 1875.) kao oružnički zapovjednik osiguravao je po nalogu suda mjesto događaja prilikom očevida.⁴⁶

4. Pavle Pavlović

Pavle Pavlović potomak je livanjskih Pavlovića čija se prisutnost u Livnu može pratiti od početka 19. stoljeća.⁴⁷ Godine 1865. Pavle Pavlović je računovoditelj *Ljevanjske blagajne* (Školskog fonda).⁴⁸ Velike mu zasluge pripisuje fra Grga Lozić u gradnji crkve u Glamoču 1867. godine.⁴⁹ U novi saziv općinskoga zastupstva imenovan je 1882. godine i tu će dužnost obnašati sve do kraja 1887. godine.⁵⁰ Zbog dugova nad njegovom je imovinom 1888. godine proveden stečaj.⁵¹

⁴⁶ *Kronika Franjevačkog samostana Gorica Livno*, sv. I., 1833. – 1962. (dalje: *Kronika FSG*), 27-28.

⁴⁷ U zastinjskom groblju kod Livna pokopan je jedan Pavle Pavlović na čijem nadgrobnom spomeniku piše da mu ga 1828. podiže otac Jovo. (Manderalo, 1984, 160) Godine 1835. spominje se Laketa Pavlović kao krsni kum unuka livanjskoga paroha Stanka Kojde. (Kašić, 1979, 3) Među livanjskim Pavlovićima najveći ugled uživao je trgovac Niko Pavlović. Iliju, oca Nike Pavlovića, koji je u Livno došao iz Segedina (Mađarska), ubile su onodobne vlasti. Sličnu sudbinu doživio je i Nikin brat Jovo, trgovac u Glamoču, kojeg su u rujnu 1876. u Filipovića Odžaku bez ikakve krivice iz osвете ubili bašibozuci po naredbi Omer-bega Filipovića. (*Politik*, br. 286, Prag, 16. 10. 1876.) Niko Pavlović bio je ljubimac i štićenik Omer-paše Latasa, a valija Topal Osman-paša progonio ga je zbog velike zauzetosti za srpsko-pravoslavno školstvo. To je bio razlog da je 1869. iz Sarajeva pobjegao u Beograd. Financijski je izdašno i često podupirao crkveno-školske akcije i bio član školskih odbora. U Carigradu je tri godine (1865. – 1868.) vodio parnicu s Ali-pašom, mutesafirom iz Bihaća, za iznos od golemih 600 tisuća groša. (Teinović, 2019, 884, 946-947; Martić, 1956, 224)

⁴⁸ Karanjac, 1909, 981.

⁴⁹ Manderalo, 1992, 101.

⁵⁰ Dolaskom novoga livanjskoga kotarskoga predstojnika Piusa Lazzarinija obavljena je koncem 1882. veća rekonstrukcija općinskoga zastupstva. Novi gradonačelnik postao je Ivo Tadić, a novi članovi: Đorđe Samardžić, Alibeg Firdus, Aliaga Mulalić, Arif Fehimović, Nuri ef. Fehimović, Anto Kaić, Ivo Slipčević, Jovo Anđić i Pavle Pavlović. (*Kalendar Bošnjak* za 1885. godinu, Sarajevo, 85)

⁵¹ *Sarajevski list*, br. 14, 5. 2. 1888.

5. Zulfikar Džepar

Bio je imenovan za člana općinskoga zastupstva grada Livna 30. 10. 1878. godine. Kao član općinskoga zastupstva imao je posebno zaduženje pratiti ubiranje poreza i nadgledati sve nove gradnje.⁵² U prvom valu iseljavanja i odlazaka u Tursku bila je većina livanjskih Džepara. U Livnu od 2011. godine nema više nositelja toga prezimena.⁵³

6. Ibrahim-aga Brkić

Imenovan je članom općinskoga zastupstva Livna 30. 10. 1878. godine. Imao je posebnu dužnost nadgledati ubiranje poreza i svih novih gradnji.⁵⁴ Dužnost općinskoga vijećnika obnašao je neprekidno sve do 1891. godine.⁵⁵ Pod imenom Bećir-aga Hadži-Mehmedefendić glavni je lik kraćeg proznog teksta (crtice) hrvatskoga književnika Ivana Klarića.⁵⁶

7. Ibrahim Karabeg

U pratećoj legendi upisan je kao Pašo Karabeg. Budući da se u dostupnim izvorima ne spominje u rodu livanjskih Karabega nitko s tim imenom,⁵⁷ pretpostavljamo da je u prepoznavanju došlo do pogriješke i da je riječ o Ibrahimu Karabegu.⁵⁸ Naime, Ibrahim Karabeg imenovan je zamjenikom člana općinskoga zastupstva 30. 10. 1878. godine. Jedini od članova općinskoga zastupstva nije imao prebivalište u Livnu, nego u obližnjem Gornjem Žabljaku. Sin je Nume Karabega kojega je francuski konzul Edouard Wiet u Sarajevu angažirao za prikupljanje informacija

⁵² *Narodni list*, br. 94, Zadar, 30. 11. 1878.

⁵³ Burek, 2019, 148-149.

⁵⁴ *Narodni list*, br. 94, 30. 11. 1878. godine.

⁵⁵ *Kalendar Bošnjak* za 1891. godinu, Sarajevo, 1891., 127.

⁵⁶ Crtica pod naslovom *Ono je pravi i pošten Turčin* govori o međusobnoj pomoći i solidarnosti u nevolji između članova katoličke obitelji Tadić i muslimanske Brkić iz Livna u vremenu pred i poslije okupacije 1878. godine. Crtica autora Ivana Klarića (1867. – 1912.) tiskana je u knjizi *Iz doba buna i zauzeća: Crtice iz hrvatske Herceg-Bosne*, Zagreb, 1906, 41-58.

⁵⁷ Burek, 2019, 487.

⁵⁸ Ne treba isključiti ni mogućnost da je riječ o istoj osobi koja je imala dva imena.

u interesu Francuske.⁵⁹ Odselio se osamdesetih godina 19. stoljeća u Istanbul.

8. Abdulah-efendija

Abdulah-efendija⁶⁰ rođen je u Banjoj Luci. Bio je prije austrougarske okupacije jedini kajmakam rodnom iz Bosne i Hercegovine. U carsku službu stupio je kao sedamnaestogodišnjak. Prije imenovanja za livanjskoga kajmaka (1873. godine) obavljao je različite dužnosti u Visokom, Tešnju i Brodu i pet godina dužnost kajmakama u Derventi. U vrijeme ustanka mudro se i umjereno vladao. Uoči austrougarskog zauzeća isticao se pomirljivom stavovima *i da njega nije bilo izvjesno bi u Livnu bilo većeg zla*.⁶¹ Bio je *dosta izobražen i sasma revan čovjek*.⁶² Osim turskim i hrvatskim jezikom služio se njemačkim i talijanskim. Razriješen je dužnosti livanjskoga kajmakama u veljači 1879. godine.⁶³ U travnju 1880. postavljen je za gradonačelnika Dervente.⁶⁴

9. Vujičić (austrougarski časnik)

U legendi fotografije prepoznat je kao N. Vojnović. U zapovjedništvu VII. austrougarske

pješake divizije, kojom je prilikom zauzeća Livna zapovijedao vojvoda Wilhelm von Württemberg, spominje se stožerni časnik bojnik Vojnović.⁶⁵ Budući da je u vrijeme nastanka fotografije zapovjednik mjesta (Livna) bio satnik Vujičić, pretpostavljamo da je prilikom prepoznavanja došlo do pogreške.⁶⁶

10. Ali-aga Čizmić

Članovi roda Čizmić imali su važnu ulogu u političkom životu Livna tijekom 19. stoljeća. Ali-aga Čizmić, sin Hasan-age Čizmića, nekadašnjega livanjskoga muselima, postavljen je za zamjenika gradonačelnika u sazivu prvog općinskog zastupstva Livna. Nakon iznenadne smrti gradonačelnika Lazara Kujundžića bio je prvi čovjek općinskog zastupstva sve do imenovanja Koste Kujundžića gradonačelnikom (početkom 1880. godine). U potpunosti je podupirao austrougarsku vlast te je koncem 1885. imenovan gradonačelnikom Livna i na toj je dužnosti ostao sve do smrti (4. 1. 1895.).⁶⁷ Utječući na kotarskoga predstojnika Friedricha Foglara, uspio je 1888. spriječiti gradnju katoličke crkve *jer bi vlaška crkva bila previše blizu turske džamije*.⁶⁸ *Za zasluge austrougarske su mu vlasti dodijelile visoko odličje: viteški red Franje Josipa I.*

11. Bećir-beg Hamzalajbegović

Bećir (Bakir)-beg potječe iz livanjskoga begovskoga roda Hamzalajbegović.⁶⁹ Ženidbom s Pašom Atlagić naslijedio je Atlagiće dvore i

⁵⁹ Österreichische Staatsarchiv Wien (dalje: OeStA), Haus-Hof-und Staatsarchiv (dalje: HHStA), PA XXXVIII 225-3 Livno, Konzularna agencija Livno (dalje: KAL), br. 145, Rajković Atanaskoviću, Livno, 27. 3. 1854.

⁶⁰ Potpisivao se kao Abdulah Effendija. (*Bosansko-hercegovačke novine*, br. 37, Sarajevo, 5. 1. 1879.)

⁶¹ *Narodni list*, br. 90, 16. 11. 1878. Abdulah-efendija bio je vrlo taktičan u provedbi valijine naredbe o mobilizaciji 700 kršćana za rusko-turski rat (1877. – 1878. god.) unatoč činjenici da je na sastanku na kojem su nazočili ugledniji livanjski kršćani Mahmud-beg Bušatlija, jedan od vođa livanjskih muslimana, prijetio *da će svoju sablju napojiti vlaškom krvlju*. (*Narodni list*, br. 5, 16. 1. 1878.)

⁶² *Narodni list*, br. 5, 16. 1. 1878. Kronika Franjevačkog samostana Gorica za Abdulah-efendiju navodi da je *bio dosta pošten čovjek*. (Kronika FSG 1833. – 1962., 44) Dopisnik *Narodnog lista* pisao je da je Abdulah-efendija od naroda *isaisao puste novce*. (*Narodni list*, br. 19, 5. 3. 1879.)

⁶³ Za novoga kajmakama imenovan je Mustaj-beg Lakišić iz Mostara, koji je u osmanskome razdoblju tu dužnost obavljao u Konjicu i Ljubuškom. (*Narodni list*, br. 90, 16. 11. 1878. godine)

⁶⁴ *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 29, Sarajevo, 8. 4. 1879.

⁶⁵ Andrejka, 2004, 237.

⁶⁶ Prije kapetana Vujičića vojni zapovjednik grada bio je general Stjepan Czikos. (*Narodni list*, br. 89, 13. 11. 1878. i br. 90, 16. 11. 1878.; *Obzor*, br. 268, Zagreb, 21. 11. 1878.) Vujičić je preuzeo dužnost početkom studenoga i na dužnosti se zadržao do konca 1878. godine kada ga je zamijenio satnik France Stojan, pripadnik 17. pješackog puka (pukovnija Kuhn, pretežito popunjena Slovencima). Nakon Stojanove smrti (Beč, 1881.) općinsko je zastupstvo Livna imenovalo trg u Donjoj mahali (tada još nije rabljen naziv Donji grad) njegovim imenom: Stojan plac. (Tadić, 2014, 240-285)

⁶⁷ *Bošnjak*, br. 5, Sarajevo, 31. 1. 1895.

⁶⁸ Tadić, 2012, 25-27.

⁶⁹ Vidi više: Burek, 2019, 483-485.

posjede u Odžaku.⁷⁰ Bećir-beg je 1866. godine bio član medžlisa livanjskoga kadiluka.⁷¹ U konfidentskom izvješću poslanu iz Livna uoči austrougarskoga zauzeća navodi se *da ratovati ne misle prvaci Bećir-beg Amzalaj-beg, Muhamed-beg Firdus, Aliaga Ćizmić i kajmakam ovdješnji* (Abdulah-efendija, op. a.).⁷²

12. Đorđe Stanišić

Članovi roda livanjskih Stanišića dali su velik obol u razvoju srpsko-pravoslavnog školstva u Livnu tijekom 19. stoljeća. Nekolicina Stanišića bili su tom razdoblju direktori srpsko-pravoslavne osnovne škole: Kosta Stanišić (1860.), Mitar Stanišić (1870.) i Jovo Stanišić (1871./72.).⁷³ U kući Đorđa Stanišića na Kalajdzinici bila je jedno vrijeme smještena škola. Član općinskoga zastupstva bio je do 1886. godine.⁷⁴

13. Niko Stanišić

Niko Stanišić, ugledni trgovac i jedan od prvaka u srpsko-pravoslavnom korpusu, najstariji je među Livnjacima na fotografiji. Livanjski Stanišići ubrajaju se među najstarije srpsko-pravoslavne rodove u gradu.⁷⁵ Starijim prezimenom Lakičević ili Lakišević u Livnu su već od kraja 18. stoljeća.⁷⁶ U vrijeme

gradnje nove školske zgrade (1873. – 1874.) bio je predsjednikom srpsko-pravoslavne crkveno-školske općine.⁷⁷ Stanišić je 1874. godine izabran u upravno vijeće Travničkog sandžaka.⁷⁸ Još u osmanskome razdoblju bio je članom sudskoga vijeća u građanskome sudu u Livnu.⁷⁹ Na skupštini livanjskih uglednih građana, održanoj 1. studenoga 1876. godine u kući Mahmud-bega Bušatlije, predstavljao je zajedno sa Stojanom Jovanovićem te Kostom i Špirom Kujundžićem srpsko-pravoslavnu zajednicu u Livnu.⁸⁰ Bio je jedan od trojice građana koji su s istaknutim bijelim zastavama odnijeli pismo (akt) o bezuvjetnoj predaji na Goricu i uručili ga vojvodi Württembergu.⁸¹

14. Kosta Kujundžić (1847. – 1925.)

Kosta Kujundžić rođen je u bogatoj srpskoj trgovačkoj obitelji,⁸² koja je imala važnu ulogu u društvenom-političkom životu livanjskoga kraja. Osnovnu školu završio je u Livnu nakon koje je započeo s radom u trgovini svoga oca Riste. Od 1880. do 1882.

⁷⁰ Fra Grga Lozić u svojim bilješkama *Adnotationes variae* piše da u dvorima Atlagića u Odžaku *pribiva Bećir-beg, zet Atlagića, Amzalajbegović, obamrevši svi Atlagići muškadija*. (Manderalo, 1992, 65) Da su Hamzalajbegovići bili među istaknutijim livanjskim begovskim obiteljima potvrđuje i podatak da je Bećir-begov bliži rođak Halil-beg Hamzalajbegović 1856. godine bio članom livanjskoga medžlisa. (Šljivo, 2016, 169)

⁷¹ Muvekkit, 1999, 1126.

⁷² Među onima koji su za rat spominju se četovođe: Mahmud-beg Bušatlija, Derviš-beg Bušatlija, Muhamed-beg Bušatlija. Alibeg Bušatlija, Hadži Salih Ćizmić, Muharem-aga Ćizmić, Abdulah Muftić, Muhamed Muftić, Đulaga Brkić, Mujaga Šeremet, Arif Fehimović i sin mu Derviš, Suljo Mulić, Adem Cacan, Ago Terzić i ostali. (Kapidžić, 1957, 302)

⁷³ Karanjac, 1909, 570, 577, 986.

⁷⁴ Kalendar *Bošnjak* za 1886. godinu, Sarajevo, 1886, 87.

⁷⁵ Najveći broj srpskih rodova u gradu doselio se u Livno koncem 18. stoljeća te u 19. stoljeću.

⁷⁶ Manderalo, 1987, 62-63.

⁷⁷ Kašić, 1979, 15. Riječ je o sjevernom krilu današnje gimnazije. Livanjski su Srbi 1868. godine izgradili novu školsku zgradu. Ta škola nalazila se između kuća braće Đogić, braće Erceg Skobla i pojate Mate Meštrovića. U velikom požaru koji je izbio iza ponoći 29. 11. 1871. vatra, i pored silnog naroda koji je gasio požar, *proguta oliti uništi školu, Meštrovića pojatu i više dućana*. (Narodni list, br. 97, 6. 12. 1871.)

⁷⁸ OeStA, HHStA, PA XXXVIII 225-3 Livno, KAL, br. 313, 11. 5. 1874., Dragomanović Teodoroviću.

⁷⁹ Usporedo s uvođenjem nove moderne upravne organizacije u vilajetu, pristupilo se i reformi dotadašnjeg šerijatskog sudstva. Prema uredbi o organizaciji Bosanskog vilajeta, pored postojećih šerijatskih sudova, uvedeni su građanski, ali i strukovni sudovi, poput trgovačkoga. Ključna promjena, pored formiranja novih sudova, odnosila se na ovlasti kadija. Oni su prije imali neograničene ovlasti u presuđivanju. Međutim, novoformirani sudovi imali su i prisjednike (porotnike).

⁸⁰ Onodobne su vlasti pred održavanje Carigradske konferencije 1876./77. tražile da se u svim lokalnim zajednicama potpišu izjave o skladnu životu i miru koji vlada između muslimana i kršćana. Predstavnici livanjskih katolika i pravoslavaca nisu htjeli potpisati takvu izjavu. (Kronika FSG, 34-35)

⁸¹ Kronika FSG, 41.

⁸² Kujundžići, starijim prezimenom Barzut, doselili su se koncem 18. stoljeća iz Hercegovine u Livno. (Manderalo, 1996. – 1999., 187-188)

bio je gradonačelnikom Livna. Kosta je od 1896. bio jedan od čelnika srpskoga pokreta za crkveno-školsku autonomiju. Od 1908. predsjednik je Srpske narodne organizacije. Bio je žestok protivnik austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine.⁸³ Na izborima za bosanskohercegovački sabor izabran je 1910. za zastupnika na veleposjedničkoj listi. U Kraljevini SHS bio je član Privremenog narodnog predstavništva. Poslije Kujundžićeve smrti jedna livanjska ulica nosit će njegovo ime. Kostin sin Bogoljub obnašao je visoke dužnosti u Kraljevini Jugoslaviji (ministar, zastupnik u parlamentu, ban).⁸⁴

15. Mehmed-aga Latifić

Mehmed-aga Latifić potječe iz imućnijeg i u Livnu utjecajna roda čiji su rodozačetnici bili spahije. Bio je jedan od trojice Livnjaka koji su zapovjedniku austrougarskih postrojbi vojvodi Württembergu 28. 9. 1878. godine predali akt o bezuvjetnoj predaji (kapitulaciji). Imenovan je za člana općinskoga gradskoga zastupstva utemeljena 30. 10. 1878. godine i tu je dužnost obnašao neprekidno sve do 1891. godine.⁸⁵ Mehmedagin sin Hadži Salih-aga obnašao je dužnost gradonačelnika Livna od 1910. do 1920. godine.⁸⁶

16. Pero Kaić (1835. – 1904.)

Spominje se u događajima vezanima za dokidanje četiristoljetne osmanske okupacije i

ulazak austrougarske vojske u Livno 28. rujna 1878. godine. Kada su muslimanski prvaci u Livnu shvatili da je daljnji otpor nemoguć, potpisali su pismo kapitulacije. Akt o predaji odnijeli su Pero Kaić, Mehmed-aga Latifić i Niko Stanišić u franjevački samostan na Gorici, u kojem se nalazilo austrougarsko vojno zapovjedništvo na čelu s vojvodom Württembergom.⁸⁷ S bratom Josipom i nekolicinom uglednih Livnjaka tijekom 1867. i 1868. bio je na čelu pokreta za utemeljenje školskoga fonda iz kojeg bi se mogao redovito plaćati civilni učitelj.⁸⁸ Jedan je od članova prvog općinskog zastupstva Livna imenovana nakon uspostave austrougarske vlasti. Pero Kaić je otac dvojice dijecezanskih svećenika: Josipa (1883. – 1908.) i Nikole (1885. – 1960.).⁸⁹

17. Nuri-efendija Fehimović

Sin je Fehim efendije kojeg je valija Vedžihi-paša protjerao 1836. godine u Anadoliju zbog sudjelovanja u pobuni (Livanjska buna).⁹⁰ Nuri efendija bio je članom općinskoga zastupstva Livna od 1885. do 1895. godine.⁹¹ Njegov sin bio je hafiz Ejub Fehimović (1860. – 1936.), dugogodišnji vjeroučitelj u livanjskoj trgovačkoj školi i gimnaziji.⁹² U Općinskom zastupstvu je od 1882. do 1886. bio i Arif Fehimović.⁹³

18. Ćazim-efendija

Ćazim-efendija zatekao se na mjestu livanjskoga kadije u vrijeme zauzeća. Rođen je u Bursi, sjeverozapadnom dijelu Anadolije (Turska).⁹⁴ Govorio je samo turski, a hrvatski je znao samo tri besjede: *šuti, sjedi i hoću*.⁹⁵ Da

⁸³ Zanimljivo je da je Kosta Kujundžić početkom 1877. bio među potpisnicima molbe upućene iz Livna Franji Josipu I., kojom su građani Livna tražili pripajanje Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj. Kosta će poslije postati žestokim protivnikom austrougarskih vlasti. (*Hrvatski dnevnik*, br. 219, Sarajevo, 27. 9. 1908.) Nekolicina Kujundžića sudjelovala je u otporu austrougarskim postrojbama prilikom zauzeća Livna 28. 9. 1878. (*Katolička Dalmacija*, br. 91, Zadar, 2. 11. 1878.)

⁸⁴ *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815. – 1950.*, sv. 4, 337.

⁸⁵ *Kalendar Bošnjak* za 1891. godinu, Sarajevo, 1890., 127.

⁸⁶ Na dužnost gradonačelnika birali su ga hrvatski vijećnici koji su činili većinu u Općinskom zastupstvu. Bila je to posljedica nepomirljiva sukoba dviju hrvatskih stranaka: Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge. (*Musavat*, br. 7, Sarajevo, 4. 2. 1911.)

⁸⁷ *Kronika FSG*, 41.

⁸⁸ Marković, 1923, 29.

⁸⁹ Tadić, 2013, 247-248.

⁹⁰ Muvekkit, 1999, 968-969.

⁹¹ *Kalendar Bošnjak* za 1895. godinu, Sarajevo, 1895., 116.

⁹² Tadić, 2021, 260.

⁹³ *Kalendar Bošnjak* za 1886., Sarajevo, 1886., 87.

⁹⁴ Taj podatak donosi Đuro Pilar, hrvatski geolog, sveučilišni profesor i rektor Zagrebačkog sveučilišta, koji se zatekao u Livnu 18. 8. 1879. u vrijeme proslave rođendana Franje Josipa I. (Pilar, 2007, 93-94)

⁹⁵ *Narodni list*, br. 19, 5. 3. 1879.

je Čazim-efendija samo „natucao“ hrvatski, potvrđuje i Đuro Pilar u svojim putopisnim crticama.⁹⁶ U kronici franjevačkog samostana navodi se da je Čazim-efendija bio *dosta pošten*.⁹⁷

19. Stojan Jovanović

Stojan Jovanović sin je Jovana Zeca, uglednog mostarskog trgovca.⁹⁸ Po očevu imenu odlučio je nositi prezime Jovanović. U raznim dokumentima potpisivan je uz prezime Jovanović i prezimenima Zec ili Zečević te kao Stojan Z. Jovanović.⁹⁹ Za livanjskoga paroha postavljen je u godinama bosanskohercegovačkoga ustanka (1875. – 1878.).¹⁰⁰ Proto Jovanović je 1877. godine bio jedan od potpisnika molbe upućene iz Livna europskim vevlastima u kojoj je traženo *da se Bosna pripusti Austriji kao najprečoj, najzgodnijoj i najsposobnijoj da ukine ovo abnormalno stanje i stavi u zemlji red*.¹⁰¹ Godine 1882. je protoprezviter (proto) livanjskog protoprezviterata i paroh livanjski.¹⁰² Na proslavi sv. Save 1889. godine vodio je akciju

prikupljanja novčanih priloga za izgradnju zvonika pravoslavne crkve u Livnu.¹⁰³ Bio je jedan od članova bosanskohercegovačkoga izaslanstva koje je u Splitu 27. 6. 1891. primio Franjo Josip I.¹⁰⁴ Na samu početak borbe Srba za crkveno-školsku autonomiju (1896.) bio je na strani crkvenih i austrougarskih vlasti. Kada se početkom 1897. solidarizirao s oporbenjacima, bio je suspendiran. Nakon što se pokajao, konzistorij ga je vratio na dužnost.¹⁰⁵ Protin mlađi sin Uroš bio je svećenik, a stariji Savo 1920. – 1921. gradonačelnik Livna.¹⁰⁶

20. Fra Jeronim Mihaljević (1835. – 1894.)

Rođen je u Golinjevu 20. 6. 1835. godine i na krštenju je dobio ime Ivan. Filozofsko-teološki studij završio je u Fojnici i Italiji. Zaređen je za svećenika 1858. godine. Obnašao je razne dužnosti (kapelan, župnik, gvardijan, duhovnik, odgojitelj u novicijatu) u Gučoj Gori, Đakovu, Livnu, Vidošima, Čukliću. U dva navrata bio je gvardijan franjevačkog samostana Gorica. Koliko je za vrijeme ustanka i zauzeća Bosne i Hercegovine pretrpio kao gvardijan u Livnu, mogu znati samo oni koji su bili s njim.¹⁰⁷ Pod prisilom je bio članom izaslanstva koje je od Spiridona Mitrovića, bojnika austrougarske vojske, molila dvodnevnu odgodu napada na Livno.¹⁰⁸ Umro je 1894. u Suhom Polju

⁹⁶ Na svečanosti proslave careva rođendana, koja se održavala na Gorici (Livno), Đuro Pilar sjedio je do Čazim-efendije. Teško su se sporazumijevali, ali su, ipak, komunicirali. Kada je vojnička glazba odsvirala dio iz operete francuskoga skladatelja Charlesa Lecocqa, Pilar je pitao kadiju kako mu se ta glazba sviđa. Čazim-efendija odgovorio je: *da mu se nikako ne sviđa i da je samo turska muzika lipa*. (Pilar, 2007, 93)

⁹⁷ *Kronika FSG*, 44.

⁹⁸ Kecmanović, 1963, 82.

⁹⁹ U to vrijeme prezimena još uvijek nisu bila stalna i nepromjenjiva kategorija.

¹⁰⁰ Prigodom svečanosti otvaranja vojničkog *Casina* u Livnu 23. veljače 1879. godine, proto Jovanović je u zdravici izgovorio i ove riječi: *Pun radosti dižem čašu ovu da nazdravim u zdravlje N.V. Franje Josipa I., a koji nas oslobodi i razdriši nam lance petovječnog robovanja pod jarmom okrutnog Azijata i izvede nas iz tminâ. On je onaj premilostivi vladar i spasitelj koji će podići i umnožiti svetinje naše u crkvi i u narodnim učionama i povesti nas onom stazom najsajnije budućnosti naše! A mi sveštenici i s nama puk cijeli pokazat ćemo vjernost prema njemu za uvijek i unaprijed ko i dosada*. (*Narodni list*, br. 19, 5. 3. 1879.)

¹⁰¹ Molbu su od pravoslavnih potpisali još i Kosta i Špiro Kujundžić. Od katolika potpisnici su bili svi župnici, svi knezovi i odličniji trgovci iz Livna. (*Kronika FSG*, str. 34)

¹⁰² *Šematizam pravoslavne mitropolije i arhidijeceze Dabro-bosanske za godinu 1882.*, Sarajevo, 1882., 54, 188-189.

¹⁰³ Zanimljivo je da je i veći broj livanjskih katolika dao novčane priloge za izgradnju zvonika. Zvonik je na prijedlog prote Jovanovića, a poglavito završna kupola koja ima barokni oblik, građen po uzoru na zvonik Saborne pravoslavne crkve u Mostaru. (*Sarajevski list*, br. 32, 17. 3. 1889.)

¹⁰⁴ *Bošnjak* (novine), br. 1, Sarajevo, 2. 7. 1891.; *Narod*, br. 52, Split, 30. 6. 1891. U sporu s austrougarskim vlastima oko otvaranja *Srpske čitaonice* u Livnu (1892.) kotarski predstojnik Karl Pitner obavještava više vlasti da je proto Jovanović *umjeren i nenametljiv*. (Besarović, 1968, 44)

¹⁰⁵ Madžar, 1982, 205-210.

¹⁰⁶ *Sarajevski list*, br. 62, 26. 5. 1889.

¹⁰⁷ *Glasnik jugoslavenskih franjevaca*, Sarajevo, 1. svibnja 1894., VIII, br. 5, str. 79. Fra Miroslav Džaja navodi da je u onom bezvlađu pred ulazak austrijske vojske fra Jerko vođen na Crljenice, da ga odanle strmoglave u izvor Dumana, ali ga je spasio neki beg. (Džaja, Draganović, 1994, 218)

¹⁰⁸ Uz fra Jeronima u izaslanstvu su bili i Sulejman Bušatlija s trojicom muslimanskih prvaka iz Livna i proto Stojan

(Kupres), gdje je bio župnik te župe.¹⁰⁹ Njegov grob u Osmanlijama (Kupres), grob fra Jerke Mihaljevića, kako ga nazivaju Kuprešaci, jedan je od nekoliko tzv. kultnih grobova koji se nalaze u Bosni i Hercegovini.¹¹⁰

21. Lazar Kujundžić

Lazar Kujundžić unuk je Luke Kujundžića kome 1831. godine *odsikoše Turci glavu... i to brez ijedne krivice, na pravdi Božjoj*.¹¹¹ Godine 1857. bio je u Livnu domaćin Aleksandru Giljferdingu, prvom ruskom konzulu u Bosni i Hercegovini.¹¹² Kao predsjednik Srpsko-pravoslavne opštine u Livnu jedan je od najagilnijih inicijatora gradnje pravoslavne crkve u Livnu.¹¹³ Ucjenjivao ga je hajduk Andrija Šimić.¹¹⁴ Nakon austrougarskoga zauzeća Livna 30. 10. 1878. imenovan je prvim gradonačelnikom Livna.¹¹⁵ Prilikom odlaska poklonstvenog izaslanstva Bosne caru i kralju Franji Josipu I. bio je jedini zastupnik Livna i cijelog Travničkog okruga.¹¹⁶ Vrlog livanjskog gradonačelnika Franjo Josip I. odlikovao je *zlatnim križem s krunom*.¹¹⁷ Lazar Kujundžić umro je 6. 9. 1879. godine.¹¹⁸

Jovanović. Ovo se izaslanstvo s bojnikom Mitrovićem sastalo u Prologu 13. kolovoza 1878. godine. Neobična molba za dvodnevnu odgodu napada austrougarske vojske na Livno bila je u funkciji kupovine vremena potrebna za konsolidaciju obrane grada. (*Die occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. truppen im jahre 1878.*, /verlag des k.k. generalstabes/ Wien, 1879, 358)

¹⁰⁹ Vrgoč, 2003, 200-201.

¹¹⁰ Džaja, Draganović, 1994, 217-218.

¹¹¹ *Pro populo: život i djelo fra Lovre Karaule (1800. – 1875.)*, 2000, 291.

¹¹² OeStA, HHStA, PA XXXVIII 225-3 Livno, PA XXXVIII 225-3 Livno, KAL, br. 190, 28. 9. 1857., Maričić Generalnom konzulatu u Sarajevu.

¹¹³ *Srbski dnevnik*, br. 13, Novi Sad, 14. 2. 1857.; br. 29, 13. 4. 1858. i br. 37, 11. 5. 1858.

¹¹⁴ Džaja, Draganović, 1994, 100.

¹¹⁵ Tadić, 2014, 241.

¹¹⁶ *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 25, Sarajevo, 24. 11. 1878.; *Narodni list*, br. 94, Zadar, 30. 11. 1878.

¹¹⁷ *Narodni list*, br. 45, 11. 6. 1879.

¹¹⁸ Sinovi Lazara Kujundžića dugovali su golem novac (11.500 forinti) sarajevskom trgovcu Salomonu Kabilju zbog čega im je imovina sudskom odlukom stavljena na dražbu. (*Sarajevski list*, 17. 2. 1888.)

22. Josip Kaić (1827. – 1890.)

Josip Kaić pripada prvom naraštaju roda livanjskih Kaića, čiji se rodozačetnik Marko Kaić (1800. – 1864.) početkom 19. stoljeća doselio s kupreške visoravni u Livno. Svaki naraštaj toga roda ostavio je snažne i prepoznatljive pečate u povijesti Livna. Potvrđeni su kao sposobni trgovci, vrijedni obrtnici, gospodarstvenici, zemljoposjednici, hotelijeri, učitelji, svećenici, gradonačelnici, pokretači mnogih vrijednih akcija u gospodarskom i kulturnom životu grada.¹¹⁹ Josip je šezdesetih godina 19. stoljeća bio vrlo angažiran u popravljaju prilika u livanjskome školstvu.¹²⁰ Kada je 23. 1. 1889. blagoslovljen samostan i kapelica sestara milosrdnica u Livnu, kum svečanosti bio je Josip Kaić. Za tu prigodu za samostansku kapelicu darovao je oltarnu sliku svetoga Josipa.¹²¹ Josip je od 1878. pa sve do smrti bio člana četveročlanoga kotarskoga upravnoga vijeća (medžlisa) u koji su imenovani najugledniji građani.¹²²

23. Nazif Karabeg

Nazif Karabeg našao se u skupini uhićenika neposredno nakon austrougarskoga zauzeća Livna.¹²³ Vrlo brzo pušten je na slobodu i nastavio je obnašati dužnost prisjednika u građanskome sudu.¹²⁴ Bio je prijatelj kadije Čazim-efendije pa se prigovaralo da je utjecao na donošenje nekih sudskih odluka.¹²⁵ Osamdesetih godina 19. stoljeća odselio se u Smirnu (Turska).¹²⁶

¹¹⁹ Tadić, 2013, 21.

¹²⁰ Marković, 1923, 30.

¹²¹ *Banjolučka biskupija u riječi i slici od 1881. do 2006.*, Banja Luka, 2007., 578.

¹²² *Kalendar Bošnjak* 1885. – 1889. godina.

¹²³ *Kronika FSG*, 42.

¹²⁴ Kod svih kaznenih i građanskih predmeta okružnih i kotarskih sudova sudjelovalo je nekoliko prisjednika s odlučujućim glasom. Prisjednici su uzimani iz domaćega pučanstva s tim da je polovina bila iz reda muhamedanaca, a druga polovina iz reda kršćana. Prisjednici su za te poslove iz zemaljske blagajne primali stalnu plaću. (*Narodni list*, br. 83, 22. 10. 1878.)

¹²⁵ *Narodni list*, br. 25, 26. 3. 1879.

¹²⁶ Burek, 2019, 487.

24. Nina Tadić (1826. – 1914.)

Prema istraženoj genealogiji Nina pripada petom naraštaju roda livanjskih Tadića (Marijanovića), najstarijega hrvatskoga i katoličkoga roda u gradu Livnu. Sin je Stipe Tadića (1796. – 1851.), uglednoga livanjskoga trgovca, koji se s bratom Antom za vrijeme francuske uprave Dalmacijom školovao u Splitu.¹²⁷ Nina je od 1873. godine bio član Svetojeronimskog društva.¹²⁸ U travnju 1874. godine Nina Tadić izabran je u upravno vijeće Travničkog sandžaka.¹²⁹ Godine 1876. ranili su ga i opljačkali pripadnici bašibozučkih postrojbi koje je predvodio Osman-beg iz Kasapovića (danas Novi Travnik).¹³⁰ Od 1878. do 1885. te od 1891. do 1895. bio je član kotarskog upravnog vijeća (medžlisa) u Livnu. U njegovoj kući bio je privremeno ugošćen hrvatski književnik Silvije Strahimir Kranjčević prilikom prvoga dolaska u Livno 1886. godine.¹³¹

25. Ivo Tadić (1832. – 1919.)

Ivo Tadić sin je Ante Tadića Čole (1798. – 1861.).¹³² Otac mu je bio kao *neki austrijski konzularni agent* u Livnu, koji je, uz trgovački posao, poučavao i djecu odličnijih obitelji u računu i talijanskom jeziku.¹³³ Bio je

neformalni savjetnik austrijskoga konzularnoga agenta i vicekonzula u Livnu Juliusa von Jaxe Dembickog (1859. – 1873.). Imenovan je u općinsko zastupstvo Livna 30. 10. 1878. s posebnim zadatkom nadzora gradskoga redarstva.¹³⁴ Dužnost gradonačelnika Livna obnašao je u razdoblju 1882. – 1885. godine.¹³⁵ Ivin unuk Jozo Tadić, dr. med. (1899. – 1978.) bio je prvi Livnjak ravnatelj livanjske bolnice,¹³⁶ a praunuk Zoran Tadić (1941. – 2007.) jedan od najznačajnijih hrvatskih filmskih redatelja.

26. Pašo Borić

Pripadao je velikom rodu livanjskih Borića, koji je imao svoje ogranke u Livnu, Komoranima i Guberu.¹³⁷ U skupini uglednika našao se kao član medžlisa. Nosio je titulu hadžije.¹³⁸ Bio je jedan od vakifa (zakladnika) Perkuša džamije. Umro je 1901. godine.¹³⁹

27. Husein Brkić

Najstariji podatak o Brkićima u Livnu je iz 1768. godine.¹⁴⁰ Husein Brkić sin je Mehmed-age Brkića i sinovac Ibrahim-age Brkića. Imenovan je 30. 10. 1878. godine zamjenikom člana općinskoga zastupstva Livna. U kasnijim sazivima općinskoga zastupstva ne nalazi se njegovo ime.¹⁴¹

28. Arif Bubalo

Nije pripadao krugu istaknutijih livanjskih građana ni po imovini, a ni po značajnijoj funkciji. Obavljao je poslove pisara i podvornika u uredu kajmakama Abdulah-efendije.¹⁴²

¹²⁷ Marković, 1923, 5.

¹²⁸ *Danica – Koledar i ljetopis Društva svetojeronimskog za godinu 1875.*, Zagreb, 1874., 46-50.

¹²⁹ U upravno vijeće (medžlis) Travničkog sandžaka birana su četvorica vijećnika iz Livna (dvojica muslimana i dvojica kršćana). Izabrani su Mahmud-beg Bušatlija, Hadži Arif Fehimović, Niko Stanišić i Nina Tadić. Bušatlija je kao predstavnik Travničkog sandžaka izabran i u vilajetsku skupštinu u Sarajevu. (OeStA, HHStA, PA XXXVIII 225-3 Livno, KAL/, br. 313, 11. 5. 1874., Dragomanović Teodoroviću)

¹³⁰ *Primorac*, br. 109, Kraljevica, 10. 9. 1876.

¹³¹ Tadić, N., 1937, 38-41. Kranjčević je početkom lipnja 1902. godine posjetio Ninu u sarajevskoj bolnici (operacija očne mrežnice). O tom posjetu izvijestio je pismom 4. lipnja 1902. Ninina sina Antu. (Mate Maras, *Dva nepoznata Kranjčevićeva pisma*, *Vijenac*, br. 217, Zagreb, 27. 6. 2002.) Originali pisama čuvaju se u Arhivu Franjevačkog samostana Gorica, Livno.

¹³² Po ocu Anti koji je nosio nadimak Čolo nastat će sekundarno prezime Čolić. Nina i Ivo Tadić bili su stričevići. (Tadić, 1999, 19-20)

¹³³ Marković, 1923, 5-6; Šljivo, 2008, 103-292.

¹³⁴ *Narodni list*, br. 94, Zadar, 30. 11. 1878.

¹³⁵ Tadić, 2012, 25-27.

¹³⁶ Tadić, 2021, 180; *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (Pristupljeno 17. 4. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60157>)

¹³⁷ Burek, 2019, 77-78.

¹³⁸ U iskazu dobrovoljnih novčanih priloga za bosanskohercegovačke izbjeglice ispred njegova je imena titula hadžije. (*Narodni list*, br. 37, 10. 5. 1879.)

¹³⁹ Burek, 2019, 77-78.

¹⁴⁰ Firdus, 1971, 86

¹⁴¹ *Kalendar Bošnjak* za 1885. godinu, Sarajevo, 1885, 85.

¹⁴² Tadić, N., 1937, 16.

Sl. 8. Bušatlijeve grobnice na Gazilarskom (Kadilarskom) groblju u Livnu
(zbirka Josipa Bakovića, Zagreb)

Poslije je kao namještenik obavljao sporedne poslove za livanjske kotarske predstojnike.¹⁴³

Laforest drugi put u Livnu

Laforest se krajem 1879. ili početkom 1880. preselio iz Splita (možda Livna?) u Mostar. U Mostaru mu je 1880. rođen sin Robert. U razdoblju djelovanja u Mostaru putuje i snima u Počitelju, Zadru i Metkoviću. Nakon dobivene srebrene medalje na izložbi u Trstu 1882. godine dolazi drugi put u Livno. O tom boravku za sada svjedoči samo jedna sačuvana fotografija čiju dataciju vezujemo za 1884. godinu. Malo je vjerojatno da je Laforest tom prilikom nosio svoju veliku i tešku fotografsku opremu samo zbog jedne fotografije. Što je još sve tom prigodom Laforest snimao u Livnu ostat će nepoznato sve dok se ne pregleda golema Laforeststova ostavština koju je darovala njegova

unuka Lidija Laforest Čukvas Pomorskome muzeju u Kotoru.

Na sačuvanoj fotografiji koja nosi naslov *Türkische Grabmäler in Livno*¹⁴⁴ ispisan je i tekst o autorstvu: *Photographie von Laforest & Blödy in Mostar*. Riječ je o sarkofazima i nišanima podignutima članovima obitelji Ibrahim-bega Bušatlije na Gazilarskom (Kadilarskom) groblju, na raskrižju kod partizanskog spomen-groblja. Izbor ovoga motiva nije slučajna. Laforest je sedamdesetih godina 19. stoljeća u Splitu i na prostoru stare Salone snimio vrlo vrijedne fotografije na kojima je dio spomeničke baštine tih starih gradova.¹⁴⁵ Obilazeći Livno u potrazi za zanimljivim motivima, njegovu oku nije mogao promaknuti neobičan ansambl nadgrobničkih spomenika obitelji Bušatlija.

¹⁴³ Na zajedničkoj fotografiji službenika i namještenika livanjske kotarske uprave u Livnu u vrijeme mandata kotarskoga predstojnika Jaroslawa Sedlnitzkog (1889. – 1891.) je i Arif Bubalo. (Tadić, 2014, 257)

¹⁴⁴ Turske grobnice u Livnu.

¹⁴⁵ Pišući o antičkim spomenicima u Solinu koje je obilazio i fotografirao 1874. godine, Laforest sa žaljenjem konstatira da se otuđuju i preprodaju vrlo vrijedni arheološki artefakti. (*Hrvatska vila*, br. 2, Zagreb, 8. 11. 1884., 25)

sl. 9. Panorama Livna s posebno označenim prostorom tvrđave, Laforest, 1888. (zbirka Josipa Bakovića, Zagreb)

1. Poletača (Kaynak baš), 2. Čošak kula, 3. Efrem kula, 4. Vejs kula, 5. Klanac kula, 6. Murpašina tabija,
7. Atalgića tabija, 8. Gornja vrata, 9. Atalgića kula, 10. Topovi, 11. Krnjac tabija, 12. Zid ispod Vejs kule

Na poledini fotografije, zalijepljene na karton, nalaze se crteži aversa i reversa srebrene medalje koju je dobio u Trstu 1882. godine, a uz vinjetu¹⁴⁶ ispisan je tekst: *Photographische anstalt Laforest & Blödy in Mostar*.¹⁴⁷ Na poledini je i otiskana zanimljiva napomena: *Vervielfältigung vorbehalten*.¹⁴⁸

Ova fotografija otkriva, do sada posve nepoznat podatak, da je Laforest u jednom razdoblju djelovanja u Mostaru imao poslovnog partnera Blödy. O tom Laforestovu ortaku nismo uspjeli pronaći dodatne podatke, osim da je bio židovskoga podrijetla i da je rođen u Beču.¹⁴⁹ Zanimljivo je da Laforest za svoju fotografsku radionicu (atelijer) prvi put koristi naziv fotografski ured (zavod).

¹⁴⁶ Na nekim njegovim vinjetama bio je ispisan slogan *Artis amica nostrae*.

¹⁴⁷ Fotografski ured (zavod) Laforest i Blödy u Mostaru.

¹⁴⁸ Podložno reprodukciji. Vjerojatno je ova fotografija poslije služila kao razglednica.

¹⁴⁹ Moguće je da je riječ o Laforestovu prijatelju iz bečkih dana. U kasnijim shematizmima objavljivanim u kalendaru *Bošnjak* ne nalazimo njegovo ime. Odlaskom Laforest iz Mostara vjerojatno je i Blödy napustio Bosnu i Hercegovinu.

Laforestov treći boravak u Livnu

Polovinom osamdesetih godina 19. stoljeća Laforest će se preseliti iz Mostara u Dubrovnik. To potvrđuju i tri sačuvane fotografije snimljene u Livnu, najvjerojatnije 1888. godine. Na svim tim fotografijama otiskan je podatak o autoru: *Photographie von Franz Laforest in Ragusa*. O razlozima trećega Laforestova dolaska u Livno možemo samo nagađati. Pretpostavljamo da je motiv bio nezavršena fotografska priča o fotogeničnu gradu. Dvije od tri fotografije nastale tom prilikom panoramske su snimke Livna, a treća prikazuje Duman i vrelo rijeke Bistrice. Riječ je o dragocjenim fotografijama velike dokumentarne vrijednosti.

Majstorski snimljena panorama Livna, s kamerom postavljenom na obalama Bistrice ispod današnjega Gradskog parka (pogled s jugozapada), obuhvatila je najveći dio Gornjega grada i tvrđave (sjeveroistočna strana) s najvažnijim fortifikacijskim točkama. Na priloženoj fotografiji drugom nijansom označen je prostor koji je zauzimala tvrđava, a brojevima od 1 do 12 označene su važne točke fortifikacijskoga sustava i jedan orijentir (Atalgića kula). Livno je spadalo u red

Sl. 10. Istočni i dio južnog obrambenog zida
(uvećan fragment sl. 9.)¹⁵⁰

Sl. 11. Žitarnica s Perkuša džamijom
(uvećan fragment sl. 9.)¹⁵⁵

najprostranijih utvrđenih gradova u Bosni i Hercegovini.¹⁵¹

Ova Laforestova fotografija naknadnom je intervencijom poslužila za prikaz topničkoga napad austrougarske vojske na Livno 27. 9. 1878. godine.¹⁵² Austrijski časnik tvrđavske artiljerije Edmund Misera (1848. – 1935.), koji je boravio u Mostaru od 1879. do 1883. godine, autor je većega broja akvarela na kojima su bosanskohercegovački gradovi, a među njima i Livno.¹⁵³ Zanimljivo je da je taj Miserin akvarel nastao na predlošku ove Laforestove panorame Livna.¹⁵⁴

Ova majstorski snimljena panorama Livna omogućava uvećavanje detalja bez većega gubitka kvalitete fotografije. Za ovu priliku izdvojili smo uvećan prikaz istočnoga obrambenoga zida s Klanac kulom, Atlagića

tabijom, Atlagića kulom i Gornjim vratima te prikaz Žitarnice s Perkuša džamijom. Posve lijevo na mjestu današnjega mosta na Bistrici kod bolnice vidljiv je most s pet lukova.¹⁵⁶

Brojni gradovi u svijetu podignuti su na obalama rijeka. Neki od njih nalaze se na ušćima rijeka, a rijetki su nastali na njihovim izvorima. Livno je jedinstveno po tome da u najužem području grada izvire dvije krške rijeke (Bistrica i Žabljak), a treća (Sturba) nedaleko od grada.

Od svih izvora najljepši je vodonosno izdašan izvor rijeke Bistrice.¹⁵⁷ Ispod visokih litica Crvenica¹⁵⁸ koje se dramatično nadvijaju nad Livnom, u njihovu podnožju, kako piše turski putopisac Čelebi, *izvire i na mlazove kulja jedno bistro vrelo hućeci tako jako da uši*

¹⁵⁰ Na fragmentiranu i uvećanu dijelu fotografije sa sjevera prema jugu uočavaju se: Klanac kula, Murpašina tabija, karaule, kula s vratima, Atlagića tabija, Gornja vrata i Atlagića kula. Austrijski časnik zastavnik Božić procijenio je 1785. da je obrambeni zid livanjske tvrđave visok 15-16 bečkih stopa. (Kreševljaković, Kapidžić, 1957, 78)

¹⁵¹ Redžić, 2009, 106.

¹⁵² Ne previše vještom intervencijom na fotografiji je na četiri mjesta umetnut dim nastao eksplozijom topovskih granata. (Crnjak, 2005, 43)

¹⁵³ Edmund Misera, *Gradovi Bosne i Hercegovine: akvareli 1880. – 1883.* (mapa 12 reprodukcija), Sarajevo, 2002.

¹⁵⁴ Laforest i Edmund Misera živjeli su u isto vrijeme u Mostaru. U Mostaru su se upoznali i postali prijatelji. Misera je bio i krsni kum Laforestovu sinu Franzu, rođenu 1883. godine.

¹⁵⁵ Zalaganjem gradonačelnika Ali-age Čizmića tržnica je u proljeće 1892. premještena s Turbaše na trg kod Perkuša džamije. Od tada će taj dio grada nositi naziv Žitarnica. (*Kronika FSG*, 82)

Džamija Perkuša strahovito je stradala u zračnim bombardiranjima Livna 28. i 29. svibnja 1944. godine. (Tadić, 2019, 141)

¹⁵⁶ Taj kameni most s pet lukova preko rijeke Bistrice spominje francuski geograf Michael Aristide Perrot (1793. – 1879.) u svom djelu *Intinéraire de la Turquie d'Europe et des provinces Danubiennes*, Paris, 1855. (Šamić, 1981, 182)

¹⁵⁷ Izvor Bistrice je kaptiran i cijeli se grad sa širim područjem odatle danas opskrbljuje pitkom vodom.

¹⁵⁸ Iznad Dumana s nadmorskom visinom od oko 750 m izdižu se za još 200 do 230 metara.

Sl. 12. Franz Laforest, *Izvor Bistrice u Livnu*, 1888.
(Hrvatski državni arhiv u Zagrebu)

zagluhnu čovjeku koji to sluša.¹⁵⁹ Taj prizor, koji je prije gotovo četiri stoljeća zadivio putopisca Čelebija, očito nije ostavio ravnodušnim ni Franza Laforesta. Svjedoče o tome i dvije njegove sačuvane fotografije.

Livno se smjestilo na samu izvoru prekrasne krške rijeke Bistrice koja se, u tko zna koliko dugu procesu, probijala kroz vapnenačke labirinte i zamršene podzemne putove da bi ispod impresivnih Crvenica i dubokih pećina¹⁶⁰ spektakularno podarila gradu obilje bistre i hladne vode. Ovaj hidrogeološki fenomen i prirodni spomenik nalazi se na lokalitetu zvanu Duman i upravo tu Bistrica kreće na svoje uzbudljivo i kratko putovanje.¹⁶¹ Tu gdje Bistrica ljubi krš, ljudi su zastajali stoljećima i divili se tom kontrastu i spoju kamena i vode.

Bio je to sigurno jedan od motiva osnivačima Livna da upravo tu izgrade naselje. Livno, grad milenijskoga trajanja, blagoslovljeno tim izvorom bistre i hladne vode, razvijat će se na tom izvoru i rijeci od prapovijesnoga delmatskoga suburbija, rimskoga kastruma, ranosrednjovjekovne hrvatske Cleune, Hlivna i grada Bistričkoga bosanskoga kralja Stjepana Ostoje, osmanskoga i austrougarskoga Livna pa sve do današnjih dana.

Ispod fotografije (sl. 12.) natpis je na njemačkome jeziku: *Ursprung der Bistrizza in Livno* (Izvor Bistrice u Livnu).¹⁶² Fotografija je snimljena u vrijeme Laforestova djelovanja u Dubrovniku. To potvrđuje i podatak o autoru ispisan na margini fotografije: *Photographie von Franz Laforest in Ragusa*. Na fotografiji snimljenoj u proljeće ili jesen 1888. godine¹⁶³ obuhvaćen je cijeli lokalitet Dumana s pećinama, izvorima, starim mostom i kulom. Na lijevoj obali vide se dva mlina, a na desnoj obali, uzvodno od mosta, vidljivi su zidovi nekog objekata (vjerojatno stupe za preradu vune). Visoko iznad izvora je četverokutna kula Poletača.¹⁶⁴ Riječ je o kuli *Kaynak başı* izgrađenoj 1708. godine.¹⁶⁵

Trećoj fotografiji, snimljenoj 1888. godine, Laforest je dao naziv *Livno, Vogelperspektive*. Dataciju vezujemo za treći Laforestov boravak u Livnu 1888. godine. Na fotografiji je i podatak o autoru za kojeg se navodi da je iz Dubrovnika. Za utvrđivanje vremena snimanja ove fotografije bitna je upravna zgrada Poljoprivredne stanice (t. 8.). Poljoprivrednu stanicu (*Landwirtschaftliche Station*) austrougarske vlasti osnovala su u Livnu 1886. godine. Upravna zgrada stanice građena je tijekom 1886. i 1887. godine, a prve štale za goveda i ovce građene

¹⁵⁹ Prvi opis izvora rijeke Bistrice dao je Evlija Čelebi. (Čelebi, 1996, 141; Moačanin, 2019, 201)

¹⁶⁰ Božičević, Papeš, 1964, 3-10.

¹⁶¹ Tok Bistrice dugačak je oko tri kilometra. Njezina kratkoća u kontrastu je s njezinim golemim slijevom koji ju, pretpostavlja se, hrani vodama koje dolaze s Glamočkog i Kupreškog polja.

¹⁶² Druga Laforestova fotografija s istim motivom snimljena je s mjesta puno bližeg izvoru Bistrice.

¹⁶³ Bistrica je tipična krška rijeka s varijabilnim vodostajem uz velika kolebanja koja ovise o količini oborine.

¹⁶⁴ Tako je označena na austrougarskom planu Livna iz 1883. godine.

¹⁶⁵ Pelidija, 1989, 126-127.

¹⁶⁶ U zemljišnim knjigama označena kao Žuta tabija.

Sl. 13. Franz Laforest, *Livno, ptičja perspektiva*, 1888. (zbirka Damira Tadića, Livno)

1. Džebhana, 2. Mala vrata, 3. Gagića tabija, 4. Krnjac tabija,¹⁶⁶ 5. Stari most, 6. Firdusovi dvori, 7. Novi most, 8. Poljoprivredna stanica, 9. Donji grad, 10. pravoslavna crkva, 11. Lala-pašina džamija, 12. Topovi

su od kolovoza do studenoga 1889. godine.¹⁶⁷ Budući da na ovoj fotografiji uz upravnu zgradu nema štala, nameće se logičan zaključak da je ova fotografija mogla biti snimljena između 1887. i 1889. godine. Laforestove panoramske fotografije Livna (sl. 4., sl. 9. i sl. 13.) daju nam mogućnost uvida u cjelinu povijesne strukture grada, ne samo koncem 19. stoljeće već i nekoliko stoljeća unatrag. Livnjaci vole svojim gostima nabrajati civilizacije, kulture, narode i plemena koja su vladala starodavnim Livnom. Nabrajaju nekoliko Livna, od kojih se svako dizalo na istu ili gotovo istu mjestu. Spominju se brojna rušenja, paleži i bombardiranja. I dok se redaju tragični događaji i evocira povijest grada, kroz sva ta vremena milenijskoga trajanja, bio je to uvijek jedan te isti grad koji nije gubio bitne karakteristike. Ovom osjećaju kontinuiteta

doprinosi jedna kanonizirana ikonografija grada koja u prvi plan naglašeno izvlači nepromjenljive značajke gradske topografije. Svi percipitivni elementi slike grada (područje grada i njegovi rubovi, amfiteatralni položaj, gradski orijentiri, akcenti i čvorišta, opći raspored, pitanje vertikale, horizontale, lijevo-desno, gore-dolje, naprijed-natrag) prema povijesnoj fotodokumentaciji koju je ostavio Laforest svjedoče o višestoljetnu kontinuitetu i identitetu urbane strukture Livna. Bez obzira na sve promjene sačuvana je urbana matrica grada.

Ova Laforestova fotografija otkriva izgled Džebhane za koju Čelebi piše da *onakvo skladište za municiju, kao što je ovdje, nema ni u jednom gradu Bosanske Krajine*.¹⁶⁸ Riječ je srednjovjekovnoj utvrdi (tvrđava u tvrđavi), koja je za osmanske uprave rekonstruirana za

¹⁶⁷ *Kronika FSG*, 61.

¹⁶⁸ Čelebi, 1996, 139.

Sl. 14. Džebhana, Donja vrata, Šarampov, Gagića i Krnjac tabija, Stari most (uvećan fragment sl. 13.)

Sl. 15. Prikorika, Firdusovi dvori i novi most na Bistrici (uvećan fragment sl. 13.)

potrebe skladištenja streljiva, baruta i olova. Na jugoistočnoj strani nalazila se poligonalna kula s krovom pokrivenim šindrom, koja je služila i kao ulaz. Džebhana je imala dvostruke zidove kao i većina gradskih bedema. Vanjski zid u funkciji prsobrana s puškarnicama bio je nešto viši (oko jedan metar). Između vanjskoga i unutarnjega zida bio je zemljani nasip širine oko 1,5 metar, koji je služio i kao stražarska šetnica.¹⁶⁹ Bedem koji se s Topova

pravolinijski spuštao prema Gagića tabiji bio je prekinut Donjim vratima.¹⁷⁰ Od Džebhane jedan je zid vodio prema Gagića tabiji. Taj zid unutar tvrđave, kao i zid koji se od Džebhane nastavljao prema Veis kuli, vjerojatno je dio srednjovjekovnog Livna. Sjeverno od toga zida vidljiva je mala gradska četvrt u kojoj je bila starogradska džamija.

¹⁶⁹ Evlija Čelebi, koji je u Livnu boravio u rujnu 1660., opisuje atmosferu u livanjskoj tvrđavi te navodi: *U tvrđavi svako veče svira vojna muzika (mehterhâne), a straže uzvikuju muslimanske ratne pokliče.* (Čelebi, 1996, 30, 139)

¹⁷⁰ Riječ je o zdanju (kuli) s krovom na četiri vode i velikim vratima s lučnim svodom kroz koja su mogla prolaziti zaprežna kola (istovjetna su bila Gornja vrata). Donja vrata bila su locirana na mjestu gdje se Šarampov lomi pod kutom od gotovo 90 stupnjeva (danas u blizini kuće obitelji Budić) i put se nastavlja prema Džebhani i Balaguši.

Sl. 16. Topovi (uvećan fragment sl. 13.)

Sl. 17. Donji grad¹⁷¹ (uvećan fragment sl. 13.)

Na zaravni brežuljka Glavica nalazi se mali spomenički kompleks kojem posebnu kompozicijsku vrijednost daje jedinstvo cjeline koju čine džamija *Glavica* i Sa(h)at kula. Dominantan položaj tog brežuljka usred grada stvara dojam da je tu kult božanstva bio od pamtivijeka.¹⁷² U osmanskome razdoblju cijeli taj lokalitet, kako je vidljivo na fotografiji, našao se unutar zidova tvrđave. Kako su tu, u funkciji obrane, bili stacionirani topovi, cijeli taj

lokalitet dobio je naziv Topovi, koji je i danas uvriježen za taj dio Gornjega grada.¹⁷³

Livno se stoljećima gradilo i razvijalo na lijevoj obali Bistrice. Intenzivnija izgradnja na desnoj obali započela je polovinom 18. stoljeća kada članovi ugledne begovske obitelji Firdus preseljavaju s Rajčevca (Gornji grad) u Prikoriku. Tu će tadašnji gospodari Livna i livanjskoga kadiluka izgraditi cijeli kompleks zdanja: četverokatnu kulu, odžak s pomoćnim objektima, džamiju i groblje. Sve to, još uvijek

¹⁷¹ U vrijeme snimanja fotografije za Donji grad rabio se naziv Donja mahala.

¹⁷² Vjerojatno je i zbog toga povjesničar fra Miroslav Džaja znao reći: *Što je Kapitol Rimu, to je Glavica Livnu.*

¹⁷³ Uoči austrougarskog zaposjednuća Livna tu je bio postavljen najveći broj topova, četiri od ukupno četrnaest. (Kapidžić, 1957, 302)

u relativno dobru stanju koncem 19. stoljeća, vidljivo je na ovoj fotografiji.

Ovaj fragment (sl. 17.) svjedoči da će nove elemente urbanizacije koji će doprinijeti stvaranju novog izgleda grada donijeti tek austrougarsko razdoblje početkom devedesetih godina 19. stoljeća. Od tada se slika grada bogati objektima novoga stilskoga izraza. O toj novoj urbanizaciji svjedoče fotografije nekih drugih fotografa.

Zaključak

Fotografija je imala ključnu ulogu u dokumentiranju povijesti i predstavljanju prošlih događaja i trenutaka. Ona je postala neizostavan alat za povjesničare, istraživače i sve one koji žele bolje razumjeti prošlost. Kroz svoj razvoj i napredak fotografija je pružila jedinstven uvid u prošlo vrijeme omogućujući nam zaroniti u vremenski stroj i svjedočiti trenucima koji su oblikovali našu povijest. Jedna od najvažnijih uloga fotografije kao povijesnoga dokumenta je očuvanje autentičnosti prošlih trenutaka bilježeći ljude, događaje i krajolike kakvi su bili u trenutku snimanja. Fotografije pružaju jasne i stvarne uvide u povijest, često dopunjujući pisane dokumente i pružajući nam bogatstvo informacija koje nam omogućavaju dublje razumijevanje povijesnih događaja. One nam omogućuju vidjeti svijet očima ljudi iz prošlosti i stoga nam pomažu razviti empatiju prema njihovim iskustvima. Fotografije također imaju ključnu ulogu u otkrivanju i oživljavanju zaboravljenih dijelova povijesti. Arhivske fotografije mogu pružiti vrijedne informacije o društvenim, političkim i kulturnim aspektima prošlosti. One su dragocjen izvor za proučavanje urbanizacije kroz različita povijesna razdoblja. Navedene konstatacije potvrđuju i fotografije

Sl. 18. Franz Thiard de Laforest,
Kotor, oko 1900.
(Pomorski muzej Crne Gore u Kotoru)

Franza Thiarda de Laforesta snimljene u Livnu sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća.

Slike Livna uhvaćene majstorskom fotografskom kamerom Franza Laforesta neprocjenjiv su dokument vremena i izvor podataka za mnoge istraživače (povjesničare, arheologe, etnologe, restauratore i povjesničare umjetnosti). U ovim starim fotografijama pronalazimo tragove drukčijeg vremena, one govore o prošlosti Livna, o građevinama, događajima i pojedincima. Bez Laforestovih fotografija ne bismo danas imali jednako potpunu sliku jednoga vremena i prostora. Te nekada žive stvarnosti zaustavljene na Laforestovim fotografijama ponovno oživljuju u našim srcima i našem duhu, snažno kao slike uklesane u kamenu. Za Livnjake njegove su fotografije trajno sjećanje, zaustavljena memorija i kolektivna vrijednost. Livno i Livnjaci s pravom ga mogu smatrati svojim prvim značajnim fotoportretistom, panoramistom i prabilježnikom svjetlopisom.

Izvori

Österreichische Staatsarchiv Wien

Državni arhiv u Zagrebu

Državni arhiv u Osijeku

Pomorski muzej u Kotoru

Arhiv Franjevačkog samostana Gorica Livno

Arhiv Franjevačkog samostana u Mostaru

Periodika (novine i kalendari)

Bosansko-hercegovačke novine, br. 10, Sarajevo, 3. 10. 1878.; br. 25, 24. 11. 1878.; br. 29, 8. 4. 1879.

Bošnjak (novine), br. 5, Sarajevo, 31. 1. 1895.

Bošnjak (kalendar) za 1885., 1886., 1887., 1888., 1889., 1890., 1891., 1892. i 1895.

Danica, Koledar i ljetopis Društva svetojeronimskog za godinu 1875., Zagreb, 1874.

Hrvatska vila, br. 2, Zagreb, 8. 11. 1884.

Hrvatski dnevnik, br. 219, Sarajevo, 27. 9. 1908

Hrvatski narod, br. 1114, Zagreb, 20. 8. 1944.

Katolička Dalmacija, br. 91, Zadar, 2. 11. 1878.

Musavat, br. 7, Sarajevo, 4. 2. 1911.

Narodni list, br. 97, Zadar, 6. 12. 1871.; br. 5, 16. 1. 1878.; br. 83, 22. 10. 1878.; br. 89, 13. 11. 1878.; br. 90, 16. 11. 1878.; br. 94, 30. 11. 1878.; br. 19, 5. 3. 1879.; br. 25, 26. 3. 1879.; br. 37, 10. 5. 1879. i br. 45, 11. 6. 1879.

Obzor, br. 268, Zagreb, 21. 11. 1878.

Österreichische Monatsschrift für den öffentlichen Baudienst, br. 48, Wien, 30. 11. 1911.

Photographische Correspondenz: Hauptteil 1882, br. 236, Wien, 9/1882.

Politik, br. 286, Prag, 16. 10. 1876.

Primorac, br. 109, Kraljevica, 10. 9. 1876.

Sarajevski list, br. 32, Sarajevo, 17. 3. 1889.

Slovenski narod, br. 252, Ljubljana, 1. 11. 1878.

Srbski dnevnik, br. 13, Novi Sad, 14. 2. 1857.; br. 29, 13. 4. 1858. i br. 37, 11. 5. 1858.

Vijenac, br. 217, Zagreb, 27. 6. 2002.

Literatura

Abramović 2017

Abramović, R. *Velika dama iz svijeta umjetnosti*, Hrvatski glasnik, br. 144, Kotor 2017, 30-36.

Andrejka 2004

Andrejka, J. *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878.* (reprint), Ljubljana 2004.

Besarović 1968

Besarović, R. *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968.

Božičević, Papeš 1964

Božičević, S., Papeš, J. *Pećine izvorišta Bistrice u Livnu*, Speleolog, vol. XII-XIII, br. 1, Zagreb 1964, 3-10.

Burek 2019

Burek, A. *Prezimena Livna i Livanjskog polja*, Fojnica 2019.

Crnjak 2005

Crnjak, S. *Pozdrav iz Livna*, Livno 2005.

Čelebi 1996

Čelebi, E. *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (H. Šabanović, prijevod i komentari), Sarajevo 1996.

Dabović 2008

Dabović, B. *Prvi turistički vodič: Vodič pod naslovom „Die Bocche di Cattaro“ autora Franza Thiarda de Laforesta štampan je u Splitu 1898 godine*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, br. LV-LVI, Kotor 2008, 585-590.

Džaja, Draganović 1994

Džaja, M., Draganović, K. *Sa Kupreške visoravni*, Baško Polje – Zagreb 1994.

Firdus 1967

Firdus, A. *Livno od najstarijih vremena do 1878. godine* (rukopis), Sarajevo 1967.

Flego 2013

Flego, V. *Laforest, Franz (Thiard de Laforest, Francesco)*, Hrvatski biografski leksikon, sv. 8, Kr-Li, Zagreb 2013.

Grčević 2002

Grčević, N. *Franz Thiard de Laforest, autor fotografija i teksta u knjizi o Splitu (1878.)*, Peristil, br. 45, Zagreb 2002, 167-182.

Grčević 2003

Grčević, N. *Franz Thiard de Laforest (1838.-1911.) autor knjige Die Bocche di Cattaro 1898.*, Peristil, br. 46, Split 2003, 105-118.

Gržina, Katušić 2014

Gržina, H., Katušić, I. *Fotokrom prema fotografijama Franza Thiarda de Laforesta u katalogu tvrtke*

Photoglob Zürich, Arhivski vjesnik, br. 57, Zagreb 2014, 113-127.

Hauptmann 1970-1971

Hauptmann, F. *Andrássyeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, VI/1970-71, Sarajevo 1970-1971, 445-460.

Husić 2000

Husić, A. *Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 49, Sarajevo 2000, 189-229.

Imamović 1976

Imamović, M. *Pravni položaj i unutrašnji razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo 1976.

Janićijević 2005

Janićijević, R. *Vrijedna donacija Pomorskom muzeju Crne Gore: Umjetnička slika „Mali Franc Laforest prislonjen uz majčin skut“*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, Br. LIII, Kotor 2005, 81-85.

Kapidžić 1957

Kapidžić, H. *Prilog za poznavanje livanjskog grada*, Naše starine, Sarajevo 1957, 301-302

Karanjac 1909

Karanjac, D. *Srpska konfesionalna osnovna škola u Livnu*, Školski vjesnik, br. 8-10 i 11-12, Sarajevo 1909, 568-577, 975-1003.

Kašić 1979

Kašić, D. *Srpska pravoslavna crkva Uspenija Presvete Bogorodice u Livnu*, Livno 1979.

Kecmanović 1963

Kecmanović, I. *Srpsko-dalmatinski magazin o Bosni i u Bosni (i Hercegovini)*, Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. III., Sarajevo 1963, 65-90.

Kečkemet 2004

Kečkemet, D. *Fotografija u Splitu 1859.-1990.*, Split 2004.

Klarić 1906

Klarić, I. *Iz doba i zauzeća: Crtice iz hrvatske Hercegovine*, Zagreb 1906, 41-58.

Kranjčev 1995

Kranjčev R. *Poklon ljepoti svijeta i prirode*, Podravski zbornik, br. 21, Koprivnica 1995, 249-262.

Kreševljaković, Kapidžić 1957

Kreševljaković, H., Kapidžić, H. *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat: od 1785. godine*, Sarajevo 1957.

Kronika Franjevačkog samostana Gorica Livno 1833-1962

Kronika Franjevačkog samostana Gorica Livno, sv. I., 1833.-1962.

Ljiljak 1975

Ljiljak, M. *Pošta, telegraf i telefon u Bosni i Hercegovini*, I, Sarajevo 1975.

Madžar 1982

Madžar, B. *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982, 205-210.

Manderalo 1984

Manderalo, S. *Groblje u Zastinju kod Livna*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. XXXIX, Sarajevo 1984, 143-180.

Manderalo 1987

Manderalo, S. *Gospodari kamena*, Sarajevo 1987.

Manderalo 1992

Manderalo, S. *Lozićev ilirski san*, Split – Livno 1992.

Manderalo 1996-1999

Manderalo, S. *Livanjski Kujundžići*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, sv. 48/49, Sarajevo 1996-1999, 187-216.

Marković 1923

Marković, S. *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*, Mostar 1923.

Marković 1971

Marković, S. *Uspomene don Stjepana Krešića iz Bosanskog ustanka 1875.-1878.*, Glasnik arhivâ i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, knj. X-XI, Sarajevo 1971, 411-464.

Martić 1956

Martić, G. *Izabrani spisi*, Sarajevo 1956.

Moačanin 2019

Moačanin, N. *Livno i livanjski kraj u putopisu Evlije Čelebija i u turskim arhivskim izvorima 17. stoljeća*, Cleuna, br. 3, Livno 2019, 199-207.

Musić 2014

Musić, D. *Kotor moje mladosti (5)*, Hrvatski glasnik, br. 113-114, Kotor 2014, 72-74.

Muvekkit 1996

Muvekkit, S. *Povijest Bosne - II*, Sarajevo 1999.

Pejović 1993-1994

Pejović, S. *Prvi fotografi u Kotoru*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, Br. XLI-XLII, Kotor 1993-1994, 219-233.

Pejović 2017

Pejović, S. *Prvi fotografi u Kotoru. Stara i nova istraživanja i saznanja*, Hrvatski glasnik, br. 143, Kotor 2017, 50-56.

Pelidija 1989

Pelidija, E. *Bosanki ejalet o Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*, Sarajevo 1989.

Pilar 2007

Pilar, Đ. *Putopisne crtice iz Bosne*, Slavonski Brod 2007.

Pro populo 2000

Pro populo: život i djelo fra Lovre Karaule (1800.-1875.), zbornik radova, ur. Marijan Karaula, Sarajevo 2000.

Redžić 2009

Redžić, H. *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009.

Seferović 2009

Seferović, A. *Photographia Iadertina: Od dagerotipije do digitalne slike*, Zagreb 2009.

Stanojević 1969

Stanojević, G. *Mletačke i dubrovačke vijesti o austrijsko-turskim ratovima u XVIII vijeku*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVII (1966-1967), Sarajevo 1969, 209-230.

Šamić 1981

Šamić, M. *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1981.

Šljivo 2008

Šljivo, G. *Izvjestaji Antonija Tadića, korespondenta iz Livna sredinom 19. stoljeća (1845.-1852.)*, Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača, Tešanj 2008, 103-292.

Šljivo 2016

Šljivo, G. *Bosna i Hercegovina 1854.-1860.*, Tešanj 2016.

Tadić 1999

Tadić, D. *Na tragu korijena: Bilješke o livanjskim Tadićima* (rukopis), Livno 1999.

Tadić 2012

Tadić, D. *Livanjski gradonačelnici u vrijeme austrougarske uprave*, Info Livno, br. 2, Livno 2012, 25-27.

Tadić 2013

Tadić, D. *Livanjski Kaići*, Zagreb 2013.

Tadić 2014

Tadić, D. *Livanjski kotarski predstojnici u razdoblju austrougarske uprave*, Cleuna, br. 1, Livno 2014, 239-282

Tadić 2019

Tadić, D. *Zračna bombardiranja Livna u Drugome svjetske ratu*, Cleuna, br. 3, Livno 2019, 115-152.

Tadić 2021a

Tadić, D. *Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova u Livnu do Drugog svjetskog rata*, Spasenje od grijeha – ozdravljenje od bolesti / zbornik radova, Livno – Split 2021, 145-190.

Tadić 2021b

Tadić, D. *Prva livanjska gimnazija (1919.-1929.)*, Cleuna, br. 4., Livno 2021, 246-280.

Tadić, N. 1937a

Tadić, N. *Livno pred austrijsku okupaciju*, Napredak, br. 2, Sarajevo 1937, 15-19.

Tadić, N. 1937b

Tadić, N. *Silvije Strahimir Kranjčević u Livnu*, Napredak (glasilo), br. 4, Sarajevo 1937, 38-41.

Teinović 2019

Teinović, B. *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine /1800.-1878./*, neobjavljena doktorska disertacija, Banja Luka 2019.

Vrgoč 2003

Vrgoč, M. *Leksikon franjevac Bosne Srebrene iz livanjskog kraja*, Sarajevo – Zagreb – Livno 2003.

Žeravica 1994

Žeravica, Z. *Planovi i karte livanjskog kraja iz bečkih arhiva*, Livanjski kraj u povijesti, Split 1994, 153-160.

Livno in the Eye of Franz Laforest's Camera

(For the 145th anniversary of the oldest photograph of Livno)

Key words: Livno, people of Livno, Laforest, photography, Vienna

Photography has played a key role in documenting history and presenting past events and moments. It has become an indispensable tool for historians, researchers and all those who want to understand the past better. Through its development and progress, photography has provided a unique insight into past times, allowing us to dive into a time machine and witness the moments that have shaped our history. One of the most important roles of photography as a historical document is to preserve the authenticity of past moments, recording people, events and landscapes as they were at the time they were taken. Photographs provide clear and real insights into history, often complementing written documents and providing an abundance of information that enable us to gain a deeper understanding of historical events. They allow us to see the world through the eyes of people from the past and consequently help us to develop empathy for their experiences. Photographs also play a key role in uncovering and reviving forgotten parts of history. Archival photographs can provide valuable information about social, political and

cultural aspects of the past. They are a valuable source for the study of urbanisation through different historical periods. The aforementioned statements are also confirmed by Franz Thiard de Laforest's photographs taken in Livno in the seventies and eighties of the 19th century.

The images of Livno captured by Franz Laforest's master photographic camera are an invaluable document of time and source of information for many researchers (historians, archaeologists, ethnologists, restorers and art historians). In these old photographs we find traces of a different time, they speak about the history of Livno, about buildings, events and individuals. Without Laforest's photographs, we would not have an equally complete picture of a time and a space today. These once living realities stopped in Laforest's photographs come to life again in our hearts and our spirit, powerfully like images carved in stone. For the people of Livno, his photographs are a permanent reminiscence, a frozen memory and collective value. Livno and its people can rightfully consider him as their first significant photo-portraitist, panoramist and pioneer light painter.

Ružica Barišić

Iz fundusa stare knjižnice Franjevačkoga
samostana sv. Petra i Pavla
na Gorici u Livnu

IZ FUNDUSA STARE KNJIŽNICE FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA SV. PETRA I PAVLA NA GORICI U LIVNU

IV: [Biblia sacra Hebraice, Chaldaice, Graece & Latine Philippi II. reg. Cathol. pietate, et studio ad sacrosanctae ecclesiae vsvm. – [Antwerpen] : Christoph. Plantinvs 1569. – 1573.]. – Tomus tertius. [Ketuvim]. Αἱιογραφοι. Sancti Libri. [1570.]

Ružica Barišić
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b.b.
80101 Livno
ruzica.barisic@fmgg-livno.com

UDK: 094 Biblije
222.7/.9=411.16('04)=411.17=411.172.3=14'03=124'03
+223.1/.9=411.16('04)=411.17=411.172.3=14'03=124'03
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 29. IX. 2023.
Prihvaćeno: 11. X. 2023.

182

U radu je prikazan treći svezak višejezične Biblije tiskane u Antwerpenu 1570. (?) godine na pet jezika: aramejskome, grčkome, hebrejskome, latinskome i sirijskom. Potpuna Biblija sadrži osam svezaka. Za tisak ju je priredio čuveni španjolski humanist Benito Arias Montano, a tiskao Christoph Plantin u Antwerpenu od 1569. do 1573. godine s dopuštenjem pape Grgura XIII. Njezino tiskanje naručio je i financijski podupro španjolski kralj Filip II. Osim pod stvarnim nazivom Biblia sacra Hebraice, Chaldaice, Graece et Latine, u literaturi je poznata i kao Antverpenski poliglot, Plantinova višejezična Biblija, Plantinov poliglot, a zbog financijske potpore španjolskoga kralja Filipa II. poslije je prozvana Biblia Regia ili Kraljevska Biblija. Smatra se remek-djelom renesansnoga tiskarstva višejezičnih Biblija XVI. stoljeća, a doprinijela je boljem tumačenju Biblije i razvoju biblijske znanosti i izdavaštva te postala primjer i poticaj drugim izdavačima u Europi. Bibliju je krajem osamdesetih godina nabavio livanjski franjevac fra Marko Jukić (preko Nizozemske) i darovao ju Knjižnici samostana na Gorici. U staroj knjizi knjižničnoga inventara, na žalost, nije zabilježeno vrijeme ulaska, način nabave ni cijena po kojoj je nabavljena. Samo se zna da je bila oštećena i da je obnovljena u Državnom arhivu u Splitu 2005. godine.

Ključne riječi: stare i rijetke knjige, XVI. stoljeće, višejezične Biblije, Biblia sacra polyglotta, Kraljevska Biblija, Biblia Regia, Plantin Polyglot Bible, Antverpenski poliglot, Stari zavjet, Franjevački samostan na Gorici u Livnu

Uvod

Da bi se mogao razumjeti značaj prezentirane višejezične Biblije, mora se uzeti u obzir povijesni kontekst vremena i okolnosti koje su potaknule njezin nastanak. Tijekom renesanse budi se zanimanje za proučavanje antičkih književnosti i jezika sa željom da se izvornici prevedu na druge

jezike. Upravo u tom razdoblju kršćanski humanisti počinju ozbiljnije proučavati Bibliju i uspoređivati tadašnje prijevode s izvornim hebrejskim, grčkim i latinskim tekstovima¹ kako bi doprinijeli boljem razumijevanju

¹ https://www.academia.edu/Biblia_u_vrijeme_reformacije, 93.

Sl. 1. *Biblia sacra hebraice*, naslovni list, sv. 1.
(preuzeto s mrežne stranice KB, digitalizirano 2019.)

biblijskih tekstova. Početkom petnaestoga stoljeća kardinal Francisco Ximenez de Cisneros,² nadbiskup Toleda, pokrenuo je projekt izdavanja prve višejezične Biblije nazvane Komplutenska poliglotska Biblija³

² Jiménez de Cisneros, Francisco (1436. – 1517.), španjolski franjevac i toledski nadbiskup, kardinal, veliki inkvizitor, državnik i ministar. Osnivač je sveučilišta u gradu Alcalá de Henaresu i pokretač višejezičnog izdanja *Biblije* (*Biblia poliglota complutense*). (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29168>)

³ Komplutenska višejezična Biblija bila je prvo tiskano izdanje cjelovite Biblije na nekoliko jezika. Smatra se jednim od najrelevantnijih svjedočanstava renesansnoga kršćanskoga humanizma i najvećim tipografskim spomenikom španjolskoga tiskarstva toga doba. (https://www-blr-larioja-org.translate.goog/content/biblia-pol%C3%ADglota-complutense?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=es&_x_tr_tl=hr&_x_tr_hl=hr&_x_tr_pto=sc)

(*Biblia Polyglotta Complutensia* / *Complutensian Polyglot*).⁴ Kardinal je okupio znanstvenike sa sveučilišta Complutense kako bi sastavili Bibliju koja će se tiskati na aramejskom, grčkom, hebrejskom i latinskom jeziku.⁵ Taj biljeg znanosti i tipografije⁶ tiskan je između 1514. – 1517., a objavljen tek 1521./22. godine nakon što je 22. ožujka 1520.⁷ papa Leon X. dopustio tiskanje. Biblija se sastoji od šest zasebno uvezanih tomova koji imaju do 1500 stranica. Tiskano je 600 primjeraka na papiru, a šest na pergamentu. Poznato je da su do danas sačuvana samo 123 primjerka.⁸

Upravo navedena Komplutenska Biblija bila je temelj i poticaj za tiskanje Plantinove⁹ višejezične Biblije u Antwerpenu. Potporu i financijsku pomoć za njezino tiskanje dao je španjolski kralj Filip II.¹⁰ Početna ideja bila je načiniti revidirano izdanje Komplutenske

⁴ Biblija je tiskana u španjolskome gradu Alcalá de Henares u tiskari Arnalda Guillena de Brocara. Naziv *Complutensian Polyglot* dobila je prema latinskom nazivu *Complutum* za grad Alcalá de Henares. (https://www.academia.edu/Biblia_u_vrijeme_reformacije, 96-97, bilj. 8)

⁵ <https://www.loc.gov/item/2021666855>

⁶ <https://bridwell.omeka.net/exhibits/show/earlygreek/newtestament/polyglot>

⁷ <https://www.loc.gov/item/2021666855/>, http://textus-receptus.com/wiki/Complutensian_Polyglot_Bible

⁸ http://textus-receptus.com/wiki/Complutensian_Polyglot_Bible

⁹ Christophe Plantin (1520. – 1589.) nizozemski je tiskar francuskoga podrijetla. Bio je vodeći tiskar druge polovine XVI. stoljeća. Objavio je više od 2000 raskošno opremljenih knjiga vjerskoga sadržaja, djela grčkih i rimskih klasika, medicinske, pravne i dr. knjige. Najpoznatije mu je tiskano djelo petojezična Biblija tiskana u 1212 primjeraka, od čega je 12 primjeraka tiskano na pergamentu. Plantinov tiskarski znak bio je šestar. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48608>; <https://www.britannica.com/biography/Christophe-Plantin>)

¹⁰ Filip II., esp. Felipe II. (1527. – 1598.), španjolski kralj, kralj Napulja i Sicilije, kralj Portugala, gospodar sedamnaest pokrajina Nizozemske, vojvoda od Milana, iz Habsburške kuće, najvažniji vladar u španjolskoj povijesti. Bio je predan katolik. U doba reformacije potiče i naručuje tiskanje djela crkvenih otaca i brojnih drugih djela katoličke provenijencije. Potaknuo je i financirao tiskanje Plantinove petojezične Biblije. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19545>)

Sl. 2. *Biblia sacra*, 3. sv., naslovni list
(foto M. Bralo)

Sl. 3. *Biblia sacra*, 3. sv., str. 658
(foto M. Bralo)

Biblije, no ubrzo je Plantin odustao od te ideje te je njegova tiskara stvorila ono za što je Plantin vjerovao da će biti „najbolja Biblija ikada tiskana u kršćanskom svijetu“.¹¹ Doista je riječ o raskošno ukrašenoj Bibliji tiskanoj s tekstovima na izvornim jezicima. Bibliju je priredio i uredio Benito Arias Montano¹² uz suradnju mnogih

teologa, znanstvenika i umjetnika koji su dali svoj doprinos njezinu konačnu izgledu. Među njima spominje se Franciscus Raphelengius¹³ te ilustratori Petrus van der Heyden,¹⁴ Jan Wierix,¹⁵

¹¹ https://www-christies-com.translate.google.com/translate?hl=hr&from=en&to=sl&sl=en&x_tr_tl=hr&x_tr_hl=hr&x_tr_pto=sc

¹² Benito Arias Montano, lat. Benedictus Arias Montanus (1527. – 1598.), španjolski je humanist, polihistor, filolog, orijentalist, pjesnik, filozof. Stekao je velik ugled na dvoru španjolskoga kralja Filipa II. Kralj ga je animirao za ulogu glavnoga priređivača navedene višjezične Biblije. Autor je više studija hebrejskoga jezika i kulture, filozofskih i teoloških tekstova, pjesama na latinskome i španjolskome, uglavnom religioznih, te prijevoda s hebrejskoga jezika (npr. *Itinerario Benjamin* iz Tudele). Napisao je vlastitu verziju *Pjesme nad pjesmama* na španjolskom objavljenu u Hamburgu 1825. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3778>; Hrvatska enciklopedija, Zagreb 1999, 368)

¹³ Frans van Revelingen lat. Franciscus Raphelengius (1539. – 1579.) nizozemski je znanstvenik, tiskar, izdavač, poliglota, a pred kraj života i profesor hebrejskoga jezika na sveučilištu u Leidenu. Bio je jedan od lektora kraljevske Biblije. (https://en.wikipedia.org/wiki/Franciscus_Raphelengius, 14. II. 2023.)

¹⁴ Pieter van der Heyden (1530. – 1572.) flamanski je grafičar poznat po svojim reproduktivnim gravurama prema djelima vodećih flamanskih slikara i dizajnera 16. stoljeća. Bio je poznat i pod imenom Petrus Ameringius, Petrus a Merica i dr. (https://en.wikipedia.org/wiki/Pieter_van_der_Heyden)

¹⁵ Johannes Wierix (1549. – 1620.) flamanski je graver, crtač i izdavač. Bio je vrlo sposoban graver koji je radio otiske po vlastitim nacrtima, kao i po dizajnu domaćih i stranih umjetnika. Dalje je izrađivao gravure na srebru i slonovači Bio je poznat i pod imenima Hans Wierix, Jan Wiericz, Johan Wierix, Jan Wierx, Johan Wierx i dr. (https://en.wikipedia.org/wiki/Johannes_Wierix)

Pieter Huys¹⁶ i Philippe Galle.¹⁷ Arias Monano je u Bibliju uvrstio i prijevod hebrejskoga teksta Santesa Pagninija¹⁸ zbog čega je bio podvrgnut sudu španjolske i rimske inkvizicije. Iako je u konačnici bio oslobođen svih optužbi, povlači se iz javnoga života.¹⁹ Prije tiskanja tekstove Biblije pregledali su, revidirali i dali odobrenja za njezino tiskanje ugledni teolozi s prestižnih katoličkih sveučilišta u Leuvenu i Parizu. Revidirani i korigirani tekstovi slani su Papi u Rim koji je trebao dopustiti njezino tiskanje.

Biblija je tiskana u osam svezaka na aramejskom/kaldejskom, grčkom, hebrejskom, latinskom i sirijskom jeziku,²⁰ a sadrži

Septuagintu,²¹ aramejski Targum,²² Vulgatu²³ te sirijski prijevod Biblije Pešitta.²⁴ Prva četiri sveska čine Stari zavjet, peti je Novi zavjet, a ostala tri tzv. Sveti aparat.²⁵ Čitava je Biblija²⁶ tiskana u dva, tri ili četiri okomita stupca s vodoravnim tekstovima sirijskoga i aramejskoga prijevoda. U svescima sa Starim zavjetom (I – IV), hebrejski tekst s latinskim prijevodom svetog Jeronima nalazi se lijevo, grčki tekst s latinskim prijevodom nalazi se s desne strane, a ispod na lijevoj i desnoj stranici nalazi se aramejski tekst otisnut na hebrejskom i latinskom parafrazom.²⁷ Posvete, povlastice i dozvole tiskane su na latinskom, francuskom

¹⁶ Pieter Huys (oko 1519. – oko 1584.) flamanski je renesansni slikar i graver. Pripadao je majstorskom antverpenskom cehu sv. Luke. (<https://dejonckheere-gallery.com/artists/pieter-huys/>)

¹⁷ Philip (ili Philis) Galle (1537. – 1612.) nizozemski je izdavač, najpoznatiji po objavljivanju starih majstorskih grafika, koje je također izrađivao kao dizajner i graver. Posebno je poznat po reproduktivnim gravurama slika. (https://en.wikipedia.org/wiki/Philip_Galle)

¹⁸ Santes Pagninus (1470. – 1536.) talijanski je filolog i bibličar, redovnik, dominikanac. U Firenzi je stekao ugled učena i sveta čovjeka te ga papa Lav X. poziva u Rim i imenuje propovjednikom i magistrom teologije. Za boravka u Lyonu uspješno se borio protiv valdežanskoga i luteranskoga krivovjerja. Iznova je i doslovno s izvornika preveo Stari i Novi zavjet (*Veteris et Novi Testamenti nova translatio* 1528.). Bio je to prvi prijevod Biblije na latinski jezik nakon Jeronimove Vulgate. Ujedno je to prvi prijevod Biblije u kojoj su stihovi bili numerirani kroz poglavlja. Oznake koje je on uveo zadržane su i danas u suvremenim Biblijama. (<https://www.britannica.com/biography/Santes-Pagninus>)

¹⁹ Arias Montano, Benito. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3778>)

²⁰ Pomoć u boljem razumijevanju pojmova i odgovore na neka pitanja vezana uz starozavjetne tekstove Biblije općenito, o višejezičnim Biblijama, tekstove na aramejskome, grčkome i hebrejskome jeziku trećega sv. Biblije te transliteraciji i transkripciji pružili su profesori bibličari dr. sc. fra Anto Popović s Franjevačke teologije u Sarajevu i dr. sc. don Dubravko Turalija s KBF-a u Sarajevu. Transkripciju hebrejskoga naslova 3. sv. Biblije i odgovore na neka usputna pitanja dao je fra Goran Barešić, samostanski vikar. Bez njihove pomoći ovaj rad znatno bi sporije napredovao te im i ovim putem zahvaljujem.

²¹ Septuaginta (LXX) najstariji je prijevod Biblije na grčki jezik. Prijevod je priređen u Aleksandriji (Egipat) od III. do I. st. pr. Krista. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55449>)

²² Targum (aramijski: tumačenje), prijevod starozavjetne Biblije s hebrejskoga na aramejski jezik. Targumi su nastali nakon babilonskoga sužanjstva kada je stari hebrejski prestao biti živim narodnim jezikom pa su se u sinagogalnom bogoslužju biblijski tekstovi (nakon svakoga retka ili svaka tri retka) prevodili i tumačili. (<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60453>)

²³ Vulgata (prema lat. *vulgatus*: običan, uobičajen, općenito poznat), naziv za latinski prijevod Biblije s kraja IV. st., što ga je s izvornih jezika na pučki latinski preveo sv. Jeronim, na traženje pape Damaza. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65680>)

²⁴ Pešitta je sirijski naziv za Sveto pismo. Poslije Septuaginte najstariji je prijevod Biblije, datira se u 1.-2. st. poslije Krista. (<https://www.britannica.com/topic/Peshitta>)

²⁵ Aparatus sacer sastoji se od gramatika i rječnika jezika kojima je Biblija pisana te Pagninijeva prijevoda Biblije u kojoj su hebrejski tekstovi Staroga zavjeta i grčki tekstovi Novoga zavjeta bili tiskani s latinskim prijevodom red po red, pri čemu je čitatelj mogao pratiti oba jezika gotovo riječ po riječ i znamenite karte svijeta. (<https://theo.kuleuven.be/apps/press/theologyresearchnews/2020/06/26/manuscripts-the-polyglot-bible/>)

²⁶ Za potrebe rada korišteni su digitalizirani svesci Biblije dostupni na stranicama Nizozemske kraljevske knjižnice (Koninklijke Bibliotheek). Biblija je digitalizirana tijekom 2018. i 2019., portugalske nacionalne knjižnice (Biblioteca Nacional de Portugal/Biblioteca Nacional Digital) i španjolske nacionalne knjižnice (BNE). (https://books.google.ba/books?vid=KBNL:KBNLB030057996&redir_esc=y; <https://www.bne.es/es>; <https://purl.pt/32028/4/>)

²⁷ <https://theo.kuleuven.be/apps/press/theologyresearchnews/2020/06/26/manuscripts-the-polyglot-bible/>

Sl. 4. Biblia sacra, 3. sv., str. 553 (foto M. Bralo)

i španjolskom²⁸ jeziku, uglavnom u jednome stupcu, kurzivom i običnim fontom različitih veličina. Stupci su odijeljeni dvjema paralelno položenim okomitim crtama, a aramejski, odnosno sirijski prijevodi i aramejska parafraza jednom vodoravnom crtom. Tiskarski slog i ortografija kojom je Biblija tiskana bili su novost dok su sigle bile uobičajene za to doba. Svesci su bogato ukrašeni ksilografskim kompozicijama (sl. 1) i inicijalima. Naime, za svoju Bibliju Plantin je nabavljao slova od najboljih slovorezača i dizajnera svoga vremena. Jedan od njih pariški je graver i dizajner slova Guillaume I. Le Be,²⁹

²⁸ Obje povlastice španjolskoga kralja Filipa II. iz 1573. godine, tiskane na španjolskom jeziku, prevela je Ivana Freytag, rođ. Vujeva, i time znatnije doprinijela iznesenim činjenicama u radu. Zahvaljujem joj i ovim putem.

²⁹ Guillaume I. Le Be (1524. – 1598.), pariški je graver, dizajner slova i slovorezač. Poznato je da je opskrbljivao Plantinovu tiskaru. (<https://garamond.culture.gouv.fr/fr/guillaume-i-le-be-1524-1598>)

poznat po ljepoti i čistoći dizajna orijentalnih pisama, poglavito hebrejskoga, koji će ostati u uporabi do kraja XVIII. stoljeća. Nadalje, tu je i Cornelis van Bomberghen,³⁰ jedan od vjerovnika Plantinove tiskare, a u doba krize i njezin suvlasnik. Cornelis je zapravo naslijedio hebrejske materijale iz venecijanske tiskare svojega bratića, što im je omogućilo izravno tiskanje hebrejskih tekstova. Robert Granjon³¹ bio je poznat po vlastitu stilu slova, poznatu pod nazivom *civilité*, brojnim kurzivima i dizajnu fleurona. Granjon je bio angažiran za grčke i sirijske znakove. Za tiskanje Biblije na papiru Plantin je naručio četiri vrste najfinijega papira.³²

Biblija je tiskana u 1200³³ primjeraka. Uz to je španjolski kralj Filip II. naručio i 13 kompleta na pergamentu³⁴ za osobnu uporabu i dar. Zbog specifične težine pergamenta, šest svezaka biblijskoga teksta uvezano je u 11 uveza bez Svetoga aparata, koji je kasnije pridružen u dvama svescima na papiru.³⁵ Od navedenih primjeraka do danas se sačuvalo 11 nepotpunih kompleta na pergamentu.³⁶ Koliko je kompleta sačuvano na papiru nije nam poznato.

³⁰ Cornelis van Bomberghen, belgijski je veletrgovac, financijer i tiskar. (<https://www.foliomagazines.be/artikels/christophe-plantin-ca1520-1589>)

³¹ Robert Granjon (1513. – 1590.) pariški je slovo rezač, dizajner, tvorac metalnih slova i tiskar. U širokoj primjeni bili su njegovi tipovi grčkih i sirijskih znakova. (https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Granjon)

³² <https://www.christies.com/en/lot/lot-6154617>

³³ <https://theo.kuleuven.be/apps/press/theologyresearchnews/2020/06/26/manuscripts-the-polyglot-bible/>

³⁴ <https://www.christies.com/en/lot/lot-6154617>

³⁵ <https://www.christies.com/en/lot/lot-6154617>

³⁶ Primjerci se čuvaju u: 1. Vatikanskoj knjižnici, pet svezaka uvezano u osam, nedostaju 6-8 (Apparatus sacer), primjerak pape Grgura XIII.; 2. British Library u Londonu, osam svezaka uvezano u 13, sv. 6, 7 (dio 3), 8 i povlastice u sv. 1 tiskan na papiru, primjerak Vojvode od Albe; 3. Toledo, Biblioteca Publica Castilla-La Mancha, osam svezaka uvezano u 13, primjerak Infante Luis de Bourbon; 4. El Escorial, Real Biblioteca, osam svezaka uvezano u 13, nedostaje portret i gravura u sv. V; 5. El Escorial, Real Biblioteca, osam svezaka uvezano u 13, nedostaju sve gravure; 6. El Escorial, Real Biblioteca, osam svezaka uvezano u 13, nedostaje sv. 7 i 8; 7. Madrid, Biblioteca Real, osam svezaka uvezano u 13; 8. Madrid, Biblioteca Nacional, osam svezaka uvezano u 13 (R/16304-R/16316); 9. Madrid, Biblioteca Nacional,

Glede tiskanja Biblije kataloški centri diljem svijeta navode različite godine njezina izdavanja, odnosno tiskanja. Prema pojedinim katalozima (*online*) europskih i svjetskih nacionalnih knjižnica Biblija je tiskana od 1568. do 1572./73., prema drugim od 1569. do 1572. te od 1569. do 1573. godine. Primjerice, u katalozima Njemačke³⁷ i španjolske³⁸ nacionalne knjižnice stoji da je Biblija tiskana između 1568. i 1573. Na mrežnoj stranici Jehovinih svjedoka³⁹ kao vrijeme tiskanja Biblije navedene su godine 1568. – 1572. U Kraljevskoj knjižnici Belgije,⁴⁰ na mrežnoj stranici londonske aukcijske kuće Christie's,⁴¹ Kongresnoj knjižnici,⁴² Vatikanskoj knjižnici,⁴³ u Laterani,⁴⁴ Austrijskoj nacionalnoj knjižnici⁴⁵ i dr. navedeno je da je tiskana 1569.

osam svezaka uvezano u 13 (R/8892-R/8904); 10. Torino, Biblioteca Nazionale Universitaria, osam svezaka uvezano u 13, nedostaje jedan dio sv. 8, primjerak vojvode od Savoje; 11. komplet, primjerak Infante Gabriel de Bourbon, koje je je naslijedio od svojega oca španjolskoga kralja Karla III. (<https://www.christies.com/en/lot/lot-6154617>)

³⁷ Deutsche Nationalbibliothek. (https://www.dnb.de/DE/Home/home_node.html)

³⁸ Biblioteca Nacional de España. (<https://www.bne.es/en/catalogs/hispanic-digital-library>)

³⁹ <https://wol.jw.org/hr/wol/d/r19/lp-c/2005603>

⁴⁰ Bibliothèque royale de Belgique. ([https://opac.kbr.be/Library/search.aspx?SC=KBR_UNIFIED&QUERY=biblia+sacra+hebraice&_lg=en-GB#/Search/\(query:CloudTerms:!,FacetFilter:%7B%7D,ForceSearch:!,f\)](https://opac.kbr.be/Library/search.aspx?SC=KBR_UNIFIED&QUERY=biblia+sacra+hebraice&_lg=en-GB#/Search/(query:CloudTerms:!,FacetFilter:%7B%7D,ForceSearch:!,f)))

⁴¹ Christie's (pun naziv Christie, Manson & Woods Ltd.) britanska je aukcijska kuća koja organizira redovne aukcije (dražbe) umjetnina i antikviteta. Sjedište joj je u Londonu, s uredima i prodajnim centrima diljem svijeta. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11708>; https://www-christies-com.translate.goog/features/The-finest-Bible-in-all-Christendom-9278-3.aspx?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hr&_x_tr_hl=hr&_x_tr_pto=sc)

⁴² The Library of Congress je nacionalna knjižnica SAD-a i smještena je u Washingtonu. (<https://www.loc.gov/search/?all=True&q=Biblia+Sacra+Hebraice,+Chaldaice,+Graece,+%26+Latine+:+Philippi+II+Reg.+Cathol.+pietate,+et+stvdio+ad+Sacrosanctae+Ecclesiae+vsvm.&st=list>)

⁴³ Biblioteca Apostolica Vaticana. (https://opac.vatlib.it/stp/search?sm=os&k_v=biblia+sacra+hebraice&k_f=0)

⁴⁴ Pontificia Università Lateranense. (<http://oseegenius.pul.it/pul/resource?uri=31523>)

⁴⁵ https://search.onb.ac.at/primo-explore/fulldisplay?docid=ONB_alma21285820330003338&context=L&vid=ONB&lang=de_DE&search_scope=ONB_gesamtbstand&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=default_tab&query=any,contains,biblia%20sacra%20hebraice&offset=0

– 1572. Isti podatak donosi i *Encyclopedia Britannica* uz Plantinovu biografiju.⁴⁶ Hrvatska enciklopedija⁴⁷ priklonila se većini kataloških centara te kao godine izdanja Kraljevske Biblije navodi 1569. – 1573.⁴⁸

Tiskanje Biblije započeto je u srpnju 1568., ali je prvi svezak otisnut 1569. godine. Tiskanje svih preostalih svezaka Biblije završeno je u prvoj polovini 1572. godine. Iste je godine papa Grgur XIII.⁴⁹ dopustio njezino tiskanje pod nazivom *Motus proprius Gregorius PP. XIII.* Dozvola je datirana 1. rujna 1572.⁵⁰ S obzirom na to da je Papina dozvola izdana u rujnu 1572. godine, razumljivo je zašto neki kataloški centri navode tu godinu kao godinu završetka tiskanja Biblije. Ujedno se postavlja pitanje je li kataloškim centrima, odnosno katalogizatorima prilikom obrade bio dostupan prvi svezak Biblije. Je li se možda podatak o

⁴⁶ *Encyclopedia Britannica* (skraćeno *Britannica*) najpoznatija je svjetska enciklopedija, nudi niz besplatnih poveznica i informacija. (<https://www.britannica.com/biography/Christophe-Plantin>)

⁴⁷ Plantin, Christophe. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48608>)

⁴⁸ Sveučilišna knjižnica Zurich/University Library Zurich, Kraljevska knjižnica Nizozemske/KB Koninklijke Bibliotheek, Danska kraljevska knjižnica/Det Kongelige Bibliotek, Sveučilišna knjižnica Cambridge/Cambridge University Library kao i brojni koledži koji su umreženi s kembridžskom knjižnicom. Zbog uštede prostora njihove adrese navedene su u popisu izvora i literature.

⁴⁹ Grgur XIII. (pravo ime Ugo Boncompagni), papa od 1572. do 1585 (1502. – 1585.). Uspješno je predvodio obnovu i protureformaciju u Poljskoj i (španjolskoj) Nizozemskoj. Objavio je cjelovitu zbirku kanonskoga prava *Corpus iuris canonici*. Reformirao je julijanski kalendar i po njemu je prozvan gregorijanskim kalendarom (1582.). (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23362>)

⁵⁰ Grgurov prethodnik papa Pio V. odbio je izdati dozvolu za tiskanje Biblije zbog brojnih prijedora glede korištena Pagninijeva prijevoda hebrejskih tekstova umjesto Vulgate. Poslije njegove smrti kralj Filip II. izvršio je pritisak na Grgura XIII. da ju izda. Naziv dozvole i datacija preuzet je s digitaliziranoga primjeraka Biblije s mrežne stranice Kraljevske knjižnice Nizozemske/KB – Koninklijke Bibliotheek. (https://books.google.ba/books?vid=KBNL:KBNLB030057996&redir_esc=y; https://books.google.ba/books?id=2GGu5ngeSO0C&pg=PP9&hl=hr&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false)

Sl. 5. *Biblia sacra*, 3. sv., str. 188
(foto M. Bralo)

Sl. 6. *Biblia sacra*, 3. sv., str. 189
(foto M. Bralo)

Sl. 7. *Biblia sacra*, 3. sv., str. 288
(foto M. Bralo)

tiskanju tražio u kolofonima pojedinih svezaka Biblije ili je možda riječ o preuzimanju podataka iz susjednih baza bez detaljnijih provjera? Svi oni koji su temeljito pretražili i sustavno iščitali uvodne stranice prvoga sveska Biblije došli su, između ostaloga, i do dviju povlastica kralja Filipa II. izdanih na Plantinov zahtjev u veljači 1573. Povlastice su pisane španjolskim jezikom i datirane su 20. i 22. veljače 1573. Prva je napisana u kraljevskoj palači El Pardo,⁵¹ a druga u Madridu⁵² gdje ju je po kraljevu nalogu napisao njegov tajnik Juan Vazquez de Salazar. Iz povlastica su generirani vrijedni podatci, korišteni u ovome radu, o jezicima Biblije i o zasebnu djelu nazvanu Svetim aparatom (*Apparatus sacer*), izdanu na kraju Biblije, a koje sadrži različite korisne traktate za razumijevanje same Biblije. U objema povlasticama naveden je duži naslov Biblije na latinskom jeziku,⁵³ što će

reći da su pojedini kasniji nazivi proizvoljni i/ili kolokvijalni i s vremenom postali uvriježeni. Povlasticama se Plantinu daje ekskluzivno dopuštenje i pravo na tiskanje i distribuiranje Biblije unutar španjolskoga kraljevstva u sljedećih dvadeset godina od dana izdavanja povlastice. One su ujedno i posljednji tiskani tekstovi Biblije i na temelju toga se 1573. smatra završnom godinom tiskanja Biblije.

U knjižnicama diljem svijeta čuva se veći broj primjeraka Kraljevske Biblije otisnute na papiru. Više od 25 europskih nacionalnih i sveučilišnih knjižnica internetski dostupnih čuvaju primjerke Kraljevske Biblije.⁵⁴ Na prostoru Sjedinjenih Američkih država barem 22 nacionalne i sveučilišne knjižnice posjeduju njezine primjerke.⁵⁵ Neke od njih posjeduju sve

⁵¹ Povlastica/dozvola naslovljena je *Regni Aragoniae. Privilegium*. Podatak preuzet iz digitaliziranoga primjerka Nizozemske kraljevske knjižnice, sv. 1.

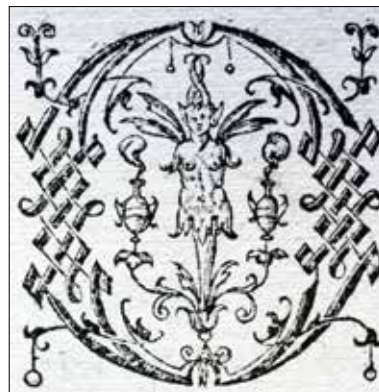
⁵² Povlastica je naslovljena *Privilegia regnorum et provinciarum Philippi II. Regis Catholici. Regni Castiliae. Privilegium*. Preuzeto iz digitalizirana primjerka Kraljevske knjižnice Nizozemske, sv. 1.

⁵³ *Integra in Vetus Testamentum paraphrasis Chaldaica, cum sua interpretatione Latina. Novi Testamenti textus Syriacus, caractere Syro & Hebreo impressus, cum respondente sua interpretatione Latina, per M. Guidonem Fabricium. Veteris Testamenti libri Hebraico sermone conscripti, cum interpretatione Latina ad Hebraicam phrasim accommodata & textui superposita. Novi Testamentum univsum Graecum, cum Latina versione ad Graecam phrasim expressa & Graeco textui superposita. Apparatus sacer, cujus partes sunt: Dictionarium Syriacum,*

Syrochaldaicum, & Graecum, earum quatuor linguarum, quatuor Grammatica introductiones. Variarum lectionum sacra Scriptura in diversis linguis libellus. Liber de Hebraicis idiomatibus. Liber de Arcano sermone. Liber de Actione sive habitu. Liber de Geographia sacra. Liber de Ponderibus & mensuris sacris. Liber de Sacris & temporibus. Liber de sacris fabricis.

⁵⁴ Riječ je o nacionalnim i sveučilišnim knjižnicama u Austriji, Belgiji, Danskoj, Engleskoj, Estoniji, Francuskoj, Grčkoj, Italiji, Litvi, Mađarskoj, Nizozemskoj, Njemačkoj, Portugalu, Rusiji, Sloveniji, Španjolskoj i Švedskoj. Neke nacionalne knjižnice imaju i više kompleta. Španjolska, Italija, Njemačka i Engleska u više knjižnica imaju kompletna izdanja.

⁵⁵ Među njima se ističe Kongresna knjižnica u Washingtonu, sveučilišta Wesleyan, Yale, John Hopkins, Dayton, Indiana, Seevanee, Missouri, Nebraska, Texas A&M, Brigham Young, Harry Ransom Humisties Research Center te brojni koledži.

Sl. 8. *Biblia sacra*, 3. sv., str. 540
(foto M. Bralo)Sl. 9. *Biblia sacra*, 3. sv., str. 541
(foto M. Bralo)Sl. 10. *Biblia sacra*, 3. sv., str. 37
(foto M. Bralo)

svesketoga remek-djela renesansne književnosti, a pojedine i digitalizirane komplete. Barem jedan komplet čuva se i na Novom Zelandu.⁵⁶ Nacionalna i univerzitetska knjižnica Bosne i Hercegovine, na žalost, ne posjeduju nijedan primjerak Biblije. Prema dostupnim podacima slovenska nacionalna knjižnica posjeduje prvih pet svezaka Biblije.⁵⁷ Uz ovdje obrađen primjerak Knjižnice franjevačkoga samostana na Gorici mogli bi to biti jedini primjerci Kraljevske Biblije koji se čuvaju u knjižnicama zemalja u okružju.⁵⁸ Iako kompletna Biblija

sadrži osam svezaka, u Knjižnici franjevačkoga samostana na Gorici čuva se samo treći svezak ovoga vrijednoga izdanja. Svezak je nabavljen krajem osamdesetih godina XX. stoljeća. Kako je svezak bio oštećen, obnovljen je i zaštićen u Hrvatskom državnom arhivu u Splitu⁵⁹ 2005. godine. Od 2012. do početka 2023. Biblija je bila dijelom stalnoga sakralnoga postava Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno kao višejezična (trojezična!) Biblija s legendom alternativnoga naslova: *Sacrorum biblicorum, Tomus Tertius, Antwerpen, 1572.*, što će reći da je bila pogrešno naslovljena i datirana. Posebna pozornost u radu posvećena je točnu prenošenju temeljnih podataka u skupinama stvarnoga naslova, materijalnoga opisa s vanjskim obilježjima i pogreškama, poglavito pazeći na standarde suvremenih bibliotečnih propisa.⁶⁰

**UDK 22=411.16('04)=411.17=411.17
2.3=14'03=124'03**

[*Biblia sacra* Hebraice, Chaldaice, Graece & Latine Philippi II. reg. Cathol. pietate, et stvdio ad sacrosanctae ecclesiae vsvm. – [Antwerpen] : Christoph. Plantinvs 1569. – 1573.]. – 8 sv. : ilustr., 2° ; 43 cm

⁵⁶ Prema katalogu primjerak se čuva u Auckland Library i dostupan je za korištenje u knjižnici. (<https://www.aucklandlibraries.govt.nz/>)

⁵⁷ Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. (<https://www.nuk.uni-lj.si/viri/katalogi>)

⁵⁸ Pretraženi su svi mrežni katalozi i mnoge znanstvene i samostanske knjižnice u okružju. Na temelju toga i opetovanih upita e-poštom i/ili telefonom mnogim kataloškim centrima i samostanskim knjižnicama (NSK, Odjel starih i rijetkih knjiga, KBF u Zagrebu, KBF u Đakovu, samostani s. benediktinki na Pagu, Cresu, u Šibeniku, Trogiru, Zadru, benediktinski samostanu Čokovac (Pašman), franjevački samostan Male braće i dominikanski samostanu u Dubrovniku, Narodna biblioteka Srbije, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Crne Gore, franjevački samostani u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci u BiH) dobili smo odgovor da nemaju Bibliju. Iznimka je Kotorska biskupija. Odgovor don Roberta Tonsatija, u ime biskupije, donosim u cijelosti: *Nismo u mogućnosti provjeriti imamo li takvu Bibliju u nekoj od naših knjižnica. Nije isključeno jer posjedujemo veoma bogatu staru građu, ali u ovom trenutku nije moguće provjeriti jer nema nikakvog cjelovitog niti pouzdanog kataloga, nažalost, a knjižnica Biskupije zbog njezina stanja i rekonstrukcije koja sporo ide, nije dostupna za konzultaciju.*

⁵⁹ Vidi: Revers, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, D-103/2005 od 31. V. 2005. godine.

⁶⁰ ISBD(A), 1995.

Sacrorum Bibliorum. Tomus tertius.
שְׁעַר בֵּית יְיָ שְׁלִישִׁי. כְּתוּבִים. כְּתִיבֵיא.
ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΙ. SANCTI LIBRI. [1570.]. – 679,
130 str.

Biblija je tvrdo uvezana. Korice su ojačane drvom i presvučene tamnosmeđom kožom, lijepih pravokutnih fleuronskih, geometrijskih i figuralnih kompozicija u slijepe tisku, sa zaštitnim mjedenim pločicama na svim kutovima prednje i stražnje korice i dvjema mjedenim kopčama. Originalni uvez je oštećen. Sačuvan je veći dio originalne kože obiju korica i inkorporiran u obnovljene korice. Na hrptu nema izvornoga uveza.

Prva je folija prazna s rukopisnom bilješkom u dnu, zabilježenom grafitnom olovkom u tri retka: *Izdano u 8 sv. VT/NT, Antwerpen 1572.* Naslov je otisnut velikim tiskanim slovima u četiri retka na drugoj foliji, a stvaran naslov sveska donesen je na trećoj foliji. U središnjem dijelu ksilografske, floralno vegetabilne kompozicije stilizirana hrama otisnut je naslov *Sveti spisi* na aramejskom, grčkom, latinskom i hebrejskom jeziku (sl. 2).

Konvencionalni impresum kao i kolofon izostaju, a katalozi diljem svijeta navode različite godine izdanja i ovoga sveska. Godina tiskanja preuzeta je iz kataloga Papinskoga sveučilišta Gregoriana⁶¹ te je nešto kasnije potvrđena u katalogu Kongresne knjižnice. Poglavlja su tiskana u dva ili tri stupca po stranici. Na lijevim stranicama u vanjskome stupcu izvorni je hebrejski tekst, u stupcu do njega latinski prijevod hebrejskoga teksta, a ispod njega je aramejski Targum otisnut hebrejskim pismom (sl. 3).

Na desnoj stranici vanjski stupac donosi grčki izvorni tekst Septuaginte, a unutarnji latinski prijevod grčke Septuaginte s parafrazom aramejskoga Targuma na latinskom jeziku ispod stupaca (sl. 4).

Stupci su odijeljeni dvjema paralelnim okomitim crtama, a aramejski tekst i prijevod jednom vodoravnom crtom. Stupci folija *verso* tiskani su običnim fontom, a oni *recto* kurzivom. Ni jedni ni drugi nemaju ujednačen broj redaka. Knjige o Tobiji, Esteri i Juditi te posljednje dvije knjige Biblije, Knjige Mudrosti i Sirahova, tiskane su u tri stupca na grčkom i latinskom jeziku. Unutarnji stupci obiju stranica tiskani su običnim fontom, a dva vanjska kurzivom. Vanjski stupci obiju stranica donose latinski prijevod Septuaginte (LXX), srednji donosi grčku Septuagintu, a unutarnji Jeronimov prijevod Septuaginte. Većina poglavlja završava napomenom da je tekst po nalogu katoličkoga kralja (misli se na Filipa II.) osobno pregledao i odobrio Benedikt Arias Montano i potvrdio autografom.⁶² Tekst je otisnut u četiri retka.

Svezak je ukrašen, kao i čitava Biblija, neobično lijepom kompozicijom (sl. 2) i sadrži 64 inicijala različitih dimenzija⁶³ na latinskome, grčkome i hebrejskome jeziku. Uglavnom je riječ o antropomorfnim, zoomorfnim, floralnim i vegetabilnim inicijalnim narativnim prikazima (sl. 5, 6, 7, 8, 9, 10). Često je riječ o kombinaciji dvaju ili više navedenih elementa koji se naracijom razlikuju prema veličinama kvadratića. Svi su inicijali, u duhu toga doba, kvadratna oblika, a prezentirani su u šest veličina od 1,5x1,5 do 5x5 cm.⁶⁴ Poglavlja obaju latinskih tekstova počinju velikim početnim slovom i podebljani su. Aramejska parafraza također. Poglavlja su označena skraćenim tekućim naslovom iznad svakoga stupca i otisnuti su malim tiskanim slovima jezikom stupca. Stranice su otisnute arapskim brojevima. Zastupljena je rukopisna folijacija, nastala vjerojatno prigodom obnove i zaštite Biblije

⁶¹ Gregoriana, lat. Pontifica Universitatis Gregoriana papinsko je sveučilište u Rimu. Osnovao ga je Ignacije Loyolski pod nazivom Rimski kolegij (Collegium Romanum) 1551. Poslije je smješten u zgradu koju je dao izgraditi papa Grgur III. po kojem se i naziva. (<https://www.encyklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=23278>)

⁶² Ex Regis Catholici mandato Benedictus Arias D. Th. recensuit et probavit B. Arias Montanus.

⁶³ Pedeset i dva inicijala ponovljena su 64 puta. Navodimo ih po veličinama: (5x5) V, L, C, S, P, E, I, T, C, A, I; (4x4) C, A, I; (3x3) I, E, K, V, A, L, A, ĩ (Ni), H, ʾ (Alef), B, M, ʾ (tet), P, II, ʾ (dalet), ʾ (šin), O, C, D, I; (2,5x2,5) A; (2x2) T, B, L, A, T, M, D; (1,5x1,5) L.

⁶⁴ Zastupljeni su još inicijali u kvadratićima 2x2, 2,5x2,5, 3x3 i 4x4 cm.

zbog tiskarskih pogriješaka u paginaciji, a nalazi se u gornjem desnom kutu folija *recto*. Pojedina poglavlja nisu paginirana, a u postojećoj tekućoj paginacija uočene su pogriješke. Kustode su zastupljene samo u nekoliko poglavlja, a oznake arka otisnute su u donjem desnom kutu folija *recto*, sve u četvrtini osim iiG u petini.⁶⁵

Treći svezak Biblije sastoji se od četrnaest poglavlja i sadrži Povijesne knjige (Ezra, Nehemija, Tobija, Judita, Estera) te Mudrosne i Poetske knjige (Knjiga o Jobu, Knjiga Psalama, Knjiga Izreka, Knjiga Propovjednikova, Pjesma nad pjesmama, Knjiga Mudrosti i Knjiga Sirahova). Prva četiri poglavlja obrađuju Ezrinu i Nehemijinu knjigu.⁶⁶ Svi su naslovi otisnuti velikim tiskanim slovima, kao i informacija o završetku knjiga.

Prvo poglavlje počinje Ezrinom knjigom [Ezra I.], Jeronimovim uvodom⁶⁷ otisnutim u jednom stupcu s biblijskim tekstom u četiri stupca. Knjiga završava riječima: *Finis libri Esdrae I.*

Drugo poglavlje naslovljeno je *Liber Neemiae./ Esdrae II.* Tiskano je u četiri stupca, a završava riječima *Finis libri Neemiae*, nakon čega slijedi napomena i autograf B. Ariasa Montane.

Treće i četvrto poglavlje sadrže treću, odnosno četvrtu knjigu Ezrinu.⁶⁸ Tiskane su u dva stupca, samo na latinskome jeziku. U donjem desnemu kutu folija *recto* nalaze se kustode i oznaka arka. Nedostaje uobičajena paginacija arapskim brojkama. Postoji rukopisna folijacija. Tiskarske bilješke nalaze se

na marginama. Knjiga završava: *Finis librorvm Esdrae.*

Peto poglavlje sadrži Knjigu o Tobiji,⁶⁹ a počinje kratkim Jeronimovim uvodom naslovljenim *Prologvs B. Hieronymi in Librvvm Tobiae*. Tiskana je u tri stupca na grčkom i latinskom jeziku.⁷⁰ Knjiga završava *Finis Libri Tobiae* s napomenom i autografom B. Ariasa Montane. U poglavlju je uočena pogriješka u paginaciji.⁷¹

U šestom poglavlju predstavljena je Knjiga o Juditi⁷² s kratkim Jeronimovim predgovorom otisnutim pod naslovom: *Prologvs B. Hieronymi In Librvvm Ivdith*. Također je tiskana u tri stupca na grčkom i latinskom jeziku.⁷³ Knjiga završava riječima *Finis Libri Ivdith* s napomenom i autografom B. Ariasa Montane. Postoji pogriješka u paginaciji.⁷⁴

U sedmom poglavlju otisnuta je Knjiga o Esteri⁷⁵ s kraćim Jeronimovim uvodom na zasebnoj stranici naslovljenim: *Prologvs B. Hieronymi Presbiteri In Librvvm Ester*. Tekst je otisnut dijelom u četiri stupca s aramejskim Targumom (folija *verso*) i parafrazom (folija *recto*) u podnožju stupaca, a od 176. stranice u tri stupca, samo na grčkom i latinskom

⁶⁵ A, B, C, D, E, F, G, iiG, iiiG, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X, Y, Z, Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Vu, Xx, Yy, Zz, aA, bB, cC, dD, eE, fF, gG, hH, iI, kK, lL, a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l. Oznaka iiG otisnuta je u petini, a kod Zz nedostaje oznaka Zz4, ispuštena je.

⁶⁶ Povijesne interpretacije naziva Ezirna i Nehemijina knjiga te podrobnija sadržajna tumačenja navedenih knjiga decidno je obradio Anto Popović u djelu Uvod u knjige Staroga zavjeta, 2, Povijesne knjige, 2015, str. 255-259.

⁶⁷ Izv. nasl.: *Prologvs Hieronymi presbiteri in Librvvm Esdrae*.

⁶⁸ Izv. nasl.: *Liber Esdrae tertivs; Liber Esdrae quartvs*.

⁶⁹ Izv. nasl.: *Liber Tobiae*.

⁷⁰ Knjiga o Tobiji ubraja se u skupinu deuterokanonskih knjiga. (...) Te se knjige nalaze u Septuagintinu (LXX) prijevodu Staroga zavjeta, ali, jer su kasnijega podrijetla ili jer nisu napisane na hebrejskom, rabinsko ih židovstvo nije uvrstilo u konačan kanon hebrejske Biblije. (Popović, 2015, 289)

⁷¹ Ponavljaju se stranice 73-87, a potom slijedi 100-105. Umjesto str. 106 otisnuta je 94.

⁷² Izv. nasl.: *Liber Ivdith*.

⁷³ Popović piše da je najstariji oblik knjige o Juditi grčki tekst u Septuaginti i da je to prijevod sa semitskoga, tj. hebrejskoga ili aramejskoga originala koji nije sačuvan. Dalje navodi barem tri razloga zašto Knjiga o Juditi nije ušla u hebrejski kanon. Prvo, jer knjiga prihvaća obraćenoga Amonca. Drugo, knjiga zauzima pozitivan stav prema samarijanskim gradovima što se protivi židovskom odbacivanju Samaritanaca. Treće, glavni lik knjige je samosvjesna žena što je teško prihvatljivo u patrijarhalnom mentalitetu rabinskoga židovstva. (Popović, 2015, 309, 311)

⁷⁴ Str. 108, pogriješno paginirana kao 94.

⁷⁵ Izv. nasl.: *Liber Ester*.

jeziku bez aramejskoga Targuma i parafraze.⁷⁶ Informacija o završetku Knjige o Esteri otisnuta je na grčkom i latinskom jeziku⁷⁷ s napomenom i autografom B. Ariasa Montane. Postoje pogreške u paginaciji.⁷⁸

Knjiga o Jobu sadržana je u osmom poglavlju.⁷⁹ Riječ je o jednoj od najzanimljivijih i najpoetičnijih starozavjetnih knjiga s različitom dužinom hebrejskoga i grčkoga teksta.⁸⁰ Poglavlje počinje dvama uvodima i argumentacijom. Prvi uvod⁸¹ otisnut je u jednom stupcu i do sada je najopširniji, drugi⁸² je znatno kraći, također otisnut u jednome stupcu, a argumentacija⁸³ je otisnuta u kurzivu u jednome stupcu na istoj stranici s drugim uvodom. Tekst je otisnut u četiri stupca s aramejskim Targumom (*recto*) i parafrazom na latinskom jeziku (*verso*). Iz naslova je razvidno da je riječ o korigiranu prijevodu aramejskoga teksta knjige o Jobu iz komplutenske knjižnice.⁸⁴ Poglavlje završava uobičajenim završetkom knjige: *Finis Libri Iob* s Ariasovim autografom i napomenom.

Deveto poglavlje sadrži Knjigu Psalma⁸⁵ koji počinju dvama Jeronimovim predgovorima

tiskanima na zasebnim stranicama u jednome stupcu. Prvi je predgovor Septuagintinu Psaltiru,⁸⁶ a drugi predgovor latinskom prijevodu s hebrejskoga izvornika.⁸⁷ Tekst je tiskan u četiri stupca s aramejskim Targumom (*verso*) i parafrazom (*recto*). Naslov aramejskoga prijevoda govori da je donesen u interpretaciji B. Ariasa Montane.⁸⁸ Tiskarske bilješke nalaze se uz Septuagintin prijevod folije *recto*. Završetak je uobičajen *Finis Libri Psalmorum* uz autograf i napomenu B. Ariasa Montane.

Deseto poglavlje sadrži Knjigu Izreka⁸⁹ i počinje poslanicom sv. Jeronima o Salomonovim knjigama⁹⁰ biskupima Kromaciju⁹¹ i Heriodoru,⁹² tiskanom u jednome stupcu na zasebnoj stranici. Na drugoj stranici još su dva predgovora⁹³ (na istoj stranici). Tekst je tiskan u četiri stupca s aramejskim Targumom (*verso*) i parafrazom (*recto*) s naslovom iz kojega se iščitava da je riječ o korigiranu prijevodu latinske interpretacije aramejskoga prijevoda Knjige Izreka prema hebrejskom i aramejskom

⁷⁶ Postoje dva različita teksta Knjige o Esteri. Jedan je kraći i sačuvan je na hebrejskom, a drugi je duži i sačuvan je na grčkom u Septuagintinu tekstu. Isti dodatci iz Septuaginte (LXX-B) drukčije su umetnuti u Vulgatinu tekstu knjige o Esteri. (Popović, 2015, 332-335)

⁷⁷ Izv. nasl.: Τελοσ Εσθηρ. *Finis Libri Esther*.

⁷⁸ U tekućoj arapskoj paginaciji nedostaju str. 179-180, kolokvijalno rečeno „preskočene“ su.

⁷⁹ Izv. nasl.: *Liber Iob*.

⁸⁰ Septuagintin (LXX) grčki tekst kraći je od hebrejskoga i nerijetko se čini da grčki prevoditelj nije potpuno ispravno razumio hebrejski izvornik, a za najstariji latinski prijevod, tj. Vulgatu, karakteristična je sklonost da hebrejski tekst reinterpreтира iz kršćanske perspektive. (Popović, 2020, 67-69)

⁸¹ Izv. nasl. uvoda: *Prologvs Primvs in Iob, Secundvm tnslationem LXX*.

⁸² Izv. nasl. uvoda: *Prologvs Secvndvs Iob, Secvndvm Hebraicvm*.

⁸³ Izv. nasl.: *Argvmentvm in Librvm Iob*.

⁸⁴ Izv. nasl. parafraze: *Chaldaicae paraphrasis translatio in Librvm Iob, Ex Bibliotheca Complutensi, ad Hebraicam et Chaldaic. veritatem, a B. Aria Montano correcta*.

⁸⁵ Izv. nasl.: *Psalterium / Liber Psalmorum*.

⁸⁶ Izv. nasl. uvoda: *Prologvs beati Hieronymi presbiteri in Psalterivm Septvaginta*.

⁸⁷ Izv. nasl. predovra: *Prologvs beati Hieronymi presbiteri in Psalterivm qvod trnastvilit in Latinvm ivxta Hebraicam Veritatem*.

⁸⁸ Izv. nasl.: *Chaldaicae paraphrasis translatio, In Librvm Psalmorum. B. Aria Montano interprete*.

⁸⁹ Izv. nasl.: *Liber Proverbiorvm*.

⁹⁰ Izv. nasl.: *Epistola sancti Hieronymi Presb. ad Chromacivm et Heliodorvm Episcopos, De Libris Salomonis*.

⁹¹ Sv. Kromacije (Akivleja, oko 345. – oko 407./408. godine) biskup, priznavaatelj i crkveni pisac. Jedan je od uglednijih ljudi Akvilejske Crkve četvrtoga i početka petoga stoljeća. Prijatelj je sa sv. Jeronimom i Rufinom, a cijenili su ga sv. Ambrozije, sv. Ivan Zlatousti, papa Inocent I. i car Honorije s kojima se dopisivao. Promicao je teološki napredak znanosti u crkveni život. (<https://patrologija.com/kateheza-o-kromaciju-iz-akvileje/>)

⁹² Sveti Heliodor, tal. Sant' Eliodoro (umro oko 410. godine) bio je prvi biskup Altina u IV. st. Rođen je u Dalmaciji. Poput Kromacija bio je učenik akvilejskog biskupa Valerijana. Pratio je svetoga Jeronima na njegovu putovanju u Svetu Zemlju. Sveti ga Jeronim spominje u svojim pismima. Nakon smrti svoje majke Heliodor je otišao u Italiju i postao biskup Altina. (https://hmn.wiki/hr/Heliodorus_of_Altino)

⁹³ Izv. nasl.: *Prologvs in Libros Eosdem; Alivs Prologvs*.

Sl. 11. Biblia sacra, 3. sv., str. 36 (foto M. Bralo)

izvorniku iz komplutenske knjižnice.⁹⁴ U poglavlju ima više pogrješnih paginacija.⁹⁵

Jedanaesto poglavlje donosi Knjigu Propovjednikovu.⁹⁶ Knjiga počinje kratkim predgovorom sv. Jeronima.⁹⁷ Predgovor je otisnut na dnu stranice na kojoj završava aramejska parafraza Mudrih izreka. Tekst je tiskan u četiri stupca s aramejskim Targumom (*verso*) i parafrazom (*recto*) u podnožju stupaca. Iz naslova aramejske parafraze vidi se da je riječ o Ariasovu tumačenju latinskoga prijevoda aramejskoga teksta Knjige Propovjednikove.⁹⁸ Knjiga završava uobičajenom formulacijom *Finis Ecclesiastæ*, autografom i napomenom B. Ariasa Montane. Više je stranica pogrješno paginirano u poglavlju.⁹⁹

Dvanaesto poglavlje sadrži Pjesmu nad pjesmama¹⁰⁰ i nema uvodnoga teksta. Poglavlje je tiskano u četiri stupca s aramejskim Targumom (*verso*) i parafrazom (*recto*) u podnožju. Tiskarske bilješke nalaze se samo uz Vulgatin tekst. Naslov aramejske parafraze upućuje na to da je korišten prijevod primjerka Pjesme nad pjesmama iz komplutenske knjižnice i da ga je prema hebrejskom izvorniku korigirao B. Arias Montana.¹⁰¹ Knjiga završava formulacijom *Finis Canticorum* s Ariasovim autografom i napomenom.

Knjiga Mudrosti čini trinaesto poglavlje¹⁰² s dosad najkraćim predgovorom.¹⁰³ Tekst je tiskan u tri stupca na latinskom i grčkom

⁹⁴ Izv.nasl.: *Interpretatio Latina translationis Chaldaicae in Lib. Proverb. Ex Complutensi Bibliotheca, ad Hebraicam et Chaldaicam veritatem a B. Aria Montano correcta.*

⁹⁵ Str. 543 pogrješno je paginirana kao 553, a sljedeća je paginirana kao 455, potom slijedi 545. Str. 549 označna je kao 559, potom slijedi str. 560, a treba 550.

⁹⁶ Izv. nasl.: *Liber Ecclesiastes*. Ovaj latinizirani grčki naziv knjige danas je najčešće upotrebljavan naziv za ovu zagonetnu knjigu Staroga zavjeta. (Popović, 2020, 249-250)

⁹⁷ Izv. nasl. uvoda: *Prologvs beati Hieronymi in Librvv Ecclesiasten.*

⁹⁸ Izv. nasl. prijevoda: *Interpretatio Latina paraphrasis Chaldaicae Libri Ecclesiastes, interprete Benedicto Aria Montano Hispalensi.*

⁹⁹ Na mjestu str. 645 otisnuto 639, a umjesto 654. i 655. otisnute str. 656 i 657.

¹⁰⁰ Izv. nasl.: *Canticvm Canticorum*. Knjiga je kratka, ali unatoč tomu smatra se jednom od najposebnijih i najljepših knjiga Biblije. (Popović, 2020, 294)

¹⁰¹ Izv. nasl. prijevoda: *Chaldaicae paraphrasis translatio in Cantica Canticorum, Ex Bibliotheca Complvten. Ad Hebraicam veritatem ex Chaldaicis exemplaribus correcta, opera B. Ariae Montani.*

¹⁰² Izv. nasl.: *Liber Sapientiae*. U katoličkom kanonu ovo je najmlađa starozavjetna knjiga. U grčkoj predaji ovaj naslov poznat je pod nazivom Salomonova mudrost na što upućuje i tekući naslov iznad Septuagintina teksta (ΣΟΦΙΑ ΣΑΛΟΜΩΝΤΟΣ). Prema Popoviću taj je latinski naziv primjereniji od grčkoga jer se u samoj knjizi Solomon nigdje izrijekom ne spominje, nego se skriva iza anonimna lika. (Popović, 2020, 325-326)

¹⁰³ Izv. nasl.: *Prologvs in Librvv Sapientiae.*

jeziku.¹⁰⁴ Završetak knjige otisnut je na grčkom jeziku, Τελοσ Της Σοφια, i latinskom jeziku, *Finis Libri Sapientiae*, uz Ariasov autograf i napomenu. Knjiga Mudrosti zajedno s Knjigom Sirahovom ima vlastitu tekuću paginaciju. Obje knjige zajedno imaju 130 stranica. Nekoliko je stranica Knjige Mudrosti pogriješno paginirano.¹⁰⁵

Četrnaesto poglavlje sadrži Knjigu Sirahovu¹⁰⁶ (sl. 11). Predgovor¹⁰⁷ je ovaj put otisnut u nutarnjem stupcu. Tekst je tiskan u tri stupca koji donose latinski prijevod Septuaginte, grčku Septuagintu i Vulgatu. Tiskarske bilješke mogu se naći samo na marginama uz Vulgatin tekst. Završetak knjige otisnut je na grčkom, Τελοσ Της Σοφια Ιησου Του Σιραχ, i latinskom jeziku, *Finis Libri Ecclesiastici*, s Ariasovim autografom i napomenom. Postoji pogriješka u paginaciji, umjesto 49. stranice otisnuta je 94.

Zaključak

Teško je razumjeti važnost i značaj višejezičnih Biblija istrnutih iz konteksta vremena i okolnostima njihova nastanka početkom XVI. stoljeća. Renesansa je iznjedrila zanimanje za antičku književnost, a time i želju za prevodenjem izvornika na druge jezike. Kršćanski humanisti počinju ozbiljnije proučavati Bibliju i uspoređivati tadašnje prijevode s aramejskim, grčkim, hebrejskim, latinskim i sirijskim tekstovima kako bi ih što bolje razumjeli i interpretirali. U tom duhu 1521./22. godine iz tiska izlazi prva višejezična Biblija u šest svezaka pod nazivom Komplutenska poliglotska Biblija, tiskana na aramejskom, grčkom, hebrejskom i latinskom jeziku. Pedesetak godina poslije, između 1568. – 1573. godine, Plantin tiska petojezičnu Kraljevsku Bibliju na aramejskom, grčkom, hebrejskom, latinskom i sirijskom jeziku u osam svezaka. Iako je prvotna ideja bila načiniti revidirano izdanje Komplutenske Biblije, uskoro se odustaje od ideje i pripremaju su uvjeti za tiskanje remek-djela renesansnoga tiskarstva XVI. st., što će Plantinu uz pomoć vrsnih teologa, znanstvenika i umjetnika toga doba poći za rukom. Ni minula stoljeća nisu izbrisala njihovu vrijednost i značaj.

Iako je čitava Biblija tiskana u osam svezaka, u Knjižnici Franjevačkoga samostana na Gorici čuva se samo treći svezak toga vrijednoga djela. Svezak je preko Nizozemske, posredovanjem treće osobe, krajem osamdesetih godina XX. st. kupio livanjski franjevac fra Marko Jukić, tada župnik u Čukliću. U knjizi knjižničnoga inventara nije zabilježeno vrijeme ulaska, način nabave ni cijena po kojoj je Biblija nabavljena. Podatak o ulasku vrijedna sveska nije zabilježen ni u samostanskoj kronici. Razlozi tomu nisu poznati, ali pokušava se opravdati nedostatkom saznanja o vrijednosti publikacije na što je moglo utjecati i stanje u kojem je Biblija donesena u samostan. Naime, originalni ovitak bio je jako oštećen, nedostajao mu je hrbat i dio ovitka. Svi oni koji bi mogli pomoći u rasvjetljavanju okolnosti unosa publikacije

¹⁰⁴ Knjiga Mudrosti nije izvorno napisana na hebrejskom ili aramejskom. To potvrđuje jezična analiza same knjige u kojoj su zastupljeni brojni tehnički izričaji karakteristični za filozofiju helenističkoga doba. Posebno je Jeronim ukazivao na helenističku narav spisa. (Popović, 2020, 327)

¹⁰⁵ Umjesto str. 29 otisnuta je 39., pa slijede str. 40, 41 i 42, a nakon toga je otisnuta str. 33.

¹⁰⁶ Izv. nasl.: *Liber Ecclesiasticus*.

¹⁰⁷ Izv. nasl.: *Prologus Libri Iesu Filii Sirach, Qui Ecclesiasticus Appellatur*. Izvorni naziv hebrejskoga teksta nije sačuvan, ali se u židovskoj rabinskoj tradiciji naziva Ben Sirah (Mudrost Ben Siraha). Grčki Septuagintin naslov ove knjige glasi Mudrost Isusa sina Sirahova (Σοφια Ιησου Του Σιραχ). Vulgata ovu knjigu naziva Knjiga Isusa Sina Sirahova (*Liber Iesu Filii Sirach*), a Nova Vulgata *Liber Ecclesiasticus* u značenju Knjiga koja pripada Crkvi ili jednostavno – Crkvena. (Popović, 2020, 367-368)

u samostan, osim fra Marka Jukića, već su umrli, stoga ćemo se zadovoljiti iznesenom i dostupnom informacijom da je Biblija obnovljena u Državnom arhivu u Splitu 2005. godine na inicijativu tadašnjega samostanskoga knjižničara fra Bone Vrdoljaka. Nakon obnove i zaštite Biblija je zasjala novim sjajem, a od 2012. prezentirana je posjetiteljima u stalnom sakralnom postavu Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno s naglaskom na starost i trojezičnost. Tada se još nije znala stvarna vrijednost djela, točan naslov ni točna godina izdanja. U knjižničnom katalogu na Gorici bila je upisana pod naslovom *Sacrorum bibliorum, Tomus Tertius, Antwerpen, 1572*. Podatci o vrijednosti Biblije do pripreme ovoga rada nisu bili poznati ni voditeljici knjižnice, odnosno autorici ovoga rada. Pače, tek u preliminarnim pripremama za rad autorica je otkrila stvaran naslov Biblije kao i sve ostale pojedinosti vezane

uz nju pa time i njezinu stvarnu vrijednost i značaj.

U knjižnicama diljem svijeta čuva se veći broj primjeraka Kraljevske Biblije otisnute na papiru, a neke nacionalne i sveučilišne knjižnice posjeduju sve sveske ove Biblije. Veći broj nacionalnih, sveučilišnih i drugih većih knjižnica ne posjeduje nijedan njezin primjerak. U manjem broju velikih svjetskih knjižnica javno su dostupni digitalizirani primjerci svih osam svezaka Biblije, a u radu su korišteni digitalizirani primjerci sveučilišnih knjižnica Nizozemske, Portugala i Španjolske. Slučajno ili ne jedan svezak Biblije zalutao je u maleno Livno, ali veliku riznicu kulturnoga blaga koje čuva Knjižnica Franjevačkoga samostana na Gorici. Iako je podatak o Bibliji dostupan već nekoliko godina u mrežnome katalogu goričke knjižnice od kolovoza 2023. godine dostupna je pod stvarnim i alternativnim naslovom.

Izvori i literatura

Biblia sacra, [sv. 3] [1570.]

[*Biblia sacra hebraicae, chaldaice, graece & latine Philippi II. reg. Cathol. Pietate, et studio sacrosanctae Ecclesiae usum, Christoph. Plantinus excud. Antverpiæ.*] [1569.-1573.]- Tomus tertius. [Ketuvim]. Ἀγιογραφοί. Sancti Libri. [1570.]

Biblia sacra, [sv. 1.], 1569.

[*Biblia sacra Hebraice, Chaldaice, Graece & Latine Philippi II. reg. Cathol. Pietate, et studio sacrosanctae Ecclesiae usum, Christoph. Plantinus excud. Antverpiæ.*] https://books.google.ba/books?id=2GGu5ngeSO0C&pg=PP9&hl=hr&source=gb_s_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false (14. II. 2023.)

Biblia sacra, [1-8] (1569.-1573.)

[*Biblia sacra hebraicae, chaldaice, graece & latine Philippi II. reg. Cathol. Pietate, et studio sacrosanctae Ecclesiae usum, Christoph. Plantinus excud. Antverpiæ.*] [1569.-1573.] https://books.google.ba/books?vid=KBNL:KBNLB030057996&redir_esc=y (14. II. 2023.) <https://purl.pt/32028/4/> (22. IX. 2023.)

Biblija 1976

Biblija: Stari i Novi zavjet, Zagreb 1976.

Hrvatska enciklopedija 1999

Hrvatska enciklopedija, 1, Zagreb 1999.

ISBD(A) 1995

ISBD(A): Međunarodni standardni bibliografski opis starih omeđenih publikacija (antikvarnih), 1. izd. hrv. prijevoda, Zagreb 1995.

Popović 2012

Popović, A. *Uvod u knjige Staroga zavjeta, 1: Uvod u knjige Petoknjižja i u pitanja nastanka Pentateuha*, Zagreb 2012.

Popović 2015

Popović, A. *Uvod u knjige Staroga zavjeta, 2: Povijesne knjige*, Zagreb 2015.

Popović 2020

Popović, A. *Uvod u knjige Staroga zavjeta, 3: Mudrosne i Poetske knjige*, Zagreb 2020.

Elektronički izvori

<https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=Biblia+sacra+hebraicae> (14. II. 2023.)

https://books.google.ba/books?id=5nvcxX4bB6gC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (14. II. 2023.)

https://museuvirtual.ub.edu/ub/fonsreservangles/poliglota_en.pdf (16. III. 2023.)

https://books.google.ba/books?vid=KBNL:KBNLB030057996&redir_esc=y (14. II. 2023.)

<https://webggc.oclc.org/cbs/DB=2.37/SET=1/TTL=1/SHW?FRST=2> (14. II. 2023.)

<https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=biblia+sacra+hebraice%2C+chaldaice> (14. II. 2023.)

<https://www.bne.es/en/catalogs/hispanic-digital-library> (14. II. 2023.)

https://uzb.swisscovery.sls.ch/discovery/search?vid=41SLSP_UZB:UZB (14. II. 2023.)

https://fr.wikipedia.org/wiki/Bible_polyglotte_d%27Anvers (14. II. 2023.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Plantin_Polyglot (14. II. 2023.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Franciscus_Raphelengius (14. II. 2023.)

<https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/pagnini-santes> (14. II. 2023.)

<https://www.britannica.com/biography/Santes-Pagninus> (14. II. 2023.)

<https://www.britannica.com/topic/Peshitta> (14. II. 2023.)

<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60453> (14. II. 2023.)

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55449> (14. II. 2023.)

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65680> (14. II. 2023.)

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19545> (14. II. 2023.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Benito_Arias_Montano (14. II. 2023.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Johannes_Wierix (14. II. 2023.)

<https://www.google.com/search?q=johan+wierix&oq=johan+wierix&aqs=chrome.0.0i19i355i512j46i19i512j0i19i22i30i625.4358j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8> (14. II. 2023.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Pieter_van_der_Heyden
(14. II. 2023.)

<https://dejonckheere-gallery.com/artists/pieter-huys/>
(14. II. 2023.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Philip_Galle
(14. II. 2023.)

<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60453> (14. II. 2023.)

https://hmn.wiki/hr/Heliodorus_of_Altino
(14. III. 2023.)

<https://patrologija.com/kateheza-o-kromaciju-iz-akvileje/> (14. III. 2023.)

<https://hrcak.srce.hr/file/350093> (14. III. 2023.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3778> (16. III. 2023.)

https://www-christies-com.translate.goog/features/The-finest-Bible-in-all-Christendom-9278-3.aspx?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hr&_x_tr_hl=hr&_x_tr_pto=sc
(16. III. 2023.)

<https://www.christies.com/en/lot/lot-6154617>
(16. III. 2023.)

https://en-m-wikipedia-org.translate.goog/wiki/Pieter_van_der_Heyden?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hr&_x_tr_hl=hr&_x_tr_pto=sc (16. III. 2023.)

https://collections.carli.illinois.edu/digital/collection/nby_dig/id/575/ (16. III. 2023.)

<https://wol.jw.org/hr/wol/d/r19/lp-c/2005603>
(16. III. 2023.)

https://www.academia.edu/Biblia_u_vrijeme_reformacije (17. III. 2023.)

https://www-loc-gov.translate.goog/item/2021666855/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hr&_x_tr_hl=hr&_x_tr_pto=sc (17. III. 2023.)

https://search.onb.ac.at/primo-explore/fulldisplay?docid=ONB_alma21285820330003338&context=L&vid=ONB&lang=de_DE&search_scope=ONB_gesamtbestand&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=default_tab&query=any,contains,biblia%20sacra%20hebraice&offset=0 (17. III. 2023.)

https://www-blr-larioja-org.translate.goog/content/biblia-pol%C3%ADglota-complutense?_x_tr_sl=es&_x_tr_tl=hr&_x_tr_hl=hr&_x_tr_pto=sc (17. III. 2023.)

https://www-bl-uk.translate.goog/collection-items/complutensian-polyglot-bible?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hr&_x_tr_hl=hr&_x_tr_pto=sc (22. III. 2023.)

https://biblioteca-ucm-es.translate.goog/historica/biblia-poliglota-complutense?_x_tr_sl=es&_x_tr_tl=hr&_x_tr_hl=hr&_x_tr_pto=sc (22. III. 2023.)

<https://bridwell.omeka.net/exhibits/show/earlygreek/newtestament/polyglot> (19. VII. 2023.)

<https://www.loc.gov/item/2021666855/>
(19. VII. 2023.)

http://textus-receptus.com/wiki/Complutensian_Polyglot_Bible (19. VII. 2023.)

<https://www.britannica.com/topic/polyglot-Bible>
(19. VII. 2023.)

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48608> (21. VII. 2023.)

<https://www.britannica.com/biography/Christophe-Plantin> (21. VII. 2023.)

[https://opac.kbr.be/Library/search.aspx?SC=KBR_UNIFIED&QUERY=biblia+sacra+hebraicae&lg=en-GB#/Search/\(query:\(CloudTerms:!\),FacetFilter:%7B%7D,ForceSearch:!f](https://opac.kbr.be/Library/search.aspx?SC=KBR_UNIFIED&QUERY=biblia+sacra+hebraicae&lg=en-GB#/Search/(query:(CloudTerms:!),FacetFilter:%7B%7D,ForceSearch:!f) (1. VIII. 2023.)

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=11708> (2. VIII. 2023.)

<https://www.lib.cam.ac.uk/collections/departments/rare-booksCambridge> (2. VIII. 2023.)

<http://lib.irb.hr/web/hr/blog/item/95-britannica.html>
(2. VIII. 2023.)

https://opac.vatlib.it/stp/search?sm=os&k_v=biblia+sacra+hebraice&k_f=0 (2. VIII. 2023.)

<https://oseegenius.unigre.it/pug/resource?uri=44043BIB&found=1> (2. VIII. 2023.)

<http://oseegenius.pul.it/pul/resource?uri=31523>
(2. VIII. 2023.)

<https://www.loc.gov/search/?all=True&q=Biblia+Sacra+Hebraice,+Chaldaice,+Graece,+%26+Latine+:+Philippi+II+Reg.+Cathol.+pietate,+et+stvdio+ad+Sacrosanctae+Ecclesiae+vsvm.&st=list>
(2. VIII. 2023.)

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29168> (22. VIII. 2023.)

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23362> (22. VIII. 2023.)

<https://oseegenius.unigre.it/pug/resource?uri=44043BIB&found=1> (26. VIII. 2023.)

<https://catalog.loc.gov/vwebv/holdingsInfo?searchId=8167&recCount=25&recPointer=1&bibId=7423325>
(2. VIII. 2023.)

https://idiscover.lib.cam.ac.uk/primo-explore/fulldisplay?docid=44CAM_ALMA21410653290003606&context=L&vid=44CAM_PROD&lang=en_US&search_scope=SCOP_CAM_ALL&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=cam_lib_coll&query=any,contains,biblia%20sacra%20hebraice&sortby=rank (26. VIII. 2023.)

<https://theo.kuleuven.be/apps/press/theologyresearchnews/2020/06/26/manuscripts-the-polyglot-bible/> (20. IX. 2023.)

<https://museumplantinmoretus.be/de/seite/die-biblia-polyglotta> (20. IX. 2023.)

<https://garamond.culture.gouv.fr/fr/guillaume-i-le-be-1524-1598> (21. IX. 2023.)

<https://www.foliomagazines.be/artikels/christophe-plantin-ca1520-1589> (21. IX. 2023.)

<https://www.bne.es/es> (22. IX. 2023.)

<https://purl.pt/32028/4/> (22. IX. 2023.)

<https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/nuk/296770048#full> (22. IX. 2023.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=23278> (27. IX. 2023.)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=32798> (27. IX. 2023.)

<https://www.aucklandlibraries.govt.nz/> (27. IX. 2023.)

<https://www.nuk.uni-lj.si/viri/katalogi> (27. IX. 2023.)

From the Holdings of the Old Library of the Franciscan Monastery of St. Peter and St. Paul on Gorica in Livno

IV: [BibliasacraHebraice, Chaldaice, Graece& Latine PhilippiII.reg. Cathol.pietate, et stvdio ad sacrosanctae ecclesiae vsvm. – [Antwerpen] : Christoph. Plantinvs1569.-1573.]. – Tomustertius. [Ketuvim].Αγιογραφοι. Sancti Libriomus[1570.].

Key words: old and rare books, 16th century, multilingual Bibles, Royal Bible, Biblia Regia, Plantin Polyglot, Antwerp Polyglot, Old Testament, Franciscan monastery Gorica, Livno

In order to understand the significance of the presented multilingual Bible, one must take the historical context of the time and the circumstances that led to its creation into account. The Renaissance gave rise to an interest in ancient literature and thus a desire to translate the original into other languages. Consequently, Christian humanists began to study the Bible more seriously and to compare the existing translations with Aramaic, Greek, Hebrew, Latin, and Syrian texts in order to better understand and interpret them. In this spirit, in 1521/22, the first multilingual Bible known as the Complutensian Polyglot Bible or originally the Biblia Polyglotta Complutensia / Complutensian Polyglottiskana was printed in Aramaic, Greek, and Latin. About fifty years later, Plantin (1520 – 1589), the famous French printer, at the instigation of the Spanish King Philip II (1527 – 1598) would start the project of a new polyglot edition of the Bible. King Philip II appointed a competent theologian of that time, Benedict Arias Montanus (1527 – 1598), a Spanish polymath, humanist, philologist, orientalist and translator, as project manager, i.e. editor and preparer. Arias Montanus, with the help of excellent scientists, theologians and artists of the time, collaborating closely with Plantin, printed a five-language Bible later known by many names. One of them is also Plantin's Multilingual Bible / Plantin's Polyglot / Royal Bible / Biblia Regia. The Bible was printed in eight volumes in Aramaic, Greek, Hebrew, Latin and Syrian. It contains the Hebrew Old Testament Scriptures, the Greek Septuagint (LXX), the Latin translation of the Septuagint,

the Jerome Vulgate, the Aramaic Targum, and the Syrian Peshitta. The first four volumes of the Bible contain Old Testament texts, the fifth the New Testament, while the remaining three volumes made up the so called The Holy Apparatus (Apparatus sacer) with grammars and dictionaries of Bible texts and Pagnin's (St. Pagnin, 1470 – 1536) literal translation of the Hebrew Old and New Testaments. The Bible is decorated with numerous xylographic compositions and initials by excellent artists and engravers. Its artistry, clarity and purity of print rank it among the masterpieces of Renaissance literature of the 16th century. The printing of the Bible began in 1568, and the first volume was printed in 1569. The printing of all the remaining seven volumes was completed in 1572. In the same year, the permission for its printing was issued by Pope Gregory XIII, and licences and privileges were issued to the printer Plantin by King Philip II of Spain at the beginning of 1573. According to contemporary printing practices and library standards of the time of printing of the Bible, it is correct to state the years 1569 – 1573 as recorded in many catalogues around the world.

The Library of the Franciscan Monastery of St. Peter and St. Paul on Gorica keeps only the third volume of the aforementioned Bible, which contains the Historical books: Ezra, Nehemiah, Tobias, Judith, Esther, and the Wisdom and Poetry books: the Book of Job, the Book of Psalms, the Book of Proverbs, the Book of Ecclesiastes, the Song of Songs, the Book of Wisdom and the Book of Sirach. The Bible has no imprint or colophon, so the year of printing is taken as 1570, which is taken from the Gregorian and Library of Congress catalogues.

The volume was bought through the Netherlands, through the mediation of a third

party, by Friar Marko Jukić, a Franciscan from Livno, then the parish priest in Čuklić, at the end of the eighties of the 20th century. The book of library inventory does not record the time of entry, the method of acquisition, or the price at which the Bible was acquired. Also, the information about the entry of the valuable volume was not recorded in the monastery chronicle either. The reasons for this are unknown, but could be justified by a lack of knowledge regarding the value of the publication, which could have been influenced by the condition in which the Bible was brought to the monastery. That is to say, the original cover was badly damaged, its spine and part of the cover were missing. All those who could help shed light on the circumstances of the entry of this publication into the monastery, except Fr. Marko Jukić, have already departed. Therefore, we will be satisfied with the presented and available information that the Bible was restored at the State Archive in Split in 2005 at the initiative of the then monastery librarian, the late Fr Bono Vrdoljak. After the restoration and protection, the Bible shined in a new light, and since 2012 it has been presented to visitors in the permanent Sacral display of the Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno, with an emphasis on its age and trilingualism. At that time, the real value

of the work, the exact title, and the exact year of publication were not yet known. Namely, in the library catalogue at Gorica, it was entered under the title: *Sacrorum bibliorum, Tomus Tertius*, Antwerpen, 1572. The information on the value of this Bible was not known to the author of this work and manager of this library, until the preparation for this work. It was only in the preliminary preparations for the work that the author discovered the actual title of the Bible, all other details related to it, and thus its real value and significance.

A larger number of copies of the Royal Bible printed on paper are kept in libraries around the world. Some national and university libraries own all volumes of this masterpiece of Renaissance literature. On the other hand, a large number of national, university and other major libraries do not own a single copy of it. Digitised copies of all eight volumes of the Bible are publicly available in a smaller number of large world libraries, while the digitised copies from university libraries of the Netherlands, Portugal and Spain were used for this work. Accidentally or not, one volume of this Bible wandered to the small Livno, but also into the great treasury of cultural treasures, the Library of the Franciscan Monastery on Gorica, which has been available online for a few years.

Željka Markov

Nit kao likovni idiom

Donacija kolaža

Nevenke Gotovac Gritz

NIT KAO LIKOVNI IDIOM

Donacija kolaža Nevenke Gotovac Gritz

Željka Markov
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno
zeljka.markov@fmgg-livno.com

UDK: 7.038Gritz, N.
Stručni rad
Primljeno: 2. X. 2023.
Prihvaćeno: 2. XI. 2023.

202

Donacija kolaža Nevenke Gotovac Gritz Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno bila je povod formiranju novoga stalnoga postava u ovom muzejskom prostoru. Uz kataloški popis darovane građe u radu se nastoje prikazati izvori nadahnuća koje je autorica crpila iz narodne kulturne baštine livanjskoga kraja kao i prilike i utjecaji postmodernističkih tendencija koji su pogodovali njezinu umjetničkom habitusu i bili svojevrsan poticaj oblikovanju autoričina umjetničkoga rukopisa. Kreiranjem vlastita likovnoga idioma autorica je dala autentičan prinos ne samo vizualnoj kulturi Bosne i Hercegovine već općenito i umjetnosti kolaža, asamblaža i fiber arta.

Ključne riječi: donacija, kolaž, asamblaž, Nevenka Gotovac Gritz, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, fiber art

Donacija kolaža i skulptura Nevenke Gotovac Gritz Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno povod je formiranju novoga stalnoga postava u muzeju¹ (sl. 1). Riječ je o autentičnu umjetničkome opusu koji je nastajao od 70-ih godina 20. st. do danas.

Nevenka Gotovac Gritz² umjetnica je livanjskih korijena koja više od 60 godina

živi i radi u Parizu. Od 2018. do 2023. godine Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno poklonila je 75 umjetničkih djela. Po struci je povjesničarka umjetnosti koja se nakon završena Filozofskoga fakulteta u Zagrebu zaputila u Pariz kako bi se uživo susrela s umjetnošću koju je tijekom školovanja proučavala. Nakon što je odlučila ostati živjeti u Parizu, bila je primorana pronaći svoj put. Najprije je radila kao *fille au pair*³, a ubrzo je pronalazila i druge poslove, najviše kao dekoraterka stanova ili bi pomagala umjetnicima izrađivati nakit za kazalište. Ljubav prema umjetnosti i poriv za vlastitom kreacijom ponukali su je da, sukladno svomu habitusu, potraži vlastit put u ekspresiji svoje zamisli. Počela je renovirati stolice, izrađivati nakit, svjetiljke i abadžure. U maloj galeriji u Parizu nastajali su njezini kolaži i ukrasne svjetiljke koje je prodavala i poklanjala pa se

¹ Slične donacije muzeju, poput donacije grafika iz Zbirke Biškupić, a potom donacija kolaža Nevenke Gotovac Gritz, bile su povod formiranja novih zbiraka i novog stalnog postava u FMGG – Livno. Upravo te donacije svjedoče o dalekosežnu vizionarstvu fra Bone Vrdoljaka i njegovim nastojanjima i postupcima koji su na temelju prvotne samostanske zbirke najprije doveli do formiranja javne ustanove Franjevačkoga muzeja i galerije Gorice – Livno, a potom do njezina izrastanja u jednu od najznačajnijih kulturnih institucija u Bosni i Hercegovini na razini Federacije pa sve do suvremene muzejske institucije koja se preko Međunarodnoga trijenala grafike Livno umrežuje s međunarodnom kulturnom scenom.

² Nevenka Gotovac u Parizu je upoznala svoga supruga Normana Gritza, američkoga Židova. Na pojedinim kolažima potpisuje se inicijalima na hebrejskome jeziku.

³ U Parizu je radila različite pomoćne usluge u kućanstvima te čuvala djecu.

Sl. 1. Stalan postav umjetničkih djela Nevenke Gotovac Gritz u FMGG-u Livno
(foto: Željka Markov)

njezin rad čuva po privatnim zbirkama diljem svijeta. Aktualne umjetničke prilike u Parizu 70-ih godina 20. st. pogodovale su njezinu umjetničkome izričaju. Autorica je pronašla svoj način umjetničkoga kreiranja tako da je razne odbačene predmete reciklirala i udahnjivala im nov život i novu namjenu. To radi i dandanas. Znala je da se ne može baviti slikarstvom i tražila je svoj rukopis. Svaki novi umjetnički objekt koji nastane zaseban je i jedinstven mikrosvijet. Možemo govoriti o jedinstvenim umjetničkim objektima jer Nevenka svoje lirične kolaže radi trodimenzionalno, prelazi u asamblaž ili skulpturu, a ponekad predmet ostavlja u njegovoj izvornosti s tek malim intervencijama. Nevenka Gritz cijeli je svoj životni vijek posvetila kolažiranju i izradi abažura. Samozatajna umjetnica tek se u svojim kasnim 80-im godinama 2019. godine, kada je odlučila svoj opus pokloniti jednoj kulturnoj instituciji, prvi put javno predstavila bosanskohercegovačkoj publici kada je svoje izložila radove u rodnome

kraju, u Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno.⁴

Okružena pariškim tendencijama i spektrom raznih stilova koje u ozračju multikulturalnosti nudi velika metropola, a ujedno i prihvaća, pronašla je srodnosti i pojedine asocijacije sa svojom kulturnom baštinom koje je jako lijepo prožela kroz svoj autentičan likovni izričaj.

Narodna baština livanjskoga kraja utkana u duši umjetnice kroz medij kolaža poprimila je posve nov oblik. Utjecaji starobalkanske, bizantske (sl. 2), mediteranske, orijentalne, pa čak i afričke kulture, prepoznaju se u minucioznu vezu atraktivnih kolaža i objekata koji neodoljivo podsjećaju na vez naših predaka (sl. 3). Putujući po svijetu, umjetnica je nadahnuće pronalazila u raznim kulturama i

⁴ Iako se umjetnica stalno kretala u umjetničkim krugovima u Parizu, radila je vrlo samozatajno i tek povremeno izlagala u Parizu i Americi, bez želje za javnim eksponiranjem.

Sl. 2. Oltarsko platno urađeno od vezene svile, kasno 14. st. (izvor: Wikimedia)

vrlo ih vješto spajala s livanjskim tradicionalnim kulturnim naslijeđem (sl. 4).

Obilježje moderne i postmoderne umjetnosti je pluralitet umjetničkih jezika, umjetničkih stilova, ideja i ideologija pa, za razliku od većine prošlih umjetničkih razdoblja, ne možemo govoriti o jednom dominantnom umjetničkom pokretu ili stilu, nego različitim, nerijetko i suprotstavljenim umjetničkim praksama.⁵

Njezini kolaži odišu bogatstvom ornamentike, vegetabilnih i geometrijskih motiva različitih kompozicija. Umjetnica vrlo vješto od raznih konaca, starih krpica, špage, perlica, prirodnih sjemenki, pa čak i tradicionalnih puca, lijepi, veze, kreira i bojom dotjeruje u naoko jednostavan, ali vrlo tankočutan sklad. No s obzirom na tankoču niti ili veličinu perlica koje minuciozno lijepi iznimnom preciznošću, ništa nije tako jednostavno. Obilazeći antikvarijate,⁶ skuplja predmete zanimljive njezinu oku. Ponekad ih pronade slučajno u šetnji ulicom, a ponekad na smetlištu skuplja odbačene predmete i pretvara ih u nove likovne kompozicije ili u *ready made* duhu u nove oblike. Među zadnjim darovanim djelima upravo je rad koji je nastao kada je autorica u rodnome kraju na otpadu našla staru pločicu sa stvrdnutim ljepilom. Pločicu je

temeljito očistila i iskoristila brazde od ljepila te ih bojom istaknula u svoju likovnu viziju.

Uz malo kreativnosti i nadahnuća stvoreno je novo umjetničko djelo, sasvim nov likovni oblik. Ljepota umjetnosti upravo je beskonačno istraživanje idejne interpretacije i nadogradnja kreativne misli kojoj se može pristupiti iz više kutova i uvijek će biti novo i posebno, jer je osobno. Reinterpretacijom staroga otpadnoga materijala autorica predmetu daje nov smisao, nov život, novu namjenu i novu dimenziju.

Na temelju tradicije ponavlja izabran misaoni obrazac, dotjeruje ga, pročišćava, proširuje i prenamjenjuje.⁷ Nakon velike životne tragedije izrada kolaža postaje njezinim spokojem i posvetom sinu i suprugu. Najljepši kolaži upravo su oni koji su nastali kao posveta sinu⁸ (sl. 5, 6). Umjetnica, koja danas ima 87 godina, iskoristila je kao autodiktat najbolje što je mogla u danim prilikama i darovanu joj vremenu te stvorila autentičan i harmoničan mikrosvijet dajući osebujuć umjetnički prinos vizualnoj kulturi Bosne i Hercegovine, umjetnosti kolaža, asamblaža i fiber arta.

Tradicionalno etnografsko naslijeđe u rukama Nevenke Gotovac Gritz ujedno je svjedočanstvo kako se tradicionalna narodna forma ili tzv. stara ženska radinost, može interpretirati kroz suvremen medij i oblikovati u umjetničko djelo.

Narodna umjetnost kao izvor nadahnuća

Nedvojbeno je da društveno-kulturne prilike i politički okviri imaju bitnu ulogu pri

⁵ <https://hr.wikipedia.org/wiki/Umjetnost> (30. 8. 2023.)

⁶ Jedan je rad uradila u sjećanje na Pavu Bidala, čovjeka koji je imao zlatarsku radionicu u Livnu i kod kojeg je kupovala puce, koralje i razne materijale koje bi tek naknadno inkorporirala u kolaže.

⁷ Gavazzi, 1944, VI.

⁸ David Gritz, njezin sin jedinac, bio je jedan od sedam ljudi ubijenih u terorističkom bombaškom napadu na hebrejsko sveučilište u Jeruzalemu 2002. godine. Dvadesetčetverogodišnji David Gritz usporedio je magistrirao na filozofskom fakultetu i na fakultetu političkih znanosti u Parizu, a u trenutku tragedije nalazio se na studentskoj razmjeni na sveučilištu u Jeruzalemu. David je bio iznimno nadaren glazbenik, stoga je Nevenka poklonila veliki kolaž akademiji za muziku i ples u Jeruzalemu. Na toj je akademiji odsjek za gudačke instrumente posvećen Davidu Gritzu.

Sl. 3. Detalj zlatoveza s poledine ženskoga prsluka – salte, gradska nošnja, kraj 19. i poč. 20. st. (foto: Zoran Alajbeg)

Sl. 4. Detalj kolaža Nevenke Gotovac Gritz (foto: Marina Bralo)

formiranju umjetničke osobnosti. Nevenka Gotovac Gritz potječe iz dobrostojeće livanjske obitelji koja je vodila restoran u gradu Livnu.

U prvoj polovini 20. st. u livanjskom kraju, usprkos novim europskim tendencijama koje pristižu čak i u male krajeve poput Livna, još se uvijek njeguje i zadržava tradicijska kultura življenja.⁹ Iako je umjetnica 40-ih godina 20. st. odrasla u gradu, tada se još intenzivno isprepliću stoljetni utjecaji i prožimaju različite kulture koje su se izmjenjivale na ovome geografskome području. Utjecaji starobalkanske, bizantske, mediteranske, orijentalne kulture, utjecaj austrougarske kulture i secesijskoga stila dio su kulturne atmosfere u kojoj je Nevenka rasla. S jedne strane susretala se s tetom na selu i promatrala izradu i tkanje ćilima, ponjava, pregača, košulja, ječermi i ostale tradicionalne odjeće sve do profinjenih vezova koje su radile žene u gradu pod utjecajem secesijskoga stila.

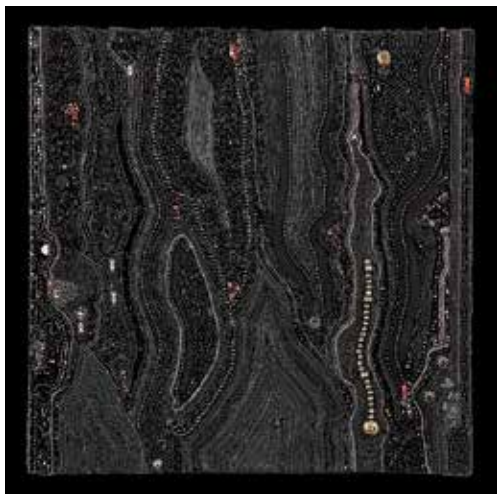
⁹ Njegovanje tradicionalnih običaja tkanja i veza, koji su različiti od zaseoka do zaseoka, donekle će se zadržati do 80-ih godina 20. st.

Od prapovijesti tkanje je bilo dominantan način proizvodnje odjeće. U nekim kulturama oblici tkanja pokazivali su društveni status. Što je tkanje bilo složenije to je status bio viši. Određeni simboli i boje također su omogućavali identifikaciju klase i položaja.

Kako bi se vlakno koje će se koristiti u tkanju, biljno ili životinjsko, moglo napraviti u tkaninu ili odjeću, ono se mora isprestati (ili usukati) u nit, u pređu. Kada je pređa spremna i obojena za uporabu, od nje se može napraviti tkanina na više načina.¹⁰ Tkanje, pletenje i heklanje uobičajeni su načini upredanja i oblikovanja pređe u odjeću ili tkaninu. Tako je većina žena i u livanjskome kraju u prvoj polovini 20. st. izrađivala odjeću.

Kako bismo razjasnili određen utjecaj tzv. narodne umjetnosti na autoričin opus, kojom je bila okružena kroz najranije djetinjstvo u prvoj polovini 20. st., nastojat ćemo dati kratak pregled narodne „seljačke“ umjetnosti koja

¹⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Fiber_art (30. 8. 2023.)

Sl. 5. N. Gotovac Gritz, *Pour David*
(foto: Perica Džeko)

Sl. 6. N. Gotovac Gritz, *Iz ciklusa
posvećenog sinu Davidu*
(foto: Perica Džeko)

je nastala iz obrtničko-seljačkih rukotvorina. Referirat ćemo se uglavnom na istraživanja poznatog etnologa Milovana Gavazzija.

Kako je stočarstvo bila primarna gospodarska grana na ovim prostorima, kod seoskoga stanovništva livanjskoga kraja najčešće koristila vuna kao tekstilna sirovina, no tradicijska nošnja koja se čuva u muzeju svjedoči i o uzgoju lana i konoplje. Od lana, tzv. kućine, tkalo se platno za neke dijelove nošnje, košulje, anterije, bošče i sl.¹¹

Obradena vunena nit dalje se oblikovala pletenjem i tkanjem na tkalačkome stanu. Pletenjem se najčešće izrađivala obuća te džemper i haljine kao donji dijelovi ženske zimske nošnje.¹² Umjetnica u svome radu vrlo često koristi običnu špagu koju vješto niže i lijepi, a po teksturi podsjeća na izradu opanaka (sl. 7, 8).

Dva su kolosijeka kojima je tekao razvoj narodne umjetnosti u ovim krajevima. Jedan je usmjeren prema baštinjenu (najstarijem) i usvojenu (novijem) blagu osnovnih likova, šara i nekih njihovih manje ili više ustaljenih skladanja, kao neki *fundus instructus* koji se manje, sporije razvija. Drugi tok čine one neizbrojive množine samostalnih pojedinačnih

promjena. Prastara ornamentalna baština imala je pretežito geometrijska obilježja, ali i obilježja ovoga drugoga – različitih novijih usvojenih motiva, osobito biljnih.¹³ Neolitski motivi temelj su seljačke umjetnosti. Za Gavazzija je to starohrvatska ornamentika koja je asimilirala neke ilirsko-keltske ili još starije balkansko-panonske tradicije.

Njihova je interpretacija ponekad i stilizirana da se ne mogu prepoznati njihovi izvorni likovi. Te su se tvorbe seljačke umjetnosti mijenjale i prožimale pod utjecajem više čimbenika,¹⁴ kako povijesnih tako i tehničkih glede samoga materijala (pređa, koža ili drvo) i funkcije predmeta. Na našem dinarskom području šare na vunanim, pamučnim „klječanim“ tkaninama bile su zagasitijih boja i sitnije nego u novija vremena kada su življa i bojom svjetlija.¹⁵ Ženska nošnja svojim se izgledom i nazivom oslanja na srednjovjekovnu tradiciju dok je muška nošnja u nazivu i kroju obilježena orijentalnim utjecajem.¹⁶

Utjecaji romanike i gotike mogu se prepoznati kao pojedinačni motivi i oblici tradicijskoga drvorezbarstva i tekstilnoga rukotvorstva, a

¹¹ Duvnjak, 2019, 92.

¹² Duvnjak, 2021.

¹³ Gavazzi, 1944, XXII, XXII.

¹⁴ Gavazzi, 1944, VIII.

¹⁵ Gavazzi, 1944, XII.

¹⁶ Duvnjak, 2021.

Sl. 7. Opanak,
tradicijska obuća
(foto: Željka Markov)

Sl. 8. N. Gotovac Gritz,
detalj kolaža
(foto: Željka Markov)

Sl. 9. Detalj veza s reljefno-
geometrijskim motivima na
ženskoj marami – bošči, seoska
nošnja, kraj 19. i poč. 20. st.
(foto: Zoran Alajbeg)

pogotovo u oblicima ženskih narodnih nošnji. To su gotička oglašnja trokutastih i trapezoidnih obrisa oblikovanih pomoću tvrda podloška te ženske nošnje dinarskoga tipa koje su oblikovane kao izduljena figura jednoličnoga oblika (gotički vertikalizam) s težnjom prema polikromnoj razradi plohe kojom dominira ukras¹⁷ (sl. 9, 10, 11, 12).

Kod Nevenke Gritz također su primjetne različite faze skladanja boja. Može se pratiti raspon nizanja boja od zagasitih tonova do kolaža s velikim kolorističnim komplementarnim kontrastima. Nevenkine kolažne izdužene forme (sl. 13, 14, 15) koje teže prema uzvišenom u skladu su s općim karakteristikama gotičkoga razdoblja.

U njezinu kolažu prepoznaju se tradicionalne vještine vezenja te ukrasne vještine u kovini kao što su kujundžiluk¹⁸ s filigranom, kucanje

kovnoga lima, tauširanje ili intarzija (sl. 16, 17). U svoje kolaže autorica inkorporira srebrne i zlatne niti, metalne aplikacije i kuca pribadače ili čavle u drvenu podlogu. Ti radovi podsjećaju na stare škrinje, baule, u kojima su mlade donosile svoje ruho prilikom udaje. U 19. st. Livno je bilo poznato po vrlo posebnu zanatu, u Europi poznatu pod njemačkom inačicom *Livnoer Arbeit*. Livanjski vez u drvu dio je kulturne baštine Livna, ali više ne i kao dio žive baštine. Riječ je o umjetničkom obrtu, tj. inkrustaciji zlatne ili srebrne niti u drvo ili metal, koji se razvio na tradiciji zlatarstva i puškarstva.¹⁹ Inkrustacija kao vrsta dekoracije svoj je procvat najviše doživjela na Istoku. Livanjski majstori

kojima su se punile praznine na komadima nakita ili su se samo lijepili po površini. Odvajanjem od kujundžija filigrani počinju praviti ne samo nakit već i predmete uporabne vrijednosti kao što su kutije za čuvanje nakita i novca, ženske torbice, lule, cigarluci... Oni su pored nakita ukrašavali oružje, odnosno ručke za sablje i razne vrste pušaka. Od nakita su izrađivali, a izrađuju i danas, belenzuke (vrsta narukvica), naušnice, broševe, privjeske, teperluk (ukrase za ženske kape), pafte (kopče za pojas), ali i čitave pojase. <https://bascarsija.ba/filigrani-kujundzije>

¹⁷ Vojnović Traživuk, 2012, 109.

¹⁸ Kujundžije su majstori koji su izrađivali nakit od zlata i srebra. Filigranski je zanat nastao u okviru kujundžijskog, a s vremenom su se majstori filigrani usavršavali i osamostaljivali. U početku su kujundžije izrađivali komade nakita dok su filigrani pravili ispune savijajući i pletući od srebrne žice precizne ornamente

¹⁹ Tadić, 2017, 146-148.

Sl. 10. Detalj sa ženske kape, gradska nošnja, kraj 19. i poč. 20. st. (foto: Zoran Alajbeg)

Sl. 11. Detalj veza sa srmom na ženskoj kapi – počelici, seoska nošnja, kraj 19. i poč. 20. st. (foto: Zoran Alajbeg)

Sl. 12. N. Gotovac Gritz, *Igra*, 2015., detalj (foto: Marina Bralo)

nisu ostali samo pri ukrašavanju oružja, nego su počeli tom tehnikom resiti i druge predmete izrađene od drveta: lule, cigaršpice, štapove, nakit, lepeze, pribor za jelo itd.²⁰

Odrastajući u gradu poznatu po tradiciji rukotvorstva, autorica je naslijedila zlatne ruke svojih predaka i baštinjenu kulturu svoga kraja koju je upredala u svoje kolažne forme. Jedan rad uradila je u sjećanje na Pavu Bidala, čovjeka koji je imao zlatarsku radionicu i kod kojega je kupovala puce i razni materijal koji bi potom ukomponirala u kolaže.

Vez kao osnovni dekorativni element, bilo kao inkrustacija ili dio ženske nošnje, postao je autoričinom podsvjesnom inspiracijom za kolaže u kojima se poput vješta zlatara ili tkalje koristi finim tankim ili debljim nitima. Slaže arhaične motive s ornamentima poput rozeta, kružića, ubacuje kite kao što su one s tradicionalnih torbaka kako bi „otkala“ najuzvišenije ruho (sl. 18, 19). Suptilnim komponiranjem raznih materijala umjetnica postiže izvanredne dekorativne efekte, tehničku

rafiniranosti i ideal sofisticiranosti usporediv s bizantskom, renesansnom i baroknom umjetnošću.

Umjetnost tekstila razvijala se i mijenjala kroz povijest. U Europi između 14. i 17. stoljeća tkani komadi zvani tapiserijama na zidovima su zauzeli mjesto slika. U isto vrijeme na Bliskom istoku umjetnici vlaknima nisu izrađivali tapiserije ili tkanja za zidove, već su umjesto toga stvarali prekrasno izrađene prostirke. Tkani sagovi nisu prikazivali scene u priči, već su koristili simbole i složene dizajne.²¹ Slične tapiserije koje su se vješale po zidovima, tzv. zidnjaci, pojavile su se i u našim krajevima 80-ih godina 20. st. Prizori su uglavnom prikazivali idilične scene u prirodi, primjerice potok i jelene ili pak svetačke prizore kao što je posljednja večera. Takvi su se zidnjaci koristili i u livanjskome kraju. Suvremena umjetnost tekstila postala je kontekstualnim dijelom tekstilne umjetnosti koja se prakticirala na globalnoj razini tisućljećima.²²

²⁰ Tadić, 2017, 150.

²¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Fiber_art (7. 9. 2023.)

²² https://en.wikipedia.org/wiki/Fiber_art (20. 9. 2023.)

Sl. 13. Detalj s prednje strane ženskoga kaputa – modrine, seoska nošnja, kraj 19. i 20 st. (foto: Zoran Alajbeg)

Sl. 14. N. Gotovac Gritz, bez naziva, 2018. (foto: Željka Markov)

Sl. 15. *Le 7^e jour...le repos*, 2018. (foto: Željka Markov)

Narodna ili tekstilna umjetnost pripada tzv. primijenjenoj umjetnosti.²³ S obzirom na to da je ona interpretirana kroz tekstilnu i postmodernu umjetnost 20. st., kratko ćemo se osvrnuti na nju u sljedećim poglavljima.

U duhovni korpus autorice etnografsko se nasljeđe duboko utkalo i ona ga je tijekom godina samo reinterpretirala kao i mnogi drugi umjetnici 20. stoljeća. Nit, pređa, postaje njezinim temeljnim potezom od kojega sve počinje. I naziv njezine izložbe u Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno 2019. godine ukazuje na njezin umjetnički kredito: *Rađanje priče iz jedne niti*.

Tekstilna umjetnost

Na početku svoje duge povijesti tekstil se ponajprije smatrao uporabnim predmetom, no odjeća se ubrzo uvelike počela koristiti kako bi se ukazalo na hijerarhijske odnose moći i simboličke asocijacije na božansko i sveto. Odjeća postaje posrednikom između različitih

društvenih aktera u složenim političkim kontekstima, višestruk i dinamičan pokretač kontakta i razmjene. Tekstil je preuzeo ulogu *svilene diplomacije*, kako to naziva profesorica Ana Maria Muthesius sa sveučilišta u Cambridgeu.²⁴

Umjetnost je ta koja istražuje nova područja stvaralaštva vodeći se stečevinama pojedinih civilizacija. Ona obnavlja postojeće oblike umjetničkoga izraza pomičući granice unutar kojih razmišljamo.²⁵ Nakon Drugoga svjetskoga rata ovaj oblik izražavanja postao je sam po sebi umjetničkim objektom. Umjetnici kao kreativci pomogli su ovoj umjetnosti da se neprestano iznova osmišljava. Tekstilni umjetnici upotrebljavaju prirodne materijale dobivene od ovčje vune, pamuka, lana, svile ili pak umjetne tekstilne materijale dobivene industrijskom proizvodnjom. Beogradska umjetnica i spisateljica Ksenija Pantelić spominje kako je tekstilna umjetnost kao noviji medij populariziran i proširen šezdesetih

²³ https://hr.wikipedia.org/wiki/Primijenjene_umjetnosti (20. 9. 2023.)

²⁴ https://bs.wikipedia.org/wiki/Bizantijska_umjetnost_za_vrijeme_vladavine_dinastije_Paleolog (27. 9. 2023.)

²⁵ <https://hsaica.hr/wp-content/uploads/2019/12/suvremena-umjetnost-millet.pdf> (20. 9. 2023.)

Sl. 16. Broš s monogramom iz radionice
Ante Mamića
(foto : Perica Džeko)

i sedamdesetih godina prošloga stoljeća predvođen velikim usponom feminističkoga pokreta.²⁶ Domaća umjetnost (obrt) kroz povijest je bila feminiziran oblik umjetnosti. Zbog svoje percipirane ženstvenosti često je bila nevidljiva u opsežnijim razgovorima o umjetnosti. Feminističke kreatorice usmjerile su to u svoju korist u pokušajima odašiljanja okultnih poruka istodobno šireći koncepte feminizma drugoga vala između 60-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća.

Vremena se mijenjaju pa ovakve kreativne aktivnosti polako izlaze iz sigurnosti doma i postaju vidljivima. Počinje se propitivati i kreativno promišljati o vizualnom identitetu radova u tekstu i vuni, o umjetničkom doživljaju i njihovoj estetskoj vrijednosti.²⁷

Žene i njihove vještine te zanatske prakse pletenja, šivanja i tkanja na tkalačkome stanu, koje su godinama bile isključene iz likovne umjetnosti, zadnjih godina dolaze na vidjelo i to u likovnom i aktivističkom obliku. Termin *craftivism* skovala je 2003. godine spisateljica Betsy Greer kako bi spojila dvije odvojene sfere: *craft* i aktivizam. Ovi umjetnici vrlo često šalju antiratne i antirasističke poruke, poruke kojima pozivaju na zaštitu okoliša ili postavljaju pitanja socijalne pravde. Jedan od primjera je danska umjetnica Marianne Jørgensen i njezin rad *Ružičasti tenk* koji je nastao kao oblik prosvjeda protiv rata u Iraku. Tenk iz Drugoga svjetskoga

rata bio je prekriven s više od 4000 kukičanih kvadrata koje su pleli i volonteri iz nekoliko zemalja (sl. 20). S obzirom na to da pletenje signalizira dom i da ima meditativan učinak na osobu koja plete i kukiča, ovo djelo u svom kontrastu sadrži aktivističku ulogu i iskazuje jasnu poruku.²⁸

Društveni pokret *craftivism* ne označava ručni rad u tradicionalnom smislu riječi, već novu pojavu koja ima mnoge dimenzije, a one nisu samo aktivističke.²⁹

Umjetnice i umjetnici osim tradicionalna pletenja, tkanja i kukičanja počeli su rabiti druge načine primjene vlakana kao što su čvorovi, vezanje, pletenje pletenica, nabori tkanina i slično. Ove ponovno rođene prakse stavile su nov fokus na rad koji se suočava s društvenim i političkim pitanjima kao što su rod, obiteljski život, rad žena i politika identiteta. No, bitno je spomenuti kako nisu svi umjetnici tekstilne umjetnosti feministice ili zabrinuti pojedinci zbog političkih i društvenih konotacija, nego samo rabe tekstilni medij. U kontekstu tekstilne umjetnosti važno je spomenuti poznatu *Večeru*, značajan rad američke umjetnice Judy Chicago iz 1979. godine. Ručni se rad prikazuje kao „visoka“ umjetnost i pojavljuje u galerijskom prostoru, a ne kao uporabni objekt. Rad *Večera* sastoji se od trideset i devet mjesta na trokutastu stolu, svaki namijenjen određenoj važnoj ženi u povijesti.³⁰

Među iznimno uspješnim i poznatim tekstilnim vizualnim umjetnicama s naših prostora koje su doživjele svjetsko priznanje je i Jagoda Buić, priznata umjetnica i kostimografinja koja je svoje monumentalne tekstilne instalacije izlagala po cijelome svijetu. Umjetnica uspostavlja tapiseriju kao nov i samostalan umjetnički izraz (sl. 21). U svom tekstu o tapiseriji 1966. godine Buić piše: *Tkalačko umijeće ima neograničene mogućnosti kombiniranja prediva i istraživanje u tom području još nije završeno. To se tisućljetno iskustvo savršeno odražava u suvremenom*

²⁶ Bilandžić, 2021.

²⁷ Bilandžić, 2021.

²⁸ Bilandžić, 2021.

²⁹ Bilandžić, 2021.

³⁰ Bilandžić, 2021.

Sl. 17. N. Gotovac Gritz, *Stara škrinja*, 2003., detalj
(foto: Marina Bralo)

stvaralaštvu te nema nikakva razloga da se na tome stane... Umjetniku naposljetku preostaje tek dijalog s osnovom i potkom – tkanje prošlosti, stvaranje sadašnjosti i vizija budućnosti...

Tekstilna umjetnica rodnom iz Hrvatske je i Otti Berger koja je svojim radom stekla iznimno uglednu reputaciju za vrijeme boravka i rada u Bauhausu. Antonija Mlikota, povjesničarka umjetnosti i sociologinja, prva je otkrila opus Otti Berger, koji prethodno nije bio zastupljen ni u jednoj hrvatskoj, a ni u jugoslavenskoj enciklopediji. Antonija Mlikota spominje: *Otti od škole kupuje jedan od tkalačkih stanova i otvara atelijer u Berlinu. I dalje neumorno istražuje i eksperimentira. Takav rad u kombinaciji s neumoljivom upornošću priskrbio joj je zaštitu inovativnih tkanina.*³¹

I danas mnogi suvremeni umjetnici, oslanjajući se na tradicionalnu baštinu kukičanja

i pređe u korelaciji s novim materijalima i tehnološkim prednostima, pokušavaju pronaći autentične vizualne interpretacije i prezentacije njihova rada. Neke od njih su Ana Maria Hernando, Rachel Hayes, Alyssa Ki, Beverly Semmes, Vanessa Barragao, a sa naših prostora Kristina Antolić, Nika Bilandžić, Nikolina Jandel i drugi.

Postmodernističke tendencije 60-ih i 70-ih godina 20. st.

Moderna likovna umjetnost zaživjela je u vizualnoj kulturi oko 90-ih godina 19. stoljeća, u mnogobrojnim različitim likovnim smjerovima, pokretima i teorijama. Među glavnim značajkama moderne je odstupanje od tradicije i prilagođavanje gospodarskim i intelektualnim zbivanjima.³² Suvremena umjetnost, koja počinje od 50-ih godina 20. st., nastavlja pomicati granice, a one se proširuju i dandanas.

Pariz je u 20. st. bio sjecište raznih stilova i umjetničkih tendencija. Novi realizam je skup pojava u likovnoj umjetnosti 60-ih godina 20. st., nastalih kao reakcija na apstraktne težnje prethodnih desetljeća. Manifest novoga realizma objavio je kritičar Pierre Restany u Milanu 1960. Godinu dana poslije organizirao je u Parizu izložbu *40 stupnjeva iznad dade*. Istaknuti pripadnici pokreta bili su Y. Klein, Arman, J. Tinguely, César, Christo. Oni su obnovili zamisli i tehničke postupke karakteristične za dadaizam (kolaži, asamblaži, kombiniranje tehnika).³³

Kolaž je jedna od kubističkih inovacija. U svibnju 1912. godine kubistička potraga za alternativnim načinima prikazivanja dovela je Picassa do izuma kolaža kada je na svoje slikarsko platno zalijepio komad običnog voštanog platna s mehanički otisnutim uzorkom koji ima ulogu pletene trske za stolice. Riječ je o malom revolucionarnom djelu *Mrtva*

³¹ Za svoje je tekstile u Njemačkoj dobila dvije vrste zaštite – Gebrauchsmuster i Patent – dok je patent za Lame-plume dobila u Engleskoj. Zatražiti i dobiti zaštitu tekstila u to je vrijeme bila rijetkost. (Bilandžić, 2021.)

³² Jandel, 2021, 5.

³³ <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44287> (30. 8. 2023.)

Sl. 18. N. Gotovac Gritz, bez naziva, 1987.
(foto: Perica Džeko)

Sl. 19. N. Gotovac Gritz, detalj
(foto: Marina Bralo)

*priroda s pletenom trskom za stolice.*³⁴ Tijekom povijesti među značajnijim umjetnicima koji su eksperimentirali s novim formama i tehnikom kolaža bili su G. Braque, predstavnici dade Jean Arp, Sophie Taeuber, Max Ernst i Kurt Schwitters, koji radi kolaže od otpadaka skupljenih na ulici, Paul Citroen, G. Dove i drugi. Nije trebalo dugo i napravio se korak dalje. Umjetnici su, naime, stvorili tehniku asamblaja.

Asamblaj³⁵ je tehnika slična kolažu, a spaja različite predmete i materijale. Iako svaki

predmet koji nije umjetnički, poput užeta ili novina, dobiva estetsko ili simboličko značenje u kontekstu cijeloga djela, on može zadržati nešto od svoga izvornoga identiteta. Sklop, izraz koji je 50-ih godina prošloga stoljeća osmislio umjetnik Jean Dubuffet, može se odnositi i na ravne i na trodimenzionalne konstrukcije. Umjetnost asamblaja možemo vidjeti kao brojne predmete poput dvodimenzionalnih kubističkih *papiers collés* i fotomontaža ili kao svakovrsne dadaističke i nadrealističke objekte, ali i kao asamblaj skulpture nastale od odbačenih predmeta i ambijenata koji zauzimaju cijele prostore. Nešto što veže sve upravo je taj segment sastavljanja i sastavnih dijelova, koji su posve ili djelomično prethodno izrađeni prirodni ili industrijski materijali, predmeti ili fragmenti, a koji nisu namijenjeni umjetničkoj praksi. Tehnika se odnosi na određen oblik koji se razvio iz intelektualnih i umjetničkih kretanja početkom 20. stoljeća.³⁶

³⁴ Arnason, 2009, 172-173.

³⁵ Asamblajom (*assemblage*) se nazivaju trodimenzionalni umjetnički objekti nastali spajanjem raznorodnih predmeta i materijala. Između kolaža i asamblaja postoji analogija: asamblaj je trodimenzionalni predmetni kolaž. Nastaje montažom trodimenzionalnih predmeta, dijelova predmeta i dvodimenzionalnih slikovnih i tekstualnih fragmenata. Asamblaj je kao oblik umjetničkog oblikovanja nastao u kubizmu, futurizmu i dadaizmu, a primjenjivan je u nadrealizmu, neodadi, fluksusu, pop artu, novom realizmu i postmodernoj umjetnosti. <https://ugbih.ba/nauci/izdvojeno/asamblaj/> (4. 9. 2023.)

³⁶ Jandel, 2021, 22.

Umjetnički pokreti poput dade i nadrealizma istraživali su mogućnosti sklapanja. Marcel Duchamp, primjerice, stvorio je *gotove radove* i *pronađene objekte* od industrijskih i prirodnih objekata. Uzdigao ih je u područje umjetnosti dodavanjem natpisa ili uključivanjem u izložbu. Pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća asamblaž se široko počeo koristiti. Umjetnici Jasper Johns i Robert Rauschenberg usvojili su naizgled antiestetski pristup stvaranju umjetnosti. Upotrebljavali su otpadne materijale i pronašli predmete uz neuredno nanesenu boju za stvaranje ekspresionističkih reljefa i skulptura čime su stekli naziv neodada. Umjetnici talijanskoga pokreta Arte povera, poput Maria Merza, stvarali su umjetnička djela rabeći asamblaž odbačenih prirodnih i svakodnevnih materijala uključujući zemlju, krpe i grančice.³⁷

Umjetnici koji se pojavljuju šezdesetih i sedamdesetih godina suočeni su sa svijetom razdiranim političkim i društvenim sukobima. Sedamdesete godine 20. st. obilježene su ne samo raznim industrijskim promjenama, kulturnim i umjetničkim, već i društvenim poput borbe protiv rasizma i feminističkim pokretima. U krajnjoj čistoći i logici minimalističke umjetnosti nisu pronašli ono što bi zadovoljilo njihove izražajne potrebe. Pluralizam umjetničkih formi i motivacija tijekom sedamdesetih godina bio je istodoban s rastućom tendencijom revizije u povijesti umjetnosti.³⁸

Uz razna nova umjetnička strujanja, poput konceptualizma, umjetnosti performansa i videa, procesne umjetnosti (*process art*), kao što je *scatter works*³⁹ i *earthworks* djela u krajoliku, opet se pojavljuje štafelajno slikarstvo u duhu figuralnog fotorealizma i hiperrealizma u skulpturi. Pojavljuje se *Feminist art* pokret i umjetnice poput Faith Ringgold koja, poput Nevenke Gotovac Gritz, stvara pod utjecajem narodne tradicije, ali više

Sl. 20. Marianne Jørgensen, *Tank Blanket*, 2011.
(izvor: Wikimedia)

kroz kritičnu osviještenu društvenu analizu spojivši narodnu tradiciju i visoku umjetnost. Sedamdesetih godina 20. st. Ringgold stvara dvo- i trodimenzionalna djela kako bi istaknula iskustva afroameričke zajednice i afroameričkih žena. Inspiraciju je počela crpiti iz afričke i američke narodne tradicije izrađujući figuralne skulpture ili tekstilne kolaže s perlama koje prikazuju fiktivne priče o ropstvu te suvremenije novinske izvještaje⁴⁰ (sl. 22).

Istodobno se sedamdesetih godina pojavljuje P&D⁴¹, pokret koji postaje jedan od glavnih usmjerenja u drugoj polovini desetljeća. Pojedinci su se pitali kako predmeti oblikovani od ideja, materijala i tehnika povezanih s obrtom, narodnom umjetnošću i „ženskom radinošću“ mogu biti pretvoreni u nositelje važna sadržaja. Prije svega tu je bio Matisse, ponosan „dekorater“ velike francuske tradicije. Zatim tu su bile arabeske i čipkasti uzorci islamske izrazito metafizičke umjetnosti, panteistička ispreplitanja drevne keltske umjetnosti i geometrije prepune simbola američkih Indijanaca.⁴²

Jedna od najiskusnijih umjetnica izražena talenta za pretvaranje tradicionalno podcijenjenih dekorativnih materijala u ambiciozna, originalna umjetnička djela

³⁷ Jandel, 2021, 22.

³⁸ Arnason, 2009, 588, 589.

³⁹ Arnason, 2009, 588.

⁴⁰ Arnason, 2009, 636-637.

⁴¹ Nastalo od engleskog naziva *pattern* i *decoration*, što znači uzorak i dekoracija. Arnason, 2009, 640.

⁴² Arnason, 2009, 640.

Sl. 21. Jagoda Buić, *Jedro*, 1971.
(izvor: Wikimedia)

bila je Miriam Schapiro. U svom kasnijem stvaralačkom istraživanju crpila je teme i materijale iz povijesti „skrivenih“ umjetnosti žena upotrebljavajući puceta, konce, zavojite vrpce za obrubljivanje, svjetlucave pločice, predivo, svilu, taft, grubu pamučnu tkaninu i vunu⁴³, baš poput Nevenke Gotovac Gritz. Schapiro je stvorila svoj autentičan likovni jezik, a Gotovac Gritz svoj. Svoje je kompozicije Schapiro zvala *femmage* spojivši u jedinstven izraz ono žensko (*femme*) i ono vizualno (*image*), a koji u sebi sadrži nešto od dekupaža, fotomontaže, asamblaža i tehnike tekstilnoga kolaža (sl. 23). Dakako da se njihovi porivi u stvaranju umjetnosti razlikuju i da je Schapiro po svome habitusu bila daleko radikalnija, no izvore nadahnuća crpile su iz narodne ženske radinosti.

Kakve su god bile tada aktualne tendencije 60-ih i 70-ih godina 20. st., vjerujemo da autorica zapravo ne može pobjeći od vlastita duhovnoga habitusa i introspekcijskih traganja. Njezin je senzibilitet u spektru raznih tendencija pronašao ono što je najviše bilo blisko njezinim

uvjerenjima i promišljanjima. A to je sposobnost reinterpretacije i stvaranja nove forme.⁴⁴

Razdoblje postmodernizma u Bosni i Hercegovini

Ustoličivši inovaciju i promjenu kao vrijednost, moderno je vrijeme dovelo do ogromnog proširenja područja umjetnosti, do uvođenja novih medija, novih materijala i tehnika, novih oblika ponašanja i djelovanja.⁴⁵ Kako umjetnost nije ni jednosmjerna ni jednodimenzionalna, pluralizam i polivalentnost različitih tokova i individualnih usmjerenja⁴⁶ pojavljuje se i u bosanskohercegovačkoj umjetnosti. U tom velikom spektru svestranih autora koji unose izvjesne modifikacije u tradicionalne likovne discipline od 60-ih godina 20. st. pa nadalje treba se osvrnuti na rad pojedinih autora kod kojih je primjetan sličan misaoni obrazac likovne interpretacije određenoga medija i uporaba tehnika kolažiranja i asamblaža. U kontekstu umjetničkoga ozračja postmodernizma u bosanskohercegovačkoj umjetnosti prema analogiji drugih ostvarenih djela treba prikazati i doprinos Nevenke Gotovac Gritz.

Emira Turnadžić-Begić bila je jedna od najmlađih predstavnica bosanskohercegovačke suvremene umjetnosti. Skulptorski osjećaj za plastičnost potencirala je kolažiranjem papirnih ubrusa kako bi jasnije istakla tektoniku cilindričnih oblika.⁴⁷ I danas su njezini radovi u tehnološkom smislu simbioze crteža, slike, reljefa i objekta. Tradicijski crtež i tradicijsko slikarstvo prividno su podređeni materijalnoj strukturi slikarske plohe: autorica minuciozno

⁴⁴ Iz razgovora s umjetnicom možemo zaključiti da nijedan umjetnički pokret nije bio idejno počelo njezina kolažiranja, već se po analogiji drugih ostvarenih radova mogu povući paralele s aktualnim društvenim tendencijama onoga doba kada je umjetnica počela s radom. Sukladno svomu zvanju i ljubavi prema umjetnosti znamo da je obilazila umjetničke događaje u Parizu i sasvim je sigurno da su valovi aktualnih pokreta bili poticaj i u njezinu stvaralaštvu.

⁴⁵ Begić, 1984, 11.

⁴⁶ Begić, 1984, 12.

⁴⁷ Husedžinović, 1984, 23.

⁴³ Arnason, 2009, 641.

Sl. 22. Faith Ringgold, *Woman on a Bridge*
#1 of 5: *Tar Beach*, 1988.
(izvor: Wikimedia)

kolažira i slaže mozaike, raspoređuje, sastavlja i oblikuje nove teksture na slikarskoj plohi.⁴⁸

Kipar Kosta Bogdanović bio je teoretičar i eksperimentator na planu netradicionalnih likovnih materijala. Radikalno posvećen minimalizmu i jednostavnosti, usredotočen na istraživanje unutrašnje napetosti koja se može izvući iz materijala omogućuje mu da se kao likovni događaj pojavi upravo površinska modelacija ili materijalizacija sjenke.⁴⁹ To je autor kod kojega vidimo izvjesne sličnosti u pristupu i oblikovanju materijala kao kod Nevenke Gotovac Gritz. Kod oboje je autora riječ o kreativnu prevođenju estetike određene kulture u sublimiran izraz „duha“ (sl. 24, 25).

Od početka svoga stvaralaštva uvidio je važnost izbora materijala kao polazne točke iz koje nastaje umjetničko djelo. Odabrao je drvo, materijal koji možda najbolje odgovara njegovu senzibilitetu. Gradeći svoju poetiku, zasnovanu na posebnu odnosu prema drvetu, stvorio je jedinstven kiparski opus utemeljen na teorijskim znanjima i istraživanjima iz oblasti

⁴⁸ <http://museu.ms/exhibition/details/307/emira-turnadzic-slike> (12. 9. 2023.)

⁴⁹ Husedžinović, 1984, 28.

Sl. 23. Miriam Schapiro, *Black bolero*, 1980.
(izvor: Wikimedia)

vizualne kulture. Prateći Kostinu teorijsku misao, dolazi se do pojma *forma nagovor* koji se veže i za sam materijal od kojega djelo nastaje. Dakle, u ovom slučaju drvo u sebi već nosi potencijal za buduće djelo. Usklađenost s prirodom svojstvena je Kostinim radovima, on konstantno prati *logiku forme*.⁵⁰ U svojoj umjetničkoj praksi koristio je i druge materijale i medije: metal, kamen, plastične mase, keramiku, crteže, slike, grafiku, fotografije, plakate.⁵¹ Oboje autora teže ka dometu oblika, mogućnostima nove forme i nove estetike. Iako im je polazište slično, ostvaren je autentičan individualan likovni izričaj.

Sedamdesetih godina javlja se likovni izraz koji se oslanja na kulturu i tradiciju stare Bosne, a suvremenim likovnim govorom, simbolima i znakovima interpretirani su elementi tradicijske kulture u radovima mnogih bosanskohercegovačkih umjetnika⁵² Dževada Hoze, Safeta Zeca, Emira Dragulja, Kemala Širbegovića pa i Edina Ede Numankadića koji je inspiraciju nalazio, kako to umjetnik sam ističe, u tradiciji tkanja ćilima i ponjava.⁵³

⁵⁰ <https://www.supervizuelna.com/kosta-bogdanovic-skulpture-i-reljefi-1960-2012/> (20. 9. 2023.)

⁵¹ <http://www.seecult.org/vest/tok-umetnicke-ideje> (20. 9. 2023.)

⁵² https://www.academia.edu/38988057/Uticaj_iskustva_opsade_na_likovni_izraz_Edina_Numankadica_i_Nusreta_Pasica_u_okviru_izlozbe_Svjedoci_postojanja_23_bilj.40 (25. 9. 2023.)

⁵³ https://www.academia.edu/38988057/Uticaj_iskustva_opsade_na_likovni_izraz_Edina_Numankadica_i_Nusreta_Pasica_u_okviru_izlozbe_Svjedoci_postojanja_23 (25. 9. 2023.)

Sl. 24. Kosta Bogdanović, skulpture i reljefi, 1960. – 2012.
(izvor: Wikimedia)

Sl. 25. N. Gotovac Gritz, Objekt, 2023.
(foto: Željka Markov)

Umjetnost Edina Numankadića od njegove prve faze prožeta je tendencijom razaranja postojeće forme i alkemijskim stvaranjem nove. Oslanjao se na utjecaje američke škole slikarstva bojena polja te crpio inspiraciju iz tradicionalnog bosanskohercegovačkog tkalačkog zanatstva. Vrlo je precizno definirao svoj stil krećući se u okviru apstraktnoga ekspresionizma šezdesetih godina⁵⁴ (sl. 26, 27).

Slijedom devedesetih godina u opkoljenu gradu Sarajevu, uslijed ratnih užasa u kojima se svakodnevno rušilo i materijalno i duhovno, nekoliko je umjetnika na destrukciju odgovorilo konstrukcijom. Iz pepela, zgarišta i ruševina, koristeći se materijalima koje im je to rušenje sugeriralo i slijedeći osnovnu životnu usmjerenost stvaranja, artikulirali su novo umjetničko djelo.⁵⁵ Među njima su upravo Edin

Edo Numakadić i Nusret Pašić koji su se služili praksom slučajno pronađenih predmeta – *objet trouvé*. Težeći pretakanju strašnih iskustava rata i opsade u likovni jezik, umjetnici upotrebljavaju otpatke, nagorjele grede, piljevinu, garež, gelere, cigle, staklo, pijesak, zemlju, drvo, zrcala i sl.⁵⁶

Opus Nusreta Pašića, koji se kretao od štafelajskoga slikarstva u duhu njemačkoga ekspresionizma, preko odnosa objekta i slike, kolaža, videa, instalacija ili svojih čuvenih vertikalnih *Svjedoka postojanja* (sl. 28), poigravanja svjetlom i poluspaljenim knjigama Vijećnice, eklektičan je, eksperimentalan i, možda najprije, nastaje iz strasti za igrom i istraživanjem. U prijeratnu razdoblje Pašić eksperimentira materijalima kao što je folija od koje pravi ogromne ljudske figure unutar kojih je izveden crtež žicom i koncem, potom papirom, vunom i raznovrsnom tkaninom. Stvaralački

⁵⁴ https://www.academia.edu/38988057/Uticao_iskustva_opsade_na_likovni_izraz_Edina_Numankadica_i_Nusreta_Pasica_u_okviru_izlozbe_Svjedoci_postojanja_42 (25. 9. 2023.)

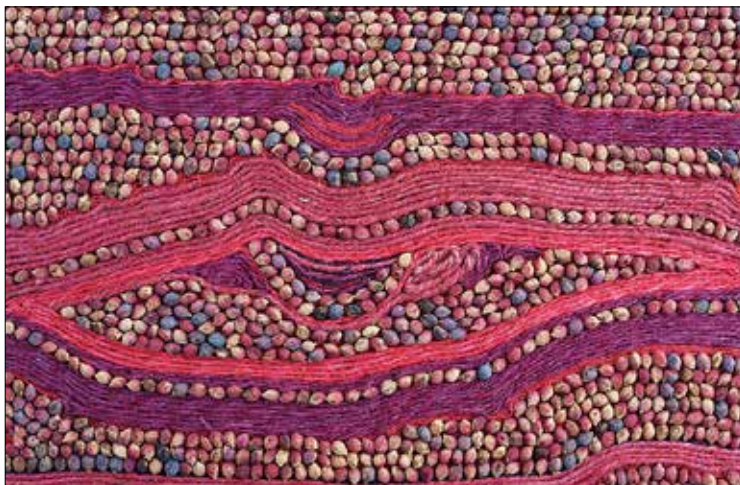
⁵⁵ Tanović Branković, Uticao iskustva opsade Sarajeva na likovni izraz Edina Numankadića i Nusreta Pašića u okviru izložbe „Svjedoci postojanja“, Sarajevo, 2016. Devedesetih godina Numankadić i Pašić nastavljaju

praksu slučajno pronađenih predmeta – *objet trouvé*, 2. (25. 9. 2023.)

⁵⁶ https://www.academia.edu/38988057/Uticao_iskustva_opsade_na_likovni_izraz_Edina_Numankadica_i_Nusreta_Pasica_u_okviru_izlozbe_Svjedoci_postojanja_7-8. (25. 9. 2023.)

Sl. 26. Edin Numankadić, *Boja, prostor, vrijeme*, 1974.
(izvor: Wikimedia)

Sl. 27. N. Gotovac Gritz, *Après midi avec*, 2017., detalj
(foto: Marina Bralo)

proces umjetnika prožet je radoznalošću. Na svome putu eksperimentiranja i sve većega sažimanja on je stigao do kolaža građenih od raznovrsnih tkanina, koji tim objektima, kojima se nagovještava prevlast tehničkoga i tehnološke ere, svojim optimizmom i vedrinom čine svojevrsan antipod. Takav optimizam nalazimo i u radovima Faith Ringgold.⁵⁷

Nusret Pašić ušao je u eksperimentiranje različitim medijima, likovnim žanrovima i stilovima prije iskustva rata. Vertikala koja će na izložbi u kinu Sutjeska postati *Svjedokom postojanja* nagoviještena je na izložbama kasnih osamdesetih i ranih devedesetih godina.⁵⁸

Devedesetih godine redosljed formiranja komponenti Pašićeve slike ili objekta može se sagledati kroz transformaciju značenja detalja ili cjeline figuralne predstave. Kosta Bogdanović povodom Pašićeve izložbe u galeriji Collegium Artisticum održanoj u veljači 1990. godine piše kako je smisao figuralnog elementa u njegovu slikarstvu više neka vrsta kontroliranja situacije

u vidnom polju jednom prepoznatljivom konvencijom forme nego suštinska potreba za samom figuralnom predstavom. Nadalje, Kosta Bogdanović primjećuje tendenciju prijevoda prostornoga atributa u trodimenzionalnost dok u umjetnikovim posljednjim radovima u samu obzorju rata nestaje figuralna predstava... U toj odsutnosti figuralne predstave Bogdanović naslućuje vezu s tradicijom u autonomnu doživljaju El Grecove uzvišene vertikalne forme koja je proniknuta obraćanjem nebu. Posljednji predratni opus koji datira iz 1989. godine time se pomiče ka problemu slike objekta i slike događaja.⁵⁹

Vertikalna izdužena forma Nevenkinih kolaža sadrži tu duhovnu komponentu stremljenja prema nebu, a tehnikom obrade ploha prelaze iz dvodimenzionalne površine u trodimenzionalni objekt. Ona komad drveta lijepi sa svih strana i time prelazi u asamblaž ili skulpturu. I kod Pašića i kod Gotovac Gritz primjetna su istraživanja u kompoziciji i materijalu.

U obilju zasebnih pojava, koje su u našoj ratnoj i poratnoj umjetnosti pojam destrukcije zamijenili pojmom gradnje, svoje mjesto ima

⁵⁷ https://www.academia.edu/38988057/Uticaj_iskustva_opsade_na_likovni_izraz_Edina_Numankadica_i_Nusreta_Pasica_u_okviru_izlozbe_Svjedoci_postojanja 48. (25. 9. 2023.)

⁵⁸ https://www.academia.edu/38988057/Uticaj_iskustva_opsade_na_likovni_izraz_Edina_Numankadica_i_Nusreta_Pasica_u_okviru_izlozbe_Svjedoci_postojanja 68. (25. 9. 2023.)

⁵⁹ https://www.academia.edu/38988057/Uticaj_iskustva_opsade_na_likovni_izraz_Edina_Numankadica_i_Nusreta_Pasica_u_okviru_izlozbe_Svjedoci_postojanja 48-49. (25. 9. 2023.)

Sl. 28. Nusret Pašić, *Svjedoci postojanja*, 1993. (izvor: Wikimedia)

i Halil Tikveša koji se u tu pojavnost uklapa načinom nastajanja i sredstvima uz pomoć kojih gradi svoje asambleže. Kad je počela agresija na Bosnu i Hercegovinu, Tikveši je bilo jasno da se zlo ne može iskazati klasičnim medijima. Posegnuo je za kolažom, kojim se, za svoju dušu, bavio dugi niz godina. Manijakalno je počeo pratiti tisak i izrezivati naslove, riječi, izraze, čitave rečenice, fotografije... te ih slagao i preslagivao u nove vizualne i ubojite značenjske cjeline. Pogađao je u srž, upozoravao, isticao, ironizirao.⁶⁰

Svojim je asambležima Tikveša izvršio neponovljive i autentične pretrage kroz nekoliko duhovnih slojeva: kroz filozofiju prostora i povijesti, kroz koncepciju života na tom prostoru i, na kraju, pretragu po *povijesti materije i materiji kao povijesti*. U procesu percipiranja tih asambleža prvo ćemo uočiti materiju, zatim tehnike kojima Tikveša pristupa da bi ju oblikovao (kovanje, lijepljenje, šivanje, vezanje, zamotavanje itd.). Riječ je, dakle, o delikatnim i prefinjenim manualnim postupcima, suprotnima svakoj okrutnosti. Tek poslije tog vizualnog evidentiranja moguće je udubiti se u priče koje će izazvati mnoštvo asocijacija. Efekti materije unesene na te plohe

nude dva vida realnosti: prošlu i sadašnju. Proces miješanja različitih materijala podrazumijeva daske i dašice, bilo nagorjele bilo vremenom patinirane kao podloge, fotografije, poneki vlastiti crtež, poneki grumen nanese boje, zahrđale čavle, brave i šarke, kitice sušena smilja i sl.⁶¹ (sl. 29, 30, 31).

Tikvešin opus iz 2000. godine, posvećen Stocu i, u manjoj mjeri, Počitelju, spada u vrhunce njegova antiratnoga umjetničkoga angažmana. Od reciklirana materijala, od ostataka ostataka koje je našao na ruševinama i zgarištima Mostara, Počitelja, Stoca, svega onoga što je predstavljalo kulturno baštinu prvoga reda, radio je nove objekte.⁶²

U tim čvrsto strukturiranim asambležima nije se libio upotrijebiti slikarski kist tamo gdje je to njegov pomno razrađen i dobro promišljen koncept zahtijevao. Jednako kao i Nevenka Gotovac Gritz i on na sebi svojstven način sažima kompoziciju i koloristične organizacije kako bi autonomija materijala bila u najboljoj zajedničkoj simbiozi.

Umjetnici u danim društvenim prilikama osobnu povijest i kulturni identitet integriraju u svoje likovne koncepte povezujući tradicionalne tehnike s modernim motivima i medijima.

U postmodernizmu dolazi do uporabe različitih materijala koji su poticaj za formiranje novih oblika i koji podsjećaju i na duh različitih stilskih „izama“.

Pretpostavljamo da je umjetnica nesvjesno crpila inspiraciju na postulatima kubizma i novih srodnih umjetničkih smjerova poput dade, arte povera, fiber arta i pokreta P&D. Neosporna je činjenica da je kroz tehniku kolaža i asambleža reinterpreterala narodnu umjetnost, starinske obrte i tzv. žensku radinost u nov predmet u novu kontekstu. Promatrajući stvaralački opus Nevenke Gotovac Gritz

⁶⁰ <https://www.preporod.ba/preporodove-nagrade-i-priznanja/nagrada-za-nauku-umjetnost-i-knjizevnost/2005-2/> (25. 9. 2023.)

⁶¹ <https://ugbih.ba/nauci/izdvojeno/asamblaz/> M. Husedžinović, Iz predgovora u katalogu izložbe u galeriji Preporod, Sarajevo 2000. (25. 9. 2023.)

⁶² <http://www.preporod.ba/preporodove-nagrade-i-priznanja/nagrada-za-nauku-umjetnost-i-knjizevnost/2005-2/> (25. 9. 2023.)

Sl. 29. Halil Tikveša, Iz ciklusa angažiranog antiratnog razdoblja 1993. – 2003. (izvor: Wikimedia)

možemo reći da se njezino neumorno istraživanje novih oblika ocrtava u misli Andyja Warhola koji kaže: *Suvremena umjetnost koja istražuje nova područja stvaralaštva vodeći računa o stečevinama pojedinih civilizacija, ili koja obnavlja postojeće oblike umjetničkog izraza pomiče granice u kojima razmišljamo.*⁶³

Donacije

Kroz nekoliko donacija Nevenka Gotovac Gritz do sada je Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno poklonila 75 kolaža. Prva donacija kolaža iz 2018. godine bila je i povod za organizaciju njezine izložbe 2019. povodom obilježavanja međunarodnoga dana i europske noći muzeja. Na izložbi pod nazivom *Rađanje priče iz jedne niti* predstavljena su 42 kolaža. Kako bi se istaknula minucioznost njezina rada i istodobna suvremenost njezina likovnoga rukopisa, za potrebe izložbe izrađene su fotografije detalja tih kolaža koje je snimila fotografkinja Marina Bralo. Druga donacija stigla je u ožujku 2019. neposredno uoči otvaranja njezine izložbe u svibnju 2019. godine. U suradnji s umjetnicom tada je organizirana i radionica kolažiranja za djecu i odrasle (sl. 32, 33). Polaznici radionice upoznali su način stvaranja umjetničkoga djela kroz

Sl. 30. Halil Tikveša, Iz ciklusa angažiranog antiratnog razdoblja 1993. – 2003. (izvor: Wikimedia)

Sl. 31. N. Gotovac Gritz, *Objekt*, 2021. (foto: Željka Markov)

reciklažu različitih predmeta. Godine 2021. stigla je još jedna donacija kolaža i tada je ponovno organizirana radionica kolažiranja i izrade abažura. Boraveći u Livnu 2023. godine, umjetnica konstantno promišlja o novim mogućnostima interpretacije svojih zamisli pa kolaže predstavlja u vidu skulptura. Promatra životnu svakodnevicu, pronalazi razne odbačene predmete i želi predstaviti ljepotu predmeta u njegovoj izvornosti i prirodnosti. Prilikom boravka na moru 2021. godine pronalazi iz mora izbačene, solju nagrizenе komade drveta u kojima odmah prepoznaje svoju likovnu viziju. Skulptura pod nazivom *Priča iz mora* dovršena je 2023. godine kada je obojena srebrnim i tirkiznim akrilikom. Tekstura izjedena drveta i tirkizno-srebrna boja daju efekt korodirana metala dok je istodobno sačuvana prirodna tekstura drveta. Drvo koje je more izbacilo dobilo je novu prenamjenu i nov život. Družeci se s lokalnim stolarom, od njegovih otpadaka slaže skulpturu *Šetnja* i njome upotpunjuje svoju zbirku darovanih radova galeriji na Gorici.

⁶³ <https://hsaica.hr/wp-content/uploads/2019/12/suvremena-umjetnost-millet.pdf>, 2. (20. 9. 2023.)

Sl. 32. Radionica kolažiranja, 2019. (foto: Marina Bralo)

Zaključak

U kontekstu valorizacije umjetničkoga doprinosa autoričina opusa suvremenoj vizualnoj kulturi, prema uvidu na slična ishodišta poznate domaće i svjetske baštine postmodernizma, može se s pravom reći da stvaralački opus Nevenke Gotovac Gritz sadrži originalan i autentičan rukopis i značajan je prilog ne samo fundusu Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno već i suvremenoj vizualnoj kulturi Bosne i Hercegovine, umjetnosti postmodernizma i fiber artu.

U zbunjujućoj raznolikosti stvaralaštva ponekad se možda ne možemo snaći i odrediti joj smisao ako izvore koji je pojašnjavaju ne potražimo u dalekoj ili bliskoj prošlosti. S druge se pak strane tako pojašnjeno i opravdano ukupno suvremeno stvaralaštvo svojim odnosom prema prošlosti automatski upisuje u njezin nastavak pa i samo postaje moguća karika u povijesnom lancu.⁶⁴ U kontekstu tih razmišljanja i pokreta, koji su šezdesetih i sedamdesetih godina pokušavali uspostaviti vezu s avangardama s početka

stoljeća, a osamdesete su tako čudesno prodale i popularizirale stvaralački procvat šezdesetih i sedamdesetih godina,⁶⁵ nastojali smo prikazati izvore nadahnuća, utjecaje postmodernizma i doprinos opusa Nevenke Gotovac Gritz suvremenoj vizualnoj umjetnosti 21. stoljeća.

Nevenka Gotovac Gritz, sukladno svom habitusu i konstantnoj zaokupljenosti mišlju *o stvaranju nove forme i novog života* bilo da je dio prirodnog ili industrijskoga podrijetla, s oslonom na tradicijsku baštinu, dala je autentičan prilog povijesti likovne umjetnosti. Tradicionalno etnografsko naslijeđe u rukama Nevenke Gotovac Gritz poprimilo je nov likovni oblik i ujedno je svjedočanstvo kako se tradicionalna narodna forma ili „stara ženska radinost“ mogu interpretirati kroz suvremen medij i oblikovati u umjetničko djelo.

Tehnička i artistska izvedbenost njezinih kolaža ovisi o autoričinoj trenutačnoj inspiraciji. Nekada prevagne emocija, nekada sam materijal, ali u konačnici je riječ o simbiozi iznimne usklađenosti idejne zamisli i ručne vještine. Podloga njezinih kolaža je drvo. Ponekad su to slučajno pronađeni komadi

⁶⁴ <https://hsaica.hr/wp-content/uploads/2019/12/suvremena-umjetnost-millet.pdf>, 20. (20. 9. 2023.)

⁶⁵ <https://hsaica.hr/wp-content/uploads/2019/12/suvremena-umjetnost-millet.pdf>, 3. (20. 9. 2023.)

Sl. 33. Radionica kolažiranja, 2019. (foto: Marina Bralo)

drveta u kojima unaprijed vidi nov oblik koji preobražava kolorističnim intervencijama, tj. bojom ili kolažiranjem raznih materijala, a ponekad ručnom pilom sama reže drveće ploče, oblikuje ih po želji i ulazi i u formu skulpture.

Nit, svoj temeljni potez, autorica vrlo precizno oblikuje u geometrijsku ornamentiku ili u stiliziranu figuralnost. Ponekad industrijski izrađenu tkaninu po potrebi reže u figuralne oblike koji se potom uklapaju u željenu likovnu interpretaciju. Riječ je u vrlo senzibilnu skladanju i slaganju tonaliteta niti, perlica i špage kako bi se postigla skladna kompozicijska mikrostruktura koja, osim vizualne, ima i taktilnu artistsku notu. Različite debljine konaca, ukrasnih vrpce, nakita, piljevine ili raznih metalnih aplikacija pridonose dinamici i reljefnosti djela, ali isto tako svjedoče o prijeko potrebnu kontrastu koji autorica, nesumnjivo je, osjeća i primjenjuje suprotstavljanjem tekstura koje u konačnosti rezultiraju iznijansiranom međuigrom, što u konačnosti potvrđuju fotografije snimljenih detalja kolaža.

U cilju postizanja kompozicijske ravnoteže boji detalje tkanine koje nekada oboji srebrnom, zlatnom bojom, crvenom ili prilagođenim tonovima kako bi smirila kompoziciju ili istaknula pojedine dijelove. Svaki je kolaž

zasebna cjelina, zaseban svijet. Ponekad vrlo ekspresivan, koloristično sugestivan, a ponekad je riječ o profinjenim srebrno-zlatnim tonovima koji asociraju na sofisticiranost i otmjenost svečana ruha. Zlatni ili srebrni tonovi utkani u njezine kolaže djelu daju uzvišeniju notu, a bogatstvo suodnosa različitih materijala daje dojam homogene cjeline.

Minucioznost njezina kolažiranja dolazi do potpuna dojma tek detaljnim promatranjem djela kada otkrivamo fragmentarne cjeline nevjerojatnih mikroskladova i svu slojevitost tekstura. Analogijom promatranja drugih prikazanih umjetničkih djela iz bliske nam povijesti umjetnosti, koja su nam bila dostupna, nismo naišli na sličnu likovnu interpretaciju, već samo na slična ishodišta za razne umjetničke poetike koje su se pojavljivale u postmodernizmu i fiber artu. Putujući po svijetu, umjetnica je nadahnuća pronalazila u raznim kulturama i vrlo ih vješto spajala s livanjskim tradicionalnim kulturnim naslijeđem. Kolaži Nevenke Gotovac Gritz nastali na ishodištima tradicijske baštine i prikazuju, kao što je rekla Jagoda Buić, tisućljetno iskustvo neograničenih mogućnosti kombiniranja prediva i iskaz je autentična dijaloga s *osnovom i potkom* – tkanje prošlosti, stvaranja sadašnjosti i vizija budućnosti.

Katalog darovanih djela

1. *Stara škrinja*, 2003.

materijal: drvo, čavli, pribadače, špaga

tehnika: kolaž

dimenzije: 30x30x2,2 cm

sign.: NG (hebrej.) 2002

inv. br.: FMGG 8222

2. *Zamislite nebo*

materijal: drvo, čavli, tkanina, boja

tehnika: kolaž (čavli, tkanina, boja)

dimenzije: 23,5x24,5 x3,5 cm

sign.: nema

inv. br.: FMGG 8223

3. *Sjećanje na Pavu*, 2013.

materijal: drvo, tkanina, špaga, metalne puce, boja

tehnika: kolaž

dimenzije: 17,1x27,2 x2,1 cm

sign.: 2013 NG

inv. br.: FMGG 8224

4. *Bez naziva*, 1992.

materijal: drvo, špaga, srebrna nit, konci u boji

tehnika: kolaž

dimenzije: 29,6x25,5x2,2 cm

sign.: Paris 1992 NG

inv. br.: FMGG 8225

5. *L'oiseau qui a perdu quelques plumes*, 2013.

materijal: drvo, špaga, ogledalo, tkanina, konci u boji

tehnika: kolaž

dimenzije: 20,1x24 x3,2 cm

sign.: NG

inv. br.: FMGG 8226

6. Bez naziva
materijal: drvo, špaga, stakalca, perlice, konci u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 21,8x18,5x4 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 8227

7. Bez naziva
materijal: drvo, špaga, perlice, konci u boji, poludrugi kamen
tehnika: kolaž
dimenzije: 21,2x20,5x2,7 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 8228

8. Bez naziva
materijal: drvo, tkanina, stakalce, metalne aplikacije, konci u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 20,1x28,1x2 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 8229

9. Bez naziva
materijal: drvo, ogledalo, tkanina, metalne aplikacije, konci u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 19,9x25x2,4 cm
sign.: nema
napomena: Na poledini kolaža je drugi kolaž.
inv. br.: FMGG 8230

10. Bez naziva
materijal: drvo, ogledalo, špaga, perlice, konci u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 44,6x12x2 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 8231

11. Bez naziva
materijal: drvo, ogledalo, tkanina, špaga, perlice,
konci u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 43,8x6,9x3 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 8232

12. Bez naziva
materijal: drvo, ogledalo, perlice, konci u boji,
ukrasne vrpce
tehnika: kolaž
dimenzije: 42,8x10,1x4 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 8233

13. *Chaos I.*
materijal: drvo, tkanina, špaga, školjke, perle,
poludragi kamen, novčići, konci u boji, ukrasne
vrpce
tehnika: kolaž
dimenzije: 39,2x17,4x6 cm
sign.: NG Chaos I
napomena: skulptura
inv. br.: FMGG 8234

14. *Chaos II.*
materijal: drvo, tkanina, perlice, boja, ukrasne
vrpce, metalne aplikacije
tehnika: kolaž
dimenzije: 40,3x 16x6 cm
sign.: Chaos II NG (hebrej.)
napomena: skulptura
inv. br.: FMGG 8235

15. Bez naziva, 2000.
materijal: drvo, špaga, ogledalo, ukasni konci,
čavli
tehnika: kolaž
dimenzije: 27,5x8x5,8 cm
sign.: NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8236

16. *Le 7^e jour...le repos*, (7. dan...odmor), 2018.
materijal: drvo, tkanina, ogledalo, špaga, ukrasne
vrpce, perlice, boja)
tehnika: kolaž
dimenzije: 45,6x37,5x2,6 cm
sign.: *Le 7^e jour le repos* NG 2018 Paris
inv. br.: FMGG 8237

17. Bez naziva
materijal: drvo, ogledalo, špaga, tkanina, perlice,
ukrasne vrpce
tehnika: kolaž
dimenzije: 74,2x7,8x5 cm
sign.: NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8238

18. Bez naziva
materijal: drvo, ukrasne vrpce, ogledalo, tkanina,
perlice, špaga
tehnika: kolaž
dimenzije: 80,4x7,5x5,8 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 8239

19. Bez naziva, 2015.
materijal: drvo, tkanina, ogledalo, perlice, konci
u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 23,9x19,9x2,3 cm
sign.: NG (hebrej.) 2015
inv. br.: FMGG 8240

20. Bez naziva
materijal: drvo, ogledalo, boja, perlice
tehnika: kolaž
dimenzije: 162,5x15,5x5, 7 cm
sign.: NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8241

21. *La femme au chapeau*, 2015. (Žena u šeširu)
materijal: drvo, ukrasne vrpce, špaga, ogledalo,
perlice, boja
tehnika: kolaž
dimenzije: 29x25,4 x3,4 cm
sign.: NG (hebrej.) 2015
inv. br.: FMGG 8242

22. Bez naziva
materijal: drvo, tkanina, ukrasna vrpca, ogledalo,
konci u boji, perle
tehnika: kolaž
dimenzije: 23x22x2,6 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 8243

23. *Apres midi avec (Nakon podneva)*, 2017.
materijal: drvo, sjemenke, špaga, boja, perle
tehnika: kolaž
dimenzije: 27,5x27, 8x2,4 cm
sign.: Pag 2017 Apres midi avec
Ana Mirjana Ivo NG
inv. br.: FMGG 8244

24. *Narasimha*
materijal: drvo, tkanina, špaga, ukrasna vrpca,
perlice
tehnika: kolaž
dimenzije: 29,5x35,3 x2,4x2,2 cm
sign.: Narasimha NG
inv. br.: FMGG 8245

25. *La jeune fille et le miroir, (Djevojka i ogledalo)*
2016.
materijal: drvo, ogledalo, tkanina, metalne
aplikacije, perle
tehnika: kolaž
dimenzije: 26,4x17,3x3 cm
sign.: 2016 NG
inv. br.:FMGG 8246

26. *Igra*, 2015.
materijal: drvo, tkanina, perlice, konci u boji,
plastični medaljoni
tehnika: kolaž
dimenzije: 13,5x17,5x1,9 cm
sign.: NG 2015
inv. br.: FMGG 8247

27. Bez naziva
materijal: drvo, konci u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 15,2x23,8x2 cm
sign.: NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8248

28. Bez naziva, 1983.
materijal: drvo, ogledalo, špaga, tkanina, boja,
ukrasna vrpca
tehnika: kolaž
dimenzije: 33,5x21x2 cm
sign.: NG 1983
inv. br.: FMGG 8249

29. Bez naziva, 1987.
materijal: drvo, špaga, tkanina, konci u boji, boja,
šiške
tehnika: kolaž
dimenzije: 30,5x20,4x4 cm
sign.: Paris 1987 NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8250

30. *L'incommu*, (Nepoznato)
materijal: drvo, konci u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 15,1x22,4 x2,1 cm
sign.: L'incommu NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8251

31. *Les itineraires, (Rute)* 2000.
materijal: drvo, tkanina, konci u boji, perlice,
vrpca u boji, metalne aplikacije
tehnika: kolaž
dimenzije: 15,9x20,5 x3,5 cm
sign.: Paris NG 2000
inv. br.: FMGG 8252

32. *Zagrljaj*, 2014.
materijal: drvo, konci u boji, perle, ukrasna vrpca
tehnika: kolaž
dimenzije: 12,2x17,7x1,2 cm
sign.: 2014 NG
inv. br.: FMGG 8253

33. *Ptica*
materijal: drvo, špaga, tkanina, konci u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 12,3x18,2x1,8 cm
sign.: NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8254

34. Bez naziva
materijal: drvo, ogledalo, konci u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 20,2x21x2,4x2,4 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 8255

35. Bez naziva, 2015.
materijal: drvo, tkanina, špaga, kite, ukrasne
vrpce, perlice, ogledalo, metalne aplikacije
tehnika: kolaž
dimenzije: 25x26x1,8 cm
sign.: NG (hebrej.) 2015
inv. br.: FMGG 8258

36. Bez naziva, 2015.
materijal: drvo, ogledalo, tkanina, konci, ukrasne
vrpce, perlice
tehnika: kolaž
dimenzije: 25x25,3x3,3 cm
sign.: NG (hebrej.) 2015
inv. br.: FMGG 8259

37. Bez naziva, 2017.
materijal: drvo, puce, tkanina, perlice, ogledalo
tehnika: kolaž
dimenzije: 22,2x24,2x2,4 cm
sign.: 2017. NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8260

38. Bez naziva, 2017.
materijal: drvo, ogledalo, tkanina, ukrasne vrpce,
perle
tehnika: kolaž
dimenzije: 27,2x27,4 x2,3cm
sign.: 2017 NG
inv. br.: FMGG 8261

39. *Pour Norman*, 2018.
materijal: drvo, tkanina, konci, ukrasne vrpce,
ogledalo
tehnika: kolaž
dimenzije: 40,3x7x3,5 cm
sign.: Sept 6 2018
Pour Norman NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8262

40. Bez naziva
materijal: drvo, ogledalo, špaga, ukrasne vrpce,
poludragi kamen, perle
tehnika: kolaž
dimenzije: 32x15x2,5 cm
Napomena: Kolaž sa dva lica.
inv. br. FMGG 8267

41. Bez naziva, 2018.
materijal: drvo, konci, perlice, kite, ukrasne vrpce
tehnika: kolaž
dimenzije: 45,3x13,5x1,5 cm
sign.: 2018 NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8268

42. Bez naziva, 2018.

materijal: drvo,, puce, špaga, tkanina, konci
tehnika: kolaž
dimenzije: 58,7x12x2,5 cm
sign.: Paris 2018 NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8269

43. Bez naziva

materijal: drvo, tkanina, ukrasne vrpce, ogledalca
tehnika: kolaž
dimenzije: 30,8x30,6x2,3 cm
sign.: NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8270

44. Bez naziva, 2019.

materijal: drvo, ukrasne vrpce, perlice, metalne
aplikacije
tehnika: kolaž
dimenzije: 50x13,5x1,5 cm
sign.: 2019 NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8271

45. Bez naziva

materijal: drvo, ukrasne vrpce, konci, perlice,
ogledalo
tehnika: kolaž
dimenzije: 41,4x9,7x2,5 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 8272

46. Bez naziva, 2017.

materijal: drvo, ukrasne vrpce, konci, perlice,
ogledalo
tehnika: kolaž
dimenzije: 51x10,5x7 cm
sign.: 2017 NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 8273

47. Bez naziva, 2018.
materijal: drvo, perlice, konci, tkanina, ukrasne vrpce
dimenzije: 31,5x31,2x3,5 cm
sign.: NG (hebrej.) 2018
inv. br.: FMGG 8274

48. Bez naziva
materijal: drvo, ogledalo, tkanina, srebrna nit, špaga, konci u boj
tehnika: kolaž
dimenzije: 48x14 x2,1 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 9421

49. *Strange fruit*
materijal: drvo, metalna piljevina, razni konci u boji
tehnika: kolaž
dimenzije: 64,6x12,5x1 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 9423

50. Bez naziva, 1983.
materijal: drvo, tkanina, ukrasne vrpce, konci, ogledalo
tehnika: kolaž
dimenzije: 62,2x17x1,2 cm
sign.: 1983 NG
inv. br.: FMGG 9425

51. Bez naziva, 2001.
materijal: špaga, perle, razni konci u boji, plastične i metalne aplikacije
tehnika: kolaž
dimenzije: 22x22,8x2 cm
sign.: 2001 NG
inv. br.: FMGG 9426

52. Bez naziva, 2001.
materijal: drvo, perle, konci, u boji, ogledalo
tehnika: kolaž
dimenzije: 30x30x2,3 cm
sign.: 2001 NG (hebrej.) Paris
inv. br.: FMGG 9427

53. Bez naziva, 2020.
materijal: drvo, ukrasne vrpce, konci u boji, perle, metalne aplikacije
tehnika: kolaž
dimenzije: 30x30x1,9 cm
sign.: NG (hebrej.) Paris 2020
inv. br.: FMGG 9428

54. Bez naziva, 2020.
materijal: drvo, konci, ogledalca, ukrasne vrpce, poludrago kamenje, metalne aplikacije
tehnika: kolaž
dimenzije: 29,8x29,8x1,8 cm
sign.: NG (hebrej.) 2020
inv. br.: FMGG 9429

55. *Pour David*, 2020.
materijal: drvo, perlice, razne ukrasne vrpce, metalne aplikacije
tehnika: kolaž
dimenzije: 32x32 x1,2 cm
sign.: Pour David NG (hebrej.) 2020
Pjesma Tina Ujevića
inv. br.: FMGG 9430

56. Bez naziva, 2018.
materijal: drvo, perlice, konci u boji, metalne aplikacije
tehnika: kolaž
dimenzije: 32x31,8 cm
sign.: NG La? 2018
inv. br.: FMGG 9462

57. Bez naziva, 2020.
materijal: perlice, ukrasne srebrne aplikacije,
konci, vrpce
tehnika: kolaž
dimenzije: 29,8x30x2 cm
sign.: NG mars 2020
inv. br.: FMGG 9463

58. Bez naziva, 2017.
materijal: drvo, perlice, konci, metalne floralne
aplikacije
tehnika: kolaž
dimenzije: 22,2x24,5x2,4 cm
sign.: NG (hebrej.) Paris 2017
inv. br.: FMGG 9466

59. Bez naziva.
materijal: drvo, perlice, špage, tkanine
tehnika: kolaž
dimenzije: 27x16,8x2 cm
sign.: NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 9467

60. Bez naziva, 2015.
materijal: drvo, perlice, špage, konci, tkanina
tehnika: kolaž
dimenzije: 20x20 x1,7 cm
sign.: NG (hebrej.) 2015.
inv. br.: FMGG 9468

61. Bez naziva, 2019.
materijal: drvo, perlice, konci, špaga, boja
tehnika: kolaž
dimenzije: 20,2x20,2 cm
sign.: 2019 NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 9469

62. *Žena i njezina priča*, 2015.
materijal: drvo, špaga, perlice, metalna piljevina
tehnika: kolaž
dimenzije: 15,3x19x2 cm
sign.: 2015 NG
inv. br.: FMGG 9470

63. Bez naziva
materijal: drvo, perlice, konci
tehnika: kolaž
dimenzije: 32,2x32,2 cm
sign.: nema
inv. br.: FMGG 9471

64. Bez naziva, 2016.
materijal: drvo, metalne aplikacije, poludragi
kamen, ukrasne vrpce
konci, boja
tehnika: kolaž
dimenzije: 16,6x16,6x1,8 cm
sign.: 2016 NG
inv. br.: FMGG 9474

65. *Vatreno nebo*, 2020.
materijal: drvo, tkanina, perle, ukrasne vrpce,
boja
tehnika: kolaž
dimenzije: 29,8x29,8x1,5 cm
sign.: Juin 2020 NG (hebrej.)
inv. br.: FMGG 9475

66. Bez naziva, 2020.
materijal: drvo, ogledalo, tkanina, metalne
aplikacije, ukrasne vrpce, perle
tehnika: kolaž
dimenzije: 28,7x30x2,2 cm
sign.: NG 2020 (hebrej.)
inv. br.: FMGG 9476

67. Bez naziva, 2009.
materijal: drvo, špaga, ukrasne vrpce, poludrugi
kamen, perle
tehnika: kolaž
dimenzije: 30,2x30,2x1,8 cm
sign.: NG 2009 (hebrej.)
inv. br.: FMGG 9477

68. Bez naziva
materijal: drvo, puce, ogledalo, špaga, ukrasne
vrpce, kamen, perle
tehnika: kolaž
dimenzije: 51,5x7x7 cm
sign.: NG
inv. br.: FMGG 9483

69. Bez naziva, 2019.
materijal: drvo, špaga, ogledalo, konci, ukrasne
vrpce, perle
tehnika: kolaž
dimenzije: 54x7x7 cm
sign.: NG 2019 (hebrej.)
inv. br.: FMGG 9484

70. Bez naziva, 2019.
materijal: drvo, špaga, ukrasne vrpce, tkanina,
perle, zlata boja
tehnika: kolaž
dimenzije: 54x7,3x7,2 cm
sign.: NG 2019 (hebrej.)
inv. br.: FMGG 9485

71. Šetnja, 2023.
materijal: drvo, špaga, ogledalo, konci, ukrasne
vrpce, perle, boja
tehnika: kolaž
dimenzije: 45x18,5 postolje
31,6x7x4,5 cm
34x13,7x4,5 cm
32,5x13x4,5 cm
sign.: Šetnja, Željka, Pero, Nevenka
Napomena: Idejna zamisao autorice izvedena
zajedno sa Željkom i Perom
inv. br.: FMGG 9491

72. *Priča iz mora*, 2023.

materijal: drvo, boja

dimenzije: 69,7x19 cm postolje

76x12,5 cm

51x7,8 cm

67,3x16,5 cm

72,5x115 cm

sign.: Nevenka, Pero, Željka, Priča iz mora

Napomena: Idejna zamisao autorice izvedena

zajedno sa Željkom i Perom

inv. br.: FMGG 9492

73. *Bez naziva*, 2023.

materijal: keramika, ljepilo, boja

dimenzije: 31,7x25x0,4 cm

sign.: nema

inv. br.: FMGG 9493

74. *Bez naziva*

materijal: drvo, tkanina, perle, konci, ukrasne

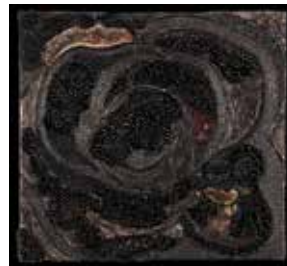
vrpce, špaga, boja

tehnika: kolaž

dimenzije: 28,3x30,2x2 cm

sign.: nema

inv. br.: FMGG 9461

75. *Bez naziva*

materijal: drvo, perle, konci, ukrasne vrpce

tehnika: kolaž

dimenzije: 19,7x30,2x2 cm

sign.: N G (hebrej.)

inv. br.: FMGG 9494

Literatura

Arnason 2009

Arnason, H. H. *Povijest moderne umjetnosti*, Varaždin 2009.

Begić 1984

Begić, A. *Uvod*, Umjetnost Bosne i Hercegovine, 1974. – 1984., Sarajevo, 1984, 11-16.

Bilandžić 2021

Bilandžić N. *Ravnine i neravnine: upotreba tekstila u skulpturi*, Osijek 2021.

Duvnjak 2019

Duvnjak, J. *Preslice i tradicijska obrada vune u Livanjskome kraju*, Cleuna 3, Livno 2019, 89-113.

Duvnjak 2021

Duvnjak, J. *Vuna – izložba tradicijskih predmeta i postupaka obrade vune*, Livno 2021.

Gavazza 1944

Gavazza, M. *Hrvatska narodna umjetnost*, Zagreb 1944.

Husedžinović 1984

Husedžinović, M. *Slikarstvo*, Umjetnost Bosne i Hercegovine, 1974. – 1984., Sarajevo 1984, 17-37.

Husedžinović 2000

Husedžinović, M. *Iz predgovora u katalogu izložbe u galeriji Preporod*, Sarajevo 2000.

Jandel 2021

Jandel, N. *Tehnika asamblaža u likovnom oblikovanju eksperimentalnih tekstila*, Završni rad, Zagreb 2021.

Tadić 2017

Tadić, D. *Livnoer Arbeit*, Cleuna, 2, Livno 2017, 145-186.

Tanović Branković 2016

Tanović Branković, A. *Uticađ iskustva opsade Sarajeva na likovni izraz Edina Numankadića i Nusreta Pašića u okviru izložbe „Svjedoci postojanja“*, Sarajevo 2016.

Vojnović Traživuk 2012

Vojnović Traživuk, B. *Utjecaji umjetničkih stilova u hrvatskoj narodnoj umjetnosti*, Etnološka istraživanja, No. 17, Zagreb 2012.

Internetski izvori

<https://hr.wikipedia.org/wiki/Umjetnost> (30. 8. 2023.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Fiber_art (30. 8. 2023.)

<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=44287> (30. 8. 2023.)

<https://ugbih.ba/nauci/izdvojeno/asamblaz/> (4. 9. 2023.)

<http://museu.ms/exhibition/details/307/emira-turnadzic-slike> (12. 9. 2023.)

<https://bascarsija.ba/filigrani-kujundzije> (15. 9. 2023.)

https://hr.wikipedia.org/wiki/Primijenjene_umjetnosti (20. 9. 2023.)

<https://hsaica.hr/wp-content/uploads/2019/12/suvremena-umjetnost-millet.pdf> (20. 9. 2023.)

<https://www.supervizuelna.com/kosta-bogdanovic-skulpture-i-reljefi-1960-2012/> (20. 9. 2023.)

<http://www.seecult.org/vest/tok-umetnicke-ideje> (20. 9. 2023.)

https://www.academia.edu/38988057/Uticađ_iskustva_opsade_na_likovni_izraz_Edina_Numankadica_i_Nusreta_Pasica_u_okviru_izlozbe_Svjedoci_postojanja_ (25. 9. 2023.)

https://www.academia.edu/24702338/_Svjedoci_postojanja_ (25. 9. 2023.)

<https://www.preporod.ba/preporodove-nagrade-i-priznanja/nagrada-za-nauku-umjetnost-i-knjizevnost/2005-2/> (25. 9. 2023.)

<https://ugbih.ba/nauci/izdvojeno/asamblaz/>

https://bs.wikipedia.org/wiki/Bizantijska_umjetnost_za_vrijeme_vladavine_dinastije_Paleolog (27. 9. 2023.)

<https://www.guggenheim.org/artwork/3719> (2. 10. 2023.)

<https://awarewomenartists.com/en/artiste/jagoda-buic/> (2. 10. 2023.)

Thread as an Artistic Idiom

Donation of collages by Nevenka Gotovac Gritz

Key words: donation, Nevenka Gotovac Gritz, Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno, collage, assemblage, fiber-art

The donation of collages by Nevenka Gotovac Gritz to the Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno was the occasion for the formation of a new permanent exhibition in the museum. In addition to the catalogue list of donated materials, the paper presents the sources of inspiration that the author drew from the folk cultural heritage of the Livno region, as well as the circumstances of postmodernist tendencies that favoured her habitus and served as an incentive for research in this expressive

medium and the reinterpretation of discarded materials. The meticulousness of her collages as well as the richness of textures contribute to both the visual and tactile value of the created works. The traditional ethnographic heritage in the hands of Nevenka Gotovac Gritz took on a new artistic form and is also a testimony of how the traditional folk form or so called “old woman’s handiwork” can be interpreted through a contemporary medium and formed into a work of art. With the creation of an original artistic idiom, the author gave an authentic contribution to modern visual culture, the art of collage and assemblage, and fiber-art.

Mio Duić iz Lissa

Marijan Karaula

Životopis fra Mije Duića

U povodu 250. obljetnice rođenja

ŽIVOTOPIS FRA MIJE DUIĆA

U povodu 250. obljetnice rođenja

Marijan Karaula
Gorička cesta 42
Livno, BiH
marijan.karaula54@gmail.com

UDK: 272-789.3Duić, M.:929
Pregledni rad
Primljeno: 31. X. 2023.
Prihvaćeno: 14. XI. 2023.

240

Livanjsko je samostansko područje rodni kraj brojnih duhovnih zvanja, kako muških tako i ženskih, te je malo biskupijskih ili redovničkih zajednica u Hrvatskoj i BiH u kojima nema barem jedna duhovna osoba rođena u nekom od naselja Livanjskoga polja. Bosanski franjevac fra Mijo Duić rođen je u ovome kraju. Živio je potkraj 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća. Fra Mijo je u svojoj provinciji Bosni Srebrenoj, osim uobičajenih službi kapelana i župnika, dva puta bio gvardijan, tri puta član uprave Provincije, provincijal te kandidat za apostolskoga vikara. Za vrijeme njegova provincijalstva došlo je do sukoba s biskupom fra Rafom Barišićem. Sukob ja završen osnivanjem Apostolskoga vikarijata u Hercegovini (1847.) na čelu s biskupom fra Rafom Barišićem, a u Bosnu je za vršitelja dužnosti apostolskog vikara došao fra Andrija Karačić. Fra Mijo je bio duhovni velikan svoga vremena, o njemu je u historiografiji vrlo malo pisano – bogata dokumentacija čeka objavljivanje te je danas relativno nepoznat ne samo među članovima Bosne Srebrene nego i među svojim Livnjacima. Upravo ta činjenica bila je motiv za ovaj pokušaj pisanja njegova životopisa kako bi se i naši suvremenici koliko-toliko upoznali što je on u ono teško i pogibeljno doba učinio za svoj kraj, Bosnu Srebreanu i svoj hrvatski narod.

Ključne riječi: livanjsko samostansko područje, Bosna Srebrena, duhovno zvanje, fra Mijo Duić, provincijal, školovanje bogoslova, Barišićeva afera

Tijekom protekla dva-tri stoljeća darovala je Bosna i Hercegovina Katoličkoj Crkvi doista impozantan broj duhovnih osoba: biskupa, svećenika, redovnika i redovnica. Naravno, neki zemljopisni krajeve ove države bili su u tom pogledu nešto izdašniji dok su drugi bili osjetno siromašniji.

Livanjsko samostansko područje – bogat rasadnik duhovnih zvanja

S punim bismo pravom, čini se, mogli ustvrditi kako livanjsko samostansko područje pripada prvoj skupini, da je, naime, uistinu bogat rasadnik ženskih i muških duhovnih

zvanja. Štoviše, među njima je nemali broj onih koji su u svojoj biskupijskoj ili redovničkoj zajednici obnašali neku vrlo važnu službu, a Livnjaci o njima znaju vrlo malo ili čak nimalo. To je više onda nužno potrebno uz obljetnicu rođenja ili smrti progovoriti nekoliko rečenica upravo o takvim livanjskim franjevcima. Jer čuvanje zahvalna sjećanja na prošle naraštaje frataru i njihovo djelovanje te odgovarajuće vrjednovanje povijesne franjevačke stečevine trebalo bi biti među važnijim zadaćama svakog novog franjevačkog naraštaja pa tako i livanjskoga.

Da bi se barem donekle ilustrirala tvrdnja o livanjskom kraju kao *bogatom rasadniku*

Sl. 1. Provincijal fra Mijo Duić u ime svoje redovničke zajednice zahvaljuje Jakovu Đogiću i njegovoj obitelji iz Livna na njihovoj pomoći bosanskoj franjevačkoj provinciji, 1835. (arhiv obitelji Đogić)

duhovnih zvanja, nadasve je korisno već u uvodu ponuditi nekoliko zanimljivih i nepoznatih podataka:

U svojoj knjizi *Leksikon franjevaca Bosne Srebrene iz livanjskog kraja* dr. fra Miro Vrgoč navodi da je iz livanjskoga samostanskog područja čak 206 franjevaca koji su kao članovi ove Provincije živjeli i djelovali od 17. do 20. stoljeća.¹ A u knjizi *Školske sestre franjevke u livanjskom kraju* doneseni su kratki životopisi 83

sestre franjevke rođene u nekom od livanjskih sela samo tijekom 20. stoljeća.² Spomenutim podatcima trebalo bi još dodati isto tako nemali broj muških i ženskih duhovnih osoba, rođenih u livanjskom kraju ili su pak podrijetlom iz njega, koje su članovi nekih biskupija ili drugih redovničkih zajednica u BiH i Hrvatskoj.³

U ovom kontekstu dodajmo i sljedeći podatak koji možda može zazvučati posve nestvarno: naime, godine 1982. od ukupno tada živih 293 člana Bosne Srebrene čak 43 svećenika, bez bogoslova i novaka, bila su rodom iz livanjskoga kraja, što je činilo 14,7 % Provincije. Danas ona ima 14 svećenika, dva bogoslova i dvojicu novaka te jednog sjemeništara koji su rođeni u Livanjskom polju.

241

Osim u livanjskim župama i župama diljem Bosne, mnogi su od ovih svećenika, redovnika i redovnica godinama pastoralno djelovali i daleko izvan svoga rodnoga zavičaja. Tako se livanjski kraj može pohvaliti da je imao svoje kćeri i sinove koji su djelovali u katoličkim misijama u Africi, Australiji i Libiji, u Turskoj, na Tasmaniji i Filipinima, a o europskim zemljama da i ne govorimo. A od onih koji su ostali pastoralno djelovati u Bosni i Hrvatskoj,

² Karaula, 2012, 67-114. Riječ je o sestrama iz dviju zajednica: Družbi školskih sestara franjevki Krista Kralja Bosansko-hrvatske provincije Prečistog Srca Marijina – Sarajevo i Školskih sestara franjevki Krista Kralja Presvetog Srca Isusova – Split.

³ Muške zajednice: Franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda – Zagreb (7 članova), Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja – Split (4), Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Mostar (2), Hrvatska provincija franjevaca trećoredaca glagoljaša sv. Jeronima – Zagreb (13), Hrvatska provincija sv. Jeronima franjevaca konventualaca – Zagreb (3), Hrvatska pokrajina Družbe Isusove – Zagreb (3), Hrvatska karmelska provincija sv. Oca Josipa – Zagreb (2), Hrvatska salezijanska provincija – Zagreb (1), Banjolučka biskupija (13), Đakovačka nadbiskupija (8), Zadarska nadbiskupija (3), Šibenska biskupija (1), Zagrebačka nadbiskupija (2), Vrhbosanska nadbiskupija (10). Nije isključena mogućnost da je broj i veći nego što je ovdje napisano.

Ženske redovničke zajednice: Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskog – Sarajevo (26), Sestre klarise – Brestovsko (1), Družba sestara Presvetog Srca Isusova – Rijeka (12), Sestre franjevke misionarke iz Asiza – Zagreb (1), Družba milosrdnih sestara Svetoga Križa – Đakovo (8), Sestre služavke Malog Isusa – Sarajevo (3).

¹ Vrgoč, 2003. Svakako valja kazati da su u ovaj leksikon uvršteni i franjevci rođeni u glamočkom, kupreškom i grahovskom kraju. Ovdje su uvršteni jer su, gledano bosansko-franjevački, svi pripadnici livanjskog samostanskog područja (distrikta). Fra Mirinu popisu treba dodati još trojicu mladih fratara koji su, kao članovi Bosne Srebrene, u novije vrijeme postali svećenici.

neki su u svojim redovničkim ili biskupijskim zajednicama te u narodu bili vrlo ugledni i poštovani pa su obnašali ili još uvijek obnašaju neku vrlo važnu i odgovornu službu.

Tako je livanjsko samostansko područje Katoličkoj Crkvi dalo četiri biskupa,⁴ vikara Vojnoga ordinarijata⁵ i službenika vatikanske diplomacije,⁶ 14 redovničkih provincijala⁷ i petoricu provincijskih vikara,⁸ jednu vrhovnu poglavaricu svoje redovničke zajednice⁹ i četiri provincijalke,¹⁰ 17 profesora na

Franjevačkoj teologiji u Sarajevu,¹¹ 10 prvih odgojitelja u novicijatu (1882.),¹² 25 profesora na gimnaziji u Visokom,¹³ dalo je sedam glavnih urednika nekog poznatijeg vjerskog glasila,¹⁴ respektabilan broj spisatelja¹⁵ i kulturnih djelatnika¹⁶ te nekoliko pučkih i stručnih liječnika.¹⁷ Koje ljudsko intelektualno

⁴ Fra Pavao Posilović iz Glamoča (rođen oko godine 1597., apostolski vikar u osmanskoj Bosni); fra Alojzije Mišić, mostarski biskup 1859. do 1942. (podrijetlom iz Sturbe kod Livna); fra Marko Semren iz Bile, pomoćni biskup Banjolučke biskupije te mons. Ante Jozić, sadašnji nuncij u Ukrajini (podrijetlom iz Vidoša).

⁵ Don Marko Medo iz Kovačića, vikar Vojnog ordinarijata u Republici Hrvatskoj.

⁶ Don Ante Vidović iz Dobrog, trenutačno na službi u nuncijaturi u Meksiku.

⁷ Provincijali Bosne Srebrene iz livanjskoga samostanskog područja (distrikta) bili su: fra Juro Šabić iz Gubera (1666. – 1667.), fra Mijo Duić iz Čelebića (1832. – 1835.), fra Filip Pašalić iz Priluke (1857. – 1860.), fra Andeo Ćurić iz Korita (1897. – 1900.), fra Bonifacije Vidović iz Dobroga (1919. – 1922.), fra Alojzije Ćubelić iz Potkrajca (1934. – 1937.), fra Andeo Kaić iz Livna (1939. – 1942.), fra Stjepan Vrgoč iz Rapovina (1973. – 1976.) i fra Alojzije Ištuk iz Žirovića (1976. – 1982.). Dvojica Livnjaka bila su provincijali u hrvatskoj provinciji franjevac trećoredaca glagoljaša: fra Božo Sučić iz Ljubunčića (1993. – 1997.) i fra Nikola Barun iz Lusnića (2013. – 2017.). Fra Ferdinand Čavar iz Dragnića (Glamoč) bio je 1977. – 1983. i 1986. – 1992. provincijal Hrvatske provincije franjevac konventualaca. Dvojica su provincijala podrijetlom iz livanjskog kraja: fra Karlo Kaić iz hrvatske franjevačke Provincije sv. Ćirila i Metoda (provincijal 1978. – 1980.) i o. Srećko Rimac iz hrvatske karmelske provincije svetog Josipa (provincijal 2014. – 2020.). Čak šestorica njih su iz župe Ljubunčić.

⁸ Fra Filip Pašalić, fra Bonifacije Vidović, fra Bernardin Sarić, fra Božo Sučić i fra Marijan Karaula.

⁹ S. Tereziana Bilić iz Velikih Kablića, vrhovna poglavarica Družbe sestara Presvetog srca Isusova sa sjedištem u Rijeci od 1985. do 1994.

¹⁰ S. Suzana Milardović iz Golinjeva (provincijalka 1985. – 1991.) i s. Ivanka Mihaljević iz Golinjeva (provincijalka 2009. – 2015.) iz Školskih sestara franjevki Krista Kralja Bosansko-hrvatske provincije Prečistog Srca Marijina te (sestre milosrdnice) s. Bogoljuba Jazvo iz Livna (provincijalka 1953.-1959.) i s. Ines Konta iz Livna (provincijalka 2006. – 2009.).

¹¹ Dr. fra Bonifac Badrov, fra Anđelko Barun, dr. Srećko Džaja, fra Tomo Džaja, fra Ljudevit Franjičević, dr. fra Danijel Krželj, dr. Vine Mihaljević, dr. Vojislav Mioč, fra Stjepan Nevistić, dr. fra Srećko Perić, dr. fra Miroljub Pervan, fra Bernardin Sarić, dr. fra Marko Semren, fra Anto Šakić, fra Bruno Ćubela, dr. fra Bono Vrdoljak i dr. fra Miro Vrgoč.

¹² Fra Mijo Duić, fra Filip Šeremet, fra Anto Šakić, fra Lujo Franjičević, fra Franjo Ćurić, fra Bernardin Sarić, fra Bonifacije Vidović, fra Lovro Sučić, fra Anđelko Barun i fra Marko Semren.

¹³ Dr. fra Bonifac Badrov, fra Branko Bilić, dr. fra Mijo Bobetić, fra Mladen Brčić, dr. fra Alojzije Ćubelić, fra Vlado Ćurić, fra Tomo Džaja, fra Bono Grebenarević, fra Alojzije Ištuk, dr. fra Andeo Kaić, Zdravko Kujundžija, fra Eugen Matić, fra Jerko Mihaljević, fra Jozo Milorad Jakumetić, dr. Vojislav Mioč, fra Stjepan Nevistić, fra Filip Pašalić, fra Jako Pašalić, fra Anto Perković, dr. fra Miroljub Pervan, fra Bernardin Sarić, fra Anto Šakić, fra Jozo Vrdoljak i fra Miro Vrgoč.

¹⁴ Fra Bonifac Badrov, urednik *Franjevačkog vijesnika*, Vojislav Mioč i fra Eugen Matić (Narcis Jenko), urednici *Glasnika svetog Ante*, fra Srećko Perić, urednik *Kalendar sv. Ante*, fra Anto Šakić, urednik studentskog lista *Društvena kefa* (glasilo *Zbora redovničke mladeži bosanske*) te fra Marijan Karaula i Zdravko Kujundžija bili su urednici *Svjetla riječi*. Njima bismo mogli priključiti i još neke Livnjake koji su pokretali i uređivali manje poznate listove: Vojislav Mioč, fra Tomo Džaja i fra Mladen Čaja bili su urednici dačkog lista *Cvijet*, fra Bono Vrdoljak i fra Marko Gelo, urednici povremenog *Vjesnika župe Svih svetih u Livnu* te fra Ćiril Lovrić, urednik povremenih glasila župa Bila (*Franjin glasnik*) i Vidoši (*Gospa Vidoška*).

¹⁵ Spomenut ću samo one najpoznatije: fra Pavao Posilović, fra Grgo Lozić, fra Lovro Karaula, fra Alfonz Marija Bralić, fra Eugen Matić (Narcis Jenko), fra Bonifac Badrov, Vojislav Mioč, fra Bonifacije Vidović, fra Miroslav Džaja, fra Željko Džaja, fra Mladen Brčić, fra Bono Vrdoljak, fra Danijel Krželj, Srećko M. Džaja, fra Miro Vrgoč, fra Marijan Karaula, fra Marko Semren, fra Jozo Mihaljević...

¹⁶ Fra Lovro Karaula, fra Jako Pašalić, fra Andeo Kaić, fra Srećko Perić, fra Vladimir Dolić, fra Marijan Karaula, fra Jozo Mihaljević, fra Ćiril Lovrić...

¹⁷ Pučki liječnici (autori ljekaruša): fra Vladimir Dolić, fra Lovro Vucić, fra Anto Šakić i fra Filip Kunić. Kao stručni liječnik poznat je Livnjak fra Mijo Sučić koji je u Padovi (Italija) završio studij medicine i kirurgije.

bogatstvo samo na duhovnoj razini! Možda žitelji livanjskoga samostanskoga područja nisu ni svjesni koga su sve imali ili još uvijek imaju.

Jedan od istinskih livanjskih duhovnih velikana, mnogima još uvijek nedovoljno poznat, bio je i fra Mijo Duić, čija je 250. obljetnica rođenja vrlo skromno komemorirana ove 2023. godine na Gorici u Livnu u sklopu kulturno-vjerske manifestacije *Naša Gorica*.

Bosna i Hercegovina na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće

Fra Mijo je živio na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. U to je doba Europa snažno obilježena obrambenim ratovima koje je osmanska država, u čijem je sastavu tada bila i Bosna i Hercegovina, morala voditi protiv Austrije i Rusije te protiv brojnih nezadovoljnih ustanika u svojim balkanskim pokrajinama. Ratovi su, naime, u njima prouzročili različite duboke unutarnje krize, ponajprije gospodarsku, a u takvoj je situaciji onda ponajviše stradavalo posve nezaštićeno kršćansko stanovništvo.

Stradavali su i franjevci. Iako su oni načelno bili oslobođeni plaćanja mnogih poreza, često su ih ipak morali plaćati. Najteži i najpoznatiji bio je *džulus*, porez na obavljanje vjerskih obreda. U usporedbi s drugim davanjima džulus zapravo i nije bio tako visok, ali je problem franjevačkim samostanima i franjevcima bila učestalost njegova plaćanja. Ne samo da se plaćao svake godine nego i uvijek prigodom nastupa novoga vezira. A kako su se veziri često mijenjali, džulus bi se plaćao i po tri ili četiri puta godišnje.

Ovim nametnutim porezima i brojnim neshvatljivim sudskim pristojbama dodajmo i nered koji su u Bosni bili gotovo svakodnevni zbog neuspjeha osmanske vojske na raznim bojištima. Takva je situacija pogodovala nasilju nezadovoljnih pojedinih vojnika, a rezultirala je mnogobrojnim umorstvima katolika i franjevaca koji su najčešće ubijani iz čista mira, a vlast osmanske države nikad nije kaznila njihove ubojice. Štoviše, nije to ni pokušala.¹⁸

I inače, položaj kršćanskoga puka bio je vrlo, vrlo žalostan. Nisu imali ni najosnovnijih ljudskih prava, nego su bili izloženi na milost i nemilost svojih inovjernih gospodara koji su bili doista nemilosrdni. U to se može uvjeriti svatko tko barem samo jednim dijelom pročita poznati *Zapisnik* fra Lovre Karaule, koji vrlo detaljno opisuje položaj kršćana i progon svećenika u livanjskom kraju,¹⁹ ili da pročita još potresniju spomenicu biskupa Rafaela Barišića koju je, na molbu bosanskih katolika, 1838. poslao austrijskom caru Ferdinandu I. a u kojoj, ne zaboravljajući stalna pljačkanja, tlačenja i druge brojne nevolje, o socijalnom i političkom stanju u Bosni tih tridesetih godina 19. stoljeća piše:

Bez razlike svi Turci imadu pravo na naš život, i stoga je naš život uvijek u pogibelji, te ne samo da se izjednačujemo sa beščutnom gamadi, nego smo pače i zapostavljeni im; jer kad kojeg kršćanina ubiju ili na drugi način na drugi svijet opreme, javno vele, da je jedan pas od više njih krepao... Gospodari i drugi mogućnici sa svojim kmetovima kršćanima gore postupaju negoli s istom beščutnom životinjom, niti oni čine razlike između kršćana i marve...²⁰

Na kraju svoje predstavke biskup Barišić ganutljivo moli cara:

Nek te ganu lica naša potokom suza oblivena, nek te gane krik nevine dječice, jauk naših sinova, plač i vapaj naših žena, grozni lanci kojima smo nedužni sapeti, crne i užasne tamnice, u kojima čamimo, grozna bičevanja koja nas satiru, nek Te Cesare, to sve potakne i gane, da boljom učiniš našu sudbinu.²¹

Valja nam priznati kako je ova predstava biskupa Barišića urodila određenim plodovima te je 3. studenoga 1839. Abdul-Medžid iz Gjülhane izdao *Hatišerif*, odnosno *Dobre uredbe* kojima se ubuduće zabranjuje napadati tuđi život, imanje i poštenje. K tomu je sljedeće godine biskup Barišić preko bečke kancelarije

¹⁸ O ovoj temi više: Gavran, 2007, 97-103.

¹⁹ Karaula, 2000, 288-297.

²⁰ Glavaš, 1900, 23-35. Ovdje navedeno prema: Badrov, 1925, 11.

²¹ Isto.

primio ferman kojim se katolicima potvrđuju njihova prijašnja prava, a sav katolički narod Bosne i Hercegovine stavlja se pod zaštitu habsburškoga dvora.²²

Naravno, na teške patnje i smrtna stradanja franjevaca i bosanskoga katoličkoga puka nije bio ravnodušan ni fra Mijo koji je tih tridesetih godina bio provincijal bosanske franjevačke provincije i na vlastitoj ih je koži osjetio. Potvrđuje to i dopis koji je on 30. travnja 1834. iz (Kraljeve) Sutjeske uputio dr. Giaconu Marcocchiju, članu sanitarne komisije koja je te godine boravila u Bosni. Pismo je u zadarskom Državnom arhivu u srpnju 1954. pronašao povjesničar dr. Hajrudin Ćurić i sljedeće godine objavio u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu*.²³

Nastojeći zainteresirati dr. Marcocchiju da bude *iskren posrednik i vjeran tumač zajedničkih suza* koje upućuju na podnožje prijestolja austrijskih careva, fra Mijo mu detaljno, nabrajajući pojedinačne zločine, opisuje neopisivo stanje nasilja u kojem se tada nalazio katolički puk u Bosni. Tako, piše fra Mijo, župne kuće postaju svratišta Turaka koji svoje nepravredne zahtjeve svake vrste prate raznim uvrjedama, fizičkim napadima i sl. Kršćani na svom vlastitom zemljištu ne mogu popravljati svoje porušene kuće i za vrlo skupe novce moraju kupovati dozvole da ih mogu popravljati. Na prometnicama pijani Turci često čine zločine i ubojstva, a krivnja se pripisuje katolicima. Ako bi katolici ipak uspjeli dokazati svoju nedužnost, morali su plaćati sudske troškove, u protivnom ih je čekala smrt itd. Svoje pismo provincijal Duić završava izjavom kako bi zla bilo još i više da njemu i njegovu narodu nije bilo potpore i pomoći koja im je stizala od viteza Bartolomea d' Epira, liječnika bosanskoga vezira.²⁴

Potaknut dirljivim sadržajem pisma provincijala Duića, dr. Marcocchia je, nakon što je svršio svoju misiju u Bosni, uputio

20. svibnja 1834. iz lazareta Han u sinjskom kraju²⁵ izvješće okružnoj kapetaniji u Splitu s naslovom *Politička zapažanja o suvremenom stanju u Bosni 1834*. Za tamošnje opće stanje on kaže da ne može biti gore te, doslovno navodeći neke dijelove fra Mijina pisma, spominje i neka turska zlodjela koja on nije spomenuo. Tako navodi, primjerice, kad bi kršćani iz svojih sela donosili na obližnja prodajna mjesta neku svoju robu da ju prodaju ili pak kad bi željeli da se snabdiju nekim stvarima koje njima trebaju, Turci bi im oduzimali njihove stvari pa im ili plaćali tek upola cijene ili bi im oduzimali bez ikakve nadoknade. Iako turski zakon propisuje da se osobni porez naplaćuje samo od osoba određenog odraslog uzrasta, te se 1834. godine naplaćivao čak i od dojenčadi, a žene i djevojke nigdje nisu bile sigurne od turskih nasilja.

Da bi se koliko-toliko zaštitili, kršćani su predlagali caru Franji I. da se u Bosni imenuje konzul koji bi bio dobar katolik i bio u stanju zaštititi ih od osmanskih ugnjetavanja i nepravde. U svim drugim dijelovima Osmanskoga Carstva, naveo je dr. Marcocchia na kraju svoga dopisa, katolici su puno zaštićeniji nego u Bosni i pošteđeniji od tolikih nesreća. Dr. Marcocchi je doslovno napisao i ovo:

*Svi narodi (bolje, vjeroizpovijesti), osim muhamedanskog, a osobito kršćanski (katolički) najživljom napetošću traže konzula za Bosnu, koji bi bio obdaren znanjem, stalnošću i dostojanstvenim držanjem, kako bi u njem našli zaštitnika i nuždna branitelja od tolikih nepravda, što ih tlače.*²⁶

Prijedlog i želja fra Mijina o konzulu, koju je podupro i dr. Marcocchi, ostvarila se tek jednim dijelom 1850. godine kada je uspostavljen Austrijski generalni konzulat u Sarajevu, koji je postojao do 1878. kada je dokinut.²⁷

²² Jelenić, 1915, 162.

²³ Ćurić, 1955, 181-185.

²⁴ Ćurić, 1955, 181.

²⁵ Lazaret je ustanova ili prostor za smještaj oboljelih od zaraznih bolesti. U vrijeme fra Mije Duića jedan se takav lazaret nalazio u zaseoku Han na rijeci Cetini pokraj Obrovca Sinjskog.

²⁶ Batinić, 1887, 212.

²⁷ Ćurić, 1955, 185.

Velik, a nepoznat livanjski franjevac

U takvim je, dakle, društveno-političkim i vjerskim okvirima živio i djelovao fra Mijo Duić. Upravo u tako nepovoljnim i žalosnim okolnostima za kršćane on je, kao redovnik i svećenik, u bosanskoj franjevačkoj provinciji obnašao brojne i vrlo važne službe i posve je sigurno da ga možemo ubrojiti u skupinu uglednijih, zaslužnijih i velikih franjevaca livanjskoga kraja i franjevačke provincije Bosne Srebrene.

Na žalost, usprkos svojem uistinu impresivnu životopisu, on je i u svom rodnom livanjskom kraju nedovoljno poznat i pomalo zaboravljen. Nije nam poznato da se dosad netko kritički i studioznije pozabavio proučavanjem njegova života i djelovanja te se zadugo, sve do ovih naših dana, pouzdano nije znalo čak ni gdje je zapravo rođen i kada.

U skladu s tim i historiografska je literatura o njemu vrlo oskudna. Malo opširniji biografski tekst o fra Miji Duiću objavio je fra Miro Vrgoč u spomenutoj knjizi *Leksikon franjevaca Bosne Srebrene iz livanjskog kraja*.²⁸ Spominje ga i fra Bono M. Vrdoljak u znanstvenom uratku s naslovom *Crkveno-vjerske prilike u BiH za Karaulina života – s posebnim osvrtom na livanjski kraj*.²⁹ Tek nekoliko podataka o njemu donosi i *Hrvatski franjevački biografski leksikon*,³⁰ *Necrologium Bosnae Argentinae*³¹ i monografija župe Ljubunčić, tiskana 2010. godine.³² I to je sve. Možemo reći, doista nedovoljno za osobu ljudskog i svećeničko-redovničkog profila kakav je bio fra Mijo pa nije nimalo čudno da dr. Anto Kovačić piše kako je rođen oko 1773. u Fojnici.³³

Još nevjerojatniji zapis nalazimo u *Hrvatskoj enciklopediji Bosne i Hercegovine*, sv. 1., tiskanoj u Mostaru 2009. godine. U natuknici o fra Miji Duiću potpisnik M. K. u svega dvjema

rečenicama umjesto mjesta i datuma njegova rođenja kaže samo: 2. pol. XVIII. st.³⁴

Fra Andrija Zirdum priredio je 1991. za tisak *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vrmena u Bosni* autora fra Jake Baltića. Poprativši osnovni tekst bilješkama, on u jednoj od njih piše da je fra Mijo Duić rođen u Livnu, a u drugoj je posve precizan jer dodaje i selo Čelebić.³⁵ No, pri kraju knjige u *Kazalu važnijih osoba i časopisa* uopće ga ne spominje.³⁶

Navodeći ga kao župnika u Kupresu, fra Miroslav Džaja piše da je iz Odžaka kod Livna.³⁷

Posebno je zanimljivo da fra Mijo Batinić, poznati franjevački povjesničar, u monografiji *Franjevački samostan u Fojnici*, kada nabroja znamenitije fojničke fratre i one iz drugih krajeva Bosne koji su živjeli i djelovali u Fojnici, uopće ne spominje fra Miju Duića. Spomenuo je 44 franjevca, ali ne i njega bez obzira na to što je on u Fojnici dva puta bio župnik i gvardijan, što je stolovao u fojničkom franjevačkom samostanu dok je obnašao službu provincijala i ostao živjeti u njemu nakon isteka službe te umro ondje i pokopan u fojničkoj samostanskoj crkvi.³⁸

Budimo iskreni i priznajmo kako je nejasno i pomalo začuđuje ovo pravo šarenilo pri određivanju fra Mijina rodnoga kraja i datuma rođenja. Začuđuje ponajprije zbog toga što u 19. stoljeću gotovo svi šematizmi bosanske franjevačke provincije, kada nabrajaju poglavare ove redovničke zajednice, uz provincijalovo ime redovno napišu odakle je. Za provincijala fra Miju Duića svi su odreda napisali da je iz Livna.³⁹ K tomu, nije uopće bilo teško pronaći

²⁸ Vrgoč, 2003, 86-88.

²⁹ Karaula, 2000, 23-51.

³⁰ HFBL, 2010, 152.

³¹ Jelenić, 1917, 9.

³² Karaula, 2015, 223.

³³ HFBL, 2010, 152.

³⁴ HEBH, 1, 2009, 634.

³⁵ Baltić, 1991, 84 i 142.

³⁶ Baltić, 1991, 305-315.

³⁷ Džaja, Draganović, 1994, 255.

³⁸ Batinić, 1913, 129-148.

³⁹ Usporediti, na primjer, *Schematismus almae missionariae Provinciae Bosnae Argentinae ordinis fratrum minorum opservantium* za godinu 1836., str. 17.; *Schematismus...* za godinu 1840., str. 22.; *Schematismus...* za godinu 1855., str. 79.; *Schematismus...* za godinu 1864., str. 99.; *Schematismus...* za godinu 1877., str. 137... Tradiciju da uz ime provincijala piše i mjesto njegova rođenja nastavlja i šematizam za godinu 1906., str. 18. No, ostala

datum, mjesec i godinu fra Mijina rođenja. Dovoljno je bilo u arhivu franjevačkoga samostana u Fojnici potražiti *Knjigu oblačenja* budućih novaka fojničkoga samostana, gdje piše da je *Stipan Duić iz Livna, rođen 14. 6. 1773.*⁴⁰

Doduše, nešto veći i teži problem za povjesničare jest odrediti u kojem je zapravo livanjskom selu fra Mijo Duić rođen. Valja reći kako je već Baltić u spomenutom *Godišnjaku* napisao da je bio rodom iz *Livna, sela Čelebića.*⁴¹ No, on ne nudi neki izvorni povijesni dokument kojim bi potkrijepio svoju tvrdnju. Mi, istina, možemo vjerovati fra Jaki Baltiću jer su pune 33 godine on i fra Mijo Duić bili suvremenici, istodobno su živjeli kao članovi Bosne Srebrene te je mogao fra Jako, kao ugledan član Bosne Srebrene i osoba od pera, i od samog fra Mije doznati taj podatak o mjestu njegova rođenja.⁴²

U čemu je onda problem glede određivanja sela u kojem je fra Mijo rođen? Problem je u tome što, za razliku od Baltića, neki crkveni dokumenti i službene knjige stare župe Livno govore malo drukčije. U tom smislu navest ću samo dvije stvari:

1. U popisima katoličkoga puka, kako ga donose izvješća biskupa fra Pave Dragičevića iz 1741. i fra Marijana Bogdanovića iz 1768., navodi se u cijelom livanjskom kraju s ovim prezimenom jedino obitelj Tadije Duića iz Prologa. Kod Dragičevića ona ima sedmero odraslih članova i petero djece, a kod

Bogdanovića ima desetero odraslih i šestoro djece.⁴³

2. U matici krštenih župe Livno za Donje polje, u vrijeme kada je rođen fra Mijo (između 1771. i 1781.), nema uopće upisa osoba s prezimenom Duić. No, u matici umrlih ima. Upisana je smrt fra Mijina brata Josipa Duića 31. siječnja 1798.⁴⁴ Kao mjesto smrti naveden je Odžak. Ovaj upis upućuje na zaključak da su se Duići u razdoblju između 1780. i 1798. iz Prologa preselili u Odžak. U Odžaku su također umrli i fra Mijin otac Ante (umro 1801.),⁴⁵ kao i fra Mijin brat Jakov (umro 1817.).

Navedeni podatci vode prema zaključku da je fra Mijo Duić, krsnim imenom Stipan, možda rođen 14. lipnja 1773. u Prologu, selu u današnjoj župi Čuklić. No, ni ovu pretpostavku (tvrdnju) ne možemo zasada dokazati nekim odgovarajućim povijesnim izvorom ili dokumentom budući da je, uz druge crkvene i župne knjige, i matica krštenih župe Livno za Gornje polje, gdje je tada pripadala župa Čuklić s Prologom, izgorjela u požaru koji je 29. travnja 1802. zahvatio župnu kuću u Vidošima. Za sada nam ostaje vjerovati fra Jaki Baltiću kako je fra Mijo Duić rođen u Čelebiću.

Rupe u životopisu

O Stipanovim (fra Mijinim) roditeljima i članovima njegove šire obitelji zasad ne znamo ništa više nego što je upravo rečeno. Ne znamo

četiri šematizma Bosne Srebrene iz 20. stoljeća (1935., 1963., 1974. i 1991. godine) to ne čine.

⁴⁰ Jolić, 2009, 84. U knjizi je fra Robert donio najprije prijepise starih knjiga oblačenja novaka samostana Fojnica, Kreševo i Kraljeva Sutjeska, a onda je objavio brojne i važne podatke o noviciatu kao odgojnoj ustanovi hercegovačkih franjevaca i pripravicima za članove Hercegovačke franjevačke provincije dok su se i Hercegovci nalazili s Bosancima u zajedničkoj provinciji Bosni Srebrenoj.

⁴¹ Baltić, 1991, 143. Također: Baltić, *Čestite osobe redovnikah i svjetovnjakah u Bosni*, neobjavljen izvor u rukopisu, AFSF.

⁴² Fra Jako Baltić rođen je 30. ožujka 1813. u Bukovici kod Travnika, a preminuo 5. siječnja 1887. u Ovčarevu.

⁴³ Mandić, 1962, 155.

⁴⁴ Umro je u 27. godini života (Perković, 2003, 384).

⁴⁵ U *Matici umrlih* župe Livno za Gornje polje o njemu je zabilježeno: *Nije se mučio, svoju je smrtnu borbu povjerio Bogu, providen svim sakramentima potrebnim za svoj spas, uz izgovaranje riječi veoma pobožne molitve: Dušo Isukarstova posveti mene, milu je dušu vratio Bogu dana 20. rujna 1801. godine, imao je 68 i pol godina života. Njegovo su mrtvo tijelo, uz nazočnost svećenika, prenijeli u groblje Ljubunčić i ondje je s poštovanjem pokopan u majčinom grobu. Njegovi sinovi, o. fra Mijo (koji je u knjižici opisao njegovu smrt) i Jakov oplakali su ga pred svim stanovnicima kao veoma dobrog čovjeka i roditelja, čija duša i duše svih vjernih mrtvih po milosrđu Božjem neka počivaju u miru. Amen.* (Za prijevod ovoga teksta s latinskog jezika zahvaljujem fra Marku Čoriću.)

ništa ni o njegovu odrastanju i mladenačkim godinama te prvim susretima s pismošću i o osnovnom obrazovanju. Zna se pak da je fratarski habit obukao u Fojnici 21. prosinca 1789. kada je započeo godinu redovničkoga novicijata u koji ga je primio provincijal Bosne Srebrene fra Ivan Skočibušić iz Duvna.⁴⁶ Tom je prigodom Stipan uzeo redovničko ime fra Mijo. Nakon što je potom tijekom 1790. pozitivno prošao na sva tri glasovanja o svojoj prikladnosti za redovnički život, isti je provincijal fra Ivan 21. prosinca iste godine primio i fra Mijine svečane zavjete kada se on definitivno odlučio za redovništvo i svećeništvo.⁴⁷

Nemamo puno podataka ni o fra Mijinu školovanju i ređenju za svećenika. Nekako bismo s pravom mogli zaključiti da se nije školovao u Austro-Ugarskoj Monarhiji jer njegova imena nema u detaljnu popis studenata koji su se u to vrijeme školovali u njoj, o čemu je vrlo studiozno i opširno u svojim znanstvenim radovima pisao dr. Rudolf Barišić. S druge, pak, strane prema nekim naznakama moglo bi biti da se školovao na nekom od visokih učilišta u Italiji ili Dalmaciji. To se, naime, može zaključiti jer su ga u nekim unutarprovincijskim raspravama subrača fratri nazivali *Talijanom*, a ne *Ugrom*, kako su se dijelili bosanski franjevački studenti već prema tome gdje su studirali: u Italiji ili u

Austro-Ugarskoj Monarhiji. I sam ga Barišić, u svojoj knjizi *Bosanski Ugri naziva Talijanom*.⁴⁸

No, zato imamo više podataka o njegovu pastoralnom djelovanju. Kao mlad svećenik obnašao je službu kapelana najprije u ljubunskoj župi. Potom je bio kapelan u župi Livno Gornje polje, ali samo nakratko jer ga uprava Provincije ubrzo premješta u Kraljevu Sutjesku za odgojitelja novaka, učitelja mladeži i svetkovinskog propovjednika.

Dvaput je bio gvardijan i župnik u Fojnici. Prvi put od 1812. do 1815. i drugi put od 1822. do 1823. *Fojnička regesta* bilježi njegovo ime također dva puta. Prvi put ga neizravno spominje kada piše da je kao gvardijan 1. svibnja 1815. kupio livadu niže samostanskog Toplika za 450 groša od hanume Cheri Agi-Imamovića. Mužu njezinu ime je bilo Mula Muhamad iz Sarajeva.⁴⁹

Na drugom mjestu navodi kako je u vrijeme fra Mijina gvardijanstva 22. lipnja 1822. kupljena kuća na Selakovićima od Frane Herine za 225 groša.⁵⁰ Vjerojatno je to ona ista kuća, kmetovska kuća u kojoj se u razdoblju od 1815. do 1816. godine, kada je i u Fojnici harala stravična kuga i franjevački se samostan zbog toga morao zatvoriti, nastanilo nekoliko svećenika koji su bili za *duhovnu službu... te su oblazili kužnike ove prostrane župe*. Dok je kuga harala u Fojnici 1814. – 1817. godine, umrlo je u župi više od 750 katolika.⁵¹

⁴⁶ Svjedoci su bili: meštar novaka fra Jozo Barić iz Bihaća, samostanski vikar fra Nikola iz Ivanske te *ex definatori* fra Stipan Margitić i fra Filip Šimić. U spomenutoj knjizi *Leksikon franjevac Bosne Srebrene iz livanjskog kraja* autor fra Miro Vrgoč pogrešno piše da ga je u novicijat primio „novički meštar fra Ivan Skočibušić iz Duvna kao provincijalov delegat“ i da je to bilo 21. listopada. Bio je fra Ivan, istina, u dva maha i odgojitelj novaka (meštar). No, on je u to doba (1789.) drugi put obnašao službu provincijala bosanske franjevačke provincije: prvi put 1777. – 1780. i drugi put 1786. – 1790. (HFBL, 2010, 493 i Karamatić, 1991, 20–21). Doduše, mogao je fra Ivan, kao „provincijalov delegat“, primiti fra Mijine svečane zavjete, ali nikako kao provincijal jer mu je, kako bilježi Baltić (Baltić, 1991, 69), mandat te službe završio ranije, već 23. svibnja 1790. kada ga je kao provincijal naslijedio fra Frano Gracić iz Kreševa. Također, malo je vjerojatno i da je tada bio meštar novaka jer je imao oko 67 godina (rođen oko 1733. a umro 1795.).

⁴⁷ Jolić, 2009, 85. Svjedoci su bili meštar fra Jozo Barić, samostanski vikar fra Mijo Baltić i bivši definator fra Mato Ivekić.

⁴⁸ Barišić, 2021, 253. Da posljedice podjele među bosanskim franjevcima na *Ugre* i *Talijane* nisu bile nimalo bezazlene, pokazuje primjer koji opisuje Julijan Jelenić u svojoj knjizi *Kultura i bosanski franjevci*. Ne objašnjavajući kojoj od tih dviju skupina pripada fra Mijo Duić, Jelenić, naime, piše: *Disharmonija se pojavi još 1828. i 1829., kada bosanski oci izaberu za generalova komisara fra Miju Duića. Dok je Duić Bosnu obilazio, neko prišapnu fra Dominiku Franjiću, generalnome vikaru biskupa Miletića, da su Duić i redodržavnik fra Petar Kordić Ugri i da će na uštrb Talijana ponovno Ugra izabrati za redodržavnika. Čuvši za to biskup Miletić posredova kod generala reda u prilog Talijana, a ovaj 1829. oduzme Duiću pravo predsjedanja na kapitulu i preda fra Dominiku Franjiću.* (Jelenić, 1915, 23)

⁴⁹ Matasović, 245.

⁵⁰ Matasović, 250.

⁵¹ Batinić, 1913, 111–112.

Iz Fojnice se fra Mijo vratio u Ljubunčić gdje je također u dva maha bio župnikom. Između ta dva župnička mandata u ljubunskoj župi bio je župnik u Vidošima. Član uprave provincije Bosne Srebrene bio je tri puta. Bio je također i opći pohoditelj Bosne Srebrene.

Fra Mirko Džaja u knjizi *Sa Kupreške visoravni* navodi da je fra Mijo od 1828. do 1832. bio župnikom župe Kupres sa sjedištem u Otinovcima. Upravo kao župnik Kupresa držao je on nadgrobni govor na pokopu biskupa i apostolskog vikara u otomanskoj Bosni fra Augustina Miletića. Biskup Miletić je tijekom mjeseca lipnja 1831. bio na kanonskom pohodu i podjeljivanju sakramenta krizme u (u)sko-paljskom i livanjskom kraju i neočekivano preminuo u Vidošima 18. srpnja 1831. u 68. godini života.

Na dan biskupova ukopa na groblju u Rapovinama, uz brojne svećenike, zgrnulo se, piše fra Bono Perišić, *neizbrojeno mloštvo svieta iz sviuh Livanskih, pak i izdaljnih Župah, za posliednju počast ukazati tako glasovitomu Čovieku, i vrhovnomu svomu Pastiru*.⁵² Ukopnu misu predvodio je, piše dalje Perišić, i žalobno slovo, tj. *pridiku reče*, fra Mijo za koga on (Perišić) tvrdi da je imao *osobitoga dara, i rietke sposobnosti pridikatura, moglo bi se reć, u svoje doba iza Miletića prvi*.⁵³ A dr. Boris Barun navodi kako je fra Mijo održao tako dirljiv i ganutljiv govor *da nije bilo niti jedne jedine osobe na groblju, koja nije plakala žaleći za svojim dobrim biskupom*.⁵⁴

⁵² Perišić, neobjavljeni rukopis, AFSF.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Barun, 1998, 46. Fra Augustin je rođen 16. veljače 1763. u Fojnici. Kada je 1802. apostolski vikar i biskup fra Grgo Ilijić zatražio od Svete Stolice sebi nasljednika, ona je između četvorice predloženih kandidata imenovala upravo fra Augustina najprije 6. ožujka 1803. naslovnim daulijskim biskupom i potom 15. ožujka koadjutorom bosansko-hercegovačkog apostolskog vikara s pravom nasljedstva. Zanimljivo je svakako da je novi apostolski vikar, obnašajući ovu službu u Bosni, prve i posljednje korake kao biskup načinio upravo u livanjskoj župi odnosno u Vidošima gdje joj je u to doba bilo sjedište. Bio je najprije pokopan na groblju u Rapovinama, a onda su njegovi posmrtni ostaci 25. rujna 1881. preneseni u samostansku crkvu na Gorici u Livnu te 20. srpnja 1925. pohranjeni u poseban sarkofag koji se i sada nalazi ispod kora goričke crkve.

Služba župnika na Kupresu zasigurno nije bila neka izvanredno važna služba da bi „preporučivala“ upravo fra Miju da predvodi misu i govori na pokopu jednog od najvećih franjevacu u povijesti Bosne Srebrene ili, kako bi kazao Srećko Džaja, *najuglednijeg biskupa koji je dosad djelovao na tlu Bosne*.⁵⁵ Fra Miju su zacijelo preporučivale ponajprije njegove sposobnosti i ugled koji je u to doba uživao među svojom braćom franjevcima i svojim bosanskim katoličkim pukom.

Ima još jedan događaj koji ukazuje na to kakav je zapravo ugled uživao fra Mijo među braćom svoje redovničke zajednice. Nakon što je umro biskup fra Augustin Miletić, defintorij bosanske franjevačke provincije sa svog izvanrednog sastanka u Kraljevoj Sutjesci 10. kolovoza 1831., u skladu sa starom povlasticom Bosne Srebrene, složno je predložio, uz fra Rafaela Barišića iz Očevije i fra Augustina Kujundžića iz Kreševa, i fra Miju Duića iz Livna za službu apostolskoga vikara u Bosni.⁵⁶ Papa Grgur XVI. je, međutim, mimošao svu trojicu ponuđenih kandidata i ponudio najprije fra Gabrijelu Barišiću tu odgovornu službu, ali se on odrekao te dužnosti prepustivši je svom rođaku fra Rafaelu Barišiću.

⁵⁵ Džaja, 1971, 187. Džaju su na ovakvu tvrdnju vjerojatno inspirirale riječi jednog od ljetopisaca samostana u Kraljevoj Sutjesci koji je, u povodu biskupove smrti, zapisao: *dok onnaki megiu Bosniake Praelat stupi, mloghiche minut vikovi*. (Jelenić, 1927, 180)

A fra Lovro Karaula je u svom nedovršenom životopisu fra Augustina Miletića zabilježio izreku *učevnih i duševnih bošnjakah i Ercegovacah: Banovanje Kulinovo, kraljevanje Tvertkovo i Biskupovanje Miletino u Bosni se poboraviti ne mogu!* (Karaula, 2000, 287)

⁵⁶ Jelenić, 1927, 180. Fra Mijo nije bio provincijal Bosne Srebrene, kako piše fra Anđelko Barun, kada ga je kao kandidata za apostolskog vikara u Bosni 1831. predložila Provincija. On je za provincijala izabran godinu dana poslije. Izabran je na provincijskom kapitolu koji je održan 17. svibnja 1832. u Kraljevoj Sutjesci a ne u Fojnici, kako također piše fra Anđelko. (Barun, 2009, 212)

I fra Jako Baltić i Kronika fojničkog samostana pišu da je kapitul održan u Kraljevoj Sutjesci. (Baltić, 1991, 84; KFSF) Fra Anđelko dosljedno fra Mijino prezime piše u obliku *Dujić* iako je uobičajeniji oblik *Duić*. (Barun 2003)

Provincijal Bosne Srebrene

Ipak, mogli bismo tako kazati, stvari su došle na svoje godinu dana poslije na provincijskom kapitolu održanu 17. svibnja 1832. u samostanu Kraljevoj Sutjesci kada je fra Mijo izabran za provincijala bosanske franjevačke provincije.⁵⁷ Tu časnu i odgovornu službu obnašao je tri godine, do proljeća 1835. kada ga je naslijedio fra Andrija Kujundžić (sl. 1).

Nakon izbora, fra Mijo je, kao provincijal, sebi za tajnika izabrao fra Marijana Šunjića, tek svršenog bolonjskog studenta i čovjeka koji je govorio nekoliko stranih jezika. Čuveni fra Anto Knežević prokomentirao je taj izbor riječima da je *starac dobri i učeni*, kako on opisuje fra Miju, uzeo sebi za tajnika fra Marijana *ufajući se više u njegovu nauku i okretnost, nego u sebe istoga*.⁵⁸

O fra Mijinu izboru za provincijala i njegovu biranju fra Marijana za tajnika sličnim riječima govori i fra Jako Baltić kada u svom *Godišnjaku* piše da je *učeni redovnik dat starom i jur slabom Duiću da ga u teškom poslu pomaže*.⁵⁹ I fra Anto i fra Jako govore, dakle, o fra Miji kao starom redovniku, a on je tada imao samo 59 godina.

Barišićeva afera i problem školovanja bogoslova

Tridesete godine 19. stoljeća, vrijeme kad je fra Mijo bio provincijal, jedno su od najzanimljivijih i istodobno najburnijih razdoblja u povijesti Bosne Srebrene uopće. Njime dominiraju ponajprije događaji tzv. Barišićeve afere, a potom i naslijeđen gorući problem školovanja klerika Bosne Srebrene.

Samo nekoliko dana nakon što je fra Mijo preuzeo službu provincijala, stigla je fratrima vijest da je fra Rafael Barišić postao biskupom i apostolskim vikarom u BiH. Za biskupa je

posvećen u Đakovu 30. rujna iste 1832. godine i uskoro se započeo rasplamsavati skandalozan sukob između njega i bosanskih franjevaca. Posve je onda razumljivo da su sve tri godine fra Mijina provincijalstva bile obilježene i opterećene tom poznatom aferom koja se spominje i u našoj kulturnoj povijesti, a u kojoj je fra Mijo, kao provincijal, imao vrlo važnu ulogu braneći, koliko je znao i mogao, stoljetna prava i interese svoje braće i svoje redovničke zajednice. Potvrđuje to i fra Jako Baltić kad piše da je fra Mijo *kano starac od toliko godina, u raspi s Barišićem i Pootenom branio Državu*.⁶⁰

Što je bilo razlogom sukoba biskupa Barišića i franjevaca? Biskup Barišić je nastojao upravu Bosanskog apostolskog vikarijata urediti po modelu hijerarhijskoga centralizma karakterističnog za upravu u biskupijama s isključivo svjetovnim klerom. Ugledni bosanski franjevac i poznati povjesničar fra Berislav Gavranović razloge i sadržaj sukoba ukratko ovako sažimlje:

*Čim je Barišić preuzeo službu bosanskog biskupa, vidjelo se je odmah da njegovi zahtjevi idu preko dosad ustaljenih granica: tražio je u samostanu za sebe posebne prostorije i položaj, preuzimao je vlast nad redovnicima, htio je da mu se ustupi samostanska crkva za katedralu. Njegovo preziranje, naravno, izazvalo je sukobe praćene s mnogo uzbudljivosti i cijepanje među klerom.*⁶¹

Sukob biskupa Barišića s franjevcima prerastao je crkvene okvire. U nj su se umiješale i svjetovne vlasti te su se parnice vodile pred sudištima u Travniku, Beču, Vatikanu i Carigradu.

Barišićeva afera potrajala je punih četrnaest godina te je nanijela neprocjenjivu štetu bosanskohercegovačkim katolicima. A da bi se okončala ta jedna od najbolnijih epizoda u sedamstoljetnoj povijesti bosanske franjevačke provincije, Barišić je 1846. prešao u Hercegovinu, gdje je uskoro bio imenovan prvim apostolskim

⁵⁷ KFSE. Za njegova zamjenika (kustoda) izabran je fra Stipo Marijanović te za članove uprave (definitore) fra Andrija Kujundžić, fra Ante Knezović, fra Jako Križanac i fra Nikola Kordić.

⁵⁸ Knežević, 2009, 43.

⁵⁹ Baltić, 2003, 124.

⁶⁰ Baltić, 2003, 200.

⁶¹ Gavranović, 1935, 4.

vikarom posebnog vikarijata za Hercegovinu, službeno potvrđenim 1847. godine.

A kakvo je bilo stanje sa školovanjem i odgojem bogoslova u fra Mijino vrijeme? Bilo je doista vrlo teško. Provincija je, naime, imala samo tri samostana koja su, k tomu, bila u vrlo lošem stanju pa nije bilo moguće u samoj Bosni organizirati učilište na kojem bi mladi franjevci mogli steći visoko obrazovanje. Stoga je uprava Bosne Srebrene bila primorana jedan dio studenata školovati u prekosavskim krajevima, a drugi, manji dio, u Italiji. No, to je dvojako školstvo stvaralo u Provinciji određene napetosti, o čemu dr. fra Ignacije Gavran piše:

Oni sa sjevera bili su znatno otvoreniji svijetu, upoznatiji s novim idejama i naprednim školstvom, a oni iz Italije polagali su više važnosti na redovničku ispravnost. Osim toga, činjenica da su bosanski klerici i u Italiji i u prekosavskim samostanima bili razvrstani na mnogo mjesta (oko 20), pogodovala je da budu izloženi lošim utjecajima. Financijske teškoće oko održavanja bile su znatne: novac iz zaklade Josipa II. bio je dovoljan samo za tridesetak klerika; talijanski samostani primali su samo dvanaest. A kamo s ostalim, kojih je bilo još 26?⁶²

Razmišljajući o tom nimalo zanemarivu problemu, među bosanskim se franjevcima rodila ideja da u nekom većem gradu za svoje klerike sagrade sebi zasebnu zgradu. Zagreb je u njihovim željama bio na prvom mjestu. Ideju o gradnji takve zgrade prvi je izrekao upravo provincijal fra Mijo Duić austrijskom barunu Ivanu Benku. Dogodilo se to na njihovu zajedničkom putovanju iz Sarajeva u Kiseljak kada je provincijal, između ostaloga, barunu spomenuo probleme s kojima se susreću bosanski klerici te kako bi rješenje bilo da ih se sve okupi u jednom samostanu na području Ugarske i stavi pod nadzor matične provincije.

Benko je ne samo obećao poduprijeti prijedlog nego je nakon povratka u Hrvatsku s tom idejom upoznao bana Franju Vlačića i zagrebačkoga biskupa Aleksandra Alagovića. I ban je prihvatio ideju i predstavio ju 30.

listopada 1832. pred dvorskim ratnim vijećem koje ju je također odobrilo.

O svemu tome pisao je barun Benko provincijalu Duiću u svome pismu od 23. studenog 1832. Provincijal, odgovarajući mu pismom iz Fojnici 20. siječnja 1833., srdačno je zahvaljivao svima na njihovim poduzetim koracima. Zalaganje hrvatskoga bana, zagrebačkoga biskupa i jednoga pripadnika vojničkoga plemstva kakav je bio Benko moralo je ulijevati optimizam u redove članova Bosne Srebrene. No sve je išlo glatko i po planu samo dok se nije postavilo teško rješivo pitanje novčanih sredstava koje je ubrzo zaustavilo daljnji razvoj ove plemenite ideje. Tako, na žalost, nije uspio ni ovaj pokušaj rješenja problema školovanja bosanskih klerika, kao što svojedobno nisu uspjela traženja zgrade u Rimu, Beču, Beogradu i u Carigradu te gradnja sjemeništa u Senju ili iznajmljivanje tvrde kraj Gornjeg Karlovca.

Provincijal Duić, zajedno s fra Andrijom Kujundžićem, 22. kolovoza 1833. piše i biskupu Barišiću u vezi s gradnjom zgrade i njezinu financiranje. U svome odgovoru od 30. kolovoza biskup je naglasio da će nastojati na svaki način pomoći i da je već uputio 14 pisama na različite adrese u Monarhiji, ali su u tom trenutka sva bila bez ikakvog odgovora.

A onda se biskup Strossmayer 1851. pokazao spremnim primiti određen broj bosanskih klerika u Đakovo. Primio ih je najprije u svoje sjemenište, a poslije im je pomogao izgraditi vlastitu zgradu (konvikt). Strossmayer je dao zemljište i gradu, a car im je darovao 10.000 forinti.⁶³

Ovo vrlo sređeno razdoblje školovanja bosanskih klerika trajao je do 1876. kada ga je mađarska politika dokrajčila jer su smatrali da se bosanski klerici, pod okriljem biskupa Strossmayera, odgajaju suviše slavenski. Nakon toga se dio klerika ipak školovao u Đakovu dok je drugi dio na školovanje išao u Italiju, a treći dio je studirao u bosanskim samostanima.⁶⁴

⁶² Gavran, 2007, 126.

⁶³ Barišić, 2021, 250-278.

⁶⁴ Barišić, 2021, 126-128.

Na kraju

Fra Mijo je djelovao u vrijeme kad su se civilne i vojne turske vlasti, smatrajući to sasvim normalnim, miješale u crkveno područje djelovanja premda su se vjerska slavlja u doba apostolskoga vikarijata smjela održavati nakon što bi se podmirio godišnji porez koji se davao prigodom promjena paša. No, fra Mijo se i u takvim prilikama znao izvući iz poteškoća. Izvukao se tako i iz spletki koje je prouzročio kapetan Ahmet-beg Ljubunčić *na čiji je nagovor 1824. god. iz Livna istjerano preko dvije stotine kršćanskih obitelji*.⁶⁵

Bio je doista razborit čovjek pa se držao po strani svih pobuna tridesetih godina u Livnu i okolici. Svojim svećeničkim životom te pastoralnim radom i ugledom Duić je osvajao puk pa je tako osvojio i samoga Ibrahim-bega Firdusa, o čemu svjedoči Firdusovo pismo fojničkom samostanu od 6. veljače 1835., u kojemu on, između ostaloga, pozdravlja i časna starca fra Miju, *svoga prijatelja*. No, on se u pismu, u kojem pokazuje svoju spremnost pomoći bosanskim (livanjskim) fratrma da dobiju dozvolu za gradnju fratarske kuće u Livnu, možda zahvaljujući ponajprije fra Miji, predstavlja i kao prijatelj svih bosanskih fratara te im piše:

Lipa i plemenita pozdrav od mene Ibraim Bega Firdusa Capetana od Livna, mojim Priateglim Starczim u Jekii Jajničhko, najprimomu Dujchii paka Svim ostalim Starczim, u Tekij!

Jasam uvik bio Vash priategl, bogli nego Arkachim kakochevam kazat i Fr. Mio Dujch, i uvik želim vishe dobro Kerstianim nego Aokachim, misliosam da nachine jednu kuchiu u Livnu za dapomolle Bogu, alli nie moghlomi izachi za rukom kako bi ja ottio. Sadami izajde i uze misto zgodno kakosu svi beghenisali, a beghenisachete, i Vi.

Etto daklem Scaglemvam sve oprave, na iste kuche kako vaglia najprie Illam Kadinski i gnegov Uget Sverhu Svega Jemesuch na kuche,

Spainski Marifet na ostalu Zemlu od Spaije kako sam ja učinio vratiti po Miroshehij, a ja od gnega kupio i u Jekin Vami prodo.

Dakle za vechiu posli slobod vaglia da jednoga iz megiu Vas poscaglete Sovom mojom kgnigom, i ovim opravam u Saraevo Nakib Effendij Scerifu, pako nek Vezir Bujurisce, i Buruntiu uzmete od Vezira, za Vechiu Vami Sigurnost porad poslitka.

Kada sve opremite ovemi Sve oprave vratite u Livno da Skupim svu emu na Meschçemu, i da na Meschemi prid Svim Svitom odgovore dassu tome kael toche opet vagliat visce nego Sve oprave kada tako odgovore, posli neche mochi niscto govorit. Da bi bila Srichia da mogu nachi misto u Varoscu jabijm dao da načine kako oche, al etto nemogu da najdu, a onda neka grade kako oche kuchiu od mene zavada neche bitti nikakva, nitisam tomu?...⁶⁶

Da ove Firdusove riječi nisu bile isprazne i da je on pomogao ne samo da se od Sefer Čaića kupi zemljište na Gorici nego vjerojatno i dobije dozvola za gradnju *crkvice*, svjedoči onodobni kroničar samostana na Gorici fra Jerko Vladić pišući kako je, u vrijeme kad je fra Lovro Karaula tražio zgodno mjesto za župni stan i budući samostan s crkvom, Bećo Sefer-Čaić prodavao svoje imanje na Brini koje se svidjelo fra Lovri. *To pade u oči o. fra Lovri, a za očima poleti i srce*, piše fra Jerko i nastavlja:

Ali je bilo poteškoćah, koje je trebalo svladati prije no se kupi. Ovo isto zemljište hotijahu kupiti i grčko-istočnjaci za svoju crkvu i župski stan. Za to se je trebalo o. Karauli još bolje okrenuti oko kapetana Firdusa i napokon njegovom pomoću rečeno zemljište Karaula kupi od Beće Sefer-Čaića za deset tisuća 10.000 grošah = 1.000 forinti.⁶⁷

Isto svjedoči i fra Alfonz Marija Bralić u svome tekstu *Livno – Gorica: Crkvene, povjestne crtice* u kojem piše:

⁶⁶ Matasović, 1930, 254; Mandić, II, 2013, 682.

⁶⁷ KSGL, I, 13. Dr. Dominik Mandić ide korak dalje i doslovno piše kako je Ibrahim-beg Firdus, hlivanjski musulim, g. 1835 sam kupio zemljište za franjevačku kuću i crkvu u blizini Hlivna. (Mandić, 2013, 682)

⁶⁵ Vrdoljak, 2000, 36-37.

Nije manje truda nego troška uloženo, dok je ovo u ona doba posvojeno. Po svaki način hrišćani su htjeli da Goricu kupe za svoju crkvu; ali požrtvovnim nastojanjem fra Lovre Karaule vidoškog župnika, uz pripomoć katolika Jozipa Kutleše, te uz zagovor Ibrahim-bega Firdusa najotmjerenijega muhamedanca, kod kojeg je rečeni Kutleša za tada podvornikom bio, katolička stranka predobi. Iste se godine napravi tu jedna pločata kulica-crkvica pod izlikom štale, da ju ne bi zloba raskopala.⁶⁸

Kao provincijal Bosne Srebrene stolovao je fra Mijo u Fojnici gdje je i preminuo 15. kolovoza 1846.⁶⁹ Umro je, kako piše u *Matičnoj knjizi umrlih župe Fojnica, skrhan staračkom nemoću...* započevši 74. godinu svoga života. Pokopan je u samostanskoj crkvi Svetoga Duha u Fojnici, gdje su se u to doba pokopavali i civili i redovnici.⁷⁰

Kronika fojničkoga samostana bilježi kako je umro dobri starac, blage ćudi i uvijek raspoložen za razgovor sa svakim.... Umro je *s osobitom bogoljubnostju i priloženju volji Božjoj...*, piše fra Jako Baltić i nastavlja:

Ovi starac mloga oficia u Državi jest ponašao sa zadovoljstvom sviu. Življenja biše pobožna i izgledna svima i hrevan pripovidaoc riči Božje. Naravni poeta u naškom jeziku biše; običajne razgovore čitave u veršim činio bi lahko kano da ih čita iz knjige. Ovi isti pokojnik pisao je njeke lipe u narodu izraze i sabiro, ne znam posli smrti kud su se okrenuli...⁷¹

Završimo ovaj tekst parafrazirajući riječi dr. fra Bone Vrdoljaka koji kaže kako je fra Mijo Duić u prvim desetljećima 19. stoljeća Katoličkoj Crkvi livanjskoga područja dao svoj pečat, poput biskupa Miletića, baš kao što će to tridesetih do sedamdesetih godina biskup fra Rafo Barišić, svojim sukobom s provincijom Bosnom Srebrenom, ili pak fra Marijan Šunjić, svojom učenošću, razboritošću i svojim radom dati svoj. Ili kao što je svoj pečat u to doba fra Lovro Karaula dao Katoličkoj Crkvi, livanjskom kraju i cijeloj Bosni.⁷²

⁶⁸ Bralić, 1890, 37.

⁶⁹ Ivić, Ćorić, 2020, 304. pogrešno piše da je fra Mijo umro 16. kolovoza 1846. I fojnički i livanjski *Necrologium* su suglasni da je umro 15. kolovoza.

⁷⁰ Ivić, Ćorić, 2020, 304. U fojničkoj župnoj i samostanskoj crkvi bili su neko vrijeme pokopavani i redovnici i vjernici koji su svojim naporima i žrtvama veoma mnogo koristili fratrima. Civili su se u crkvi prestali pokopavati 1814. a redovnici 1863. godine.

⁷¹ Baltić, 2003, 200-201.

⁷² Vrdoljak, 2000, 36-37. U tom tekstu fra Bono pogrešno piše da je fra Mijo bio provincijal Bosne Srebrene od 1829. do 1832. Bio je od 1832. do 1835.

Kratice

MUŽL	Matica umrlih župe Livno
AFSF	Arhiv franjevačkog samostana Fojnica
GJF	Glasnik jugoslavenskih franjevaca
GZMS	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
HEBH	Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine
HFBL	Hrvatski franjevački bibliografski leksikon
HIP	Hrvatski institut za povijest
KSGL	Kronika samostana Gorica Livno

Izvori

Baltić, J. *Čestite osobe redovnikah i svjetovnjakah u Bosni*, neobjavljen rukopis, AFSF.

Kronika franjevačkog samostan u Fojnici

Matica umrlih župe Livno za Gornje polje

Matica krštenih župe Livno za Donje polje

Perišić, B. *Žitje fra Augustina Miletića, velikog biskupa*, neobjavljeni rukopis, AFSF.

Literatura

Badrov 1925

Badrov, B. *Fra Lovro Karaula. Prilog povijesti bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1925.

Baltić 1991

Baltić, J. *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo 1991.

Barišić 2021

Barišić, R. *Bosanski Ugri. Institucionalna povijest franjevačkog školstva 1785. - 1849.*, Zagreb 2021.

Barun 2003

Barun, A. *Svjedoci i učitelji. Povijest franjevaca Bosne Srebrene*. Sarajevo – Zagreb 2003.

Barun 2009

Barun, A. *Franjevci livanjskog samostanskog područja, Franjevački samostan u Livnu*, Livno 2009.

Barun 1998

Barun, B. *Dušobrižnički rad biskupa fra Augustina Miletića (1763. – 1831.)*, Novigrad 1998.

Batinić 1887

Batinić, M. V. *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*. III, Zagreb 1887.

Batinić 1913

Batinić, M. V. *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV.-XX.*, Zagreb 1913.

Bralić 1890

Bralić, A. M. *Livno – Gorica: Crkvene, povjestne crtice*, GJF, 1890, 3.

Čurić 1955

Čurić, H. *Politička zapažanja o Bosni 1834 godine*, GZMS, Nova serija, 10: Istorija i etnografija, Sarajevo, 1955, 181-185.

Džaja, Draganović 1994

Džaja, M. Draganović, K. *Sa Kupreške visoravni*, Baško Polje – Zagreb 1994.

Gavran 2007

Gavran, I. *Suputnici bosanske povijesti. Sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevaca*, II, Sarajevo – Zagreb 2007, 97-103.

Gavran 2007

Gavran, I. *Suputnici bosanske povijesti. Sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevaca*, Sarajevo – Zagreb 2007.

Gavranović 1935

Gavranović, B. *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Beograd 1935.

Glavaš 1900

Glavaš, R. *Život i rad fra Rafe Barišića, naslovnoga biskupa azotskoga i apostolskog namjesnika u Bosni i Hercegovini*, Mostar 1900, 23-35.

Ivić, Čorić 2020

Ivić, A., Čorić, M. *Matična knjiga umrlih župe Fojnica 1750. – 1821. Život s križem u sjeni polumjeseca*, Zagreb 2020.

Jelenić 1915

Jelenić, J. *Kultura i bosanski franjevci*, II, Sarajevo 1915.

Jelenić 1917

Jelenić, J. *Necrologium Bosnae Argentinae* po Kodeksu franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci, Sarajevo 1917.

Jelenić 1927

Jelenić, J. *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, GZMS, XXXIX, Sarajevo 1927.

Jolić 2009

Jolić, R. *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, Mostar 2009.

Jelenić 1927

Jelenić, J. *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, Sarajevo 1927.

Karaula 2000

Karaula, L. *Zapisnik o Postanju, gragji, o dovršenju, o trošku, o prihodu, i o budućem uzdržavanju Cerkvice Gospine u selu Ljubunčiću*, Pro populo, Život i djelo fra Lovre Karaule (1800.-1875.), Sarajevo 2000, 288-297.

Karaula 2000

Karaula, L. *Život Bosanskog i Ercegovačkog Divnog Apoštola P. G. Augustina Miletića Biskupa od Daulie u Akaji i Namistnika Apošt. u Bosni i Ercegovini*, Pro populo. Život i djelo fra Lovre Karaule (1800. – 1875.), Sarajevo 2000.

Karaula 2000

Karaula, M. *Pro populo*. Život i djelo fra Lovre Karaule (1800. - 1875.), Sarajevo 2000, 23-51.

Karaula 2012

Karaula, M. *Školske sestre franjevke u livanjskom kraju*, Sarajevo 2012.

Karaula 2015

Karaula, M. *Duhovna zvanja župe Ljubunčić*, Župa Ljubunčić, Sarajevo 2015.

Knežević 2009

Knežević, A. *Fra Marijan Šunjić. Kratki životopis iz Povjestnice Samostana Gučanskog 1865*. Guča Gora – Sarajevo 2009.

Mandić 2013

Mandić, D. *Sabrana djela*, II, Mostar 2013.

Mandić 1962

Mandić, D. *Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis*, Chicago-Roma 1962.

Matasović 1930

Matasović, J. *Fojnička regesta*, Beograd 1930.

Perković 2003

Perković, T. *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno 2003.

Vrgoč 2003

Vrgoč, M. *Leksikon franjevaca Bosne Srebrene iz livanjskog kraja*, Sarajevo – Zagreb – Livno 2003.

Biography of Fr Mijo Duić

On the Occasion of the 250th anniversary of the Birth of Fr Mijo Duić

Key words: monastic area of Livno, Bosna Srebrena, spiritual vocation, Fr Mijo Duić, provincial, education of theologians, “Barišić’s Affair”.

The spacious monastic area of Livno is the birthplace of numerous spiritual vocations, both male and female. There are few episcopal or religious communities in Croatia and Bosnia and Herzegovina that do not have at least one spiritual person born in one of the settlements of the Livno Field or someone who originates from there. Moreover, in many of these communities, men and women from Livno held or still hold some very important administrative or other office. The Bosnian Franciscan Fr Mijo Duić was also born in this area. He lived at the turn of the 18th and 19th century. It was perhaps one of the most interesting and turbulent periods in the history of Bosna Srebrena in general. It was a time when the position of the Christian people in Bosnia and Herzegovina was truly very sad. That is to say, they did not even have the most basic human rights and were exposed to the mercy of their infidel masters who were callously merciless towards them. In addition, that period within the Bosnian Franciscan province was marked by the so-called Barišić’s affair and the great problem of education Bosnian clerics. It was during that perilous time that Fr Mijo lived, and no matter the service that he performed in his religious community, he gave all his physical strength and intellectual abilities for the good of the Province, his homeland and the Croatian Catholic people.

Historiographical literature about him is very scarce. I am not aware that anyone has seriously and critically studied and described his life’s path and activity. However, the few historical sources and documents that could be found present him as a true spiritual great man. In spite of this, in our time he is relatively unknown not only among other members Bosna Srebrena,

but also among his own, the people of Livno. He was born on June 14, 1773. Nothing is known about his parents or his upbringing and first encounters with literacy and basic education. It is known that he donned the friar’s habit in Fojnica on December 21, 1789, when he began the year of religious novitiate and changed his baptismal name Stipan into his monastic name Fr Mijo. A year later (December 21, 1790), he took his solemn vows and decided definitively on monasticism and priesthood.

We do not have much information about Fr Mijo’s education or ordination as a priest either. Based on some sources, we could rightly conclude that he was not educated in Austria-Hungary but in Italy. However, we have more information about his pastoral activities, after he became a priest. Apart from the fact that, as is customary, he served as chaplain and parish priest, in his Franciscan community he was the guardian in Fojnica twice, three times a member of the Province administration, provincial of Bosna Srebrena as well as general attendant of Bosna Srebrena and a candidate for apostolic vicar after the passing of Fr Augustin Miletić. It was Fr Mijo, as the pastor of Kupres, who led the funeral mass at Fr Augustin’s funeral and gave a very moving eulogy, which actually speaks about his abilities and the reputation he enjoyed at that time among his fellow Franciscans and the Bosnian Catholic folk.

Fr Mijo passed away in Fojnica on August 15, 1846. In the Register of Death of the Fojnica Parish, it is written that he died crushed by the infirmities of old age... beginning the 74th year of his life. The Chronicle of the Fojnica Monastery records that he died a good old man, mild-tempered and always ready to talk to everyone... He was buried in the monastery church of the Holy Spirit in Fojnica, where both civilians and monks were buried at that time. About him – as man, monk and priest –

his Franciscan brother and contemporary Fr Jako Baltić wrote in his Yearbook stating that he performed all his monastic and priestly duties to the satisfaction of everyone and that in his life he was a pious and zealous preacher of God's word. He distinctly states that he was a "folk poet" who often conducted his daily conversations with people in verse and rhyme as

easily "as if he were reading them from a book". And we could, it seems, with full right conclude that, in the first decades of the 19th century, Fr Mijo Duić left his mark on the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina and Bosna Srebrena, just as the bishops Fr Augustin Miletić and Fr Marijan Šunjić, and Fr Lovro Karaula or some other Bosnian Franciscan did in their time.

Znanstvena polemika

OSVRT NA RAD „NOVE SPOZNAJE O STAROHRVATSKOJ ŽUPANIJI HLIVNI IZ DAROVNICE KRALJA OSTOJE VOJVODI HRVOJU OD 8. XII. 1400.“

Prilog tumačenju i precizn(ij)oj ubikaciji nekih toponima u tom radu

Tomislav Perković
Podhum, 80101 Livno
livnot@net.hr

UDK: 94(497.6)“653“
Primljeno: 31. I. 2023.
Prihvaćeno: 27. XI. 2023.

258

Autor u ovom prilogu analizira rad Ivana Cicvarića, objavljen u četvrtom broju časopisa *Cleuna* pod naslovom „Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII. 1400.“ (Livno, 2021., str. 77-96). Prilog donosi jasnije tumačenje nekih „spoznaja“ postavljenih u navedenu radu, a osobito preciznije prepoznavanje toponima, što će doprinijeti njihovoj neospornoj ubikaciji, ali i potpunijem razumijevanju spomenute darovnice i dijela srednjovjekovne povijesti livanjskoga kraja.

Ključne riječi: darovnica bosanskoga kralja Ostoje, Livno, livanjski kraj, toponimi, srednji vijek

Uvod

Još prije gotovo dva stoljeća veliki hrvatski povjesnik Ivan Kukuljević Sakcinski (1816. – 1889.) prvi je u znanstvenoj historiografiji spomenuo postojanje – za livanjsku povijest od neprocjenjive važnosti – srednjovjekovne darovnice bosanskoga kralja Stipana Ostoje (Kotromanića) pisane za hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića godine 1400. u *stolnom mistu u Sutisci meseca dekebra I.*¹ Kukuljević je povelju našao u Pešti kod jednog *srbskog* bakroresca.² Bojeći se da mu vlasnik spomenutu listinu iz *rukuh iztrgne*, uspio ju je tek prepisati. No za divno čudo, poslije će se to pokazati iznimno točno i precizno na što ćemo se još osvrnuti.

Nekoliko godina poslije slovenski će filolog Franc Miklošić (1813. – 1891.), prebirući po tim starim listinama, otići korak dalje. Prikupivši zavidan broj listina, Miklošić će godine 1858. tiskati u Beču svoju, kako ju je sam naslovio, zbirku *Spomenika* za istraživanje povijesti Srbije, Bosne i Dubrovnika.³ Tako će darovnica, iako tiskana originalnim ćirilničnim slovima, prvi put biti dostupna javnosti u svojoj punini.⁴

Pa ipak, njoj će se tek 70 godina poslije⁵ detaljnije posvetiti Vjekoslav Klaić (1849. – 1928.) nastojeći rastumačiti sve relevantne sastavnice spomenute darovnice.⁶ Istodobno povelju će ponovno iščitati, doduše s

¹ Bosanički grafem i ima vrijednost broja 8.

² Kukuljević, 1852, 36-37, listina br. 3. Pisana je na pergameni u bosanski slovi. Sva je dobro sačuvana, samo na gđekojih mjestih malko razderana, nu ipak se svaka rječ pročitati može.

³ Miklošić, 1858.

⁴ Miklošić, 1858, 247-251.

⁵ Ovdje ne spominjem fra Euzebija Fermendžina i njegovu zbirku *Acta Bosnae* jer sadržaj Ostojine povelje donosi tek u kratkom registu upućujući na Kukuljevića i Miklošića kao izvor. (Fermendžin, 1892, 63)

⁶ Klaić, 1928, 13-28.

nekim sitnim nepreciznostima, Aleksandar Vasiljević Solovjev (1890. – 1971.) objavivši ju suvremenom ćirilicom na srpskome jeziku u zbirci izvora za povijest srpskoga prava.⁷ No, s obzirom na to da je riječ o ćovjeku ruskoga podrijetla, onda i nije toliki grijeh što su mu se pri ćitanju potkrale neke sitne nepreciznosti.

Listini će se napokon vratiti i franjevaćki povjesničar Dominik Mandić (1889. – 1973.)⁸ s ciljem pravednijeg i jasnijeg tumaćenja njezina isključivo hrvatskoga nasljednoga prava davši joj primat prvorazrednoga povijesnoga izvora za izučavanje cjelokupne pravne i rodovske povijesti hrvatske države.

Svima njima zajednićko je jedno, a to je da se pokuša(lo) što vjernije išćitati i rastumaćiti, odnosno shvatiti znaćenje teksta nastala prije više od šest stoljećā. A to je, nema sumnje, iznimno zahtjevan i iznad svega odgovoran posao s golemim rizikom.

U tom nastojanju, ponajprije zbog pokušaja da se konaćno ubiciraju neki toponimi u navedenoj listini, ali i na nov naćin identificiraju iz nje do danas nepoznati toponimi,⁹ priključio se od 2021. godine i Ivan Cicvarić, rijetko smion i vrlo originalan istraživāć srednjovjekovne hrvatske povijesti. Ne ulazeći detaljnije u njegov prilićno bogat opus, u ovom ćemo prilogu, korak po korak, držeći se isključivo objavljenih rezultata, nastojati potvrditi ono što je neosporno taćno protumaćeno, a gdje to nije, ponuditi vlastito razrješenje spornoga.¹⁰ To se prije svega odnosi na ubicaciju nekih toponima koji, netoćno prepoznati, a time i identificirani, umnogome mogu usmjeriti, pa i izmijeniti, buduće razumijevanje prošlosti i to ne samo livanjskog kraja.

Struktura Cicvarićeva rada i nać pristup na iznesene tvrdnje

Težište cijeloga rada koji ćemo analizirati stavljeno je na, s jedne strane, potvrđivanje iznesenih ćinjenica, a s druge strane na raspoznavanje „neprepoznatog“ s obzirom na to da je autor ovoga rada i sam u tom nastojanju već prije ubicirao brojne (srednjovjekovne) livanjske toponime i iz spomenute darovnice, a što *nove spoznaje* oćigledno nisu spoznale. Nije, dakle, namjera kritićki traćiti propuste u tućdem, rekli bismo opravdano nedovoljnu poznavanju problematike, nego vlastitim spoznajama poboljšati inaće vrlo zanimljiv, a svakako originalan Cicvarićev rad.

259

Primjeri Cicvarićevih „novih spoznaja“

Svoj rad *Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII. 1400.*, objavljen u Cleuni 2021. godine na stranicama 77-96 (dalje citat: *Nove spoznaje* te broj stranice na koju ćemo se pozivati), Cicvarić je podijelio na tri dijela ili, još preciznije, iznio cijeli sadržaj darovnice (prema Solovjevu) protumaćivši ju poslije u trima toćkama. To je ućinio *radi boljeg razumijevanja darovnice* (str. 81).¹¹

U tom prvom dijelu, ukratko rećeno, navodi svrhu i razloge pisanja darovnice te ćlanove izaslanstva koji su imali zadatak oćići na teren i ispitati sve relevantne ćinjenice. Poslije se osvrnuo i na njihov status u državi koju predstavljaju – Kraljevinu Bosnu. U drugom pak dijelu opisuje zaključke, odnosno glavni sadržaj darovnice pri ćemu se isključivo zadržao ili, bolje reći, krenuo od tri toponima koja će kroz rad prilićno nedorećeno pa ćak i konfuzno ubicirati tumaćeći uz to i prava na vlasnićke dijelove koji (ni)su predmet pisanja

⁷ Solovjev, 1926, 186-188.

⁸ Mandić, 1963, 470-482.

⁹ Darovnicu su još izravno ili tek usputno doticali: Novaković, 1928, 48-53; Petrić, 1961, 21-90; Anćić, 2001; Jurković, 2006; 25-69.

¹⁰ Ono što nismo bili u stanju fundirati na izvorima, jednostavno smo izostavili. U domišljanja bez znanstvene podloge nismo se htjeli upuštati iako bismo o tome imali što reći. No zbog vrste rada i ogranićena prostora od toga smo morali odustati.

¹¹ U daljnjem tekstu navodimo samo citat iz Cicvarićeva rada i oznaku stranice na kojoj se navod tumaći.

darovnice. Toponimi koje spominje su: **Zavod**¹² (kroz cijeli rad čas kao stranu svijeta u smislu značenja *zapada*, čas kao toponim na izvoru rijeke Cetine s drugu stranu Dinare), zatim **Bistrički grad** (ponekad kao dio Livna, pa selo u samome Livnu (sic!) /sve na str. 91/, a ponekad kao trodijelni toponim koji je obuhvaćao današnje toponime Kijevo, Glavaš i Cetina (str. 90) te **Zavodane** koje zapravo i nije ubicirao osim uopćene konstatacije da bi *trebali ležati na jugu livanjske županije oko Buškoga jezera* (str. 89). I treća točka, odnosno dio Cicvarićeva rada, zapravo je kratko prepričavanje onoga što je predmet darivanja nabrajajući preostale toponime a to su: *grad hlivanjski sa svom župom i s dohodcima i trgovinom počevši doli od (sela) Zavod, i to od lokaliteta Vrdab u tom selu obuhvaćajući zatim sela Liščane, Zabukovje, Sajkoviće, Mlijene, Ruibine, Lučniće, Čihoviće i svu Vrhovinu hlivanjsku* (str. 82).

Bez obzira na posve jasnu strukturiranost cijeloga rada, sve se ipak svodi na dokazivanje/potvrđivanje precizne ubikacije Bistričkoga grada (autor navodi na str. 86, bilj. 23, da je to detaljno argumentirao još tamo koncem 90-ih godina prošloga stoljeća u lokalnim listovima *Naše Kijevo*, a koje, na žalost, nisam imao prigodu konzultirati) te prepoznavanju onoga što pripada tom gradu (a nije predmet darovnice, str. 83) i s druge strane grada Hlivna i svih sela koja mu pripadaju pri čemu to autor dosta detaljno obrazlaže nastojeći jasno ocrtati granice što, u konačnici, ipak nije dobro uradio.

Glavni tekst rada: identifikacija toponima, njihova ubikacija i toponomastičko tumačenje

U cijelom radu *Nove spoznaje* navodi se naizmjence 18 toponima koji su uglavnom, doduše i uz pomoć već prethodnih tumača te isprave, vjerno prepoznati iz samoga izvornika.

¹² Radi lakšeg praćenja teksta dalje ću toponime koje spominje Cicvarić naglašavati boldiranim slovima, a svoje u običnom kurzivu.

Premda autor u uvodniku svojih spoznaja navodi da se original darovnice čuva u Arhivu HAZU-a (Kukuljevićeva ostavština) (str. 78), ostaje nejasno zašto ga nije konzultirao, odnosno zašto nije prikazao barem faksimil.

Autor ovoga osvrta čitanje je temeljio izravno na Miklošiću¹³ osvrćući se tek uzgredno i to samo gdje je to bilo nužno na Kukuljevićev prijelis,¹⁴ odnosno Klaićevo¹⁵ i Mandićevo¹⁶ tumačenje. Solovjev je konzultiran iz Cicvarićeva ispisa kojim je i počeo svoj rad (str. 78-80, bilj. 2), a o ovoj je temi autor i sam već pisao.¹⁷

Što je pogrješno protumačeno u Cicvarićevu radu?

a) Toponimi

Kada je riječ općenito o topografskom proučavanju nekoga prostora, najveći je nedostatak, a ujedno i razumljivo nepoznavanje, nemogućnost njegova detaljnoga terenskoga obilaska. To zna biti problem i domicilnu istraživaču, što je najbolje pokazao Livnjak Ahmet Burek koji je svoje više nego oskudno razumijevanje livanjske prošlosti iz osmanskoga doba pokazao u svojim knjigama.¹⁸ Posve je razumljivo da od toga nije bio pošteđen ni autor *Novih spoznaja*. Ovime je on svakako eskulpiran, a to je sigurno i razlog više zbog kojeg mu treba odati priznanje što je pokušao tako delikatno pitanje, a ubikacija toponima na tuđem terenu to svakako jest, razriješiti i nepoznanice rastumačiti. U tom nastojanju *Nove spoznaje* ipak donose jednu originalnu novost koja će zasigurno biti od iznimne pomoći budućem proučavanju, prije svega livanjske srednjovjekovne prošlosti. To je njegovo tumačenje listine Berislava Skočića knezu Beroju Dobrinoviću, nesumnjivo jednom od brojnih *viri nobiles Cleuniensis*, pisane u

¹³ Miklošić, 1858, 247-251.

¹⁴ Kukuljević, 1852, 36-37.

¹⁵ Klaić, 1928, 13-24.

¹⁶ Mandić, 1963, 470-482.

¹⁷ Perković, 2014, 289-390.

¹⁸ Burek, 2007; Burek, 2019.

vrijeme, a čini se i pod paskom, bana Stjepana II. Kotromanića, koju Šurmin s pravom smješta u 1323. godinu.¹⁹ Iščitavajući iz nje kako se Kotromanićeva *banovina* proteže od Save do mora i Cetine do Drine (str. 89), Cicvarić je prilično uvjerljivo identificirao sadržaj povelje i rastumačio pojam *uzvodu* dokazujući da listina nije nastala *negdje u Bosni*, kako je Šurmin prvotno mislio, nego upravo oko *izvora Cetine*. Tumačeći tu Kotromanićevu granicu, autor je zaključio da se ona imala odnositi na lijevu obalu rijeke Cetine (str. 89), a termin *uzvodu* definirat će s nekoliko mikrolokaliteta koje će poslije nazvati Bistričkim gradom (sic!). Autor dalje nastoji precizno identificirati desetak srednjovjekovnih rodova odreda vlastitih baštinka hrvatskih prostora u župama Vrhriki i Hlivnu na što ćemo se još vratiti. Slično je i pri pokušaju preciznije ubikacije nekih toponima. Zapravo, oprezno analizirajući svaki toponim koji donosi darovnica, Nove su *spoznaje* zašle duboko u osmansko razdoblje oslanjajući se na godine 2007. objavljen *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550.*²⁰ te rad Fehima Spahe iz 1985. koji je obradio nahije Sinj i Vrliku prema opširnom defteru Kliškoga sandžaka iz 1604. godine,²¹ kao glavni i jedini izvor za razumijevanje darovnice.

S odmakom od 150, odnosno 200 godina, neke su stvari neodržive ako bi se njihovo tumačenje primijenilo samo na mikroprostor oko izvora rijeke Cetine (što je autoru bilo nužno da bi identificirao toponim **Zavod**, spomenut u darovnici – u defteru *zemin u okviru sela Vinalić*²² – te njime potvrdi i svoju konstrukciju oko identifikacije Bistričkoga grada (str. 85-86, bilješka br. 19), a da to isto ne učinimo kod protuargumentacije, tj. jasnijega identificiranja stvarnih livanjskih toponima iz darovnice, što je našem autoru ipak promaklo. Za to je najbolji primjer autorovo nastojanje rastumačiti nastajanje pa i teritorijalno

protezanje osmanske nahije Sarumiše(vo). On tu nahiju vidi kao *semantički izričaj*. Autor će ovaj izraz upotrijebiti još nekoliko puta u namjeri tumačenja značenja nekih sela, što je u konačnici dovelo do pogrešnih zaključaka: nastao od turskog prijevoda riječi *grad (saray) i muša (zemlja koja pripada gradu)* = **Sarajmuša** (str. 88). Ništa to ne bi bilo neobično da je uspio objasniti na koji bi se onda to „grad“ imalo odnositi s obzirom na to da su osmanske vlasti nazive nahijama uglavnom dodjeljivali po nekom „gradu“. A mi iz *Novih spoznaja* nismo uspjeli doznati koji je to grad bio „glavni“ u nahiji Sarumiševo²³ ili **Sarajmuša**, kako to veli Cicvarić. Tim više što je u zaključku pokušao jasno ocrtati granice te nahije upravo onima koje bi, prema darovnici, a kako ju tumači autor, trebale pripadati Bistričkome gradu, to jest selima Kijevo, Glavaš i Cetina (str. 91-93). Riječ je o prilično smjelim i pomalo konfuznim tvrdnjama, no jesu li ispravne? U daljnjem ćemo izlaganju pokazati gdje smo sigurni da to (ni)je tako.

b) Ubikacija

Glavna postavka *Novih spoznaja* je u tome što njezin autor nastoji jasno razgraničiti ono što pristoji **Bistričkome gradu** od onoga što pripada gradu **Hlivnu** i pritom razdvaja

¹⁹ Šurmin, 1898, 79-80, listina br. 12.

²⁰ Aličić, Spaho, Zlatar, 2007. Dalje citat: TD 284.

²¹ Spaho, 1985.

²² Spaho, 1985, 95-96, čestice br. 16-27.

²³ Ponajbolji poznavatelj osmanske povijesti na ovim prostorima, Hazim Šabanović, značenje nahije Sarumiševo/Saromiševo tumači od turskih riječi *žuti hrast*, odnosno *šuma/lug*. (Šabanović, 1982, 152) Ne ulazeći u lingvističku srž osmanske fonetike slavenskih riječi, valja napomenuti da jedina dosad u izvorima poznata kakva-takva tvrđava grad između Livna, Glamoča, Knina, Vrlike i Sinja, a da bi mogla i morala odgovarati teritoriju Sarumiševske nahije jest ona koju opisuje i Evlija Čelebija u svom putopisu 1661., a osmanski je dokumenti, prilično iskavreno zapisuju kao Čepogrlje, Sogruļje i Čwgirle, a prema čitanju Michaela Ursinusa i kao *Suvo Grlo* u defteru iz 1542., no sve riječi znače isto = Crni Lug. Čelebija ju izrijeком naziva *Kara-Orman*, dakle Crna šuma/lug. A tako isto i Šibenčani F. Butrišić i I. Divinić u svom putopisu iz 1574. To izravno potvrđuje i turski defter iz iste godine gdje kaže *karye-i Sogrule nam-i diger Kara Orman tabi-i Saromiše* (TD 533). Crni Lug je zapravo najveće selo Donjeg Livanjskog polja, tj. te nekadašnje nahije, koja će posve nestati u posljednjem mletačko-turskom ratu 1714. - 1718.

jedno od drugoga iako nije posve jasno da se to uopće može iščitati iz darovnice. Čak ni u tome ne bi bilo ništa sporno da se autor potrudio rastumačiti vlastitu konfuziju kada smješta Bistrički grad izvan livanjskoga areala, a istodobno potvrđuje postojanje Bistrice ne samo u livanjskom prostoru nego i u samome Livnu (str. 91). Štoviše, koju rečenicu prije, izričito kaže: *Vlatko Gaičić od Bistrice (de civitas Bystrece) danas Kijevo, Glavaš i Cetina*. K tomu još dodaje kako Ivan Jurković,²⁴ koji se također bavio ovom darovnicom, prezime Gaičić pogrješno piše Rajčić (str. 90). A to se svim silama upinjao naglasiti i sam Ahmet Burek u svojim radovima. Dakle, i Cicvarić i Burek, s posve različitim ciljevima tvrde da prezime Gajčić nije prezime Rajčić, a da Bistrica uopće nije, ili nije samo, livanjski toponim. To osobito tvrdi Burek²⁵ iako je još 1957. godine H. Čurić²⁶ objavio da se begovski rod Firdusa preimenovao od livanjskoga prezimena Rajčića jer je svoje prezime, nakon što je prihvatio islam, preveo na perzijski u značenju *raj* (*firdev's*) pa otud i razlog domicilnosti ovih livanjskih begova, ali i kasnije nasljedne kapetanske časti sve do potpuna iseljenja s livanjskoga područja.

Autor *Novih spoznaja* shvaća grad Bistrički, odnosno Bistricu, kao zasebni administrativno-teritorijalni dio odvojen od onoga što je pripadalo Livnu. Međutim, samo malo dalje navodi da je Voin kojeg spominje darovnica *osidnik z'Bistrice*, a to je, prema autoru, *selo pored Livna uz rječicu Bistricu, danas dio grada Livna* (str. 91). No iz ovih se navoda jasno razumijevaju neke neosporive činjenice. Naime, i Vlatko Gaičić, ili Raičić, što je više nego moguće pogrješno iščitano s obzirom na lakoću međusobne zamjenjivosti slova g s r ako je prezime izvorno pisano rukopisnom bosančicom, i Voin su *od/s Bistrice* i da je više nego sigurno Voin Livnjak, a prema darovnici *Bistričanin*. Jer, kako se razabire iz drugih izvora, Voin je netko tko je potomak glasovitih Voihnića čija se pripadnost *de Hliuna* može potvrditi još 1322. godine. U veljači te godine

ban Mladen II. Šubić, *banus Croatorum et Bosne*, u Hrašćanima kod Zadra izdaje povelju pred svjedocima od kojih je i *Bubangna Woyhnig de Hliuina*.²⁷ A godinu dana poslije, u Skočičevoj darovnici i *Bubangnina* srodnika, Mi[r]četu Voihnića.

Začuđuje ipak što se autor *Novih spoznaja* nije pokušao detaljnije pozabaviti radom fra Bone Vrdoljaka koji je, između ostalih, pisao o rezultatima arheološkoga istraživanja na Groblju sv. Ive u Livnu gdje su nađeni ostatci kasnosrednjovjekovnoga samostana.²⁸ Prilično neobično, osobito kada se zna da je rad fra Bone Vrdoljaka prethodio Spahinu radu, koji Cicvarić citira (str. 95). Dakle, u svome radu Vrdoljak je vrsnom akribijom dokazao da su bibrski Šubići najvjerojatnije donatori samostana sv. Ivana Krstitelja u Livnu te da ga prvi povijesno pisani izvor, oporuka Andrije Pervošija Splićanina od 7. siječnja 1367.,²⁹ izravno spominje kao samostan Bistrica. Na koncu fra Bono Vrdoljak zaključuje, pozivajući se na bulu pape Pavla II. od 11. lipnja 1469.,³⁰ da je Bistrica, uz istoimenu rijeku, po kojoj je i dobio ime, samostan u Livnu.³¹

Međutim, Bistrica nije samo toponim kojim se identificirao samostan nego, kako to još neki izvori izrijekom kažu, i sam *utvrđeni grad - castrum* u Livnu. Tako, 3. lipnja 1456. *Stephanus Tomas rex Bosnae* javlja Mlećanima da Turci traže *castrum videlicet Bystrychky*,³² a upravo će taj *castrum* točno stoljeće prije, naime 9. studenoga 1356. *Lodovico dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Comanie, Bulgarique rex...* preuzeti od Grgura, sina Galešina (Galešić), darujući mu u zamjenu utvrdu Čavnik (današnji Bužim)

²⁴ Jurković, 2006, 37, bilj. 67.

²⁵ Burek, 2007, 9-13.

²⁶ Čurić, 1957, 97-131.

²⁷ Smičiklas, 1911, 53, listina br. 42. Vidi također: Klaić, 1928, 17. Ovdje nije naodmet sasvim opravdano pitanje međuodnosa današnjeg toponima Bibinja i ovog plemića *Bubangna* (Bubanja=Bibinja?!).

²⁸ Vrdoljak, 1994, 115-125; Glavaš, 1994, 105-111; Petrincec, Šeparović, Vrdoljak, 1999.

²⁹ Vrdoljak, 1994, 118, bilj. 27.

³⁰ Vrdoljak, 1994, 118, bilj. 33-34; 121-123, bilj. 89.

³¹ Najnoviji osvrt na stradanje Livna i samostana vidi: Ursinus, 2021, 97-107.

³² Fermendžin, 1892, 228, listina br. CMLXI.

u Pounju.³³ Makar da ne tvrdi izrijeckom da je riječ o istom kastrumu, jedan drugi dokument pisan nekako u isto vrijeme, 15. studenoga 1377., navodi *Yoannes Michalchich castelanus dicti domino banni in Bistriča*.³⁴ Vidljivo je da je riječ o livanjskoj citadeli.³⁵

Iako darovnica jasno kaže da su kraljevi izaslanici – Vukmir Semković, Vuk Nimičić i župan Radoje – poslani u Hlivno kako bi okupili *osidnike i plemenite ljude* te utvrdili tko je koje *plemenščine od korena u hlivanjskoj vrhovini i u župi*, tekst nastavlja možda i ključnom rečenicom cijele darovnice a ona glasi: *počanši od Zavoda do Vrhovine što pristoi gradu Bistričkomu*. Upravo je to ponukalo Cicvarića da postavi smjelu tezu o protezanju drevne livanjske županije preko Dinare koja obuhvaća sam(o) izvor Cetine, a u nedalekoj utvrdi Glavaš prepozna – Bistrički grad! Ovako to tumači (odlomak je prilično dug pa ćemo citirati samo najreprezentativnije riječi krateći rečenice): *Pri utvrđivanju lokaliteta na kojima se nalaze toponimi koji se imenuju u darovnici najviše je problema zadavao onaj od kojeg počinje razgraničenje, tj. Zavod u ime Vrdab*, a s obzirom na to da, kako autor kaže, spomena o njemu danas nema, zaključuje kako spominjanje *mezre Zavod u turskom defteru u granicama sela Vidonić drugo ime Vinalić* u stvari znači da je to ta *zapadna* granica kojom počinje točka razgraničenja. Citiramo: *tekst u darovnici kaže da je ono što se daruje vojvodi Hrvoju obuhvaćeno navedenim toponimima*, a razgraničenje *počanše z dola od Zavoda u ime Vrdab* ima se razumjeti da ono počinje od *zapadne* granice konkretno od *naseljena mjesta Zavod*, a *prva točka razgraničenja nalazi se na lokalitetu zvanu Vrdab* (str. 85).

U tom duhu autor je, prilično uvjerljivo, nastavio razjašnjavati i značenja antroponima **Vrdab** nalazeći njegovo postojanje u *vrhu /na izvoru/ rijeke Dabar* (lijevom pritoku Cetine), ali i oslanjajući se na Skokov *Etimologijski rječnik* koji u tome raspoznaje ždrijelo,

provaliju, u značenjskome sinonimu *dab, -dabar* što opet, pozivajući se pak na Petra Šimunovića, znači *dolina* (str. 85, bilj. 21). Da bi posvema potvrdio svoju tezu, Cicvarić je uz pomoć specijalnih vojnih karata kninskoga područja pronašao i odgovarajuće toponime oko izvora rijeke Cetine (Ždrilo, Ždrilo draga i Đukića ždrilo na padinama Gnjata) ulazeći još detaljnije u zemljopisne mikrolokalitete kao što je Preočanski dolac, što je po njemu *dolina*. Otuda sve to označava u stvari selo Dabar i njime razjašnjenje toponima *Vrdab* odakle, kako se nastojalo objasniti, počinje zapadna granica onoga što *pristoi gradu bistričkomu* (str. 85). Pa iako je dalje nizao vrlo uvjerljivo svoje tumačenje, problem, ako je uopće prikladno upotrijebiti ovaj termin, nastaje kada treba razumjeti zemljopisnu blizinu, odnosno udaljenosti između *mezre* Zavod u selu Vinaliću i samoga sela/doline/rijeke Dabar (dakle, prema autoru, vrhdabar tj. Vrdab). No taj skup, naoko preciziranih lokaliteta, prilično je udaljen i nikako ne mogu biti „isto“ u smislu razumijevanja rečenice kojom autor razumijeva darovnicu. Taj citat glasi: *Sadržaj onoga što kralj Ostoja daruje vojvodi Hrvoju i knezu Baoši je grad hlivanjski (danas Livno) sa svom župom i s dohodcima i trgovinom počevši doli od (sela) Zavod, i to od lokaliteta Vrdab u tom selu* (str. 82). Iako će dalje nastaviti upoznavati čitatelja sa sadržajem darovnice i antroponomastikom terena, sve će doskora pasti u vodu kada u nabranjanju *osidnika* (str. 90-91) zaključuje da su oni navedeni poretom od *zapada* (str. 90), a na drugom po redu mjestu – odmah iza Vlatka Gajčića od Bistrice – navodi i *Galop od Vrdova* dodajući kratko da je to *danas Vrdovo na padinama Gnjata, iznad Peručkog jezera* (str. 91).

Sada ćemo se i mi osvrnuti na deftere na koje se oslanjaju *Nove spoznaje* te strpljivo razgrtati povijesne slojeve informacija satkane od različitih idioma. Koliko to treba činiti polagano najbolje svjedoči sama darovnica. U osebujnu Ostojinu tekstu jasno se razabiru ove riječi: *Galop od Vrdov*, a na drugome mjestu i *u ime Vrdab*. Postavlja se pitanje kako ove riječi shvatiti. Kao ime od mjesta ili ime od (prez)imena, to jest roda i/li plemena, odnosno bratstva.

³³ Smičiklas, 1914, 376-377, listina br. 281. ...castrum suum Byztriche vocatum in Hleuna...?

³⁴ Ančić, 2014, 53-54, listina br. 12c.

³⁵ Redžić, 2009, 106.

Ovako postavljeno pitanje nije bezrazložno jer odgovor upravo daje osmanski izvor iz 1550. godine. Ovaj već citiran defter³⁶ među Vlasima nahije Livno, na drugom mjestu se kaže da su to nevjernici, dakle kršćani, nabraja šest kuća sela *Guber drugo ime baština Galop* te u neposrednoj blizini rečene *baštine* 12 kuća sela **Radošić** s mezrom **Vrde** i **Milošić**. Pedantni osmanski pisar zapisuje ključne informacije: selo Guber u stvari je baština Galop(ova), a on nije nitko drugi do onaj *osidnik* iz Ostojine darovnice (Galop od Vrdov), dok detaljnije raščlanjenje termina Vrde otkriva zamalo još važnije. Evo kako *ćato* to zapisuje: zemlja spomenutog sela sastoji se od pet dijelova: tri su u posjedu Vlaha (12 kuća), a dva u posjedu graničara (šest kuća) koji su popisani na drugome mjestu.³⁷ Već samo ova informacija koja spominje **Vrde** pozornoga istraživača vodi zaključku, a još jedna slična u istom defteru (str. 147-148) jasno pokazuje i dokazuje da su selo **Lištan** i *mezra Vrdova*, kako kažu defteri, gotovo identični citatu iz Ostojine darovnice: *od zavoda u ime Vrdab, Liščane*.

Ovime postaje bespredmetno analizirati *Nove spoznaje* koje su u Ostojinim **Liščanima** prepoznale zaboravljene toponime, Lišanjski vrh i Lišanjska vrata te Lisino brdo, *na padinama Gnjata na zamišljenome pravcu od sela Vinalića (danas općina Vrljika) prema selu Sajkovići (općina Livno)* (str. 87). I ne samo to, i bez one odrednice u defterima koji za sve pojmove izričito navode da pripadaju Livnu daljnje traganje za spomenutim antroponimima dovodi nas do spoznaje da je to toliko blizu Livnu i znatno bliže nego su međusobno udaljeni izvor Cetine i selo/rijeka Dabar. Ovime rezultat naše analize otvara i jedan posve nov prostor za spoznavanje još nekih nepoznanica kako ćemo to dalje pokazati. Tim tragom idemo napokon pokušati rastumačiti i značenje ovoga gotovo neprimjetna termina skrivena u *mezri Vrde* u čemu će nam svakako pomoći i etimološko značenje riječi *mezra* (uz neke pravne razlike osmanske terminologije isto što i *čiftluk*). Svi su tumači jedinstvena stava da ga treba razumjeti u značenju onoga što znači i termin *baština*

(zapadnoeuropskom srednjovjekovnom terminologijom rečeno *allodium*). Razlika je tek lingvistička, a ne statusna. To znači da može biti (a najčešće i jest) riječ o većem kompleksu obradiva zemljišta za uzdržavanje jedne obitelji (dok je aktivno), također i staro selište pa čak i samo selo.³⁸ No, prema svim klauzulama drevna nasljedna prava o kojem je detaljno pisao Truhelka,³⁹ takve će *mezre* u osmanskom pravu u širem smislu postati predmetom tzv. nasljednih odžakluk-timara što će umnogome usmjeriti budućnost Bosne i Hercegovine. Nigdje tako nije došla do izražaja čvrstoća nasljednoga prava u Osmanskome Carstvu kao u Bosni. Ne ulazeći dublje u ovu problematiku, recimo tek kako upravo u ovome valja vidjeti uzrok masovne islamizacije među domaćim kršćanskim pukom ali „mirnim načinom“ kako bi se zadržala *baština* u nasljeđe, a ne isključivo u sili.⁴⁰

No vratimo se *Vrdima*. Nedavno je srpski povjesničar Neven Isailović objavio rad *Jedan nepoznati izvor o predaji gradova Hrvoja Vukčića Hrvatinića ugarskom kralju Žigmundu 1410. godine*,⁴¹ temeljen na dosad neupotrijebljenu izvoru koji se čuva u mađarskom državnom arhivu u Budimpešti.⁴² U tom je radu otkrio dosad nepoznat detalj koji umnogome mijenja sveukupnu livanjsku srednjovjekovnu povijest. Naime, informaciju o postojanju bliskog *familijara* hercega Hrvoja i čovjeka od njegova najvećega povjerenja, stanovita Raupa. Iako gotovo bez ostatka, sve strane listine, a napose

³⁸ Usporedo s tim baština je prostran kompleks obradiva zemljišta koje baštini jedna obitelj, ne bitno koliko je razdijeljena na ogranke. Bitno je da je zajedničkoga podrijetla, tj. od ili istog plemena/prezimenaa.

³⁹ Truhelka, 1915, 109-218.

⁴⁰ Gotovo je nevjerovatno da o takvu načinu „prihvatanja islama“ imamo dokaz zapisan u službenim osmanskim dokumentima. Naime, u Arhivu fojničkoga samostana postoji murasela naiba kreševskog od 30. lipnja 1673. upućena gvardijanu samostana u Fojnici, u kojoj mu naređuje da izvjesnom Matiji iz Fojnice ne zabranjuje sudjelovanje u Božjoj službi u samostanu jer on usprkos prisilnu obrezivanju nije prihvatio islam i nije izrekao islamsku vjersku zakletvu. (AFSE, Acta Turcica, Kutija VIIa, listina br. 1309; Fojnica, br. 22, 2022, 51-58)

⁴¹ Isailović, 2015, 135-158. s priloženim prijepisom listine na latinskom.

⁴² Isailović, 2015, 135.

³⁶ TD 284, str. 66-67.

³⁷ Hafizović, 2014, 550. Dalje citat: TD 440.

mađarske, znaju gotovo do neprepoznatljivosti izmijeniti sadržaj teksta. Ova o kojoj je riječ, makar i iskrivljeno, jasno navodi *condam Rawph de Seleyzinscz sew Hlewena de villa Verde*. Pisar ove podulje latinske isprave kaže da je Raup prema želji hercega Hrvoja predao četiri građa ugarskomu kralju Sigismundu, a ovaj će Raupu (zapravo njegovoj udovici i djeci) 5. rujna 1425. za nagradu darivati trgovište Paližnu u Križevačkoj županiji. Raup, a u nekim listinama i Rauf i Rap, imao je brojno potomstvo, najmanje tri sina (Mihovila, Stjepana i Petra) i tri kćeri (Margaretu, Janju i Jelenu) koje će se u jednom kasnijem dokumentu nazvati Rapovićima.⁴³ Taj podatak, kao i navod iz jedne nešto ranije listine (1405. godine), iako samo jednom naveden (u tom obliku), u kojoj se spominje neki *miles* Rauh Dragovich *da Sana*,⁴⁴ puno toga govori i na puno toga odgovara, a nama nameće jasne zaključke.

Prvo, Raup je očigledno osoba po kojoj će današnje selo Rapovine dobiti svoje ime.⁴⁵ Drugo, Raup je nepobitno vezan uz *selo Vrde*. I treće, saznajemo za jedan vrlo čudan sinonim, a to je neobičan *pojam* *Seleyzinscz (sew Hlewena)*. Iako ne znamo kako bismo točno taj pojam preveli (Isailović nudi tri inačice: Selišnac, Seliznac, Željezinac), dublje pronicanje u srž same riječi navodi nas na zaključak da je riječ o nečemu što se na mađarskom pokušalo slavenizirati, a to je termin *Zalužinac* u značenju *selište*, odnosno *zalužište*. I doista, Petrić, pozivajući se na neki defter s početka 17. stoljeća, donosi upravo to ime do danas neubicirano.⁴⁶

Bilo kako bilo, Ostoja darovnica Hrvoju (iz 1400.), Žigmundova Raupu (iz 1410.) te osmanski defteri 16. stoljeća svjedoče isto – Vrde u neposrednoj blizini Livna.

Na tom tragu osvrnut ćemo se na još jednu novinu koja bi se mogla zaključiti iz svega dosad iznesenoga, a to je Raupovo vrlo vjerojatno prezime, tj. rod (bratstvo), a svakako oznaku pripadnosti (postavlja se pitanje je li bio Dragović od Sane, na što ćemo se još osvrnuti u ovome radu) i status *kneza*, što Grga Novak⁴⁷ s pravom prevodi kao *viteza*, u konkretnoj listini, splitskoga. Na tu ga je dužnost postavio, dakako, Hrvoje (i sam *herceg splitski*). No ono što je posebno zanimljivo u svoj ovoj šumi detalja je ispravan zaključak Isailovićev kada kaže da spomen sela Vrde uz Raupovo ime znači isključivo podrijetlo, a mi bismo dodali, najvjerojatniju izvedenicu od pravoga mu prezimena. Naime, nakon gotovo tri stoljeća mučna i teška života pod osmanskom vlašću i neprekidnog ratnog stanja na granici, biskup Dragičević godine 1741. pohodi livanjsku župu i, kao nijedan biskup prije njega od turskog osvajanja ovih prostora, u njoj boravi puna dva tjedna, što je više nego dovoljno vremena za posjet svakoj katoličkoj kući, popriča sa svakom obitelji i zapiše ponešto i o tradiciji. Među gotovo tristotinjak *starih plemena* biskup nalazi i brojne Doliće i Vrdoljake. Prve u *vidokrugu* Livnu, to jest u Priluci⁴⁸ (obitelj Nikole Dolića⁴⁹ s 34 člana) i Kabličima (obitelj Filipova s 12 članova), a druge u Srđevićima s ukupno 22

⁴³ Isailović, 2015, 155, bilj. 83.

⁴⁴ Građa, 2009, 123-126, 135-136; Građa, 2011, 57-66.

⁴⁵ U Rapovinama se na katoličkom groblju nalaze ostatci predromaničke crkve sv. Petra, građene u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća. Preživjela je osmanske provale i opstala sve do Morejskoga rata i napada Stojana Jankovića na Livno 1686. kada se smatra da je stradala. Njezine ruševine spominje i biskup Dragičević 1741. Na njezinim temeljima pokopan je i biskup fra Augustin Miletić 1831. Arheološki ju je istražila Marija Marić Baković, muzejska savjetnica Franjevačkog muzeja i galerije Gorica - Livno. (Marić Baković, 2014, 33-62; Marić Baković, 2021, 199-221)

⁴⁶ Petrić, 1961, 33, bilj. 17.

⁴⁷ Novak, 2005, 350, 358.

⁴⁸ Ivan Jurković (2006, 39, bilj. 77) donosi dio ispisa iz jedne dosad neobjavljene listine iz 1425. Čuva se u Arhivu HAZU pod signaturom B-XV-24-I-1, 340-343. U njoj se spominje neki Mišljen *filium Radissin de dicta Priluka*. Priluka je dobila ime po istoimenom sezonskom potoku koji se zajedno s potokom Marušem ispod Kablića ulijeva u Bistricu da bi se svi skupa s rijekama Žabljakom i Sturbom, kod rukavca Drinovac ulili u Plovuću ispod obližnjeg sela Prisap pod Grebcima odnosno Vašarovinama. (Marijan 1994, 31-45)

⁴⁹ Pred njegovom je kućom biskup fra Pavao Dragičević 21. listopada 1741. krizmao 120 vjernika. To je prvi takav obred u 18. stoljeću te prvi put nakon biskupa fra Marijana Lišnjića iz 1671. (Perković, 2021, 65-99) Zanimljivo da je jedan od kumova na toj krizmi bio i stari pop glagoljaš don Ilija Vrdoljak upravo Dolićima (36. godišnjem Filipu). (Đaković, 1979, 360)

člana (Ivanova i Tadijina) od kojih je jedan sigurno bio i glasoviti pop glagoljaš don Ilija Vrdoljak, inače domaćin biskupu Dragičeviću u njegovoj vizitaciji. Iako se ovo na prvi mah može činiti jednostavnim tumačenjem, spoznaja da se te godine prezime Vrdoljak ne susreće nigdje u Bosni i Hercegovini osim u livanjskome kraju, kao i prezime Dolić (osim tek jedne obitelji s četiri odrasla člana u Komušini nedaleko od Tešnja) ipak nešto govori.⁵⁰ Osim toga, rani turski defteri upravo ta sela tretiraju kao *baštine* u rukama nevjernika.

Nameće se zaključak da *termin* Vrde i sve njegove inačice treba shvatiti kao obiteljsko prezime Vrdoljak, a također i izvedenicu za *Doliće*, to tim više što se do sada pogrešno tumačilo kako su Vrdoljaci u stvari doseljenici iz imotske krajine (iz sela Vrdola u Biokovu). Pritom se zanemarila dokazana činjenica da su se upravo ti Vrdoljaci prvotno prezivali Lizatović,⁵¹ a još prije Bakić⁵² i da se kao Vrdoljaci počinju nazivati tek od 1755.⁵³ i da nikako nisu ishodište brojnim prezimenjacima po sinjskoj, odnosno livanjskoj krajini. Naprotiv, Vrdoljaci po cetinskoj krajini baš su Livnjaci kao i brojna druga prezimena po Zagori između rijeka Krke i Cetine (npr. Bralo, Grabovac, Jurić, Midenjak, Perković, Vidošević, Vladavić), o čemu smo već prije dosta pisali.⁵⁴ Tradicija Dolića, pak, iako ne znaju za podrijetlo, svjedoči da su u Guberu, Kabličima i Žiroviću od starine, a u Grborezima čak i najstariji.⁵⁵ Sve su to sela koja spominje ne samo *Ostojina darovnica* nego upravo najraniji osmanski defteri, a i biskup Dragičević 1741., s najviše starosjedilaca katolika. I ne manje važno, prilično blizu Livnu.

Napokon, i odrednice *Radošić* i *Milošić*, koje se vezuju uz *Vrde* (kako kažu defteri iz 1550.)⁵⁶, Radunić i Bilušić,⁵⁷ odnosno *Radonić*

i *Polonić*, kako kaže onaj iz 1574. (TD 533⁵⁸), iako očito nešto izmjenjenije fonetike u odnosu na prethodne upise, te napose onaj iz 1585. (TD 622⁵⁹ /*selo Vrda drugi naziv Radošići*, izričito kaže taj defter/) jasno dokazuju da je riječ o rodovskoj zajednici koja će povijesti u nasljeđe ostaviti *mezre*.

Možemo zaključiti da odrednice Bistrica i grad Bistrički ipak treba tražiti u suodnosu pa čak i sinonimima s Livnom, a svakako u livanjskome kraju, ponajprije u njegovu hidronimu, tim više što jedan povijesni izvor s početka godine 1499. svjedoči o sukobu između vojske koju je predvodio ban Ivaniš Korvin protiv turskih akindžija koji su se vraćali s pohoda iz šibenskoga i kninskoga zaleđa. Prema tom izvoru sukobljene su se vojske sudarile *kod Bistrice na Livanjskom polju*.⁶⁰ Uz prihvaćanje razumne doze opreza nameće se zaključak kako se ne bismo mogli nedvojbeno prikloniti konačnim rezultatima *Novih spoznaja* glede ubikacije navedenih toponima.

c) Prezimena i rodovi

Već je prethodno izlaganje dobrim dijelom pokazalo nešto i o prezimenima i rodovima koji se spominju u darovnici, no ovdje je cilj pokušati, ukazujući na još neke novine, dodatno razdvojiti žito od kukolja kako bismo potvrdili neosporno i utvrdili sporno. To se u prvome redu odnosi na neke antroponime koje autor *Novih spoznaja* nije uspio identificirati te u njima prepoznati tražena sela, odnosno (prez) imena iz darovnice.

Do danas je nedvojbeno utvrđeno da je najmanje desetak livanjskih sela izravna obiteljska baština ili, kako kaže kraljeva darovnica, *plemenščina*. I to stoljećima prije turskih provala i uglavnom su zadržala svoja imena do danas iako uz kasnije, doduše neznatne modifikacije, što je plod lingvističkoga pojednostavljivanja, na što ćemo upozoriti. Imena tih sela, odnosno rodova su: Sajković, Kovačić, Lusnić, Ljubunčić, Rapovine, Vidoši,

⁵⁰ Đaković, 1979, 33, 73.

⁵¹ Vrčić, 1996, 140.

⁵² Vrčić, 1996, 176.

⁵³ Vrdoljak-Gujić, 2003, 711-724.

⁵⁴ Perković, 2017, 255-283; 2018, 81-118.

⁵⁵ Petrić, 1961, 61-67, 79.

⁵⁶ TD 284, str. 67.

⁵⁷ TD 440, str. 550.

⁵⁸ Perković, 2014., *passim*.

⁵⁹ Perković, 2014., *passim*.

⁶⁰ Klaić, 1988, 255.

Miši, Golinjevo, prije Vučići, Karačić, Držanlije. A tu su i neka u međuvremenu zaboravljena pa su dobila drugi naziv, uglavnom zbog geografske osobine kao, primjerice, Sturba, nekoć, kao i Držanlije, obiteljski posjed prezimena Drežančić, kako to svjedoče osmanski defteri 16. stoljeća,⁶¹ ili Strmica i Tiškovac (po plemenima Strmčani i Tiskovac).⁶² A ima tu još dosta prezimena koja su u imenskom anagrafu ostala bez „svoga sela“, primjerice Ciprijanići/Čubranići (i sve inačice kao što su Čubrijanići, Čobranić, Čubretić, Čopratić), Galešići, Klešići.⁶³

Ostojina darovnica izrijekom spominje ove rodove/(prez)imena – čitamo prema Solovjevu, odnosno Cicvariću (str. 90-91), a prikazujemo ih kurzivnim: *Gaičić* od Bistrice, *Galop* od Vrdova, *Klešić* s Dobrog, *Mratinović* iz Miša, *Predislav* iz Važerac, *Ugrin* iz Zabrdnija, *Sučević* iz Or'rus, *Utihirčić* s Grebac, *Cvitimir* iz Kablića, *Voin* s Bistrice, *Skorovoj* s Vrbovika. Čak i ovako ovlaš iznesena (prez)imena traže malo više strpljenja i novije tumačenje. Tako, primjerice *Utihirčić*. Pozornim domišljanjem pročitana pridružujemo se Kukuljevićevu ispravnu čitanju koje bismo mogli tumačiti dvojako: jednorječno kao *Utihjerčić* ili dvorječno kao ime (Utih) i prezime (Jerčić). Objema je inačicama zajednička vjerojatnost fonetskoga identificiranja budućega kamešničkoga proplanka Tijarice. Osim toga, nije nevažno ovdje spomenuti grobnu ploču popa Tjehodraga iz Lištana datiranu u sredinu 12. stoljeća i koja je pisana narodnim jezikom i bosančicom. Danas se čuva u fundusu Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno.⁶⁴ Ime na ploči nudi nam mogućnost domišljanja na varijacije imena *Tjehodrag/Tihodrag* kao (U)Tjeh/(U)Tih i antroponim imena *Dragović* bilo da je riječ o lijevom pritoku Cetine (Dragović) bilo o mogućnosti postanka prezimena Drago/je/vić kako to svjedoči jedan dokument iz 1704. navodeći fra Ambroza Dragojevića župnikom

opustošene župe livanjske.⁶⁵ Indirektno od ovoga našega *Utihirčića* mogli bismo razumijevati i drevno *delmatsko* ime Jere (Jeronim), odnosno izvedenicu prezimena Jerković.

Pa iako *Nove spoznaje* ne govore ništa o (prez) imenu, odnosno prezimenima, nude ispravno tumačenje vezanog mu toponima Grepći (str. 91). Danas je to groblje, očito množinska uvećanica od *greblje/grebovi*, iznad sela Prispa, a u arealu velike prapovijesne gradine Vašarovine ili, još preciznije, sav prostor između sela Žirovića i Priluke. Sitna autorova digresija u istoj rečenici kako je moguće i da je riječ o selu Grborezima, potpuno je nepotrebna.

Međutim, najsmjeliji, a svakako najzanimljiviji pristup *Novih spoznaja* opisan je kod tumačenja toponima/imena *Sajković(i)*. *Sačuvao se do danas, i odnosi se na današnje selo koje se nalazi na jugozapadnom dijelu Livanjskoga polja između sela Gubina i Kazanaca* (str. 87). Navedeno je točno, no kada je riječ o postanku imena tu autor pribjegava *neznatnoj semantičkoj promjeni* što je, kako ćemo pokazati, posve neutemeljeno. Naime, darovnica izričito navodi *Sankoviće*⁶⁶ pa Cicvarić zaključuje da je ta promjena nastala *jer se starinskim načinom prijevoza sijena na sanjkama nije više služilo* (sic!). Prema ovome tumačenju (str. 84), današnji toponim *Sajković(i)* zapravo se trebao zvati **Sanjković**, ali eto prestankom korištenja starinskoga načina prijevoza sijena *na sanjkama* semantičkom je promjenom postao Sajković.

Sankovići su zapravo kao i toliki srednjovjekovni bosansko-hrvatski (velikaški) rodovi svoje ime ishodili u hidronimu rijeke Sane nad čijim se obalama gordo uzdiže kraljevski grad Ključ, prijestolnica Donjih Kraja i *plemenščina* glasovitih Hrvatinića. Uostalom, upravo je taj grad dao utvrditi ili Vukac Hrvatinić otac vojvode Hrvoja ili stric mu Pavao,⁶⁷ a Hrvojev stric bio je i Vukoslav Hrvatinić čiji će se potomci istodobno nazivati i Vukoslavićima. Jedna povelja iz druge polovine 14. stoljeća spominje, između ostalih, i Bogdana

⁶¹ Perković, 2014, 346-379.

⁶² Antoljak, 1992, 366-367.

⁶³ Perković, 2014, 346-379.

⁶⁴ Marić, Šimić, Škegro, 2007, 9-32.

⁶⁵ Nikić, 1989, 185-197.

⁶⁶ Miklošić, 1858, 249.

⁶⁷ Redžić, 2009, 104-106; Valenta, 2019, 202-208.

Vukoslavića koji izričito potvrđuje da je *od plemenitoga roda Čudomirića* (o tome će tek biti govora). Imamo li na umu da je rodočelnik glasovitih Hrvatinića zapravo Hrvatinić, inače sin Stipanov kojemu se u izvorima ne navodi prezime, s pravom možemo konstruirati pitanje nije li ovaj Stipan u stvari od Čudomirića, starog hrvatskoga roda i jednog od 12 plemena koji su u Biogradu kraj Zadra 1102. okrunili ugarskoga kralja Kolomana Arpadovića krunom hrvatskih kraljeva. O njima su prvi pisali Rački i Klaić još davne 1877,⁶⁸ odnosno 1897.⁶⁹, a poslije i mnogi drugi. Jedno je sigurno: Hrvojev stričević Vuk Vukoslavić baštini je, uz Pavla Klešića z *Dobrog* i posjede tvrdoga grada Glamoča u susjedstvu Sajkovića preko planine Staretine i to baš u vrijeme kralja Lauša kojega spominje i darovnica. Ako pak nastavimo ići tim tragom, zasigurno nećemo pogriješiti ako ustvrdimo da se i livanjski Sankovići kriju među članovima spomenuta plemena koji su mu i dali ime. Tek poslije, dolaskom Osmanlija, a sigurno u najnovije vrijeme, upravo kako kaže Cicvarić, *semantičkom promjenom* ovodobnih tumača i čitača Hrvojeve darovnice Sankovići su (p) ostali Saikovići.

Sličnu „zabunu“ Cicvarić nudi i kod identificiranja toponima **Lučiniće**.⁷⁰ Iako točno i precizno identificira da je to danas selo Lusnić (str. 84), ipak griješi u nuđenju njegova onomastičkoga objašnjenja: *naziv je oblikovan od značenja riječi luka, poslije Priluke* (str. 87). Ni to, naravno, neće biti točno, a začuđuje ne samo kod Cicvarića nego i da brojni *medievisti* nisu u **Lučnicićima** posumnjali na mogućnost antroponima Lučić, odnosno Lučin. Narodski izgovarano kao Lučinić prezime se nedvojbeno može protumačiti i kao semantički leksik slično Vučihnićima, ali i polatinjenju, što je iznimno specifično za stara livanjska prezimena kasnijim „brisanjem“ nastavka *ić* (npr: Barun, Bralo, Čeko, Džaja, Džeko, Gelo, Grebenar, Hrga, Kasalo, Kovač, Krišto, Krešo, Krezo, Krolo, Markov, Medo, Padro, Toto, Ursa),⁷¹ pa tako i

Lučin, inače prezime sa stoljetnom adresom u Trogiru, gradu biskupa Petra Berislavića, potomka livanjskih Čubranića. Uostalom, dokument splitskoga kaptola datiran na 5. ožujka 1380. među svjedocima spominje ime Prodana Lučinića.⁷² Kako god, toponim je zapamćen, opet sitnom jezičnom varijacijom, kao Lusnić i to zahvaljujući osmanskim *ćatibima* koji će ga u svoje dokumente nerijetko upisivati i kao Lunik (s tendencijom značenja glasa *ć*).

Jedan se antroponim osobito ističe u samoj darovnici, a koji Cicvarić nije uspio identificirati, inače od krucijalne važnosti za razumijevanje kasnijih povijesnih procesa. Riječ je o antroponimu **Čihovići**: *O samom imenu ništa pouzdano ne možemo reći. Vjerojatno je riječ o lošem grafijskom obliku imena sela Žirović koje i položajem odgovara navodima u darovnici jer nakon toga slijedi navod i svu Vrhovinu hlivanjsku* (str. 88). Dalje se autor upustio u detaljnu paleografsku analizu koja je čitatelja trebala uvjeriti zašto je najvjerojatnije riječ o selu Žiroviću i krajnjoj točki onoga što *pristoi gradu Bistričkom* ili, kako na drugome mjestu navodi, što bi se moglo uklopiti u područje razgraničenja županije Hlivni (str. 87). Prava je šteta što se autor, inače istraživač s dobrim darom za detalje, nije malo više zadržao na najnovijoj Ančićevoj zbirci srednjovjekovnih isprava iz splitskoga kaptola,⁷³ kad ju je već koristio, jer bi onda bez ikakvih teškoća došao do informacije za hrvatsku povijest iznimno važne, a za livanjsku od neprocjenjive vrijednosti. Naime, u toj zbirci dokumenata osobit je jedan koji dokazuje da je *od korena* livanjsku županiju naseljavalo jedno od 12 starohrvatskih plemena o kojima su, kako rekosmo, pisali Rački i Klaić, a to je rod **Čudomirića**.

Ključan navod toga dokumenta koji to potvrđuje, u hrvatskom prijevodu, glasi:⁷⁴ ... *isto tako Bogdan Vukoslavić (Valchoslavitg/ Vulchoslavitg) iz sela Čihovići (Cichouichi) u Livnu... su bili i jesu od jednog pokoljenja to*

⁶⁸ Rački, 1877, 479-485, listina br. 5.

⁶⁹ Klaić, 1897, 1-85.

⁷⁰ Kukuljević i Klaić pišu ga u obliku **Lučniće**.

⁷¹ Perković, 2003; Perković, 2007. – 2018.

⁷² Ančić, 2014, 200-201, listina br. 53d.

⁷³ Ančić, 2014.

⁷⁴ Ančić, 2014, 31-33, listina br. 2. Zahvaljujem dr. fra Marku Čoriću, profesor latinškoga jezika na ljubaznu prijevodu dokumenta.

jest **Čudomirića**. Dokument je sačinjen i dan u Splitu, u gore spomenutoj njegovoj većoj crkvi, godine Gospodnje **tisuću tristo sedamdeset prve** od Njegova rođenja, devete indikcije, dana dvadeset petoga mjeseca studenoga, prve godine pontifikata svetoga oca u Kristu i gospodina Grgura XI., Božjom providnošću pape i, kao što vidimo, neposredno prethodi Ostojinoj darovnici. Iz kasnijih, osobito osmanskih izvora,⁷⁵ otkrivamo da je riječ o današnjem selu Ljubunčiću koje je svoje ime dobilo od islamiziranih potomaka Biloslava Ljubunčića de Hlivno i kojeg povijesni dokument godine 1416.⁷⁶ spominje kao omiškoga kaštelana u pratnji Jelene Nelipčić, inače udovice hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića i novovjenčane supruge kralja Ostoje, primatelja i pisca naše darovnice.⁷⁷ Nedvojbeno je da je Biloslav bio kaštelanom i u livanjskoj/bistričkoj tvrđavi iako je te godine tu dužnost obnašao Miho Kabužić, *odmetnuti Dubrovčanin*,⁷⁸ kako će ga nazvati jedna isprava. Dodajmo tomu da sasvim sigurno nećemo pogriješiti ako u **Čudomirićima** pokušamo prepoznati onaj toponim *Sudumirica in Cleuna* koji najprije spominje hrvatski kralj Zvonimir 16. travnja 1078.,⁷⁹ a kao *villam in Cleuna Sudumirizam* i njegov nasljednik Koloman 15. lipnja 1103.⁸⁰ U ovim Čihovićima vjerojatno treba tražiti i one koji su današnjem Čiovu kraj Trogira dali ime.

Osvrt na Cicvarićev zaključak

Nakon što je na prethodnim stranicama autor iscrpio svoje argumentiranje oko Bistrice i Bistričkoga grada, ostalo je još kratko smislenim se zaključkom osvrnuti na cijelo dosadašnje izlaganje. No već se iz sama početka dalo naslutiti da se konfuzija nastavlja ili, bolje reći, završava. Evo kako to izgleda: *Iz semantičkog*

je sadržaja ove darovnice očividno da se grad (trgovište) Bistrica i grad (castrum) Bistrički nisu nalazili blizu Livna niti na Livanjskom polju (str. 92). Ovomu možemo samo dodati kako, na žalost, pogriješan pristup sadržaju darovnice od sama početka i nije mogao rezultirati drukčijim zaključkom. Pa ipak, začuđuje ova autorova više nego jasna konstatacija jer zaključak je svakako nešto što mora i treba biti dokaz na temelju iznesenih činjenica, a čak je i iz glavnoga teksta bilo vidljivo da to istraživanje nije, ili barem nije u cijelosti, fundirano na nepobitnim činjenicama koje se u zaključku jasno navode. Osim toga, *Nove spoznaje* donose još jednu „jasnoću“ koju također ne bismo mogli u potpunosti prihvatiti, barem ako je suditi po jednoj autoru, čini se, posve nepoznatoj informaciji, a odnosi se na toponim **Zavodani**.

Već je rečeno da ga autor smješta negdje *oko Buškog jezera*, no u stvarnosti se s njim susrećemo na krajnjem zapadnom rubu *livanjskih Vrhovina* ako kroz to shvatimo Grahovo i Glamoč. Upravo su te dvije visoravni bile sastavnim dijelom livanjske (crkvene) župe kroz cijelo vrijeme osmanske vladavine, a prema imenima nekih *osidnika* i stvaran njihov prostor kako ga opisuje darovnica. To nam potvrđuje neobično detaljan *Popis žiteljstva Bosne i Hercegovine* iz 1895. što ga je više nego uzorno odradila todobna austrougarska administracija.⁸¹ Ni 125 godina poslije tom se popisu ne nalazi zamjerke, a s obzirom na sveobuhvatnost koja je objelodanjena na oko 800 stranica i danas može poslužiti kao uzor suvremenim popisivačima. U tom voluminoznom dokumentu, nakon što su objavljeni detalji rezultata popisa za kotareve Glamoč (str. 422-428) i Livno (str. 450-458), slijedi još i Grahovo i to kao *ispostava* kotara livanjskog. U tek pet popisnih jedinica (str. 458-460) na koje je spomenuta ispostava bila podijeljena, posljednji u nizu pojavljuje se toponim sela Tiškovca – **Zavodani**. Ne tvrdeći apsolutno da je riječ o toponimu iz darovnice, znakovito je što ga nigdje drugo ne susrećemo

⁷⁵ Perković, 2014, 289-378.

⁷⁶ Lovrenović, 1987, 187, bilj. 36. Godinu dana prije, naime 20. siječnja 1415. kao knez omiški, Biloslav izdaje *list ottuoren* Splitsanima da mogu *slobodno ploviti po moru i hoditi po suhu*. (Šurmin, 1898, 115-116, listina br. 48)

⁷⁷ Perković, 2014, 289-390.

⁷⁸ Usporedi također: Isailović, 2008, 389-406.

⁷⁹ Rački, 1877, 114-116, listina br. 98.

⁸⁰ Smičiklas, 1904, 10-11, listina br. 7.

⁸¹ Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima. Sastavio Statistički Odjel Zemaljske vlade, Sarajevo 1896.

u cijeloj todobnoj austrougarskoj pokrajini. O plemenima Tiskovcima i Strmčanima već smo prije nešto rekli pa se ovdje ne mislimo ponavljati. Međutim, posvetimo li se pomnijem razumijevanju povijesnih događaja na ovoj tromedi Like, Dalmacije i Bosne, vidjet ćemo dramatične promjene kako u crkveno-vjerskom ambijentu tako i u plemensko-rodovskome, a s tim i teritorijalno-administrativnome. Upravo je ovo prostor beskrajnih planinskih pašnjaka i brojnoga vlaškog elementa koji je i prije osmanskih upada zadavao probleme svim rodovskim zajednicama i njihovu administrativno-teritorijalnom ustroju. U vezi s tim dovoljno je krenuti od Frankapana i Kurjakovića pa preko Babonića i Hrvatinića do Šubića, Keglevića i Nelipčića o kojima na ovome mjestu nije moguće detaljnije raspravljati. Kako god, na ovo upućujemo s tek dvije-tri listine.⁸² Upravo taj *zapadni* dio livanjske župe, kako ju je zatekao biskup Dragičević 1741., ne samo da nije bio pošteđen nebrojenih problema i povijesnih nelogičnosti glede jasnijeg razumijevanja demografskih promjena i administrativnih razgraničenja nego je od prodora Osmanlija postao, a dodali bismo i do danas ostao, neusporedivim poligonom ratnih pustošenja neviđenih razmjera s bilo kojim drugim područjem. Ti nebrojeni pljačkaški upadi i rušilačke provale iza sebe su ostavile zatrta stoljetna groblja, zbrisane crkve i samostane, spaljena selišta i ladanjske dvore da se više nikada i ništa od toga nije ni približno obnovilo.

Najbolju potvrdu izrečenomu nalazimo u ispravi koju je Restoju Milohni, vjerojatno najpoznatijem Livnjaku u povijesti, za *hrabro držanje i iskazanu vjernost bosanskom kralju i ugarskoj kruni u sukobu s Turcima i pobunjenicima* izdao kralj Sigismund 19.

⁸² Primjerice, listina bana Nikole Seča od 16. ožujka 1365. (Klaić, 1917, 3, br. III), zatim slična od 4. prosinca 1416. (Klaić, 1917, 8-9, listina br. IX) pa ona bana Petra Talovca pisana *Vsini na Petrovdan* 1432. (Bratulić, 2017, 71-72, listina br. 30.) kao i slična od 16. srpnja 1433. (Šurmin, 1898, 132-133, listina br. 69), odnosno bana Hanža Frankapana od 31. listopada 1436., pisana *na Klisu* (Šurmin, 1898, 138-139, listina br. 74).

siječnja 1436.⁸³ Kralj navodi da je Restoje *de Bogonynagora*,⁸⁴ a mi smo još prije pokazali⁸⁵ da je riječ o dijelu današnjega sela *Peulja* pod planinom Šatorom na samu rubu Livanjskoga polja (nekoć nahija Saromiše/vo/) i tek 15-ak km udaljenu od Grahova. Restoje za sebe kaže da je *od malih nogu ustrajao biti katolikom među hereticima*, no ono što iznenađuje, a to je ujedno potvrda prijašnjem tumačenju da se i Grahovo ima prepoznati kao dio livanjske žup/anij/e, jest to što Restoje ima obiteljske posjede daleko izvan vlastita vidokruga: u Zagoričanima, udaljenima

⁸³ Rudić, 2009, 173-180.

⁸⁴ Zanimljivi su toponimi koji se vežu uz Restojino ime. Stoga što ćemo ovdje postaviti hipotezu koja bi mogla otvoriti vrata (re)identificiranju imena današnjeg grada Bugojna u skopalskoj kotlini uz Gornji Vrbas, za koje povjesničari baš i nemaju jasno objašnjenje o postanku imena. Dovodimo ga u vezu s Restojem i njegovom mogućom feudalnom stečevinom u staroj župi Uskoplju. Makar nominalno. Naime, ovaj livanjski toponim *Bogonjina* (*Gora*) koji se u turskim defterima čita kao drugo ime sela *Dobrašin* (*Dobrošin*) upravo intrigira. Već smo rekli da su svi ovi toponimi na livanjskom području, to jest u nahiji Saromiše, rastumačeni kao sinonimi planinskoga dijela današnjega sela *Peulja* (*Gornje Peulje*) kao i njegov raniji naziv skriven u toponimu *Dobrašin* (*Dobrošin*). Štoviše, drugi osmanski defteri za isti sandžak/i nahiju/ (TD 533 iz 1574. te TD 622 za 1585.) jasno kažu da je livanjskom/saromiškom *Dobrašinu* drugo ime *Bogojna*. Mišljenja smo da u ovom toponimu trebamo tražiti jezičnu varijaciju primjenjivu na današnje Bugojno, a i ne tako dalek Dobrošin, zemljopisno udaljen na istok slično kao i Restojini posjedi u Livnu (*Peulje* - Zagoričani). Stoga bismo mogli ponuditi zaključak da su mu/im imena, kao i brojnim drugim toponimima, prenesena tradicijom starih baštinka u službi kraljevih Kotromanića koji su, uostalom, prvi i zapisali *supa Wzcopla apud ecclesiam beati Johannis*. (Draganović, 1998, 751)

Ovdje nije naodmet spomenuti i kameni ulomak s poklopca sarkofaga s uklesanim imenom Restojinim *ase živa ruka Restoje*, pronađen u ruševinama starog bistričkog samostana posvećena upravo Ivanu Krstitelju, mjestu gdje je Restoje navodno i pokopan. (Vrdoljak, 2005, 275-283)

Nije čudo što su baš u ovom kraju Osmanlije osnovali kadiluk, uz dvije prilično malene, ali po utvrđenosti vojnički iznimno jake nahije – Susid i Prusac – i u kojoj će sjediti kadija, a timare posjedovati brojni novi muslimani čiji su roditelji upravo većina kršćanska iako je od pada Bosne prošlo više od jednoga stoljeća, a osmanski prodori dosegli gotovo vrhunac došavši do zidina Zadra na jugu i Bihaća na sjeveru.

⁸⁵ Perković, 2014, 346-373.

više od 60 km na istok (ili *gori*, kako bi se reklo jezikom darovnice, a očito gledano iz Restojine postojbine), zatim u Zabrišću (tik uz *baštinu Galop*, to jest Guber) te u Zabrđu koje spominje Ostojina darovnica kao sijelo Ugrinovo (ponad Rešetarice⁸⁶ u Buškom blatu). Uzmemo li sve ovo u obzir kao i činjenicu da je Restoje obnašao brojne kraljevske dužnosti (bio je notar, kancelar, komornik, protovestijar i poslanik), nije na odmet upitati se ne krije li se pod rodovskim imenom Milohna posuvremenjeni lingvistički izričaj budućega prezimena današnjih brojnih sinjskih Miluna, odnosno livanjskih Baruna (a vjerojatno i zagorskih Barana).

Da je pitanje više nego umjesno, a i zaključak ne bi trebao biti različitiji, pokazuje nam značenje ovoga onomastika: i barun (*lat.*) i baron (*tal.*) pojmovi su koji označavaju najviše državno dostojanstvo, *nobiles* od nižega do višega ranga. Štoviše isto je i u izvedenici od njemačke titule *grofa* koju su nosili krupni feudalni zemljoposjednici i plemstvo. A upravo je sve to Restoje bio. Sve ovo više nego jasno pokazuje da nije bez osnove to što su prezimenski jedni izašli od drugih kako je to utvrdio etnolog Mario Petrić,⁸⁷ a Baruni kao i brojna druga *stara* livanjska prezimena odgovorili zovu obiteljske povjesnice te se, kad su se za to stekli uvjeti, vratili u rodni kraj ili barem najbliže njemu.

Zaključak

Na temelju svega rečenoga jasno je da se toponim Bistrica i sve inačice odnose na prostor koji ponajprije gravitira užem arealu onoga što se povijesno nametnulo kao Livno (Cleuna / Hleuna / Hlevena / Clifno / Hlivno / Ihlevne). Livno je, a to će povijesni dokumenti nedvojbeno i pokazati, osobito oni osmanske provenijencije, sinonim za mnogo šire područje

i kao takvo razumljivo do danas. Bistrica pak nije samo rijeka koju Evlija Čelebija naziva *bistrom vodom* (ab-i nab=bistrica) i po kojoj je Livno i danas prepoznatljivo, nego će to postati toponim ranosrednjovjekovnoj i predosmanskoj livanjskoj tvrđavi koju dokumenti nazivaju *castrumom*, odnosno *gradom*.⁸⁸ Nadalje, zbog neposredne blizine uz samu desnu obalu oko njezina najširega toka gledano od izvora ili ispod tvrđave, a koju najstarije matične knjige nazivaju Zastinjem (*cis flume Bistricza*), i franjevački će samostan nositi to jednostavno, ali prepoznatljivo ime, samostan u Bistrici (Bistrički). Makar i prilično škrtu to nedvojbeno potvrđuje i Opširni defter za Kliški sandžak iz 1604., odnosno nahiju Hlivnu kada spominje „*zemin* crkve sv. Ive“ u Zastinju.⁸⁹

Samo ovih nekoliko rečenica dovoljne su da se daljnje rasprave i (protu)argumentiranja oko pretpostavki izrečenih u *Novim spoznajama* prestanu podvrgavati novim spoznajama, a da se izvor Cetine i svi toponimi oko istoimene rijeke na kojima inzistira Cicvarić kao dijelovima županije Hlivni, prihvate na razini do sada podrobno razjašnjenih povijesnih teza oko postojanja samostalnih crkvenih župa i županija na tom prostoru. Pokušaj da se rodovsko prebivalište kroz primjer glasovitih Čubranića (Ciprijanića) od kojih su izašli npr. Berislavići, evidentno *ponikli* na livanjskom prostoru, a ogranci im živjeli i na susjednu području, u ovom slučaju *vrličkom*, nametne kao narativ za razumijevanje administrativnoga opsega pripadajućih župa/nija/ u stvari je više argument za dokazivanje brojnosti i etničke praiskonske izvornosti negoli put kojim bi se tragalo za nepobitnim (među)razgraničenjem. Naprotiv, to što povijesni dokumenti upravo na ovim prostorima svjedoče o postojanju rodovske

⁸⁶ Vrdoljak, 1988, 119-194.

⁸⁷ Baruni (u Lusniću, Rujanima, Lištanima, Odžaku i Čajiću) zvali su se Milun/ović/. Starinom su iz Poljica, a doselili u Livanjsko polje oko 1700 godine. Bilo ih je u Lištanima 1741. Ima ih i u Sinju. (Petrić, 1961, 68, 79-82)

⁸⁸ Tvrđava Glavaš za koju je Cicvarić pokušao ponuditi argumentaciju Bistričke utvrde, posvema otpada jer je već dokazano da je sagrađena tijekom 15. stoljeća kao obrambena točka od turskih prodora, a osim prolaza koji se probijao preko polja kroz dinarske klance nije imala ni značajnijeg naselja koje bi štitila. (Milošević, 1997, 51-52).

⁸⁹ Perković, 2014, 352, i bilj. 458-460.

zajednice Čudomirića kao najbrojnijega starohrvatskoga plemena, inače jednog od 12 nazočnih na krunjenju ugarskoga kralja Kolomana 1102. godine za kralja Hrvatske, samo dokazuje i potvrđuje ono što je još bizantski car Konstantin Porfirogenet u svom djelu *De administrando imperio*, pisanu sredinom 10. stoljeća, rekao za *Hlevenu* da je to prva županija i da su njezini velikaši i plemići sudjelovali u svim državnim procesima. Darovnica kralja Ostoje, o kojoj je Ivan Cicvarić pokušao reći nešto „novo“, a svakako drukčije, samo potvrđuje da se to nastavilo i kasnije bez obzira na formalnu vlast. Upravo taj vrhunac važnosti Hlivnu, osim splitske metropolitanske crkve, dat će osmanska administracija smještajući *divan* sandžakbega kliškoga i kadije skradinskoga u drevnu Bistričku tvrđavu. Feudalno društvo naviknulo na sigurnost vojničke zaštite i miran život ratara i seljaka duboko vjerski indoktriniranog najbolje će se razumjeti kroz primjer Atlagića,

Firdusa i Ljubunčića za koje su povijesni spisi odavno potvrdili slavensku/predosmansku, ali i kršćansku izvornost na svojim livanjskim *plemenšćinama*.

Osvrt na *Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII. 1400.* autora Ivana Cicvarića, objavljen 2021. godine u časopisu Cleuna, br. 4, na str. 77-96, koji sam nastojao korak po korak prikazati sa željom da se jasnije i preciznije utvrde (ne)sporne činjenice, završit ću upravo posljednjom rečenicom Cicvarićevom koja glasi: *Dakle, topografske zablude naše historiografije omele su valjanu historiografsku obradu i interpretaciju našega predturskoga srednjovjekovlja.*

To se umalo moglo reći za *Nove spoznaje* i ondje opisan livanjski prostor da nije bilo ovog kritičkog osvrta koji je iznio i nove zaključke.

Izvori i literatura

AFSF

Arhiv Franjevačkog samostana u Fojnici, Acta Turcica, Kutija VIIIa, listina br. 1309.

Aličić, Spaho, Zlatar 2007

Aličić A. S., Spaho F. Dž, Zlatar, B. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo 2007.

Ančić 2001

Ančić, M. *Livno-srednjovjekovna županija*, Split 2001.

Ančić 2014

Ančić, M. *Registar splitskog kaptola*, Fontes: Izvori za hrvatsku povijest, br. 20, Zagreb 2014.

Antoljak 1992

Antoljak, S. *Hrvati u prošlosti*, Split 1992.

Bratulić 2017.

Bratulić, J. *Acta Croatica – Hrvatski spomenici*, knjiga I. Hrvatske glagoljične i ćirilne isprave iz zbirke Stjepana Ivšića 1100. – 1527., Zagreb 2017.

Burek 2007

Burek, A. *Kameno Hlivno. Livno u turskom vaktu*, Livno – Tešanj 2007.

Burek 2019

Burek, A. *Prezimena Livna i Livanjskog polja*, Fojnica 2019.

Cicvarić 2021

Cicvarić, I. *Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII. 1400*, Cleuna, god. IV, br. 4, Livno 2021, 77-96.

Čurić 1957

Čurić, H. *Posljednji livanjski kapetan Ibrahim-beg II Firdus*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, br. 12, Sarajevo 1957, 97-131.

Draganović 1998

Draganović, K. *Katolička Crkva u srednjovječnoj Bosni*, Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., knjiga prva, III. izdanje, Sarajevo 1998, 685-766.

Đaković 1979

Đaković, L. *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine*, Građa ANU BiH, knj. XXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 19, Sarajevo 1979.

Fermendžin 1892

Fermendžin, E. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Zagrabiae 1892.

Glavaš 1994

Glavaš, T. *Otkrivanje sv. Ive (dosadašnji rezultati istraživanja ostataka prvog franjevačkog samostana u Livnu)*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 105-111.

Građa 2009

Građa o prošlosti Bosne, knj. 2, Banja Luka 2009.

Građa 2011

Građa o prošlosti Bosne, knj. 4, Banja Luka 2011.

Hafizović 2014

Hafizović, F. *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo 2014.

Isailović 2008

Isailović, N. *Mihailo Kabužić, dubrovački odmetnik-bosanski diplomata*, Istorijski časopis, 56, Beograd 2008, 389-406.

Isailović 2015

Isailović, N. *Jedan nepoznati izvor o predaji gradova Hrvoja Vukčića Hrvatinića ugarskom kralju Žigmundu 1410. godine*, Istorijski časopis, 64, Beograd 2015, 135-158.

Jurković 2006

Jurković, I. *Vrhrički i Hlivanjski plemeniti rod Čubranića od sredine 15. stoljeća. Njihov društveni položaj, prostorni smještaj, posjedi i gospodarska moć*, Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih i društvenih znanosti HAZU, sv. 24, Zagreb 2006, 25-69.

Klaić 1897

Klaić, V. *Hrvatska plemena od XII – XVI. stoljeća*, RAD JAZU br. 130, Zagreb 1897, 1-85.

Klaić 1917

Klaić, V. *Acta Keglevichiana annorum 1322.-1527. Najstarije isprave porodice Keglevića do boja na Muhačkom polju*, Zagreb 1917.

Klaić 1928

Klaić, V. *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, sv. 15, Zagreb 1928, 13-28.

Klaić 1988

Klaić, V. *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka 19. stoljeća*, knj. 4, Zagreb 1988.

Kukuljević 1852

Kukuljević-Sakcinski, I. *Spomenici bosanski i crnogorski*. Arkiv za povestnicu jugoslavensku, knjiga II, Zagreb 1852.

Lovrenović 1987

Lovrenović, D. *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, br. 20, Zagreb 1987, 187, bilj. 36.

Mandić 1963

Mandić, D. *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim 1963, 470-482.

Marić Baković 2014

Marić Baković, M. *Ranosrednjovjekovna crkva Beati Petri Apostoli u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, br. 41, Split 2014, 33-62.

Marić Baković 2021

Marić Baković, M. *Obnova groba biskupa fra Augustina Miletića u Rapovinama kraj Livna*, Cleuna 4, Livno 2021, 199-221.

Marić, Šimić, Škegro 2007

Marić, M., Šimić, M., Škegro, A. *Pop Tjehodrag i njegov natpis*, Povijesni prilozi, br. 30, Zagreb 2007, 9-32.

Marijan 1994

Marijan, B. *Jedan zanimljiv skup arheoloških nalazišta na livanjskom polju*, Livanjski kraj u povijesti, Livno 1994, 31-41.

Miklošić 1858

Miklošić, F. *Monumenta Serbica. Spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858.

Milošević 1997

Milošević, A. *Vodič po muzeju Cetinske krajine-vodič po Cetini*, Sinj 1997.

Nikić 1989

Nikić, A. *Podaci iz izvještaja don Mate Bakotića*, Zbornik Cetinske krajine, broj 4, Sinj 1989, 185-197.

Novak 2005

Novak, G. *Povijest Splita*, knj. 1, Split 2005.

Novaković 1928

Novaković, S. *Povelja kralja bosanskog Stjepana Ostoje vojvodi Hrvoju i sinu mu Baoši od godine 1400*, Glasnik Srpskog učenog društva, VI, Beograd 1928, 48-53.

Perković 2003

Perković, T. *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno 2003.

Perković 2007-2018

Perković, T. *Livanjska katolička prezimena*, knjige 1, 2/I, 2/II, 2/III, 3, Livno, 2007 – 2018.

Perković 2014

Perković, T. *Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine*, Cleuna br. 1, Livno 2014, 289-390.

Perković 2017

Perković, T. *Odjeci Morejskoga rata 1684. – 1699. u livanjskom kraju i njegove posljedice za katolički puk*, Cleuna 2, Livno 2017, 255-283.

Perković 2018

Perković, T. *Demografske posljedice na dinarsko-zagorskom prostoru prouzročene Morejskim ratom (1684.-1699.)*, Zbornik radova: 300 obljetnica slavne obrane Sinja 1715. godine (1715.-2015.), Sinj 2018, 81-118.

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999

Petrinec M., Šeparović, T., Vrdoljak, M. B. *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999.

Petrić 1961

Petrić, M. *Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju*, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. XV-XVI, Sarajevo 1961, 21-90.

Popis 1895

Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima. Sastavio Statistički Odjel Zemaljske vlade, Sarajevo 1896.

Rački 1877

Rački, F. *Documenta historiae chroatiae periodum antiquam illustrantia*, knjiga 7, Zagrabiae 1877.

Redžić 2009

Redžić, H. *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009.

Rudić 2009

Rudić, S. *Nekoliko novih podataka o Restoju Milohni*, Istarski časopis, br. 58, Beograd 2009, 173-180.

Smičiklas 1904

Smičiklas, T. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. II, Zagreb 1904.

Smičiklas 1911

Smičiklas, T. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. IX, Zagreb 1911.

Smičiklas 1914

Smičiklas, T. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XII, Zagreb 1914.

Spaho 1985

Spaho, F. Dž. *Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 12, Zagreb 1985.

Šabanović 1982

Šabanović, H. *Bosanski pašaluk*, II izdanje, Sarajevo 1982.

Šurmin 1898

Šurmin, Đ. *Hrvatski spomenici, sv. I (od godine 1100-1499)*, Zagreb 1898.

Truhelka 1915

Truhelka, Č. *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, GZM, br. 27, Sarajevo 1915, 109-218.

Ursinus 2021

Ursinus, M. *Ivan Ljubunčić, Frančesko Čubranić i Matij Hrvatinić: Davud-pašini livanjski ratni zarobljenici iz godine 1480.*, Cleuna, god. IV, br. 4, Livno 2021, 97-107.

Valenta 2019

Valenta, L. *Kamenom satkana prošlost-srednjovjekovni bosanski gradovi*, Sarajevo 2019.

Vrdoljak 1988

Vrdoljak, B. M. *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna*, SHP, III. ser., br. 18, Split 1988, 119-194.

Vrdoljak 1994

Vrdoljak, B. M. *Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća*, Livanjski kraj u povijesti, Split - Livno 1994, 115-125.

Vrdoljak 2005

Vrdoljak, B. M. *Plodovi ljubavi i žrtve – prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2005.

Vrdoljak Gujić 2003

Vrdoljak Gujić, I. *Rodoslovlje Grabovca*, Split 2003.

Vrčić 1996

Vrčić, V. *Plemena imotske krajine*, II. Izdanje, Imotski 1996.

Review of the Paper “New Insights Concerning the Old-Croatian County of Hlivno from the Charter of King Ostoja to Duke Hrvoje dated 8. XII. 1400”

A contribution to the interpretation and (more) precise locations of some toponyms in that paper

Key words: charter of Bosnian King Ostoja, Livno, area of Livno, toponyms, Middle Ages

In the journal *Cleuna*, no. 4, Livno 2021, pages 77-96, the paper by Ivan Cicvarić was published under the title “New Insights Concerning the Old-Croatian County of Hlivno from the Charter of King Ostoja to Duke Hrvoje dated 8. XII. 1400”.

The paper analyses the old charter of Bosnian King Stipan Ostoja, by which the area of Livno, i.e. Bistrički grad “with everything that belongs to it” was gifted to the Duke of Split, the great Duke Hrvoje Vukčić Hrvatinić. As numerous toponyms are mentioned in the charter, the author of the article also embarked on the interpretation of the entire content of the mentioned charter, trying to locate most toponyms in it more precisely, but also to interpret some details that his predecessors did not concern themselves with or, in his opinion, misunderstood significantly. Because of all this, Cicvarić believes, the predecessors drew the wrong conclusions.

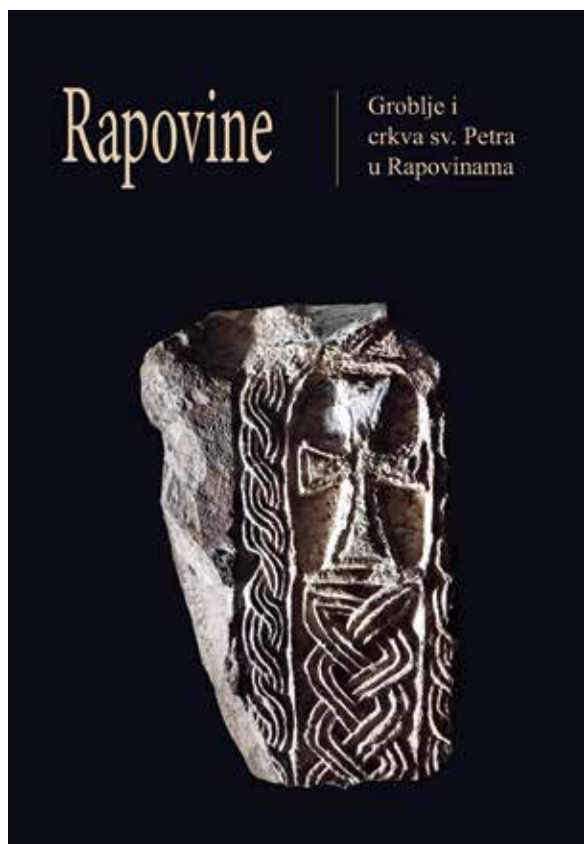
The author of this review, who already in the first issue of the *Cleuna* journal in 2014 precisely located numerous toponyms analysed by Cicvarić in his work, critically reflects on his work, all with the aim of better understanding what he missed. In the review, it is stated that Cicvarić’s efforts are quite bold, but unfortunately completely imprecise, and in some parts completely untenable. Cicvarić’s search for, first of all, Bistrica and Bistrički grad outside of the Livno area, brought nothing but confusion, which the author himself is probably aware of, and the interpretations about the origin of some places, as well as their precise locations, brought more disorder instead of contributing to scientific insights, and thus the overall understanding of the mentioned charter, i.e. of the medieval local past. Finally, the review showed that, despite the enviable availability of scientific literature and sources, all attempts are still incomplete without field research and personal knowledge of local areas.

Ocjene i prikazi

Ocjene i prikazi: Marija Marić Baković, Stipo Manderalo: *Rapovine. Groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 2023., 167 str.

278

Monografija autora Marije Marić Baković i Stipe Manderala temelji se na dugogodišnjim istraživanjima groblja i crkve sv. Petra u Rapovinama. Monografija sadrži obilnu stručnu dokumentaciju o arheološkim istraživanjima te mnoge ilustracije nadgrobničkih spomenika upotpunjene grafičkom obradom Darka Bakovića. Izdavač je Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, a tiskao ju je Grafotisak – Grude u 500 primjeraka.

Djelo je podijeljeno na dva glavna dijela. Prvi dio, autorice Marije Marić Baković, detaljno obrađuje arheološko istraživanje groblja i crkve na lokalitetu Rapovine. U prvom dijelu objavljeni su razni katalozi poput ulomaka crkvenoga namještaja, nalaza te nabožnih predmeta. Drugi dio monografije, autora Stipe

Manderala, obrađuje nadgrobne spomenike na groblju u Rapovinama kroz bogato kontinuirano razdoblje postojanja groblja, od srednjovjekovnih stećaka do novijih vremena. Autor donosi mnogo detalja o klesarskim radionicama i klesarima kojima se pripisuju razna djela nadgrobničkih spomenika na groblju u Rapovinama.

Prvi dio monografije, *Crkva sv. Petra u Rapovinama i rezultati arheološkoga istraživanja*, sadrži pet poglavlja (str. 11-84) te popis korištene literature (str. 85-88).

Prvo poglavlje, naslovljeno *Predromanička crkva sv. Petra*, posvećeno je sveobuhvatnom procesu istraživanja predromaničke crkve sv. Petra na groblju u Rapovinama. Početak istraživanja ove crkve seže u konac 19. stoljeća kada je slučajnim pronalaskom pronađena greda ograde svetišta na kojoj je natpis o posveti crkve. Crkva je posvećena sv. Petru dok detalji koji bi trebali svjedočiti o imenu donatora i posvetitelja ostaju, na žalost, nepoznati. Vrijeme gradnje crkve sv. Petra u Rapovinama na temelju epigrafskih i stilskih karakteristika smješta se u posljednju četvrtinu 9. stoljeća. To razdoblje odgovara razdoblju prvoga spomena grada Livna u povijesnim izvorima, odnosno spomenu župana Želimira pa nije isključeno da je upravo on donator ove crkve. Sigurno je da je podignuta crkva bila zavjetnoga karaktera te bi prema tome donator trebao biti pripadnik tadašnjega livanjskoga plemstva. Datacija crkve usko se veže za djelovanje kiparsko-klesarske radionice poznate pod nazivom *Dvorska klesarska radionica* kojoj se pripisuje izrada crkvenoga namještaja, koji autorica prikazuje u katalogu (str. 26-33). Prepoznatljiv ukras ove radionice su listići koji se nalaze na kimationu grede ograde svetišta. *Dvorska klesarska radionica* djelovala je na srednjodalmatinskom području te na području današnje Bosne i

Hercegovine: u Livnu, Drvaru i Glamoču. Osim lokaliteta u Rapovinama postojanje ove radionice potvrđeno je na lokalitetima Prisap – Grepci, Perkuša – Livno i Potočani. Rekonstrukcija oltarne ograde napravljena je na temelju tlocrtnih dimenzija ostataka crkve te na temelju ostataka crkvenoga namještaja (rekonstrukcija prikazana na str. 20-22). Atipičnost unutar ovoga crkvenoga namještaja može se primijetiti u stilu ukrašavanja pluteja br. 3. Njegova je rekonstrukcija napravljena na temelju dvaju ulomaka. Ukraš koji se koristio karakteristika je druge radionice poznate pod nazivom *Benediktinska klesarska radionica*, koja djeluje istodobno kada i *Dvorska klesarska radionica*. Autorica ističe mogućnost preinake nedugo nakon gradnje ili možda primjer „posudbe“ načina ukrašavanja iz opusa ukrašavanja *Benediktinske klesarske radionice*. Možda u budućnosti dođe do novih istraživanja ili slučajnih pronalazaka koji će definitivno razjasniti izgled pregrade crkve sv. Petra.

Nakon duga razdoblja slučajnih pronalazaka s ovoga lokaliteta 2010. godine obavljena su njegova prva arheološka (zaštitna) istraživanja. Intervencija zaštite lokaliteta dogovorena je zbog radova koje je obitelj Jurkić planirala izvesti na obiteljskoj grobnici. Istraživanja su urađena još u dva navrata: 2012. i 2013. godine. Ono što metodološki karakterizira arheološki lokalitet crkve sv. Petra i groblje u Rapovinama njegova je kompleksnost i onemogućavanje „normalnog“ pristupa istraživanju. Problemi oko pristupa i kompleksnost lokaliteta višestruke su naravi: u kasnom srednjem vijeku crkva se koristila kao grobno mjesto, a područje oko crkve u novije doba, odnosno poslije 18. stoljeća, dok je groblje aktualno do današnjih dana. Sve ove poteškoće primjetne su i na prikazu plana crkve s ostatcima predromaničke faze gradnje (str. 17) i plana istražena lokaliteta (str. 18) te na ostaloj objavljenoj tehničkoj dokumentaciji. Voditeljica istraživanja Marija Marić Baković iskoristila je svaki dostupni centimetar obuhvaćena područja za što bolji pristup istraživanju, što vjerno prikazuje terenska dokumentacija i fotografije tijekom istraživanja.

U drugom poglavlju, naslovljenu *Građevinske intervencije, obnove i rušenje crkve*, iznesena je analiza uporabe crkve sv. Petra kroz vrijeme njezina postojanja uključujući razne građevinske obnove. U povijesnu kontinuitetu postojanja crkve dogodilo se nekoliko važnih prekretnica koje su arheološki potvrđene. Arheološkim istraživanjem utvrđene su tri različite podnice, što ukazuje na isto toliko faza njezina korištenja kroz povijest postojanja. Izvorna faza s kraja 9. stoljeća uz nekoliko je preinaka unutarnjega prostora potrajala sve do kraja 15. stoljeća kada dolazi do osmanskoga osvajanja ovih prostora i rušenja mnogih sakralnih građevina. Pri obnovi crkve sv. Petra značajno je promijenjen njezin izgled: brod je smanjen do kvadratnoga izgleda, a umjesto polukružne napravljena je pravokutna apsida (*Plan i rekonstrukcija gotičke crkve sv. Petra*, str. 39). Gotička faza crkve sv. Petra arheološki je slabije poznata zbog raznih dislociranja izazvanih novovjekim i suvremenim grobovima. Crkva sv. Petra nakon kratka prekida nastavlja svoj povijesni kontinuitet, no sada više ne kao zavjetna crkva nego kao grobljanska crkva. Krajem 15. stoljeća, nakon prve devastacije crkve sv. Petra, počinje ukapanje na ovom prostoru koje traje sve do danas. U razdoblju osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini crkve su se rijetko obnavljale zbog velikih troškova postupka dobivanja dozvola, no to nije sprječavalo da se izvedu unutarnje preinake i obnove. Obnova unutarnjega prostora u crkvi sv. Petra u Rapovinama potvrđena je pronalaskom novčića u žbukanom sloju nove podnice, datiranu 1619. godine. Ta je obnova posljednja faza uporabe crkve sv. Petra u Rapovinama koja je nedugo nakon toga, pretpostavlja se 1685. godine, bila srušena u napadima i pljačkanjima krajišnika predvođenih Stojanom Jankovićem. Nakon rušenja crkve sv. Petra u Rapovinama ostaje samo groblje koje je u uporabi sve do danas.

Treće poglavlje, *Kasnosrednjovjekovno groblje*, i četvrto, *Ranonovovjekovno groblje*, posvećeno je groblju Rapovine. Opća je karakteristika ovoga groblja duga kontinuirana uporaba groblja što je pridonijelo brojnim

dislociranjima grobnih mjesta te njihovoj isprepletenosti. Izvorno kasnosrednjovjekovno groblje isprepleteno je novovjekim ukopima, a potom dolazi do preslojavanja novim ukopima iz 19. i 20. stoljeća. Jezgra izvornoga groblja čini područje oko crkve i sama crkva sv. Petra dok kasnije nakon rušenja čitavo područje postaje grobljem. Horizontalna stratigrafija otežana je zbog višestruke uporabe istoga područja za grobna mjesta. Od istraženih grobova devet ih je smješteno u razdoblje kasnoga srednjega vijeka. Njihovo se obilježje veže na grobnu arhitekturu koju čini relativno duboka grobna raka s okomito usađenim kamenim pločama te dnom od mekog vapnenca. Grobovi su se koristili kao višestruki u rasponu od dva do pet ukopa. Šest istraženih grobova pripisuje se ranom novom vijeku.

Nalazi arheoloških istraživanja zbog kompleksnosti lokaliteta rijetko su *in situ* nalazi što onemogućuje učestaliju kronološku atribuciju. Nalazi grobova iz kasnoga srednjega vijeka uglavnom su ostatci tadašnje narodne nošnje. Dvodijelna pojasna kopča (kat. br. 1), rukohvatni prsten od lijevana srebra s pozlatom (kat. br. 2) i slučajno nađen prsten s Kristovim monogramom (IHS) samo su neki od nalaza pronađenih na groblju u Rapovinama. U razdoblju novoga vijeka osim nalaza tadašnje nošnje pronađeni su i nabožni predmeti, *devocionalije*: raznorazne krunice, medaljice, raspela i korpusi raspela. Pored tih nalaza tu je i numizmatička zbirka nalaza iz 17., 18. i 19. stoljeća.

Posljednje poglavlje prvoga dijela ove monografije, naslovljeno *Povijesni okvir egzistiranja crkve u Rapovinama*, donosi bolju sliku o vremenima i događanjima postojanja crkve sv. Petra u Rapovinama. Poseban kulturni značaj ovoga lokaliteta jest kontinuiranost njegove uporabe. Prvi spomen grada Livna nalazimo u Muncimirovoj darovnici 892. godine dok je istraživanjem crkva sv. Petra datirana u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća. Crkva sv. Petra i groblje u Rapovinama arheološka su potvrda nazočnosti i kontinuirana bivstvovanja krštenoga stanovništva tadašnje županije

Livno od najstarijih vremena pa do danas. Kontinuirana uporaba lokaliteta više od 1.100 godina, koliko je i poznata povijest Livna, naglašava povijesnu usklađenost ističući starost crkve i ukazujući da je stajala kao ugledan spomenik od samih početaka grada i služila kao vječan svjedok neprekidna nasljeđa zajednice. Ta iznimna povezanost crkve i grada čini ih neodvojivim dijelom lokalne baštine.

Drugi dio monografije, *Nadgrobnni spomenici na groblju u Rapovinama*, sadrži sedam poglavlja (str. 93-166) te popis korištene literature (str. 167). Poglavlja odlikuje mnoštvo fotografske dokumentacije s opisnim detaljima te transliteracijom i transkripcijom natpisa. Prvo poglavlje, naslovljeno *Se leži Radovan*, posvećeno je posebnu nalazu kamene ploče s natpisom na bosančici, koja je pronađena pri arheološkom istraživanju 2012. godine. Ploča je dimenzija 28x41 cm i debljine 15,5 cm. Na natpisnu polju ove kamene ploče stoji zapis: *Se (tu, ovdje) leži (Ra)dovan*. Autor iznosi detaljnu analizu spomenika i njegovu dataciju oslanjajući se, između ostalih, na djela Šefika Bešlagića, velikoga poznavaoča ljudskoga stvaralaštva u kamenu.

Krozsljedećih nekoliko poglavlja autor donosi mnoštvo detalja o nadgrobnim spomenicima na groblju sv. Petra u Rapovinama. Tako u drugom poglavlju, naslovljenu *Stećci*, iznosi tužnu realnost njihova propadanja. Mnogi su devastirani i odneseni. Primjerice, Šefik Bešlagić zapisuje da ih je 70-ih godina prošloga stoljeća bilo čak 17 dok ih je danas samo nekoliko uspjelo odoljeti vremenu te raznovrsnim neprirodnim i prirodnim devastacijama. Kratko treće poglavlje naslovljeno *Stari nadgrobnici nepoznatih majstora* posvećeno je nekolicini vrijednih spomenika čije majstore, na žalost, ne poznajemo. U četvrtom poglavlju, *Najstariji spomenici s natpisima*, autor analizira i transliterira najstarije nadgrobne spomenike s natpisima među kojima su: nadgrobni natpis na križu Mate Marijanovića iz 1818. godine (najstariji), nadgrobni natpis na križu Tade Marijanovića iz 1822., nadgrobni natpis na križu Pave Jazve iz 1822., nadgrobni natpis na

križu Josipa Vujanovića iz 1826., nadgrobni natpis na križu Luke Vujanovića Cvrka iz 1831. te nadgrobni natpis na križu Ilije Kasala iz 1848. godine. Autor nam vrlo zanimljivo prenosi priče koje su povezane s tim spomenicima, priče o životu i smrti. Osobito je zanimljiva, na žalost i tragična, priča o vojniku Luki Vujanoviću Cvrku čiji život okončaše Turci, kako fra Lovro Karaula kaže: *bez ijedne krivice*.

Slijede poglavlja posvećena klesarskim radionicama i njihovim obiteljima u Rapovinama, ali i širem području Livna. Peto poglavlje, naslovljeno *Rapovine – selo klesara*, donosi mnoštvo podataka o mnogim klesarima iz ovoga sela koji napraviše mnoge spomenike. Rapovinsku povijest klesarstva pratimo kroz djelovanje poznatih klesarskih obitelji: Radnić – Baje, Vrgoč, Čondrić, Ive Bezine te klesarskoga dvojca koji su činili Jakov Petro i Marko Matić. Među ostalim klesarima našega kraja tu su i Ivo Ivanković, Ivan Džaja, Jukići te dobranjski, glamočki i civiljanski klesari. Za kraj autor odvajja posebno poglavlje naslovljeno *Mir pepelu njihovu*, posvećeno austrougarskim vojnicima i državnim službenicima, pokopanima na groblju sv. Petra u Rapovinama. Ti su spomenici svjedoci burna vremena kada Livno 1878. godine dolazi pod austrougarsku upravu. Osim sukoba koji ostavljaju žrtve tu je i smrtonosni tifus koji odnosi mnoge živote.

Obilje detalja, opsežna dokumentacija i svakodnevne priče o povijesti, tradiciji i umijeću livanjskih klesara rezultat su dugogodišnjega autorova truda i istraživanja ove tematike. Na žalost, livanjsko klesarstvo i obrada kamena polako odumiru, no ostavljaju nam neprocjenjivu vrijednost o proteklom vremenima.

Na predstavljanju monografije u Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno šibenski kazališni redatelj i književni prevoditelj Pero Mioč, rodom Livnjak, komentirao je podjelu autorstva na *iznad i ispod razine tla*. Ova izvrsna monografija nastala je kao simbioza arheološkoga istraživačkoga rada Marije Marić Baković, kolokvijalno rečeno *ono ispod razine tla*, i dugogodišnjega istraživanja

Stipe Manderala o livanjskome klesarstvu i analiziranje nadgrobni spomenika groblja u Rapovinama, odnosno *onoga iznad razine tla*.

Očuvanje naše kulturne baštine iznimno je važno jer čuva bogat mozaik ljudske povijesti, tradicije i identiteta. Omogućava nam povezivanje s našim korijenima kako bismo mogli bolje razumjeti iskustva naših predaka i cijeniti raznolike iskaze ljudske kreativnosti. Kulturna baština također potiče osjećaj pripadnosti i ponosa unutar zajednica, promiče međukulturno razumijevanje i služi kao izvor inspiracije budućim naraštajima istodobno osiguravajući da naslijeđe zajedničke nam prošlosti i dalje obogaćuje i oblikuje naš svijet. Najbolji primjer čuvanja livanjske kulturne baštine, kao neprocjenjiva blaga koje obogaćuje našu zajednicu i svijet, vidimo upravo u životu i neumornu radu profesora Stipe Manderala. Njegova posvećenost očuvanju i promicanju kulturnoga naslijeđa postala je svjetionikom inspiracije svima nama podsjećajući nas na važnost njegove predanosti u oblikovanju i čuvanju zajedničke baštine.

U posljednjem poglavlju *Mir pepelu njihovu* autor komentira i šalje poruku, prije svega nama Livnjacima, a i svima ostalima. Vrijedno bi bilo poslušati mudre riječi profesora Stipe Manderala, vrsna poznavatelja povijesti, jezika, tradicije i čuvara vremena, kako ga je pok. Velimir Laznibat nazvao:

Ove smo retke posvetili i znanima i neznanima, napose majstorima koji su svojim klesarskim umijećem nekima od njih obilježili grobove. Mnoštvo tih njihovih rukotvorina vremenom je propadalo i propalo. Na žalost, propada i danas. Pred našim očima.

*Počesto znamo zaboraviti da ljudski grob civiliziranu čovjeku mora biti mjesto dostojno poštovanja.*¹

Filip Ćubela

¹ Tekst se odnosi na austrougarske grobove na groblju u Rapovinama.

Upute suradnicima časopisa *Cleuna*

Cleuna je časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica - Livno u kojem se objavljuju stručni i znanstveni rukopisi iz područja **arheologije, etnologije, umjetnosti, povijesti umjetnosti, povijesti i bibliografije.**

Rukopisi se predaju na **hrvatskome, bosanskome, srpskome ili engleskome jeziku, latiničnim pismom.**

Rukopisi se šalju u digitalnom obliku (uz obvezan ispis), na adresu Uredništva (Franjevački muzej i galerija Gorica - Livno, Gorička cesta b. b., 80101 Livno, BiH), ili na e-adresu info@fmgg-livno.com

Dospjeli rukopisi idu na anonimni recenzentski postupak. Ako Uredništvo smatra da se rukopis tematikom ne uklapa u profil časopisa ili ne ispunjava kriterije, može ga, prije postupka recenzije, odbiti uz primjereno obrazloženje. Nakon recenzentskog ocjenjivanja autori su dužni unijeti promjene u tekst prema prijedlozima recenzenata, u suprotnome Uredništvo odlučuje o prihvatanju ili odbijanju rada.

Rukopisi trebaju biti prilagođeni parametrima časopisa *Cleuna*, u suprotnome se šalju autorima na doradu. Predaju se kao *Wordov* dokument, pišu se fontom *Times New Roman* veličine slova 12 i proredom 1,5. Slikovni prilozi šalju se zasebno. Opseg rukopisa, uključujući i bibliografske bilješke, trebao bi iznositi do 32 autorske kartice.

Dospjeli radovi obvezatno moraju sadržavati:

- a) **Zaglavlje** mora sadržavati: naslov teksta, ime i prezime autora, naziv ustanove i njezinu adresu te autorovu e-adresu; zaglavlje se piše malim slovima, osim početnih slova.
- b) **Apstrakt** opsega 150-200 riječi nalazi se između zaglavlja i teksta i piše se u trećem licu *kurzivom*, na jeziku teksta. Na dnu apstrakta navode se ključne riječi (5-10) također pisane *kurzivom*.

c) **Literatura** se u skraćenu obliku (prezime autora, godina izdanja, podatci o stranicama i slikovnim prilozima) navodi ispod teksta, na dnu stranice: Belošević, 1968, 35, sl. 8. (bez navođenja napomena: *vidi, usporedi, isto*, i sl.)

d) **Bilješke** se također navode na dnu stranice, ispod teksta (dodatna tumačenja, zahvale i sl.), pišu se u proredu 1,5 fontom *Times New Roman* veličine 10.

e) **Citati** unutar teksta pišu se *kurzivom*, bez navodnika.

U rukopisu treba naznačiti mjesta na koja bi se trebali smjestiti slikovni prilozi (sl. 1).

Nakon teksta slijede kratice i popis literature (cjelovito navođenje literature).

283

Kratice se pišu po principu:

VAMZ

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., Zagreb

PJZ

Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo

Popis literature navodi se abecedno i kronološki.

Navode se prezime autora i godina izdanja, a zatim u novom retku potpuni podatci: inicijal imena autora i prezime autora, naslov članka ili knjige (*kurzivom*), podatci o časopisu, mjesto i godina izdanja, kod članaka u časopisu, knjizi ili zborniku navode se stranice pojedinog članka. Izdavač se ne navodi. Uvijek se navodi izvorno ime mjesta izdanja: Wien (ne Beč). Kraćenje naziva časopisa treba izbjegavati. Kratiti nazive samo onih časopisa koji se u popisu literature javljaju učestalo.

Sažetak slijedi iza popisa literature, od jedne do tri kartice teksta s ključnim riječima. Sažetak se prevodi na engleski jezik, a ako je osnovni tekst na engleskome jeziku, sažetak će biti preveden na hrvatski jezik. Autor može poslati već preveden sažetak i na drugom jeziku (francuskom, njemačkom ili talijanskom). Piše se u istom proredu, fontu i veličini 12.

O prijevodima se brine uredništvo.

Primjeri citiranja literature ispod teksta i u popisu literature:

Knjiga:

Ispod teksta:

Kavurić, 1999, 89, sl. 103.

U popisu literature:

Kavurić 1999

Kavurić, L. *Hrvatski plakat do 1940.*, Zagreb 1999.

Knjiga s podnaslovom (dvotočka između naslova i podnaslova):

Vrdoljak 2006

Vrdoljak, M. B. *Plodovi ljubavi i žrtve: prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2006.

Katalog izložbe (potrebno napomenuti katalog izložbe):

Ispod teksta:

Izložba suvremene hrvatske grafike, 2013, 39,

U popisu literature:

Izložba suvremene hrvatske grafike 2013

Izložba suvremene hrvatske grafike: Donacija zbirke Biškupić, katalog izložbe, Livno 2013.

Članak/poglavlje u knjizi ili zborniku:

Ispod teksta:

Petricioli, 1990, 17.

U popisu literature:

Petricioli 1990

Petricioli, I. *Od ranog kršćanstva do baroka*, Sjaj zadarskih riznica, Zagreb 1990, 15-28.

Članak u časopisu:

Kod časopisa s više serija obvezno se navodi o kojoj je seriji riječ.

Ispod teksta:

Šmalcelj, 2012, 134.

Schneider, 2002, 76.

U popisu literature:

Šmalcelj 2012

Šmalcelj, P. *Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., 39, Split 2012, 131-170.

Schneider 2002

Schneider, S. *Senjski ljetni karneval*, Etnološka tribina 25, vol. 32, Zagreb 2002, 75-98.

Dva autora istoga prezimena (navesti inicijal imena):

Belošević, J. 1968, 35, sl. 8.

Autori s prezimenom od dviju ili više riječi (spojnica između prezimena):

Ispod teksta:

Rauter-Plančić, 2004, 54, sl. 125.

U popisu literature:

Rauter-Plančić 2004

Rauter-Plančić, B. *Juraj Plančić*, Zagreb 2004.

Dva ili više autora (zarez između):

Ispod teksta:

Cambi, Gamulin, Tonković, 1999, 90.

U popisu literature:

Cambi, Gamulin, Tonković 1990

Cambi, N., Gamulin, A., Tonković, S.

Starokršćanska bazilika u Zmijavcima, Split - Zmijavci 1999.

Više bibliografskih jedinica istog autora

(odvaja se točkom sa zarezom, bez ponavljanja prezimena autora):

Mužić, 2008, 22; 2010, 269.

Više bibliografskih jedinica istoga autora s istom godinom izdanja (uz godine se dodaju mala slova abecede):

Ispod teksta:

Cambi, 2002, 121.

Cambi 2002a, 149.

U popisu literature:

Cambi 2002

Cambi, N. *Kiparstvo*, Longae Salonae I, Split 2002, 115-174.

Cambi 2002a

Cambi, N. *O "bazilici bez krova" u episkopalnom kompleksu u Saloni*, Zbornik Tomislava Marasovića, Split 2002, 144-152.

Dvije ili više bibliografskih jedinica (odvaja se točkom sa zarezom i treba ih poredati kronološki):

Janković, 1984, 5; Matić, 1999, 3.

Citiranje bilješke:

Čoralić, 2000, 139, bilj. 47.

Rad u tisku ili pripremi:

Sinobad 2004

Sinobad, M. *Starosna dob žena u vrijeme udaje. Primjer antičke Salone*, *Opuscula archaeologica* 29 (u tisku)

Navođenje referentne literature:

Ispod teksta:

Hrvatska enciklopedija 3, 2000, 109.

U popisu literature:

Hrvatska enciklopedija 2000

Hrvatska enciklopedija, 3, Zagreb 2000.

Novinski članak:

Ispod teksta:

Majnarić-Pandžić, 2012, 31.

U popisu literature:

Majnarić-Pandžić 2012

Majnarić-Pandžić, N. *Brojna svjedočanstva iz ledenoga doba*, Vijenac (Zagreb), 13. prosinca 2012., god. 20, br. 490-491, 31.

Novinski članak bez autora

Ispod teksta:

Prvo mjesno povrće na prodaju, *Jadranski dnevnik*, br. 130, 1935, 4.

U popisu literature:

Jadranski dnevnik 1935

Prvo mjesno povrće na prodaju, *Jadranski dnevnik*, br. 130, god. II., Split, 4. VI. 1935.

Elektronički izvori:

<http://www.ffzg.hr/arheo/congress> (navesti nadnevnik zadnje provjere)

Pristup knjigama i časopisima preko web-stranice:

Ispod teksta:

Bender-Jorgensen, 1992, 141.

U popisu literature:

Bender-Jorgensen, 1992

Bender-Jorgensen, L. *North European Textiles until AD. 1000*, Aarhus 1992, https://www.academia.edu/564172/North_European_textiles_until_AD_1000 (6. II. 2014.)

Izvori se navode sa svim pratećim podacima (Arhiv..., kutija, mapa, svezak, inv. broj,...)

Slikovni prilozi (fotografije, crteži, karte, tablice) šalju se odvojeno od teksta, kao posebna datoteka. Moraju biti snimljeni u formatu *jpeg* ili *tif*. Minimalna rezolucija za crteže iznosi 600 dpi, za fotografije i karte 300 dpi. Rukopisi sa slikovnim priložima umetnutim u Wordovu datoteku ne će se prihvatiti.

Podatci o priložima (redni broj pod kojim se u tekstu spominju, legende, podatci o autorima) dostavljaju se posebno u Wordu na način:

Sl. 1. Glagoljski rukopis (foto: Z. Alajbeg)

T. 1. Perforirane trojagodne naušnice (crtež: Ž. Markov, 2006.)

Tablica 1. Distribucija po spolu na uzorku iz Lištana

Ako je slikovni prilog preuzet iz objavljene literature, navodi se njegova bibliografska jedinica:

Sl. 2. Opus incertum (Suić, 1976, 108)

Ako se prikazani predmet čuva u nekoj ustanovi, navodi se ustanova, inv. br. i sl.

Sl. 3. Molba za dobivanje oprosta (AFSG, Žup sp. 23-24, kut. 131/16)

Citiranje slikovnih priloga koji prate tekst:

Na priloge u tekstu autor se poziva u zagrada na sljedeći način: slika (sl. 1), tabla (T. 3), tablica (tab. 1), kataloška jedinica (kat. br. 1), karta (karta 3).

Kada autor ukazuje na više detalja istoga priloga: (kat. br. 3, T. 1, 3).

Kada se autor poziva na više predmeta s više priloga odvaja se točkom sa zarezom: (T. 1, 2-5; T. 2, 7).

Napomena: Molimo autore da izbjegavaju uredničke zahvate u tekstu: bez stilova i oblikovanja, različitih fontova, bez uvlaka (ne koristiti tipku *Tab*), paginacije, podcrtavanja, pretjerane upotrebe interpunkcijskog znaka uskličnik, i sl.

Unaprijed zahvaljujemo na suradnji!

Uredništvo

9 772303 550001